TATERE OG NATMANDSFOLK I DANMARK

BETRAGTEDE MED HENSYN TIL SAMFUNDSFORHOLDENE I DET HELE. AF **F. DYRLUND.**

KØBENHAVN. GYLDENDALSKE BOGHANDEL (F. HEGEL) I. COHENS BOGTRYKKERI. 1872.

Det philosophiske Facultet har kjendt denne Afhandling værdig til, efterat være forsvaret ved en offentlig Disputation, at erhverve Forfatteren den philosophiske Doctorgrad.

Kjøbenhavn, den 2den Januar 1872. Dr. **H. Bröchner** d. A. det phil. Facultets Decanus

Den ærværdige olding og fortjænstfulde forfatter, min udmærkede lærer prof. Karl Adolf Thortsen tilegnes dette skrift med taknemmelighed og ærbødighed.

Förord till den elektroniska utgåvan

Forord.

Da min behandlingsmåde af det foreliggende æmne bedst vil fremgå af selve skriftet, skal jeg her indskrænke mig til enkelte rent ydre oplysninger.

Udenlandske bogtitler, der undertiden kun er antydede, vil man finde fuldstændigere dels i *Potts* Die Zigeuner in Europa und Asien, 2 dele, Halle 1844—5, dels i *Grellmanns* Historischer Versuch über die Zigeuner, Göttingen 1787, dels i *Avé-Lallemants* Das deutsche Gaunerthum, 4 dele, Leipzig 1858–62. Ved «Grellmann« er overalt, hvor ikke udtrykkelig er henvist til første udgave (Die Zigeuner. Ein historischer Versuch, 1783), ment det nævnte andet »meget forandrede og forøgede« oplag. Det samme gælder om »Sundt«, d. e. hans Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge, andet oplag, Kristiania 1852, hvis hele forskel fra første udgave (1850) dog synes at indskrænke sig til det ny tittelblad. Samt om »Dorph«, se neden for i § 4 anm. (32 og) 79.

Danske håndskrevne aktstykker findes, hvor ikke andet siges, fra tiden för 1750 i gehejmearkivet, efter dette år i justitsministeriets arkiv. *T. p. a. l.* d. e. Tegnelsebog på alle landene; *S. t., J. t., N. t.* d. e. Sælandske, Jyske, Norske tegnelser; *S. r.* d. e. Sælandske registre; *fo.* d. e. forordning, (»kancelli-promemorier« har jeg ikke skilt fra »kancelli-skrivelser«). I henvisninger til bøger eller håndskrifter betyder af to eller tre ved komma skilte tal det sidste siden (spalten, eller bladet hvis sider da betegnes som a, b), det, eller de, første vedkommende afdeling, eller over- ogunderafdeling, af det pågældende værk. I tilbagevisninger inden selve afhandlingens grænser menes med »for ved« (f. v.) steder i samme §. I vedhængene og stundum ellers betyder ( ) om et bogstav eller ord, at det står i den gengivne tekst, men formentlig bör udslettes; [ ], at det ikke står der, men formentlig bör tilföjes.

I anførsler af danske bøger og håndskrifter er ord og ordformer bevarede, men (vedhængene fraregnede) skrivemåden forandret. Dog er »betle«, »betler« o. s. v. gennemgående ombyttet med »tigge«, »tigger« o. s. v., og »Sigener« sat for det nytyske »Zigeuner«. Trykfejl og rettelser.

Af bemærkede trykfejl er følgende de betydeligste: side 3 teksten lin. 1 f. ned. „evropæiske" læs enkelte

— 4 anmærkn. - 10 „ efter parentesen tilföj af Aug. J imenez

— 8 — - 9 „ „ læs tilstrækkeligt

— 12 - - 3 „ „7" læs 6

— 17 teksten - 2 f. ov. læs Jakobsbriider

— 18 — - 5 f. n. læs skildres „vagabundi

— 71 anm. 39 - 7 f. ov. „Eblo" læs Ebbo

_ 73 — 40 - 10 „ „ efter „vilkårlig" tilföj (efter Ihre)

— 91 anmærkn. - 5 f. ned. „aktstykkerne" læs vedhængene

— 104 teksten - 5 f. ov. „hornenes" læs hornene

— 113 — - 1 „ „ „Petersens" læs Pedersens

— 137 — -17 „ „ „en." udslettes

— 156 — - 5 „ „ „kan" læs han

— 269 anm. 118 - 1 „ „mod" læs med

— 274 - 132 - 3 „ „ „Erslev" læs Erslew

— 283 anmærkn. - 2 f. ned. „særligt, dertil" læs særskilt dertil

— 297 teksten - 2 „ „ „stiftsbefalingsmand"læsstiftbcfalingsmand

— 300 anm. 37 - 1 f. ov. „som her" læs som nu her

— 338 anm. - 3 „ „ læs overtysk

— 349 teksten - 6 f. ned. „skulle" læs skulde

s. 88 1. 3 fr. ov. læs nedersachsiske; s. 29 1. 8 fr. ov., s. 48 1. 2 fr. ov. og s. 104 1. 5 fr. ned., s. 232 1. 12 f. ned. læs læmpeligere o. s. v. s. 353 teksten 1. 1 fr. ned. læs förværende ; s. 366 1. 7 f. ov. læs væntes.

„dengang" (i den daværende tid overhovedet) og „engang" (fordum) burde overalt efter betydningen været skelnede fra „den gang" (på hint bestemte tidspunkt) og „en gang" (ved en vis lejlighed). Et par gange star „så kaldte, så kaldede" for såk. (i et ord); nogle steder står „oven nævnte, oven angivne, nys nævnte, sidst nævnte, neden nævnte, neden anførte" for ovenn. ovenang. o. s. v. (i et ord); andre steder „ethvert, enhver" for et hvert, en hver (i to ord), s. 237 1. 2 fr. n. læs: des værre og i anm. 33 læs: 'for en del. s. 8 anm. 1. 4-3 fr. ned. og s. 14 anm. 1.5-4 fr. n. læs Sigen-er.

Indledning.

(Sigenere. Rotvælskere.)

Hen imod slutningen af det syttende hundredår udgav en engelsk rejsende en beskrivelse over øen Sejlon og dens indbyggere. Efter at denne bog var oversat på tysk, anmældtes den af Tentzel, som af dens sproglige afsnit fremhævede nogle ord, der også fandtes i en fortegnelse over udtryk af de evropæiske Sigeneres sprog. Ved at forene denne iagttagelse med en af en kirkehistorisk forfatter ytret formodning, hvorefter Sigenerne nedstammede fra løsrevne dele af Tamerlans hær, fik Tentzel ud, at der i den havde været »Cingulajer«, hvis sprog han derfor betragtede som stammoder til den med hensyn til oprindelse didindtil dunkle bestanddel af Sigenernes ordforråd. Vel er nu en hver forbindelse af Sigenernes indvandring i Evropa med Tamerlans tog løs, vilkårlig gætning; men gennem Tentzels antagelse glimter os dog en svag anelse i møde om deres nordindiske udspring. Singalesernes sprog, der i sit grundlag er fremmed for vor sprogæt, er nemlig stærkt indsprængt med arisk (af den indiske klasse); og det var i denne tilsætning, at ligheden lagde sig for dagen. En helt afvigende mening om Sigenernes oprindelse fremsattes kort efter af Wagenseil: de første Sigenere havde været Jøder, der

på grund af forfølgelsen mod dem i anledning af den sorte død var tyede ud i huler og skove, hvor de havde tilbragt mer end 50 år, og imidlertid havde opspundet ikke alene den hele Sigenerhistorie (om uddrivelsen af Ægypten og den syvårige bodsvandring), som de gav til bedste ved deres genindtrædelse i verden (1417), men også det blandingssprog af hebraisk og tysk, man kaldte rotvælsk og somWagenseil kendte af et vokabular hos Moscherosch. Uagtet Wagenseils forblanding af Sigenere med andre omløbere var håndgribelig, og skönt dette med skarphed eftervistes af Tentzel, var hins navn som lærd dog for stort, til at ret mange vovede at bryde staven over hans påstande.Robert Knox A historical relation of the island Ceylon, 1681; tysk oversættelse 1689. V. E. Tentzel i sine Monatliche Unterredungen einiger Freunde von allerlei Büchern und andern annehmlichen Geschichten, for avgust 1689 og maj 1697 (Josef Scaliger hos Bonaventura Vulcanius i De literis et lingua Getarum siue Gothorum 1597 s. 102 ff.; Hottinger Historiæ ecclesiasticæ secul. XV seu pars IV, 1657, s. 32). J. K. Wagenseil i Pera librorum juvenilium 1695 pars II (geografisk) s. 163 ff., og lidt udførligere i De civitate Nurinbergensi commentatio 1697 i tillæget Buch von der Meister-Singer holdseligen Kunst s. 438 ff. (Philander von Sittewald Visionen de don Qvevedo 2, 663 ff. i den ny udgave 1644). Om sprogforholdene på Sejlon se Rasks håndskrifter på det kngl. bibliot. nr. 78 og 79, Tidsskr. for filologi og pædagogik 4, 133 (125 og 153 f.); Fr. Müller i Reise der Fregatt. Novara um die Erde (1857-9), Anthropologischer Theil 3, 139.

Den dygtigste og selvstændigste afhandling om Sigenerne fra tiden för Tentzel er Dissertatio philosoph. de Cingaris, in disputationem proposita a Jac. Thomasio 1652 (trykt 1671 og 77). De, der gik mest upartisk til værks, indskrænkede sig til at gengive bægges teorier uden at torde dömme dem imellem; således hos os Holberg i sin Jødiske historie (1742) efter Tyskeren Schudt (1715).

Først i årene om 1780 vandtes större sikkerhed og klarhed om Sigenernes indiske afbyrd, i det tyske og engelske lærde omtrent samtidig og (som det synes) uafhængig af hinanden faldt på at sammenligne deres sprog med hindustansk, den nordindiske sprogart, man bedst kendte. Efter at opdagelsen var gået over i Grellmanns »historiske forsøg«, fandt den snart indgang hos videnskabsmændene og banede sig efterhånden vej til den almindelige bevidsthed.Tyskerne Büttner (fra hvem også det sproglige hos Grellmann hidrører) og Rüdiger (1782 i Neuester Zuwachs der teutschen, fremden und allgemeinen Sprachkunde 1, 61 ff.); Englænderen Marsden. Se Pott 1, 13-16 jf. Grellmann s. 284 f. — Hos os genfindes den hindustanske hypotese i populære værker som Kofods konversations-leksikon (1824) og Riises Arkiv for historie og geografi 21, 225 ff. (1825, uddrag af Grellmann). Estrups brev om Sigenerne i Blandinger fra Sorø 10, 28 ff. (1839, optrykt i Samlede skrifter 2den del) er efterklang af Gråberg fra Hemsøs Doutes et conjectures sur les Bohémiens et leur première apparition en Europe, i tillæget s. 17 ff. til Mémoires de l'académie impériale des sciences, littérature et beaux-arts de Turin pour les années 1811-12. Littérat. et beaux-arts. Turin 1813 (tome XXI); og af Hasses Zigeuner im Herodot (5-9) 1803.Som 3die udgave af Grellmann må betragtes C. v. Heister Ethnogr. und geschichtl. Notizen über die Zigeuner, 1842. Et större fremskridt betegnes ved Paul Bataillard De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe, 1844, og Nouvelles récherches sur l'apparit. et la disp. etc., 1849. Jf. Karl Hopf Die Einwanderung der Zigeuner in Europa, 1870. Vigtig for en snævrere kreds er J. Dirks Geschiedkundige Onderzoekingen aangaande het Verblijf der Heidens of Egyptiers in de noordelijke Nederlanden, 1850.Grellmanns bog, der endnu har betydning som en righoldig samling til Sigenernes historie i de enkelte evropæiske lande, henvendte adskillige rejsendes opmærksomhed på sagen, og fremkaldte forskellige meddelelser om deres sprog. Ved udtömmende brug så vel af hvad der forelå trykt som af vigtige håndskrevne optegnelser (alle yngre end Grellmanns skrift) var det, at Pott, sattes i stand til at udarbejde sin berömte »etnografisk-lingvistiske undersøgelse« om Sigenerne i Evropa og Asien; hvori han, gennemgående lyd for lyd, form for form og ord for ord, påviste oprindelsen i det enkelte, og førte det strængere bevis for grundlagets nordindiske afstamning. Potts Værk blev igen udgangspunktet for en hel literatur, for så vidt det gav stedet til en række fremstillinger af Sigenernes sprog i de evropæiske lande.Diefenbach anmældte Potts bog i de berlinske Jahrbücher für wissenschaftl. Kritik 1845 nr 59-60. Pott selv gav tillæg i Hoefers Zeitschr. f. die Wissenschaft der Sprache 1, 175 ff. (om de *syriske* Sigeneres sprog efter en amerikansk missionærs, Eli Smiths, optegnelser) samt i Zeitsch. der deutschen morgenländ. Gesellschaft 3, 321 ff. (bl. a. prøver af *ungersk* Sigenerpoesi) og 7,

389 ff. Til Pott slutter sig, foruden Sundt, Bugge i Kuhns og Schleichers Beiträge zur vergleich. Sprachforschung 1, 139 ff. (bl. a. oplysninger om de *finske* Sigeneres sprog efter optegnelser 1817-23 af A. I. Arwidsson) og Böhtlingk i Mélanges asiatiques 2, 1 ff. og 123 ff., (de *russiske* Sigeneres sprog efter meddelelse af en borger i Moskov), samt Smart The dialect of the *english* Gypsies, Berlin 1863, og juristen Liebich Die Zigeuner in ihrem Wesen and in ihrer Sprache (ordbog og sprogprøøve), Leipz. s. å. De to sidste har øst af egen umiddelbar iagttagelse, ligesom Paspati, hvis afhandling (grammatik og ordbog) om de nuværende *tyrkiske* Sigeneres sprog er oversat efter forfatterens græske tekst af en amerikansk missionær i Konstantinopel og trykt i Journal of the american oriental society, 7, 1, 143 ff., New Haven 1861. Forfatteren, som gör sig overdrevne forventninger (s. 161) om Sigenerordbogens fremtidige betydning for sanskritsk leksikografi, fik først Potts bog i hænde, da han næsten var færdig med sit arbejde, hvis enkeltheder underkastedes en indtrængende kritik af Ascoli i Zigeunerisches, Halle 1865, hvori desuden (s. 127-54) gives oplysninger om de *syditaliænske* Sigeneres sprog (efter forf.s personlige udfritning det foregående år). Støttet på fortsatte undersøgelser og meddelelser udgav Paspati sin afhandling i omarbejdet form med tittel Études sur les Tschingianés ou Bohémiens de l'empire Ottoman, Constantinople 1870, beriget navnlig med oplysninger om de *lilleasiatiske* Sigeneres sprog og med sprogprøver. Af Fr. Müller haves Beiträge zur Kenntniss der Rom-Sprache, Wien 1869 (aftrykt af Sitzungsbericht der philos.-histor. Classe der Akademie der Wissenschaft, 61de bind), fortællinger o. desl. efter foresagn navnlig af *ungerske* Sigenere, der lå som soldater i Wien. Baudrimonts (og Francisque-Michels) Vocabulaire de la langue des Bohémiens sur les *pays Basques français*, Bordeaux 1862, kender jeg kun af omtalen hos Ascoli s. 154 ff.; og af Vaillants hidhørende arbejder, på første hånd kun Grammaire, dialogues et vocabulaire de la langue des Bohémiens ou Cigains, Paris 1868 (*rumænske* Sigenere).

Til Borrows af Pott nyttede The Zincali or an account of the Gypsies of *Spain* i 2 dele, London 1841, slutter sig Vocabulario del dialecto Jitano (med indledning og sprogprøver), 2den udg. Sevilla 1853, o. fl. lign. folkebøger. I kap. 9 af A history of the Gipsies, with specimens of the Gipsy language, by Walter Simson, edited by James Simson, London and Edinburgh 1865, opføres en del i årene 1817—31 indsamlede ord af de *skotske*, i forbigående (s. 325 ff.) også af *irske*, Sigeneres sprog. Afhandlinger,der yderligere godtgör navnlig de evropæiske Sigeneres oprindelige enhed, og hvorved ikke lidet er vundet i henseende til sproglige enkeltheder; men som dog ikke kan siges hidtil at have bragt undersøgelsen sit endemål synderlig nærmere.

Sigenernes historiske periode begynder først ved omtrent år 1400, eller med deres indvandring i Vestevropa. Hvad der ligger forud for denne tid er indhyllet i et mørke, gennem hvilket det kun er muligt at skimte de grovere omrids af den förhistoriske virkelighed. Medens det står fast, at Sigenernes forfædre stammer fra det nordlige Forindien, lader tiden for deres udvandring sig næppe nöjere bestemme end i al fald til et overgangspunkt mellem prakritsprogene og udviklingen af de nyere indiske folkesprog.I det asiatisk-evropæiske Sigenersprog står de fleste personsendelser i udsagnsordenes nutid på et forholdsvis gammelt trin, der kun svagt spores i de nuværende indiske sprogarters såkaldte „gamle præsentia," om det end i noget större udstrækning, ved kunstig forplantelse (gennem Pali), har holdt sig i singalesisk skriftsprog. Fr. Müller i Reise d. Freg. Novara, Linguistischer Theil s. 180-215; Rasks håndskr. nr. 79.Hvad angår en snævrere begrænsning af stedet, hvorfra udvandringen er sket, så har for få ar siden en lærd Tysker udtalt det som sin overbevisning, at vi må søge vore Sigenere i de i Sindh og Pendschab, på bægge sider af Indus, hjæmløst omvankende »Bhangis«, der er uden al religion, skyes af alle andre som urene, »fordi de spiser ådsler«, og ikke tör indfinde sig i stæder eller byer; har både på floden, lever af fiskeri og jagt, o. s. v. Og en engelsk lærd har lovet at godtgöre, at Sigenerne oprindelig har været »Jats«,Trumpp 1861 i Zeitschr. d. d. morgenl. Gesellsch. 15, 691-95; Elliot 1867 i The history of India (Benfey i Gott. gel. Anz. 1869 1, 1715). Beviserne er dog, så vidt jeg ved, udeblevne; sml. Müller det i anm. 1 anf. skr. s. 199. Både „Bhangis" [d. e. drukkenbolte] og „Jats" [hvormed nu forbindes begrebet af dumme bønder] taler Sindhi-dialekten. — At de evropæiske Sigenere har bevaret det ægte indiske ord *bero* skib (Pott 2, 89) vidner om, at deres forfædre har kendt til skibsfart inden udvandringen fra Indien, men berettiger os ikke, så lidt som den tilsyneladende navnelighed, til at sætte dem i forbindelse med de sørøvere, der skal have haft

hjæmme i denne egn („des Zinganes qui sont des Indiens voisins du Sindy“), af frygt for hvilke Thevenot i året 1665 ikke torde sejle fra Kongo i Persien til Sindh: Voyages de m. de Thev. (1689) 5, 627 ff. der den dag i dag danner grundkærnen i Sindhis agerdyrkende befolkning. Noget bindende bevis for, at egnen umiddelbar ved Indus har været stamsædet for Sigenernes forfædre, er det dog hidtil ikke lykkedes at føre; og særlige henførelser som de nys nævnte er så meget misligere, som man dog ikke tör nægte muligheden af, at det kunde være en hel lille stamme eller folkedel, — ti meget mandstærk behøver den ikke at have været, — der på én gang havde forladt sin fødestavn.Med hensyn til Sigenernes stærke formerelse i en forholdsvis kort tid, uden hvilken man i det mindste senere hen oftere har ondt ved at forklare sig deres store antal (der rigtignok tit er blevet höjlig overdrevet), henviser Katona, hvis udgangspunkt i øvrigt er et helt andet, i sin Historia critica regum Hungariæ stirpis mixtæ 5, 417 (1790) ikke upassende til den bibelske beretning om Jødernes tilvækst under opholdet i Ægypten: 2den Mose bog 1-5 og 4de M. bog 2-32.

Fra Indien kom udvandrerne til Persien, hvor rejsende i vort hundredår [1812] har truffet sammen med omløbere,W. Ousely Travels in various countries of the east 3, 400 f. (London 1823) om de såkaldte Karatchis; sml. Gobineau og Pott i Z. d. d. m Ges. 11, 689 ff. som i følgederes udseende og sprog henføres til Sigenerne. På den anden Side har disse bragt ord af persisk eller af andre iranske sprog med sig til Evropa. Strömmen vedblev nemlig at skyde sig frem mod nordvest, hvorfra paalidelige efterretninger haves om tilstedeværelsen af Sigenere i vore dage. Med hensyn til det vigtigste folkemærke bör det i øvrigt fremhæves, at medens de nuværende asiatiske Sigeneres sprog er stærkt blandet f. e. med semittiske ord, står de grammatikalske former på flere punkter udspringet nærmere, end tilfældet er med det evropæiske Sigenersprog.Af eksemplerne hos Bugge og Pott skal jeg kun nævne *m* i første person ental af udsagnsordenes nutid, hvilket i de evropæiske Sigeneres sprog er gået over til *v* (allerede hos Bonaventura Vulcanius) på et par undtagelser nær (Pott 1, 350 jf. Paspati 1870 s. 87). — Omvendt har det evropæiske Sigenersprog stundum bevaret en ældre form (*o* i nævneform ental af tillægsordenes hankön).

Må det lades uafgjort, om Sigenerne under deres fremrykning har afsat et sideskud til Ægypten,Omtrent 1550 forsikrer Pierre Belon i Observations de plusieurs singularitez livr. 2 chap. 41 (udg. f. e. 1555), at han i Nordægypten mødte Egyptiens ou Baumiens (Sigenere), jf. bl. a. Pott 1, 75 af Seetzens håndskrift (1806). Af den hos Liebich s. 10 (fra Petermanns Mittheilungen 1862) optrykte ordliste af de nuværende ægyptiske omløberes sprog måtte man dog snarest slutte, at dette intet har med Sigenernes at göre. For så vidt der overhovedet findes virkelige Sigenere i Nordafrika, kunde de jo gærne være didkomne i en senere tid fra de sydevropæiske halvøer; ligesom det er vist, at i vort hundredår „Gypsies“ er dragne fra Storbritannien til Amerika. taler derimod alt for, at det var over øerne i og ved det ægæiske hav, de udbredte sig til Grækenland. Da ingen årbogsskriver, så vidt vides, har optegnet tiden for denne overgang, har der her åbnet sig en vid mark for dristige sammenstillinger af höjst tvivlsomt værd.I følge Itineraria Symonis Simeonis et Willelmi de Worcestre, efter håndsk. første gang udgivne af J. Nasmuth, Cambridge 1778, s. 17 havde franciskaneren S. Simeonis, der skrev 1322, på Kandia [ikke Cypern] set „gentem extra civitatem ritu Græcorum utentem et de genere Chaym se esse asserentem, quæ — — — velut a deo maledicta vaga et profuga — — de campo in campum cum tentoriis parvis oblongis, nigris et humilibus ad modum Arabum, et de caverna in cavernam discurrit“ etc. Når Bryant (Archæologia or miscellan. tracts relat. to antiquity 7, 393, London 1785), og efter ham Pott og Bataillard, fortolker dette Sted om Sigenere, er det dog bl. a. et spörgsmål, om teltene, skönt de ligner dem, der endnu bruges af Sigenerne i Syrien (Seetzen) og Tyrkiet (Paspati 1861 s. 189), kan gælde for et afgörende særmærke. — Naturligvis må man holde (*α*)*Ζιγγανοι*, Sigenere, ude fra *αδιγγανοι*, en religiøs sekt; o. s. fr. Medens derhos af nyere forfattere nogle har udtalt sig, som faldt Sigenernes første kommetil Evropa sammen med deres første fremtrædelse i dets vestlige lande, hælder andre til den antagelse, at de flere hundredår för indvandringen i Vestevropa havde skaffet sig indpas i hele Østevropa; grænseskellet drages af Bataillard efter en næsten lige linie fra Oderens munding til det adriatiske hav. Er den første mening grundløs, hviler den sidste langt fra på noget fast underlag. At Sigenerne aldrig för 1512 har været i Sverrig,Se neden for § 6 i anm. 7 og Olaus Petri blandt vedhængene. Et udsagn af en samtidig, som efter Bataillards egen indrömmelse (1849 s. 32) må have hævet hans tilböjelighed til, med flere

ældre Svenskere (medens Estrup ytrer sig tvivlende), at tænke på Sigenere ved de „garciones vagi dicti sculuara“, mod hvem kong Birger 1303 udstedte en forordning til alle Tiundalands indbyggere (den 5te stadga bag i Hadorphs udg. 1687 af Bjarkøretten). gör det just ikke meget sandsynligt, at de den gang gennem mange menneskealdere skulde have opholdt sig i Finland. Men for resten savner vi al underretning om, når og hvorfra de er komne til Finland, Estland, Lifland o. s. v.De svenske ord i de nuværende liflandske Sigeneres sprog (Bugge s. 153) skriver sig vel fra Finland eller fra de svensk-russiske øer. samt til Rusland; og det er såre skrøbelige beviser, man har villet føre for deres tilstedeværelse ved midten af det trettende hundredår så vel i Polen som i Ungern eller dettes nabolav.Deraf, at i Valakiet to fyrster 1386 og 87 skænkede et kloster 40 „salashi de Cigani“ d. e. telte med Sigenere — en forklaring, hvis rigtighed endda kan være tvivlsom, så længe den pågældende tekst kun kendes gennem en oversættelses oversættelse (hos Bataill. 1849 s. 20) — har Bataillard sluttet, at i Polen, — hvor „Cygani“ første gang nævnes i aktstykker fra 1501 (Bat. 1844 s. 54). — er det Sigenere, som menes med de „advenæ qui vulgariter Szalassii [teltboer] vocantur“, der omhandles i et brev af Boleslav d. 5te 1256. Hos selve Bat. 1849 s. 26 gives en anden fortolkning. — I nogle udgaver af et bømisk kongebrev fra 1260 nævnes „Gingari“ (!) blandt den ungerske konges kampfæller; men Bataill. 1849 s. 24 f. har alt påpeget, at det er fejllæsning for Bulgari. Går man ud fra beskaffenheden af det nuværende evropæiske Sigenersprog, lader der sig ganske vist — om end efter en anden linie end den nys angivne — skelne mellem en østlig og en vestlig gren; men deres grammatikalskeforskelligheder er næppe större, end at de jo kan have udviklet sig i løbet af de sidste hundredår.Vigtigt er det vel, at hos de tyrkiske [græske], russiske og finske Sigenere — så vel som hos de syditaliænske (Ascoli s. 149) — har 2den person ental bevaret sit *s* også i den længere form af udsagnsordenes nutid, medens det hos de andre — for så vidt de ikke (som de spanske, engelske og svensk-norske) har ombytttet bøjningsendelserne med vedkommende landsmåls — er gået over til *h* (*tu mangeha* for *mangesa* du tigger, hvoraf den overalt herskende kortere form *manges*). På brugen i Syditalien lægger jeg ikke megen vægt, da man der kunde påskyde sildigere indvirkning fra Grækenland; men at denne ændring er yngre end 1417, vilde jeg sætte som givet, hvis det stod fast, at den tilsvarende form for første person i flertal „*piassa*“ (*pjasa, pjaha* vi drikker) hos Vulcanius (Scaliger) skrev sig fra Sigenere i det vestlige Evropa. — Et lignende forhold finder sted ved endelsen *sa, ha* i redskabsform (instrumentalis, sociativus). Det eneste, der for tiden tör siges med sikkerhed, er, at Sigenerne maa have færdedes en stund mellem de forskellige, i hinanden stærkt indblandede folkesprog i det sydøstlige hjörne af vor verdensdel, inden de derfra spredte sig videre over denne. Ti ikkun under denne forudsætning kan man tilfredsstillende forklare sig de dybe indtryk af valakisk, slavisk og især græsk, som deres fra Asien medbragte modersmål siden bar med sig til alle Evropas egne.Se, foruden Diez, den fortræffelige sproghistoriske indledning til Glossary of later and Byzantine Greeke by E. A. Sophocles, London 1860. — Græsk indflydelse på Sigenersproget ser jeg ikke alene i dets mange græske gloser, men også i orddannelser som den ned. for i § 6 anm. 93 omtalte, ja vel endog i den måde, hvorpå fremtiden til dels udtrykkes: ned. f. § 7 anm. 23 slutn. (jf. dog Ascoli s. 115). Næppe tilstrækkelig til særsynets forklaring er det, at efter Konstantinopels indtagelse 1453 flokke af Grækere synes at have gået evropæisk tiggergang, og derved måske er komne i berørelse med efterkommere af de tidligere udvandrede Sigenere, se byregnskaber fra Middelburg i Zeeland 1459-60 hos Dirks s. 128 f. En omstændighed, der dog mulig formindsker det påfaldende i, at endnu 1540 skal nogle (de ældste?) af de spanske Sigenere have forstået en tiltale i daværende græsk almuesmål, se hos Borrow 2, 110 f.

Det var i året 1417, at Sigenerne første Gang viste sig i det vestlige Evropa, hvor deres væsen og adfærd straks måtte henvende opmærksomheden på dem. Alt hvad der er anført som formentlige tegn på deres tidligere nærværelse,„Czichener-gasse“ i Schweidnitz 1344 og 1394 (Ludewig Reliquiæ manuscript. 6, 484 f.) har intet at göre enten med Sigenere (Gråberg fra Hemsø) eller med Czeker (Bataillard). „Czichener“ er, som alt bemærket hos Heister, en art linnedvæver; se f. e. Walch Vermischte Beitr. zu dem deutschen Recht 2, 51 fra 1376; og Weinhold Beitr. zu einem schlesischen Wörterbuche (Anhang zum XIV und XVI Bande der Sitzungsber. der philos.-hist. Classe der Akad. d. Wissensch. zu Wien) s. 109. — Navnlig Dirks s. 39 ff. (jf. 56 anm.) har så godt som bevist, at de „Heiden“, der i en række år fra 1392 af omtales i gelderske regnskaber, var liflandske

hedninger, til dels hjæmsendte, og bestemte til omvendelse, af hertug Villem van Gulik (jf. Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chron. Joh. von der Pusilie, udg. af Voigt og Schubert 1823, under 1386-1401). Noget lignende er man da berettiget til at antage om de „Heiden“, som fra 1414 tik pengehjælp af rådet i Basel, se Basel im 14ten Jahrhundert, herausgeg. von d. Basler historish. Gesellschaft 1856 s. 112. kan trøstig afvises sommisforståelse. Da de hint år pludselig dukkede op ved de nordtyske søstæder, var de forsynede med lejdebreve fra flere fyrster, navnlig med et fra kejser Sigismund, hvilket de måske, efter Bataillards gisning, havde fået af ham under hans ophold ved kirkeforsamlingen i Konstans.Bataillard støtter sig til Sebastian Münsters beretning 1550 (kosmografi tysk udg. 1553 s. CCCI, lat. udg. 1554 s. 268), at det lejdebrev fra kejser Sigismund, som en Sigenertrop for omtrent 26 år siden havde forevist ham, var udstedt i Landau. Bat.s uhjæmlede formodning, at den til kejseren havde medbragt en anbefalingsskrivelse fra en eller anden ungersk stormand, er forskönnet af Hopf s. 5 og 33. Jeg skönner dog ikke engang, vi har nogen som helst vished for, at denne første flok var kommen fra, eller igennem, Ungern; men det var naturligt, at Sigenerne drog al den nytte, de kunde, af Sigismunds stilling som regent også i dette rige (snart også i Bømen). De bestod af nogle hundrede mænd, kvinder og börn, og der er næppe tvivl om, at det var samme flok, der, snart samlet og snart delt, f. e. 1419 kom til syne i Provence og i Schweiz, 1420 i Nederlandene og 1422 i Italien, hvor de endogså i Rom synes at have tilsneget sig et beskyttelsesbrev af paven. Af samtidiges vidnesbyrd har jeg ladet Korners, Justingers og to italiænske krønnikeskriveres optrykke blandt vedhængene. Andre flokke kom imidlertid tilSe end videre Éd. de Laplane Histoire de Sisteron, tirée de ses archives (1843) 1, 262: en flok „Saraceni“ bespistes; og Dirks s. 56: et kæmnerregnskab fra Deventer over penge og fødevarer ydede Andres „hertoch van kleyn-egypten“ — vistnok den samme som 2 år efter var i Bologna —, der havde indfundet sig med i alt 100 personer og 40 heste,; således den, der i10

april 1423 i Zips fik et lejdebrev af Sigismund, hvilket den næste år havde med ved Regensburg, og som er os bevaret af den samtidige Andreas presbyter. I de nærmest påfelgeude år træffer vi 20 af og til Sigeuere i Mellemtyskland, Frankrig og Nederlandene; men var dæmningen end brudt, blev det först efter Sigismunds død, at oversvømmelsen ret tog ved. I Deventer, hvor man ikke havde set Sigenere siden 1429, aflagde de fra 1438 så hyppige besøg, at kommunens lyst til at yde dem hjælp stadig kølnedes, og at man til sidst (1445) gav penge for at få dem bortførte over Yssel; hvilket ikke hindrede, at de jo snart vendte tilbage. 1447 kom de første Sigenere til Spanien (Barcelona); og i begyndelsen af det sekstende hundredår flk de fodfæste i England. Flodens løb lod sig ikke standse på halvvejen! 21

Det ligger uden for min plan at gennemgå Sigenernes ydre skæbner, der i virkeligheden er temmelig bedrøvelige og ensformige, i de enkelte vestevropæiske lande; så vei som at give en fremstilling, der i øvrigt måtte tage de meddelte aktstykker til 22

og førte breve med fra den rommerske konge, som opfordrede til at give dem almisse og være dem gunstig i alle lande, hvor de kom hen. - Til de urimelig höje talangivelser hos et par senere schweiziske krønnike-skrivere tager jeg intet hensyn. — Efter toget til Rom omtales det oftere, at Sigenerne medbragte bevisligheder fra paven (fripas til som pilgrimme at gennemdrage de kristne lande), f. e. i kæmneriegnskaber fra Utrecht 1429 og fra Middelburg 1430: Dirlis s. 110 og 128.

20. Aldeles vrang er Borrows fortolkning (1, 15) af indholdet. — Sigismund var ved den angivne Tid virkelig i hin egn, se bl. a. Eberb. Windeekii histor. vitæ imperat. Sigism. i Menrkens Script, rer. German. 1, 1166.

21. Dirks s. 57 f. Bataillard 1844 s. 49. J. Hoylands ansættelse, i A historical survey of tlie customs, habits and present state of the Gyps-ies 1816 s. 78, af deres landing i England til omtr. 1512 er dog kun en gisning: det første engelske forbud imod dem (indført i The parliament-ary and constitutional history of England by several hands 3, 83) er fra 1531.

22. Desuden henviser jeg særlig til den livlige skildring (aftrykt hos Bataillard 1844 s. 41 ff. jf. Pasquier Les récherches de la France 1665 s. 359 ff.) ved en Pariser af Sigenerne, som de første gang, i avgust11

udgangspunkt, af deres indre livshistorie. Kun de almindeligste omrids af det forhold, der udviklede sig mellem

dem og de samfund, i hvis områder de nu havde boret sig ind, skal jeg her antyde.

Lader det end til, at vore æventyrere i førstningen — ved deres foregivne pilgrimsfærd og ved det skin af pomp: med en »konge«, »hertug« eller »greve« i spidsen og til dels beredne, hvormed de fremtrådte — har vidst at føre både gejstlige og verdslige fyrster bag lyset, varede det dog ikke længe, inden man fik öjnene op for deres sande karakter af snu bedragere og som 23 folk, hvem ejendomsretten ikke var meget hellig. Ligesom by-uvrighedeme fandt det fornødent til deres gaver at knytte betingelsen af hurtig bortgang, således sattes der i senere lejdebreve en kort frist for opholdet på hvert sted. Snart erklæredes imidlertid selve lejdebrevene, som dækkede megen udskejelse, for døde og magtesløse; og de afløstes af almindelige udvisningsordrer, der fra slutningen af det femtende hundredår udstedtes af den ene regering efter den anden. Men hvor lidet man var i stand til at gennemføre denne forholdsregel, fremgår ikke mindst af de idelig fornyede påbud derom. Og dog var det ingen mild lod —

1427, viste sig for Frankrigs hovedstad; og til det uhyggelige optrin, fremkaldt ved kvindelig skinsyge, i en af I'arises forstæder 1612, der bevirkede gentagelse af ordren til alle „Ægyptii seu Boemi" om inden 2 måneder at forlade riget: Thuani historiar. sui temp. continuatio sive tom. IV., Frankf. 1628, s. 250 f.

23. Al tale om, at de förste Sigenere i Schweiz skulde have opført sig som hædersmænd, må forstumme over for Justingers af mig fremdragne udsagn.

24. En trop fik 2 gylden „om dat sy sonder toven voort door reysen sonden" Utreeht 1461; .,... bebeltelicli dat Greve Martyn und syn gesel-schap nyet langer in eijn plaitz off sted blyven sullen dan alleyn drye dagen" hertug Karel van Egmonds fribrev 1496: Dirks s. 43 og 111. Den bande af omtrent 70 „Égiptiens vulgaument nommez Sarracins", som 1453 voldte optftjer i Cheppe, synes at have haft den franske konges lejde: Bataill. 1844 s. 50 f. — 1498 (Reichsabsehied § 46) forbødes det i Tyskland at give dem, „so sich Zygeiner nennen, Sieherhevt oder Geleyt"; og 1595 udvistes „de Egyptenaars ofte Heydenen", der — væbnede eller uvæbnede — plagede navnlig landdistrikterne, for evig af Utreeht, uanset de breve eller skrifter, de påstod at have fra gamle tider: Dirks s. 113 f.12

i Tyskland fredløshed, i Frankrig livsvarigt arbejde pa galejerne, i Nederlandene endog livsstraf —, der væntede de genstridige Sigenere; så lidt som domstolene, når de påkaldtes, var til at spøge med. Om end altså ad denue vej Sigenernes gang fra land til land fremskyndedes noget, beholdt dog hvert rige sin egen stok af indfødte stamgæster; og endnu i det attende hundredår har udbyttet af klapjagterne næppe været ringe. 25

Allerede i Andreas presbyters tid sagdes det almindelig, at Sigenerne var »hemmelige udspejdere af landet«, hvormed sikkerlig mentes, at de drev forretninger for det tyske riges fjender. Når denne mistanke kommer til orde meget langt ned i tiden, var det vistnok dels som følge af, at rigsdagen havde gjort sit bedste for at nære den, dels under indflydelse af den herskende skræk for Tyrkerne. En forfatter spörger troskyldig, om nogen kunde tvivle på, at de over 200 Sigenere, der 1663 i småhobe vandrede om i »Diiringen«, jo var tyrkiske spejdere. Er noget sådant aldrig blevet bevist, kan det dog ikke nægtes, at Sigenernes forslagenhed og levemåde gjorde dem særdeles skikkede til spionvæsen og re-kognoscerings-tjæneste. Til sligt har det vei også nærmest indskrænket sig, når enkelte hærførere, som det hedder, brugte dem i krig. Vist er det, at i Tyskland vedblev de længe at være udelukkede fra de stående hære. 26

25. Meester Michiel van Ceulen, -der med sit selskab på 18-20 personer „hen seggende van der natie van den Egiptenaers, hoewel zy all binnen desen landeu zyn geboren", havde løbet om i Frisland og tigget „ende dat in habyte van Egiptenaers [jf. ned. f. § 7 anm. 54], dömtes 1540 til at piskes, miste den höjre hånd og udjages. — 1564 nævnes ved siden af en mand og hans hustru, fødte i Nederlaudene, en kvinde Katarine Mosroesse, født i Skotland, alle „van der^natie van heydens". Dirks s. 96 if., 130 og om „generale lleidenjachten" s. 49 og 54 f.

26. Zxvey niitzliche Tractatlein (ned. f. § G anm. 7 og 11) bl. B Ib. — „Postremis his bellis quidam eorum in Pictonibus et Andibus [Poitou og Anjou] principis C.ontii castra sequebantur; inter eos boni milites

erant--" Thuani continuat. s. 260. „Qvis nescit, superiori Germanico

bello eorum cohortem S ve ei s militasse?" Thomasius § 69, jf. Zwey n. Tractätl. bl. AlVa: i 30årskrigen „sind sie (wie männiglich bekant) von den Schweden gebraucht wordeu, wie ich denn sonderlich unter den Pfulischen [?] Regiment derselben selbst viel gesehen", sml. ned. f. § 7 i anm. 35. I en udvisningsordre fra Gelderland 1637 undtoges det tilfælde, at „eenige in's Lands dienste met compaguien daerdoer moehten13

At de retskyndige istemto samme tone som lovgiverne, er i sin orden; og når selv digterne for så vidt ophidsede stemningen mod Sigenorne, som de gik ud fra, don ene efter den anden, at barnerov var en gængs forbrydelse imellem dem, kan det ikke undre os, at gejstligheden forargedes over disse »vantro og tyvagtige hedninger« og æggede de verdslige myndigheder til at

27 uddrive dem. 1 begyndelsen stodte kirken dem rent fra sig, hvilket kort og fyndig er udtalt i den sjæte og sidste af de artikler, som Upsalas første lutherske ærkebisp Lavrentius Petri, med kongens tilladelse, flk udstedte under sit ophold på rigsdagen i Stokholm i juni 1560: »Med Tartare skal Prästen sig intet befatta, hvarken jorda theras lik eller Christna theras barn«. To menneskealdere senere fastsattes på en synode i en af de hollandske stater, at Sigenerbörn ikke måtte dobes, med mindre forældrene blev gode kristne. Og mod slutningen af det syttende hundredår giver den ny svenske kirkelov følgende forskrift (kap. 3 § 9): »Om the Landzstrykare. som lioos osz Tartare kallas, skulle emot wårt Forbud uti wårt Hijke sig insmyga och här föda några Barn, eller fora nyligeu fedde med sig, åt huilka de begära Döpelsen; Tå skal sådant tillåtas, och Föräldrarna iroligen förmanas at sättia sig här neder på en wisz ort, låta sig underwijsa i then Christe-liga Läran och träda til Gud/. Församlingz gemeuskap; Kiler i wijdrigt fall lemna Barnen qwar, hwilka wåre Embetzmänn sko la låta försöria«. Medens den her antydede mulighed af börnenes adskillelse fra forældrene siden andetsteds findes gennemført med vold, har i vor tid både kirkeretslærere og praktiske menneskevenner udtalt sig imod, at deslige forældre, så længe de

28 ej havde bosat sig, flk lov at lade deres böru dobe.

marcheren" Dirks 8. 48 f. — Sigenernes udelukkelse af den tyske hær, skönt de ikke nævnes i krigsartiklerne (ned. f. § 6 anm. 32), følger af Des heil. romisch. Reichs 1673 verbesserte Kxecutions-ordnung, hvis kap. 3 slutn. gentager de ældre forbud mod at tåle dem i riget: LilnigCorpus jur. milit. 1, 130 b.

27. Jf. Borrows betragtninger (1, 80 ff.) i anledning af Cervantes's Gitanilla (1612); sml. Thomasius § 62. — Synodalbeslutninger fra 1598 og 1634 for Groningen og Ommelandene: Dirks s. 87 f.

28. Hallmann The Twenne Broder Oluff och Lars Petri, til Lefwerne och Wandel beskrifne 1726 s. 117 Synodalbeslutn. for Groningen og14

Men hvor sjælden det end skete, at forældrene fra oven tiltaltes eller omtaltes endog biot med så milde ord som de nys an-forte, lykkedes det dog aldrig til fulde at indgyde den store mængde, navnlig landbefolkningen, hin grundige afsky for dem og alt deres væsen, uden hvilken statens og kirkens forbandelser og banlys-ninger måtte tabe en stor del af deres kraft. Den bajerske historieskriver Aventinus (Thurnmeyer von Abensberg, ded 1534) er uhyre forbitret over sine samtidiges blindhed i så henseende: hvor ofte og hvor groft folk end blev tagne ved næsen af disse landsforræderske skælmer, anså man dem dog for »hellige«, hvem det var formasteligt at være hård imod. Med en så mægtig forbundsfælle 29 som overtroen faldt det ikke Sigenerne vanskeligt at blænde og dåre. de enfoldige. At hånd spåningen, hvor vei af østerlandsk oprindelse, længe havde været bekendt i Vestevropa, særlig også i Tyskland, kom vore »Nyindiere« vei til pas: de havde da et skornet jordsmon for sig, hvori de straks kunde gore deres udsæd. Mange i Bologna blev spåte af hertug Andreas's hustru; og 1427 lod mange Parisere og Pariserinder sig kige i hænderne af Sigeu-ernes troldkvinder, som skilte sig derved på en temmelig skalkagtig måde. 1 et tysk skrift, forfattet 1448, forsikres i øvrigt, at Sigenerue »både kvinder og mænd, börn og gamle« drev den kunst 30 chiromantia. Stor var også troen på deres herredomme over ilden. En tryllerod, skænket af en Sigenerhövding, dæmpede straks den stærkeste lue. Ti naturligvis spillede urternes löndomsfulde kraft 31

Ommelandene 1627 (gentagen 1640): „Vant doopen der Landtlopers kinderen, die heydenen genoempt worden, welck niet sall geschieden, tensy blyck, dat sy Christenen syn ende liaer bekeereu" Dirks s. 88. Kyrkio-Lag ocb

Ordning, som Cail then Elofte Ålir 1686 hafuer låtit författa, udg. 1687 s. 32. Sml. Kristian d. 6te ned. f. § 6 anm. 64; og de interessante betænkninger om fantebörns dåb og konfirmation af Broch og Sundt i dennes Fjærde årsberetning om fantefolket 1865 s. 37-50.

29. Annal. Boior. libri septem 1554 s. 827; C'hronika (på tysk) 1566 bl. 523.

30. Juvenal 6te satire vers 583 f. — Hartmann von der Aue, der levede omkring 1200, i Erec vers 8136 (Haupts udg. 1839 s. 247). — Grimms Mythologi 1835 Anhang s. L XV, kap. 103. I England vakte Sige-nernes „palmistry" straks regeringens mishag.

31. Martin Zeiller Das erste hundert Kpisteln [1640] 3die udg. 1648 s. 416. Sml. Liebich s. 63 f.; J. W. Wolfs Niederländische Sagen s. 495 og J. Nepomuks Deutsche Alpensagen s. 169 f.15

en rolle også i Sigenernes »naturlige kunster«. Knkelte folkelige 52 plantenavne minder os derom.

Væsenligst er det dog, at denne de uoplystes godtroenhed, måske mer end noget andet, måtte gore Sigenerne deres særstilling altfor lokkende og lönnende, til at det skulde blive nogen let sag, enten med det onde eller med det gode, at få dem bofæstede og indordnede i samfundet; et formål, som man i Spanien alt inden 1500 havde stillet sig, og som man i det mindste i Sverrig efter 1700 ikke var fremmed for.

Sigenerne hverken var eller blev de eneste omløbere i Vest-evropa, der spekulerede i almueus medlidenhed og vankundighed. Megen indre skade i kirke og ståt havde mod enden af middelalderen slået ud på samfuudslegemet som svampagtige hævelser, hvis rødder dog i de fleste tilfælde rakte langt tilbage i den foregående tid og strakte sig langt ned i den efterfølgende. Holdende

32. Om rtere af de efter Sigenerne opkaldte planter har hr. docent Didrichsen meddelt mig oplysninger. Den formentlige grund til nogle af navnene liar ,jeg antydet neden for § 6 anm. 14 , 85, 88-89. Allium ur-sinum („Zigeunerlauch") vragedes sagtens ikke af Sigenerne til deres måltider (om dens spiselighed se Rafn Daumarks og Holstens Hora 2, 434; og sml. om „Zigeunersalat" Liebich s. 8ti). Lycopodium clavatum („Zigeunerkraut" i botaniske værker fra slutn. af forrige hundredår) giver det såkaldte „heksemel", hvoraf laves kunstig lynild o. desl. Datara stra-monium, der er meget giftig, og siges brugt både som lægende og som bedøvende middel (se f. e. Epistolæ ab crud. viris ad Alb. Hallerum 3, 137), har somme endog ment, er indført af Sigenerue; men om den er kommen fra Østindien eller fra Amerika, er endnu et stridsspörgsmål.

At fagopyrum esculentum skulde stå i noget særligt forhold til Sigenerne, er aldeles usandsynligt. I Nordtyskland må den have været dyrket en tid för 1136 (Schiller Zuin Thier- und Kriiuterbuche des meckleub. Volkes 3, 27); og selv om dens jyske navn ladder, tarr [urigtig tillige opført som sælandsk i Jenssen-Tuscli Nord. plantenavne s. 302] har sin oprindelse fra Tatar, kan derved næppe tænkes påSigener (ned. f. § 6 i begynd.); snarere viser forskellen mellem formerne „tadder" og „Tater", at boghvede er ældre i landet end Sigenere. Dertil kommer, at i Østevropa, hvor boghveden forekommer med navne, der svarer til det jyske „tadder", vides deu indfødte befolkning intetsteds at have givet Sigenerne et til „Tater" svarende navn.16

mig til Tyskland alene, nævner jeg her de mest udbredte sygdoms-former, der i ovrigt for en meget stor del ytrede sig paa samme måde i Danmark, således som det bl. a. fremgår af udtalelser fra reformationstiden, da katolicismen også hos os fik sit skudsmål påtegnet.

Allerede meget tidlig havde man både fra kirkens og statens side felt sig besværet af de mange omstrejfende tiggere, af hvilke de såkaldte »stærke« blev genstand for almenhedens ringeagt, men tillige for dens frygt; medens de, som paraderede med svagheder eller bræk — virkelige eller foregivne — på legeme og sjæl (st. Antonii ild. st. Vejtsdans, afsindighed, blindhed o. s. v.) på én gang vakte modbydelighed og medynk. Bör man ikke miskende kirkens gode mening med dens ligelige almisseuddeling, kan den ikke frikendes for, temmelig hensynsløst at have taget med deu ene hånd, hvad den gav med den anden. Til sidst måtte statsmyndighederne anmode de höje prælater om endelig at indskrænke tallet af sine »bedere« (Quæstionarien, Quæstionirer)-, hvilket var så meget mere nødvendigt, som mange bedragere på egen hånd agerede indsamlere til opførelse af ny kirker eller til udstaffering af gamle, o. desl. Selv forkætrede tiggermunke og 33 løbepræster — som Lollarder,

Begharder — fandt efterabere blandt de »stærke tiggere«. På en Tid, da adskillige driftige personer 34 berigede sig ved, i ledtog med bispen, mod en årlig kendelse at stille godtfolks helbred og velfærd under de henholdsvise helgenes varetægt, måtte det være en indbringende handel at drage landet om med »helligdomme«, ægte eller uægte, »bestryge« folk dermed eller lade dem kysse dem (stationarü, Stationirer; Heilthumb-führer; Stimenstosser, Maulstosser). Svarede det bedst regning 35

33. Reichsabshied 1497 § 26, og siden ofte. — Liber vagatorum kap. 5 og 10.

34. Felicis Hemmerlin opuscula et traetatus edit. Sebastian Brant [Basel 1497]. — Lib. vagat. kap. 10 og 20.

35. Den 7de af det tyske folks ankeposter, overrakte den pavelige nuntius på rigsdagen i Nyrnberg 1522 (Lünig I)as deutscke Reichs-Ar-chiv, almindelig del 1713 s 410). Mark Cornel. Kiliani Dufflæi Etymolo-gicum teutonicæ linguæ seu Dictionarium teutonico-latinum [1574] 3die udg. 1599 under kasboeue og muylstooter, hvilket sidste oversættes „agyrta, cireulator reliquias deosculandas obtrudens"; livad der atter forklarer17

for nogle, uafladelig at ligge på valfarter til eller fra de hellige steder (Romfährter, st. Jabobsbriider o. s. v.), lönnede det sig bedre for andre at prange med martyrdommens og vidunderets strålekrans: de lob om med jærulænker og med brevskaber fra fremmede fyrster og borgemestere, som udviste, at de i 6 eller 7 år — »for deres kristendoms skyld« — havde ligget fangne i et tårn eller om bord på en galej, hvor lænkerne omsider havde åbnet sig af sig selv, efter at de hårdt prøvede havde lovet jomfru Marie eller en anden helgen et sølvkors, et pund voks, en messedragt ell. desl.; lofter, som det naturligvis var dem en samvittighedssag, ved fromme medkristnes gaver, at få indfriede jo for jo heller. Men »af tusinde sagde ikke én sandhed«: brevene og seglene var falske, lænkerne købte eller stjålne. Den historiske baggrund for denne lejlighedsdigtning dannedes naturligvis af Tyrkernes re-ligionsfanatisme. I en forordning fra 1654 omtales »de som falskelig udgiver sig for pilgrimme eller fangne af Tyrken«; og samtidig advarer en forfatter mod de fra Bømen, Ungern, Polen og Tyrkiet incfetrömmende bedragere, der bar fodlænker og bånd, og beråbende sig på dokumenter i alle mulige sprog samlede almisser

36 til kristnes udløsning af tyrkisk fangenskab.

Det var dog ikke alene det fra kirkelæren udrindende overmål af tro, der hjalp vagabonderne til at forny deres mont; det samme gælder om megen anden gennem tidernes mørke nedarvet overtro. For ikke at tale om de såkaldte skattegravere, af hvis flydende

37 tunger og fantastiske fiksfakserier almuen endnu lader sig fortrylle, var alrunehandlerne på færde med deres »alräunlein«: små menneskebilleder, der sagdes opgravne under en galge (men i virke-

det af Zarncke uforståede „Stirncnstosser" hos Sebast. Brant = Stirn-stosser i Lib. vag. kap. 5.

36. Om valfarerne se bl. a. Lib. vagat. i det 2det, Ilte og24de kap. Sebastian Francks Sprichwörter (1511) 2, 76 a. Om lænkeførerne Lib. vag. kap. 3; forbud mod deres omstrejfen i den sveviske kreds aftrykt i Knipschildts Tractatus de jurihus et privilegiis civitatum imperialium 1657 s. 1160 f.; Ahasverus Fritsch De mendicantibus validis (1660) optrykt i hans Opuscula varia (1731-32) 2, 4, 243 f. — sml. neden for i § 2.

37. Lib. vag. i 2den del (Sefdgräber af jødisk se/el dreek); Avé-Lalle-mant 2, 266 ff. jf. Liebich s. 66 ff. om nutidens Sigenere, og Dirks s. 159 f. om en Sigenerkvind 1561. — Både af Bebel og Crusius henføres i øvrigt skattegravningen til scholastici vagabundi.18

ligheden var udskårne af et slags roer), og hvis besiddelse skulde bringe held i spil. Uagtet hertug Ulrick af Wartemberg 1540 udstedte en forordning mod disse handelsmænd, der stemples som falske kort- og tærningspillere og som montforfalskere, er tilliden til dem endnu ikke forsvunden. Ingen drev dog et kækkere og 38 frækkere spil med deres medmenneskers uvidenhed end de såkaldte fahrende Schiller eller scholastici vagabundi d. v. s. forløbne skoledrenge eller studenter, der. skönt de »næppe kunde 3 latinske ord«, kaldte sig mestere i de 7 fri kunster, og ikke lod sig dutte af alle og en hver. Når de, iførte deres gule slag, indfandt sig i spindestuen, undlod den hemmelighedsfulde måde, hvorpå de fremmumlede deres trylleord og slog korsets tegn,

ikke at gore et dybt indtryk på kvinderne. Det var i Venusbjærget — hvorved vi måske føres hen til Italien, denne »höjskole for sortekunsterue« —, 39 de havde lært den sorte kunst (magien), i kraft af hvilken de kunde spå, vise igen, afvende trolddom og overhovedet vidste råd for alle uråd. Særlig gottede det dem at sælge bønderne »st. Otmars vinkar«, der havde den uvurderlige dyd aldrig- at kunne drikkes tomt. Andre halvstuderte rovere greb imidlertid ind i 40 næringen, som derved ødelagdes; og efterhånden gik forgyldningen af vore »clericuli«, som »fra at have stået i linie med bissekræmmerne, der dog giver noget for noget, sank ned på samme trin som de simple tiggere, der beder om lidt i guds navn«. I det syttende hundredår »skildres vagabundi scholares eller Vaganten« som dovne knægte, der lob om og sang for at tjæne det par skilling, de satte over styr i kroerne. Alligevel nægtedes det ikke, at uvæsenet, der skyldte de lærde undervisningsanstalters mangelfulde indretning sin tilblivelse, endnu hængte sammen dermed; og

38. Crusius Annales svevici under 1544, hvor de udtrykkelig skilles fra scholastici vagab.; Avé-Lall. 2, 268. Grimms Mythologi 2den udg. s 1153 ff. Kosegarten Wrtrb. der niederd. Sprache 1, 257.

39. Jf. epist. 46 fra Æneas Sylvius i Epistolæ et varii tractatus Pii secundi, Lyon 1497, skrevet [mellem 1448 og 58] i anledning af en fore-spörgsel fra en tysk astrolog (astronomus) og læge (medicus ducis Saxoniæ). Brevet nævnes ikke i Grimms Mythol. 2den udg. s. 1230.

40. Se jærtegnet ved flytningen af den hellige Otmars lig til st. Gallen i Historia lombardica [Legenda aurea], Nyrnb. 1476, tillæg nr. IV slutn.19

det var i den anledning, at Ahasverus Fritsch 1660 trængte på indførelse af fagprøver, der kunde modarbejde polyhistoriet og mu-

41 liggöre en retfærdigere fordeling af stipendierne.

Den fordomsfuldhed, der beherskede sindene, afprægede sig ikke mindst i samfundets forhold til Jøderne og bødlerne, der for så vidt stilledes på lige fod, som det var befalet både hine og disse (så vei som rakkerne) at bære visse særegne dragter, »for at de kunde kendes fra andre folk«. Blandt omløberne var Jøderne stærkt repræsenterede, vistnok til dels som følge af deres midlertidige eller vedvarende udvisning af forskellige evropæiske lande, eller som efterveer af deres skammelige behandling f. e. i Tyskland under den sorte død (1337-48). De optrådte som kvaksalvere, der falbød »teriak og rødder«, og som sandsigere; særlig var det »døbte« Jødinder, der for gode ord og betaling lod folk vide, »om deres fader og moder var i helvede eller ikke«. Bodlerne torde kun vise sig som angerfulde syndere, der havde opgivet bestillingen og hudflettede sig selv, og som, når de ved dette opbyggelige skuespil havde franarret folk penge til en pilgrimsfærd, — »blev bødler igen som för«. Hvorved det rigtignok undskylder dem, at endnu i det syttende hundredår var man så langt fra at have udryddet indbildningen om bødlernes (og rakkernes) »uærlighed«, at øvrigheden mente at burde råde dem til, hellere fra barnsben af at opdrage deres sSnner i de fæderne håndteringer, end at gore frugtesløse forsøg på at få dem indgiftede og indlemmede i håndværks-

42 lavene.

41. Om fahr. Schiller se Fechter i Basel im llteu Jahrh. s. 71. H. B e b c I i Triumphus venereus, hvorom neden for, og to anekdoter, knyttede til bestemte personer ved Justingen, Bebels fødeby, blandt hans ungdomsarbejder i Opuscula noua, Strasb. 1508 (Facetiæ Bebelianæ) blad AV-VI og GIV. Lib. vagat. kap. (6 og) 7. Crusins 1596, til dels efter et ældre håndskrift, i Annales svevicæ 2, 653 f.; og som en fortolkning deraf Joh. Ulr. Mayer Discursus de vagantibus scholasticis sive von fahr. Sch., præs. Jac. Thomasio [der urigtig er bleven anset for forfatteren], Leipz. 1675, bestående af ikke fa?rre end 166 §§ og mærkelig ved de mange bidrag til overtroens historie, som deri er samlede. — Knipschildts oven nævnte traktat s. 1158; Aliasv. Fritsch Opusc. varia 2, 4, 255 ff.

42. Om Jødernes hovedbædkning haves gamle bestemmelser, jf. Hoffm. v. Fallerslebens anmærkning i udg. af Theophilus 1853 s. 45 f. Om deres, bødlernes, rakkernes — samt skøgernes — klædedragt se Re-

Forudsatte de landløberes bedrift, der udgav sig for adelsmænd, som ved krigens hærgninger var bragte til tiggerstaven, fol- 43 elsen af de evropæiske tilstandes usikkerhed, lader rigsdagen os se midt ind i de tydske Fyrsters og herrers hof- og husliv, når den idelig klager over, at de aflagde ikke alene deres »pibere, trommere og andre spillemænd« men også deres narre så dårlig, at de nødtes til at løbe godtfolk på dörene. For en del lå lignende 44 misforhold til grund for »landsknægtenes« hyppige omstrejfning.

Når vi hertil föjer bissekræmmere, omstrippende kedelflikkere og andre deslige, der naturlig opelskedes i medfør af eller i modsætning til købstædernes lavsvælde, kan man danne sig en nogenlunde fyldig forestilling om sammensætningen og beskaffenheden af de talrige skarer, der gennemkrydsede landet og brandskattede befolkningen samtidig med, at de gav et vrængebillede af samfundet. Ti medens de enkelte klasser omløbere fremtrådte selvstændig: med særskilte virksomheder og under dertil svarende kendingsnavne (som oftest forskellige fra de mere officielle benævnelser eller folkelige øgenavne), med hver sin dragt eller med andre ydre mærketegn, sammenholdtes de til en enhed dels ved den fælles livsopgave: at leve på skikkelige folks bekostning, dels ved den fælles diplomatiske opfattelse og benyttelse af sproget som et middel til at skjule tanken for de uindviede. Brudstykkevis foreligger 45 udbyttet af »landfarernes« samarbejde, eller vei egenlig af deres

formation guter Polizey zu Augsb. 1530 tit. XX-XXII sml. Polizey ordn. zu Franckf. 1577 tit. X. Jødiske omløbere Lib. vag. kap. 23 (af det baselske håndskrift) og i 2den del; bødler liber vag. kap. 14 („Hencker" = „bodels und henger" i den nedertyske oversætt.) jf. i kap. 28 „Hencker und Schinder'-. — Döpler Theatrum pænarum (1693) 1, 571 ff. sml. ned. for i § 3.

43. Lib. vag. kap. 21.

44. Se bl. a. Reichsabschied 1498 § 42-43, Reform, gut. Poliz. 1530 tit. XXXVI-VII.

45. Sml. „proprio sermone loquentes, quem sibi tinxcrunt, ne plebs intelligat exlex" Bebel i Triumph, vener, om scholastici vagantes et mendicantcs.21

bedste hoveders overvejelser, i fortegnelserne over det brogede væv af nogle romanske og mange jodiske gloser og fremfor alt af selvgjorte, til dialekterne støttede, tyske ord, som man i begyndelsen kaldte rotvælsk d. e. tiggersprog, på et senere standpunkt også »tyvesprog«. Flere omstændigheder førte det nemlig med sig, at så vei dette lavede sprog som dets brugere, rot-vælskerne eller gaunerne (at nedertysk gau vever, snu), under-

46 kastedes skriftlig behandling.

Bortset fra en halv snes klassenavne på omløbende gavtyve, optegnede i sidste halvdel af det fjortende hundredår ved Dithmar

47 von Meckebach, kanonikus og kansler i Breslau, er det først hundrede år senere, man steder på grundspirerne til en rotvælsk literatur; og det i det sydvestlige Tyskland eller rettere i det nordvestlige Schweiz, der ved sin beliggenhed var særlig udsat for sammenstimling af vagabonder fra alle kanter og af forskellige nationaliteter. Basel var derfor en af de 6 tyske stæder, der havde et »fristed« for stoddere og stakler (Giler und Lahmen). Oet lå ved Byens nordøstlige side, på Kolenberg (kulsvierbjærget), hvor der fandtes herberger for fremmede omløbere, som derfra med »rigs-fogdens« tilladelse og under hans opsyn gennemtiggede staden efter visse bestemte regler, — en efter tidens lejlighed ret formåls-tjænlig indretning. Men også de indfødte tiggere og tiggersker havde for en del tilhold på Kolenberg. hvor end videre de folk bode, der besörgede byens mest ringeagtede forretninger: kloakrenserne, kaminfejerne, skarpretteren og hans knægte m. fl. Den derværende tiggerkoloni nød visse friheder, hvorfor dens indbyggere

48 kaldtes »Freiheitsknaben« eller biot »Freiheiten«: de dannede en

46. Om „rotvælsk" se neden for § 7 beg. rot (f. e. i rotboMz tiggerherberg) henforer jeg til „roden vetus. j. rotteyen, coneursare, peruagari ter-ras, gal. råder" [af lat. rotare] i Kilians ordbog. Sebastian Münsters oversættelse „ruber barbarismus", gentagen af Gesner, efter hvem Kiliau har „roodwalsch", mi betragtes som mislykket trods al den umage, Avé-Lall. gör sig (3, 13-18) for at forklare rot = roth. Vrang er også hans

udledning(1,8-11) af .„gauner" lra Sigenerne; „Zigauner" er kun skriv- eller læsefejl for Zigauner.

47. Aftrykte og fortolkede af Hoffm. v. F allersleben i Weimar. Jahr-bueh 1, 328 tf. jf. Avé-L. 4, 55 f.

48. Jf. Juffart, der rot ist oder freiheit" lib. vagat. [= jaufer i Scbmel-22

korporation med en hövedsmand (Hauptmann) i spidsen, og stod umiddelbar under »rigsfogden«, der dömte dem imellem i gælds-sager, og i voldssager endog sammenkaldte en egen af 7 »friheder« bestående ret; dette rigtignok kun for et syns skyld, eftersom det i virkeligheden var ham eller de 4 tilstedeværende medlemmer af byretten, der fældede dommen. Dog, retløse som omløberne og de med dem ligestillede var over for borgerne, opnåde de således på Kolenberg en lovformelig afgörelse af deres indbyrdes tvistigheder. 49

I det disse större samlingspladser gjorde det lettere for øvrigheden at kontrollere omstrejferne, bragtes den tillige på spor efter deres rænker og vedtægter. Den ældste didhørende optegnelse, det baselske håndskrift — fra 1475 (som det synes) — menes endog at have været en fra rådet udgået advarsel og vejledning, og er derfor bleven kaldt »det baseler rådsmandat«. G e ro ld 50 Edlibach, rådsherre i Zurich, skrev 1488 et »fokabel des rot-welsch«, hvoraf halvdelen er bevaret. Det kolenbergske samlag 51 skærpede dog ikke alene politimændenes iagttagelsesævne, men afgav et indholdsrigt æmne for tidens satirikere og moralister. Uhyre lykke i og uden for Tyskland gjorde Sebastian Br ants »Narrenschiff« (Basel 1494, og siden ofte), hvis 63de kapitel handler »Von betleren« og er udmajet med nogle rotvælske ord, der for det meste findes i baseler håndskriftet. En omstændeligere 52

lers Bayer. Wrtrb. 2, 265, se om juff Zarnckes anmærkn. s. 408 i udg. af Brants Narrenschifl].

49. Fechter i Basel im 14ten Jahrh. s. 111 ff., Schnell i samme skrift s. 349, Zarncke i udgaven af Brants Narrensch. s. 402 f.; alle efter en afhandling af Burckhardt i Streubers Basler Taschenb. 1851, som jeg ikke kender. Sml. Wurstisen Baszler Chronik 1580 s. 651 (under 1573).

50. Trykt bl. a. i Dan. BrucknerB Versuch einer Beschreib. histor. und natttrl. Merkwtirdigkeiten der Landschaft Basel 2, 853-64 (i 8de hæfte, 1753); Avé-Lall. 1, 125-32, jf. Hoffm. v. Fallersleben i Weimarisclies Jahrb. 1, 65 f. og 69 ff. Aldeles vilkårlig sætter Bruckner udstedelsen i forbindelse med Sigenernes besøg i Basel 1422; Avé-Lall. 1, 50 f. og 122 ff. (sml. 4, 57) bygger videre på denne løse grund. — Om J. M. Wagner i Wien har indløst sit 1862 givne løfte om nærmere oplysninger om håndskriftet, ved jeg ikke.

51. Første gang trykt hos Avé-L. 4, 59 f.

52. Zarnckes udgave 1854 s. 61 ff. Af Jak. Lochers latinske over-23

udmaling end Brant i sine tvske rim giver Heinrich Bebel i sin latinske sang >I)e meridicis«; der udgör anden bog af lians

53 Triumplius venereus (forfattet omtrent 1502, oftere trykt) og formentlig igen på flere punkter er lagt til grund for [jiber vagat-orum. I sin helhed er denne dog formet over det baselske håndskrift, hvori endog den tredeling findes antydet, som i Liber vagat-orum er bestemtere gennemført, idet hver del for sig er langt udførligere behandlet: den første fremstiller i 28 kapitler tiggernes eller landfarernes forskellige »næringer«; den anden danner en art overgangsafsnit, »notabilia« kaldet; den tredie er et »vokabularius« fra rotvælsk til tysk. Skönt forfatteren, »der hochwirdige Meister expertus in trufis« [skælmsstykker| lader sin latinske dannelse skinne igennem, er vi dog næppe berettigede til under denne maske

54 at søge en fremragende personlighed; bogen er åbenbar et som boghandler-spekulation fremkommet folkeskrift- Af indre kende-

sættelse 1497 haves alene fra dette år 3 udgaver: en fra marts (originalen) og en fra avgust hos Joh. Bergm. de Olpe i Basel, en fra juni (et eftertryk?) hos Joann. Grilninger i Strasburg; alle på vort kngl. bibliot.

53. Uden at lægge vægt på årstallet 1504, der er påskrevet et eksemplar i vort kngl. bibl. (75,49) af Bebels lejlighedsdigte, hvoriblandt Triumph, vener., tvivler jeg ikke om, der har været ældre udgaver af dette end den fra

1509, som beskrives afZaph i Ileinr. Bebel nach seinem Leben und Schriften (1802): sjæte sang, den sidste, er undertegnet „Ex Ingsteten villa tempore pestis" d. e. 1502; og digtet tager et af sine udgangspunkter fra denne pest. — Avé-Lallemants formodning (1, 138-41), at Liber vagat., i en — hidtil ukendt — kortere redaktion [hvilken Bebel i så fald kunde have benyttet], allerede mellem 1494 og 99 skulde været trykt hos Joh. Bergm. de Olpe i Basel, er næppe tilstrækkelig begrundet derved, at enkelte senere (fuldstændige) udgaver af den synes udgåede fra hans eller hans efterfølgeres officin.

54, Forfatt, bruger udtryk som „hostiatim von hausz zu hausz" kap. 5. — Påvirket af en vis strasburgsk patriotisme har Ristelhuber i Liber vagatorum, la livre des gueux, Strasb. 1862 s. XIX tf. villet hævde forfatterskabet enten for Sebastian Brant eller for Thomas Murner, bægge fødte der i staden. Brant har sikkerlig kendt det baselske håndskrift; men det er misligt at gore ham til „Spitalmeister up dem Rijn" (således som i det mindste vokabularets forfatter betegnes i den nedertyske oversættelse), fordi lian 1503, i sin egenskab af byskriver, deltog i oprettelsen af et hospital for spedalske i sin fødeby (Louis Spach Oeuvres choisies 2, 103 f.). llumers opremsning i Narren beschwerung 1512 bl. E 1V-V af nogle tiggerklasser m. m. viser kun, at ban har kendt Lib. vagat. og Brants Narrenschiff.24

tegn og af en ytring i den uedertyske oversættelse har man med rimelighed sluttet, at det er trykt første gang 1509 eller kort derefter i Pforzheim af Thomas Anshelm von Baden (den samme, som længe trykte for Bebel); men da i reglen hverken år, sted eller trykker findes angivne på udgaverne, er det usikkert, hvilken af disse der er grundtrykket. 55

Af den ældste række udgaver, med kendings-titlen Li ber vagatorum, der Betlerorden, haves nemlig 14 eller 15 i behold ; hvoriblandt, foruden en nederrinsk og en nedertysk oversættelse, en rimet bearbejdelse fra omtrent 1515, trykt — og måske forfattet — af Pamphilus Gengenbach i Basel. En ny række, hvis 56 reformatoriske tendens afspejler sig i dens tittel Von der falschen Betler-büberey, begyndte 1528 med den udgave, som Luther, der var bleven narret af nogle tungerappe landstrygere, ledsagede med en fortale, hvori han fandt lejlighed til for en vid kreds at prædike nødvendigheden af tvungen fattigforsörgelse. Det er 57 Luthers fortale, der som den røde tråd går genuem de følgende 9 udgaver (1528-1668), og hans navn, der i det sekstende hundredår mer end én gang bevægede ansete og höjtstillede teologer til at be-sörge ny oplag; således Cyriacus Spangenberg, hvis udgave, i Eisleben 1560, samme år udkom i Lybæk i nedertysk oversættelse. Jævnsides med denne række, og længere ned i tiden, gik en tredie, Die Botwelsch Grammatic und barlen [tale] der Wander-schaft, omfattende 8 udgaver, af hvilke den ældste tryktes i

55. Wagner har derfor antaget den udgave, hvoraf et mådeligt aftryk er givet i Scheibles Das Schaltjalir 4, 231-45 og 369-79; Avé-Lall. en anden udgave, aftrykt 1, 165-84. — Anshelm trykte i Pforzheim 1500-11, dernæst i Tyhingen.

56. Grundtrykket, der er forsynet med en rimet indledning, hvori henvises til Brants Narrenscliiff [i en af de ægte, men senere udgaver], og med et skødesløst aftryk af vokabularet, haves på vort kngl. bibliot. Optrykt i Karl Gødekes Pamphil. Gengenbach 1856 s. 343-70.

57. Navnlig en forvirring i vokabularet har vist, at den lutherske udgave er besörget efter den ene af de udgaver af den ældste række, hvorefter Hoffmann von Fallersleben i Weimarisches Jahrbuch 4, 78-101 har sammenarbejdet sin tekstrecension af Liber vagatorum. Fortalen og de af H. v. F. meddelte ændringer fraregnede, kender jeg kun „den lutherske recension" gennem den engelake oversættelse, The book of vagabonds and beggars, som 1860 udkom hos J. C. Hotten i London; jf-Wagners anmældelse i Serapeum 1862 nr. 7.Basel omtrent 1535, den yngste i Frankfurt am M. 1755. Forskellen fra første række indskrænkede sig imidlertid noget nær til, at de 3 »dele« sattes i omvendt orden, hvorved vokabularet kom forrest.Af udgaverne kender jeg dem fra 1583 (kngl. bibliot.) og 1755. Til det baselske grundtryk er det vistnok, Sebastian Franck 1541 henviser i Sprichwörter 2, 75 b og 76 b; dets vokabular er gengivet af Konrad Gesncr i Mithridates 1555 bl. 73-77, hvortil slutter sig et jasket aftryk i Schottels Ausführl. Arbeit von der teutschen Haubt-Sprache 1663 s. 1262 ff. Udgaven 1601 er beskreven og benyttet af Tentzel i Monatliche Unterredungen 1697 s. 366 ff. Når Moscherosch i sit

„Feldsprach“ [1642] har 268 gloser, eller omtrent 45 flere end Rotw. Grammat. 1583, ved jeg ikke, om tillæget skriver sig fra ham eller f. e. fra Rotw. Grammat. 1620. Sml. for ved i anmærkn. 1.

Overhovedet fremgår det tydelig af de ikke få grundtryk eller optryk, jeg har gennemset,Om udgaverne af Liber vagatorum o. s. v. i det enkelte se Avé-Lallemant 1, 142-63; J. M. Wagner i Serapeum 1862 nr. 8; Weller i Repertorium typographicum 1864 s. 65. at selve den tredelte tekst i alt væsenligt er en og den samme i de fler end 30 oven angivne udgaver; først hen imod enden af den anden og tredie række fandt man det fornødent at forhöje pirringen ved alskens lånt eller ranet påhæng. Dog indtager den ældre nedertyske oversættelse, Der Bedeler orden und or vocabular in rotwelsch, en séregen stilling, som jeg senere, hvor jeg får brug for det rotvælske ordstof, vil komme til at berøre.

§ 1. (Politimyndighedens svaghed. Administativ vilkårlighed. Tugthusene.)

Heller ikke i vort fædreland skortede det på de fornødne forudsætninger for opståelsen og forplantningen af en omflakkende, mer eller mindre hjæmløs befolkning, for hvem den lovlige orden var en vederstyggelighed, og som stod på halv krigsfod med det øvrige samfund. Jeg behøver kun at minde om de mange, til dels langvarige, krige og fejder mellem borgerne indbyrdes eller med indtrængende fjender, om den senere militær-disciplins barbari, om halvøens for indströmning af alskens pak udsatte beliggenhed, om den mådelige oplysning og den ringe udvikling af landets materielle hjælpemidler, endelig om den af alt dette flydende egenrådighed, arbejdsløshed og drivelyst.Viborg amt s. 21. Uden just med Sten Blicher at tænke på efterkommere af »vore forfædres slaver«, kunde jeg gærne i adskillige retninger forfølge sporet langt tilbage i tiden. »Fredløse og andre misgærningsmænd«Dronn. Margretes fo. 1396: Molb. og Pet. Udvalg af diplomer s. 56. spiller jo en rolle i vor lovgivning lige fra Valdemarerne til Kristian den femte; tiggervæsenet, der åbner en gensti til forbryderbanen, har allerede fundet sit udtryk i landskabslovens »stavkarle«Eriks sæl. lov 3-10. Navnet „stakarl“ endnu i recessen 1557 § 10.; o. s. fr. Efter min plan tör jeg dog holde mig til tiden efter kirkeforbedringen; meninden jeg giver en fremstilling af de vigtigste omløber-klasser, skal jeg göre nogle almindelige bemærkninger om statsmagtens stilling og holdning over for fremtrædelsen i det hele.

Forskellige forhold bidrog til at svække virkningen af de lovbud og foranstaltninger, hvormed regeringen søgte at hæmme og forebygge omløberiet. Allerede den omstændighed, at løsgængeri — et begreb, man gav en vid udstrækningDet sættes i forbindelse med forpligtelsen til at tage fast tjæneste: fo. om tjænnestefolk og løsegængere af 16/11 1619 §5 (store reces 2—21—2); sml. endnu politifo. for landet af 25/3 1791 § 1-3 (plak. 16/12 1840). Lommeprokuratorer sattes i klasse med og behandledes som løsgængere, se neden for § 2 anm. 33. — og tiggeri, i al fald på landet, først efter reformationen var blevne genstand for offenlig forfølgelse og verdslig straf,Se Scheels Dissertatio de publicis actionibus et inquisitionibus in causis pænalibus § 18 ff. måtte for så vidt lamme myndighedernes handlekraft, som det ny og uvante i fremgangsmåden kun var lidet skikket til at skaffe sig indgang og finde påskönnelse i det mindste hos almuen; og dog var et vist medhold af den offenlige mening fremfor alt nødvendigt, hvis der skulde bringes noget tilfredsstillende ud af de efterhånden påbudne aarlige »ransagninger«Spiren til dem ligger allerede i reces 1537 § 16, jf. rec. 1615 § 44. Fuldt udviklede fremtræder de i fo. 16/11 1619 (gentaget 15/8 1655), store reces 2-21—2 og 3; fo. 12/5 1657, jf. Danske lov 3—19—18, fo. 5/5 1683 (fo. 21/2 1702 III-1 slutn., 24/2 1708 fl. st., reskr. 6/11 1739 hos Fogtman 4, 1, 766). eller inkvisitioner. Hovedskylden lå imidlertid i det hele bestyrelses-væsens mangel på enhed og styrke. Det vil i så henseende være tilstrækkeligt at kaste et blik på beskaffenheden af det, så at sige, officielle apparat, hvorigennem man, navnlig på landet, stræbte at ramme de nævnte tvende udskejelser fra god samfundsorden.

I tidsrummet fra Lutherdommens til enevældens indforelse udstedtes didhørende ordrer af kongen,Kancelliet var det store ekspeditions-kontor, hvor brevskaberne førtes til bogs og hvorfra de udsendtes i afskrifter (i begyndelsen sjælden på prent), og hvortil indberetningerne undertiden sendtes (ned. for § 2 begynd.); jf. Suhms

Ny samlinger 1ste dels 1ste hæfte og sml. f. e. Jacobsen i Histor. tidsskr. 5, 409 f. — Undtagelsesvis indeholdes en hidhørende befaling i en kongelig skrivelse til rigshofmesteren, se ned. for § 6 under 1574. Om det lidet udviklede i rigsembedsmændenes (hofmesterens, den kongelige kanslers og marskens) stilling til forretningsgangen se Aschehougs Statsforfatningen i Danmark og Norge s. 386. stundum efter overvejelsemed rigsrådet, til lensmændene, hvis sag det blev at sætte dem i værk.Se andet afsnit af Jacobsens afhandling i Hist. tidsskr. 5te bind om det danske købstadvæsen under Krist. 3die og Fredr. 2den. — Mærk Kristian d. 4des klage og trusler i fo. 2/8 1617 (med hensyn til rec. 1615 § 28), og i fo. 21/4 l623 i anledning af borgemesteres og råds forsömmelighed med påtale af kongel. forordningers overtrædelse, hvorfor „ulover og utilbørligheder,“ som afskaffede vare, fast tid efter anden på ny tiltog. Men var lensmandens indflydelse i købstæderne begrænset, så var hans personlige indgriben i alt hvad der berørte hals- og håndsretten, som adelen da havde sikret sig ved håndfæstningerne, ordenligvis udelukket fra dennes godser. Vi ser derfor kongerne snart true godsadelen med mulig skadebod og anden straf,Se f. e. åbet brev om Taterne af 18de (og 27de) nov. 1561. snart ligesom lokke for den, for at få den til at göre godt.Fo. 16/11 1619 og 23/7 1634 (store reces 2-21—2; D. l. 3—19—20): adelen kunde overlade forfølgelsen til lensmanden. Sml. fo. om tyve 14/5 1636 § 2 (store reces 2—14). At lensmændene som sidste udvej fik tilladelse og befaling til på egen hånd at forfølge og ransage på adelens gods,Åbet brev om Tatere af 31te maj 1589; om løsgængere og tiggere i fo. 16/11 1619 og derefter i den store reces 2—21—2 slutn. Sml. om forfølgelse af manddrab i recesserne 1547 § 16, 1551 § 6, 1558 § 21. havde uden tvivl i mange tilfælde så meget mindre praktisk betydning, som selve lensmændene, for hvem lenenes besiddelse nærmest havde interesse som middel til politisk anseelse og til pengevinding, og der som oftest selv tillige var godsejere, ingenlunde altid viste nogen særlig iver for at fyldestgöre deres mange brydsomme udenoms hværv. Oplysende er allerede de mod Taterne udgangne åbne breve: i det fra 1554 skæres de overhørige lensmænd og den overhørige adel over én kam; efter det fra 1561 skulde de første, gejstlige eller verdslige, desuden have deres len forbrudte.Om gejstlige len i denne periode se recessen 1536 (Kolderup-Rosenvinges samling 4, 165), håndfæstningen af samme dag § 38, de senere håndfæstninger § 36. Af almindeligere indhold er forordningen af 19de juni 1582S. t. XV, 64 ff. (med liste over de 55 lensmænd i Danmark, hvem: kongen besværer sig over,29

at hans mandater og forordninger ikke agtes uden for en ganske ringe tid, eftersom lensmændene, der paa hans vegne skulde holde over dem, ikke gjorde det. Efter at have overvejet sagen med Danmarks riges råd, befaler han derfor: at hvo som derefter viste sådan forsömmelighed, hvad enten han sad i rigens råd eller ikke, skulde have sit len forbrudt. Dog, da der göres undtagelse for dem, som i overtrædelsens öjeblik havde været fraværende fra deres len i kongens eller rigets ærende, og da en lempeligere fremfærd måtte foreskrives mod dem, som havde len på livstid eller i pant, rober sig allerede herved så vei tilstandens brost som truslens afmagt. I efterskriften til forordningen af 16de november 1619 klages derfor igen over, at kongens forordninger undertiden föje udrettede, eftersom en part hans lensmænd sig dermed behjalp, dennem at være ubevidst hvad derimod skete, og dog midler tid ringe samme forseelser udforskede, meden sagen på deres fogder hjæmstillede. hvilke dog for mange privat årsager skyld sådanne forordninger tit og ofte enten forglemte eller og forsætteligeu forbi-gik. Og, hvad mere er, disse anker optryktes ordlydende i forord-

14 ningen af 15de avgust 1655.

Med hensyn til de nvs nævnte herredsfogder, der beskikkedes af lensmændene, skal jeg endnu minde om forordningen af 28de juni 1617, hvoraf fremgår, at »noglesteds« var to herreder forenede under én herredsfoged, og at denne tilmed ikke sjælden »understod sig« at nedersætte sig i kobsteden og der drive kob-

15 mandshandel og olsal til sine herredsmænd; uskikke, der strængelig

forordningen tilstilledes). Trykt i samlingen af forordninger 15SO (ved Jyske lov); også i Cassubens samling 1668.

14. ff 1641 lik lensmændene i Skåne, Halland og Bleking tilhold om at overholde løsgængerforordningen af V 1634 (Skånske tegneiser VI, 479 b). — Lensmændenes og andre „vedkommendes" forsömmelighed var medgrund til, at Kristian d. 4de lod sine vigtigste åbne breve og mandater tilsammeufatte og prente i recessen

1615; se indledningen. På lovkundskabens forplantelse og indførelse af god forretningsorden var også beregnet pålæget til lensmændene i denne reces § 40 (store reces 2—1— 4j om udi en bog, som altid hos lenet kunde blive, at lade registere alle de i deres [embeds]tid udkomne mandater og forordninger m. v

15. Jfr. den store reces (1643) 2—6—19 (Danske lov 1-5-17). Tidligere brugte også lensmænd og fogder købmandskab „på bygden og ndi30

forbedeä. At sådanne personer ikke med overdreven nidkærhed opfyldte deres pligter som den lovbefalede ordens overholdere, er naturligt nok; adskilligt har de uden tvivl overladt til deres underordnede eller sidestillede medhjælpere. Til den förste klasse henregner jeg navnlig sognefogder, som jeg dog kun 16 finder nævnte en enkelt gang. Stadig tyede man derimod til gejstligheden, især da sognepræsterne, naturligvis nærmest som med-17 virksomme i det egenlige fattigpoliti.

Efter statsomvæltningen 1660 var det ikke mindst politivæsenet (for så vidt man den gang var på det rene med begrebet), man havde ondt ved at få indpasset i de øvre trin af det ny system for den administrative arbejdsfordeling. Fra først af var »politien« henlagt under statskollegiet; men da dette kollegium oploste sig 18

landsbyerne": reces 1536 (Kolder.-Rosenv. 4,169 nederst, snil. 167) og reces 1540 § 11.

16. Forbudsbrev mod Taterne at' 31te maj 1589; sml. „lensmand" i dommen 1630 blandt vedha ngene. I øvrigt er sogne- (og bonde-) foged-institutionens oprindelse og udvikling så langt fra at være klaret ved enten Molbechs eller Falcks til dels overvættes dristige antydninger (hin

i Fortæll. og skildr, af den danske historie 1, 480 jf. i llistor. tidsskrift 4, 470; denne i sin Ilandbuch 2, 274 og 271), at det næppe endnu med fuld sikkerhed tor afgøres, om den nærmest må opfattes som en inden fra — af den kommunale selvstændigheds fredede spirer — fremskudt vækst, eller — hvad der synes mere rimeligt — som en uden fra det kommunale samfundstra* påtrykt og indpodet kvist. Lejligheden til ydre påvirkning lå allerede i den bekræftelsesret (ved tinglæsning o. s. v.), øvrigheden forbeholdt sig over for de af den senere lovgivning ofte (1547— 1794) hjæmlede landsbyvedtægter (videbreve); og i et eksempel fra en noget senere tid ser det i det mindste ud, som om godsejeren har benyttet sin tilsynsmyndighed til i stedet for den efter omgang aarlig skiftende grandefoged (oldermand) at sætte en bonde- eller sognefoged som fast bestillingsmand: efterskrifterne, 1689-1730, til Iljærgegrav bylov (i Histor. tidsskr. 4, 544 ff.) jævnførte med bylovens § 29. — Se videre i anm. 33.

17. Reces 1537 § 16, 1558 § 62. I følge fattigforordningen af 1587 skulde lensmanden straffe præster og herredsfogder, som viste sig forsømmelige i de dem derved pålagte hverv. Jf. i brev om Tatere i Fyn af f 1570. Fremdeles forordn, om løsgængere i Danmark og Norge af V 1657, (forordn. TST 1670: Danske lov 3—19—8; o s. fr.).

18. Se provisionalanordningen af Ty 1660, oversat fra tysk i Holbergs Danmarks riges historie (ved Levin) 3, 322 (rigsdrostens kollegium) jævnført med Joakim Gerstorffs bestalling som rigens råd, drost og præsident31

under Kristian den femte, gled dets forretninger efterhånden over

19 i hænderne på kancelliet, der i tidens løb, foruden at være en art »regeringens sekretariat«, hævede sig til at blive et hovedled af den udøvende og lovberedende statsmagt, ünder den nævnte konge, hvem indførelse af god politiorden meget lå på hjærte, gik man dog ud på at sikre den höjere politimyndighed en mere selvstændig tilværelse: der indsattes 11183] en kongelig politimester eller politimester for Danmark med en politikommission ved siden. I folge den ældste instruks for politimester Klavs Rasch strakte lians myndighed sig, foruden til Kobenhavn, også til »de andre købstæder«, hvis byfogder skulde lade sig instruere af ham; og dette udvidedes snart til landet, hvis herreds- og birkefogder blev

20 hans »fuldmægtiger«. Kommissarierne i politikommissionen, i

udi statskollegio af J§ s. å. (Årsberetninger fra gehejmearkivet 2, 159).

— I indledningsbemærkningen til udkast til instruks for collegium status (og for colleg. cancellariæ) i den rostgårdske håndskriftsamling på uni-versitetsbibliot. nr. 13 i 4 hedder det: „was die Polizey helanget, so theilen wir dieselbe, ausser der Religion und Justitzwesen, in so viel Classes oder Collegia ab, so viel Verrichtung unsers Stats und Regirung wir vor uns linden." Om ordets betydnings-udvikling hos os se Kolderup -Rosenvinge i Grundrids af den danske politiret, 2den udg. s. 3-5.

19. Udviklingen og overgangen er ikke fuldkommen tydelig, dels fordi flere af de ældste instrukser mangler, dels fordi flere af dem, som haves (se Arsberetn. anf. bind), er lidet oplysende om de henholdsvise forretningsområder. At få disse afstukne og respekterede var i sig selv en vanskelig opgave; hvorom også vidner ikke alene de betydelige afvigelser mellem provisionalanordningen og bevarede specialinstrukser, men også snart indtrædende sammenstud og rivninger f. e. mellem rentekammeret og kancelliet (se Suhms Ny samlinger 1, 17 f. og 25 jf. patent 1700 og senere bestemmelser), eller mellem collegium status (hvilket jeg ikke finder nævnt i nogen senere instruks end i Griffenfelds som rigs-kanceller af J 1674) og kancelliet, i hvis skæbne år 1676 danner et vendepunkt (oprettelsen — efter Griffenfelds fald — af „et formel kancellikollegium" ved instruks af V). Jf. (N. Slange?) i Suhms Ny samlinger

1, 18 og 19 samt Holberg anf. st. s. 334 (hvor tidsangivelsen ikke stemmer med Riegels Forsøg til femte Kristians historie s. 126, jf. 194.

— Statskollegiets og gehejmekonseillets protokoller er nu gåede til grunde).

20. Instruks af ',3 16S3 (i instruktionsbogen nr. 1 bl. 169 ff.) § 3: kngl. mandat af f 1684 („og det lige så vei i deres egne birker og herreder som i proprietærernes birker,som i deres herreder kan være beliggendes"): instruks 5 1691 (trykt) § 4. „Alle kongelige forordninger32

hvis meder han skulde lade sig finde, ses bl. a. at have havt ret til at forelægge kongen forslag og udkast til ny politiforordninger. 21 Med den politimesteren tillagte myndighed står det vei i forbindelse, at medens det i den ældste bekendte amtmandsinstruks fra 1683 pålægges amtmanden »tilberligen at påagte, at med Jøder, Tartere, trøglere og løsgængere eller andre udædiske mennesker, som ej må lides, aldeles efter loven forholdes«, så findes dette ikke i amtmandsinstruksen fra 1690. Ti i følge politi- 22 mesterens anden instruks blev det netop ham, der »med Jøder, Tattere og andre ukristelige personer, som omløbe og besvige folk. så vei som løsgængere og tiggere skulde forholde sig efter loven og forordningerne«, medens magistraten i købstæderne og amtmændene på landet gjordes til håndlangere hos »politimesters fuldmægtige« eller henholdsvis byfogderne og herreds- eller birkefogderne. 23 Efter Fredrik den fjærdes tronbestigelse gik imidlertid politikommissionen over til at blive en politiret, og politimesteren »overalt 24

politien vedkommende" tik politimesteren meddelte gennem kancelliet („under vores kancellisegl", instrukserne § 1), hvor hans protokol, inden den toges i brug, skulde „forsegles" (instr. 1691 § 5). I visse tilfælde skulde han gore indberetning til kongen; efter den ældste instruks § 2, hvor talen er om konfiskationer, kunde lian på egen hånd sætte general-fiskalen i bevægelse mod genstridige.

21. „Sælandske indlæge" (fra kancelliarkivet) 1685 litr. A viser f. e., at politikommissionen har forfattet så vei de tre forordninger (om vægt, spil og gadekørsel) af d. å. som den af V se blandt vedhængene; sml. endnu den ældste instruks for politiretten af 1701 (instruktionsbog nr. 2 bl. 109 ff.) § 10. — Nogen instruks for politikommissionen har ikke kunnet opdrives; men dens stilling fremlyser så nogenlunde af de tvende for politimesteren fra 1683 (§ 7) og 1691 (I § 2) samt af forordn. V 1683 og reskripterne V s. å. og J 1687. Den kan sammenlignes med den stilling, som senere (1708-1771] indtoges af „direktørerne over de fattiges væsen i Danmark" (instruks af 1708 i instruktionsb. nr. 2 bl. 288 ff., de første 11 §§ for København, de 19 sidste for købstæderne og landet).

22. Instruks af T*j 1683 (Årsberetu. 2, 277 i anm. 4, og tilsvarende i den lor Norge fra 16S5 s. 254 t.) jævnført med den af ^ 1690.

23. Politim. instr. 1691 i IV-3 og 1-4; sml også til den ene side stiftbefalingsmændenes instruks af ? 1690 § 2 (af } 1682 § 2 og 8), til den anden side fo. om politiens administration af 1701 i 1-10 og IV-3 (jf. ned. for i § 6).

24. Om politiretten se Kolderup-Rosenvinge anf. st. s. 14 og for ved33

her i riget« svandt ind til en politimester for København: kancelliet træder i forgrunden som politiordenens tilsynsmand og talsmand, og amtmændene kommer igen længer frem i mellem-

25 grunden.

Man måtte være stokblind eller meget ensidig for ikke at indrömme både nødvendigheden og nyttigheden af den foretagne omdannelse af styrelses-væsenet. Og det kan ved en opgörelse af regnestykket på dette punkt billigvis ikke komme til fradrag, at den ved kollegialbehandlingen vundne faste og regelbundne forretningsgang til sidst alt for ofte, og sikkert ikke mindst for kancelliets vedkommende, tabte sig i et uendeligt omsvobsvæsen. Udviklingen af noget sådant lå overhovedet i den givne regerings-

26 form, så snart man vilde hæve sig op over vilkårlighedens ufore. Værre end at det ny således i sit skød skjulte spiren til sin endelige oplosning, var det, at dette tillige åbnede sig for så mange af fortidens goldo eller giftige sædekorn, der, om end læskede og i øvrigt behandlede efter kunstens regler, ikke let kunde give nogen rig eller sund afgrøde, (adelens og siden andre priviligeredes birkeret samt hals- og håndsret, grevernes og friherrernes amt-

27 mandsmyndighed på deres godser, o. s. v.). Selv bortset fra, hvor-

1 anm. 21. Ved forordn, f j 1701 (I § 10) forandredes by-samt herreds- ng birkefogdernes underordningsforhold til politimesteren (i København) til forpligtelse til „flittig korrespondance" med ham.

25. Instruks for det danske kancelli af f 1703 (instruktionsbog nr.

2 bl. 119 ff.) § 5: kongens store kanceller, Konrad Reventlou, skulde have „inspektion over politivæsenet" og foredrage tvivlsomme tilfa-lde for kongen (Bruuns Rostgård 2,49). Om amtmændene jf. ned. f. § 6 i anm. 37 slutn.

26. Ved rcsk. 1730 anordnedes „et kancellikollegium i det danske kancelli"; forhandlingsmåden bestemtes; ligeså det ugenlige referat i konseillet af protokollen og dokumenterne ved „gehejme-ekspeditions-sekretæren" (Neve). — Konseillet søgte dog efter ævne at bolde ryddeligt for sin egen dör. I begyndelsen sendte kancelliet „supplikker", der ikke var ledsagede af de fornødne erkla-ringer, 2 gange, med og uden disse, til konseillet; et dobbeltgængen, som dette bestemt frabad sig i sit møde V 1732 (kancelliprotokollen for denne tid s. 153 f.). Siden tik kancelliet, som bekendt, en almindelig fuldmagt til i kongens navn at algöre en stor del sager (ad mandatum), se navnlig resk. 1768. Og atter hjalp man på kancelliet (og på befolkningen) ved at overlade adskillige afgørelser til amtmændene, se fo. 'i 1800 og neden for § 4 anm. 49.

27. Berygtet er Vedel Vedelsborgs egenmægtige færd, se resk. j34

ledes først efterveerne af den ulykkelige svenske krig, siden den i andre henseender heldbringende nordiske krig tærede på landets marv, var det heller ikke nogen let sag, så at sige, af rå rod at skabe en ny og brugelig embedsstand. Navnlig lader det sig ikke nægte, at de for retsplejen og polititjænesten så höjt vigtige under-øvrigheder, herredsfogderne o. s. v., fremdeles i lang tid lod meget tilbage at ønske med hensyn til dannelse og dygtighed og 28 deraf flydende moralsk uafhængighed. Dette var en naturlig følge dels af deres mangelfulde (eller manglende) forberedelse dels af deres uheldige lönningsmaade: en såre knap fast lön (i bolig og og jord, eller penge derfor, og i korn) og et misligt sportelvæsen; 29

1696. Rigtignok skulde de private birkebetjæntes udnævnelse stadfæstes af kongen (fo. | 1696 og flere reskripter), og vei skulde stiftbefalingsmændene føre et skarpt tilsyn med dem (instruks 1682 § 4, 1690 § 3); men hvad selv en borgerlig birkerets-ejer torde tillade sig, iår man en forestilling om ved reskript \ 1739 (Fogtmans Alfabetisk register 2, 409.) — Fo. om sognefogders beskikkelse m. m. af 1791 skaffede kancelliet megen ulejlighed med greven på Langeland, se dets skrivelser af | og 45 1792 samt y 1793; o. s. fr.

28. Se f. e. Jörgen Billes skildring af by-, birke- og herredsfogderne i Vendsyssel ved 1730 i Bruuns m. fl.s

Danske samlinger 4, 196 ff. sml. Fynbo landstings domme f. e. y 1731, ff 1733, V 1734, V 1739 (i Mundts Ugeskrift for retsvæsen 1870). — På ryttergodserne kom efterhånden „regimentsskriverne" til at spille en vigtig rolle som retsbetjænte, sml. f. e. fo. 'g" 1695 med fo. 'i 1723; resk. | 1734 § 3.

29. Den herredsfogder (og birkefogder) ved lovens 1—5—18 tilsagte frigård sattes ved reskript } 1690, efter den ny matrikkel, til 8 tønder hartkorn. Med udlæggelsen af disse gårde (jf. reces 1643 i 2—6—19 og instruks for amtmændene af J 1690 § II) synes det imidlertid at have gået langsomt, og indtil de kunde skaffes til veje, tilstodes der 'ved det nævnte reskript herreds- eller birkefogden en årlig godtgörelse af 30 rigsdaler, hvilken sum altså må antages at udtrykke den omtrentlige besiddelsesværdi for et år af en sådan frigård i hin tid (jf. beregningerne over underskudet af en skattegård af samme störrelse ved 1688 i Riegels Kristian den 5te s. 426 f. og ved 1730 af J. Bille i D. sml. 4, 230 ff.). Hertil kom 1 skæppe korn (byg) af hver bondegård på 6 tønder hk. eller derover og | sk. af hver under 6 tønder hk. efter den ny matrikkel (fo. V 1688 jt't. med fo. | 1690 § 4), eu ydelse, der voldte mange hånde bryderier, og for ryttergodsernes vedkommende blev afløst med 2 skill, for hver t. hk. (jf. fo. V 1715, T<, 1720 og ff 1721). Disse 30 rigsdaler (jf. endnu indberetning fra eu jysk herredsfoged 1735 i Hübertz's Aktst. vedk. Århus 3, 219) og dette korn var længe herreds- (og birke-)fogdernes eneste faste lön. — Den elter et i Viborg afholdt møde (L. Akseisens35

for ikke at tale om den længe vilkaarlige og höjst ufuldstændige

30 ordning af efterlönsvæsenet. Man kan derfor egenlig ikke undre sig, om mange af dem, så vei som vistnok af embedsmændene i

31 det hele, viste sig altfor lidet utilgængelige for »skæuk og gave«; eller om de, ude af stand til lige omhyggelig at varetage alle deres forretninger, hvis mængde og mangfoldighed voksede i tidernes lob og med rets- og politikredsenes forstörrelse, forledtes til snarest at lade det gå ud over de mest brødløse og ikke mindst besværlige af disse, hvortil man må henregne krigen mod løs-

dagbog s. 101) ved åbet brev m. m. af 'j' 1688 p&budne sammenlægning af en del jyske retsembeder, hvorved man fandt lejlighed til at „kassere" adskillige herreds- og birkefogder, afhjalp så lidt „herredsbetjæntenes" klager over utilstrækkeligt udkomme, at regeringen ved resk. 'T' og V 1737 måtte gå videre i samme retning. (Den ved kngl. resol. af J 1720 birkedommerne i „regiment-distrikterne" tillagte forhöjelse af 20 rigsd. årl. m. m. var kun erstatning for bristende sportler.)

30. Tildelingen af efterlön var en ren nådessag. I det som „pensioner og benådninger" 1691 bevilgede (Riegels 581 ff.) findes kun enkelte poster til afg&ede embeds- eller bestillingsmænd, deres enker eller börn. Kra 1712 åbnedes der gamle „fast udlevede" betjænte, deres trængende enker og umyndige börn udsigt til understøttelse af postkassens overskud (fo. V d. &.); et håb, hvorved man søgte at ægge embedsmændenes nidkærhed, men hvis opfyldelse sattes i furhold til postkassens ævne (fo || 1727) og siden væsenlig betingedes af indskud i en af enkekasserne (fo. 't' 1745), hvori indtrædelsen fra først af (1736) havde været frivillig og begrænset. — 1735 ernærede en afgået byfoged i Mariager sig som farver der i byen (Htibertz 3, 218).

31. Embedsstandens mangel på tinfølelse i denne henseende törman ikke nægte over l'or regeringens idelige advarsler og trusler ('j0 1676, få 1700 og senere særlige forbud) og efter tidens lejlighed i det hele. Betegnende er ikke alene de angivelser og tilståelser, som kom frem for inkvisitions-kommissionen; men endnu mere den omstændighed, at selve Deiihmann ikke var uskyldig (Af Bülows papirer ved L.Dåe s. 2 ff), og måske allermest det, at en på sin vis så grundhæderlig mand som Morten Reenberg (død 1736) skrev et udførligt „betænkende, om nogen, når han står i en herres tjæneste og har givet sin ed, bliver derfor en menedere, når han sin herre uafvidende tager skæuk og gave". Afhandlingen, der findes i Reenbergs håndskrevne levned af Fredrik Eriksen Monrad (ny kngl. samlinger 2086 i 4) er også mærkelig som et tørste forsøg på at rokke ved et punkt i embedseden. Af beta'nkningen, hvis forfatter dulgte sit navn (han beråber sig et par gauge på hvad hans præst liar sagt ham), tindes i det mindste 2 andre afskrifter, se Bruun I r. Rostgård og hans samtid 1, 361.

gængerne. Eftervirkningerne af disse misforhold, der tilmed ikke udjævnedes eller opvejedes ved nogen fyldestgörende — af en uddannet og organiseret offenlig mening stottet— kontrol, spores endnu langt hen i tiden. Den unægtelig overmåde vanskelige opgave at skabe et ret betryggende landpoliti lykkedes det overhovedet næppe nogen sinde enevælden til fulde at løse. At der stilledes jo længer 32 jo flere krav til herredsfogdernes medhjælpere, sognefogderne 33 o. s. v., kunde så meget mindre fuldende dannelsen af et sådant, som man ikke var i stand til at byde dem et nogenlunde klækkeligt vederlag for deres slid og tidsspilde. 34

Men hvad der ikke bör glemmes er, at regeringen havde et åbent öje for, hvor langt man var fra idealet, og at den uafladelig

32. I sine to betænkninger om natmandssagen fra 1835 og 1836 sigter stiftamtmand Ahlefeldt I.avrvig en svunden tids amtmænd og herreds-fogder for at have set alt for meget igennem fingre med omstrejferne. Men også det daværende landpolitis mangler fremhæves stærkt af Tøt-trup og Undall (1823), Lorenz (1835) o. s. v. se neden for i § 4. Ikke heller holder alle Jyllands underøvrigheder i deres erklæringer fra sidstnævnte år sig fri for at stikle på hinanden for ligegyldighed i så henseende.

33. I den ny lovperiode brugtes sognefogderne i stedse stigende mål til forskellig polititjæneste, se f. e. fo. T95 1688 § 30 (V 1732 § 31), V 1705 § 17, v 1739; og ligeså bondefogderne (for de enkelte byer), f. e. i fo. om polit, administr. 1701 i IX-7 („bondefogden i liver by

i mil omkring København"), som oftest i forbindelse med sognefogderne, f. e. i fo. 1729 § 8, 1778 i II-3. Samtidig holdt oldermanden sig mangfoldige steder, og benyttedes til alle hånde politihverv: fattigfo. for landet 1708 § 13 („oldermanden i hver by"; jf. resk. fT 1739 hos Fogtman 4, 1, 763 f.), fo. om politivæsenet på landet f51791 §27 („sogne-og bondefogderne samt i de byer, hvor ingen af disse findes, oldermanden"); brandfo. }' 1792 § 19 og 21 („oldermanden eller den, som har byhornet"), vejfo. 1793 § 87, fo. om huders afdragning f1 1794 § 4, hegnsfo. JJ 1794 § 19 („sognefogden, oldermanden, hvor oldermand findes") o. s. fr. — Endnu 1792 havde man ikke, trods påbudet derom til amtmændene i fo.-)}1791 § 1, fået sognefogder i alle fynske sogne, men nüjedes med „oldermænd": betænkning 1792 af herredsfoged Mylius i Ravne-bjærg (Odense) herred.

34. Endnu året efter udkomsten af fo. {{ 1791 bemærker flere overøvrigheder med rette, at sognefogdens bestilling „renter lidet og giver meget arbejde" (O. H. Guldberg), hvorfor den ej var meget „begærlig" (Knuht). I virkeligheden var den en skat på mandens bravhed samt skrive-og læseævne.37

arbejdede på al komme dette nærmere. En jævn fremgang lader sig heller ikke miskende, var man end ikke altid lige heldig i sine velmente bestræbelser eller i valget af sine midler. Det kan således ikke nægtes, at Kristian den sjæte fandt et ædlere udtryk for sin mistillid til den daværende embedsstand og lagde en bedre grundvold for fremtiden at bygge på i den under ham indførte

35 juridiske embedseksamen end ved beskikkelsen af sine stiftsfiskaler (»landfiskaler«, som de snart findes kaldte), der bl. a. i smug skulde se »de kongelige betjæntere«, liöje og låve, gejstlige og verdslige, på fingrene; men hvis stilling til alle sider var uholdfast, og som derfor gik ud af verden med deres ophavsmand, efter kun at have ført ham dybere iud i en malstrøm af mistænksomhed og kryds-

36 forhor, der også vendte sig imod dem selv.

35. Fo. 1736, hvis 3die post § 1 dog noksom viser, hvorledes man endnu måtte gå på akkord med de nedarvede forhold.

36. Patent 1737 og især fo. |> 1739 (% 3 og 7); jf. i fo. og |s 1741, J og fj 1743. Det förste stod til denne indretning, af hvilken Iver Rosenkrantz var en erklæret modstander, synes udgået fra kongen selv, se Møllers Mnemosyne 2, 279 fl', og jf. kongens 73de brev til Schulin i .,anhang" til 3die bind. En beslægtet tanke fremsætter 1730 J. Bille (Danske samlinger 4,210), der allerede synes noget berørt af den pietistiske rigorisme. Det er karakteristisk, at den samme prokurator Mattias Brun, der J* 1739 udnævntes til tiskai i Viborg stift (Ekstraordinære relationer d. å. s. 63), og på hvis ivrighed vi siden skal se prøver, 2 år efter suspenderedes fra denne post ved et höjst unådigt reskript (stilet til stiftbefalingsm. Gyldencrone) af ‡„ 1741, fordi hans egen

interesse som sagfører for en godsejer var kommen i strid med hans formentlige embedspligt mod kongen, der havde taget sig af godsejerens bønder, se J. t. XXVIII, 410 f. Af samme bind, 382 tf. jf. 416 f. får vi en forestilling om de fortrædelige sammenstød med landets borgere (i dette tilfælde en københavnsk købmand), hvortil liskalens tvetydige stilling gav rigelig anledning. Landfiskalernes korte og tornefulde, men lærerige livsvandring fortjænte en særlig beskrivelse efter kilderne. Nær ligger en delvis sammenstilling med generalprokurørens opgave, således som deune er udtrykt i § 2 (om tilsyn med embedsmændene — i bægge riger, til sidst også i „fyrstendommene og grevskaberne" 1) af instrukserne, 3 i tallet, fra Fredrik d. Ides tid. Se navnlig den yngste, for Kasper Bartholin, af j 1719 (instruktionsbog nr. 2 bl. 112 ff.), „modereret" ved kongebrev af J* s. å. (S. t. LX1I, 63 f.), hvorved denne § fik samme indhold som i den næste bekendte instruks af i« 1753 (hos Fogtman).w

Fra mændene vender jeg mig til indretningerne. En fremstilling af vore tvangs- og straffeanstalters historie, set i sit forhold til lovgivningen, til tidsånden og til de givne tilstande, vilde have sin flersidige interesse. Her må jeg indskrænke mig 37 til at antyde grundtrækkene af en enkelt rækkefølges fysiognomi og karakter. Først dog et par bemærkninger, der yderligere vil kunne forklare, hvor naturligt det gik til, at vi blev drevne ind på den ved tugt- og arbejdshusene betegnede vej. Ti, som ved ethvert större vendepunkt i vore stats- og samfundsforholds udvikliug, lå betingelsen for: muligheden og nødvendigheden af, at en forandring kunde og måtte indtræde, i de inden til givne forudsætninger, medens retningen, hvori den kom til at gå, var os anvist uden fra.

I al politiforskrift råder nogen vilkårlighed, ved hvis bedöm-melse for en henrunden tids vedkommende det vilde være ubilligt at bruge nutidens opfattelse af menneskets ret og personens frihed til målestok. For det 16de hundredårs anskuelser lå det nær at sammenstille Taterne med »andre fredløse folk«. Når det findes foreskrevet, at genstridige »stådere og tryglere« skulde »stubes af byen (eller herredet) med ris«, så stemmer dette kun altfor godt 38 med den i datidens sæder og rettergang herskende råhed. Og når det findes endog privatmænd tilladt at anholde omstrejfere og tvinge dem til at arbejde for sig, må det nærmest forstås som et forseg 39 på at gore den personlige egennytte interesseret i lovbudets efterlevelse. Det er Kristian den fjærdes fortjæneste i sin lovgivning udtrykkelig at lnve hævdet »lediggængeres« og »losegængeres« ret

37. Noget, men langt fra tilstrækkeligt, stof findes samlet af Larsen i I, 1, 511 ff.

38. Reces 1537 § 16 (i reces 1558 § 62 forandret til „en tilbørlig straf"); om fattigfo. 1587 se neden for i § 2. Lignende medfart fik første gang anholdte løsagtige kvinder: kongebrev fra 1574 i Aktstykker til Helsingørs historie s. 57 f. (vod Årsberetn. fra gehejmearkivet 3die bind). Om tidens præg i det hele Larsen 1, 1, 509.

39. Reces 1558 § 62: „og skal hver mand [som eksempler nævnes lensmændene, adelen og købstedma^nd] være frit fore dennom (de karske og føre stådere og tiggere) at annamme og fange dennom og holde dennom til at arbejde og trælle". Sml. endnu, foruden i det åbne brev 1584 om Tatere i Norge (neden lor § 6 anm. 25) og til dels slutning af lo. for Norge J' 1636, fattigfo. g 1683 § 17 slutn.39

til ikke at hensættes »udi jærn at arbejde«, för dom var over

40 dennem forhvervet. Men det er også ham, mer end nogen anden

41 af vore konger, som i gærningen ingen skrupler gjorde sig over til særlige eller almindelige formåls fremme at lægge beslag på deres arbejdskraft — en vare. hvorfor netop han havde stærk brug.

Allerede den 20de septemder 1597 udgik »h. m.s åbne brev om løsgængere udi Sæland«, hvori det hedder: at, som det erfares, hvorledes alle vegne her udi riget skal have forsamlet sig en hel hob løsgængere, som omstrippe og omløbe fra et sted til et andet og iblandt borgere, »præster« og bønder bedrive megen modtvillighed og bedrageri, en part udgivende sig for krigsfolk, som søge en herre, andre for studenter eller »præste«, somme sigende dennem at være tjænesteløse, så har hs. m. affærdiget, og med deres nødtørftige månedspenge forsynet, tre navngivne brevvisere, for i Sæland at eftertragte og pågribe samme løsgængere og sende dem til »vort slot København«; hvorfor han nu beder og byder lensmændene, så vei som adelen på dens godser, at gå

42 brevviserne til hånde med folk, jærn o. s. v. Den 22de marts 1599 fik hver af de 11 lensmænd i Sæland brev

om, den 31te martii först kommendes, og ikke för, med störste flid at lade ransage over alt sit len, så vei udi købstæderne som på landet, efter løsgængere og dagdrivere (der beskrives næsten ordret som 1597), så mange som kundo overkommes og betrædes, og at lade dem »fængligen fremføre hid til slottet«; dog kun for så vidt de fandtes føre og stærke og tjænlige til groft arbejd. Som hovedgrund til opsnappelsen angives nemlig, at h. m. »er til sinds nogen synderlig bygning her på vort slot Kobenhavn og andensteds at lade

43 foretage«. Den 16de april 1602 udstedtes den samme befaling,

40. Fo. ‡‡ 1619 [gentagen 1655], f3 1634, reces 1643 i 2-21-2. I den første og sidste forudsættes det endog, at nogen af „had og avind" kunde være udgiven for løsgænger.

41. Sml. om Taterne neden for i § 6: Fredrik den 2den 1574 og Mattias Brun 1740. I følge fo. ?' 1684 kunde løsgængere i København risikere at tages til soldat, jf. plakat f J 1751, og om fremmede tiggere eller omløbere fattigfo. for købstæd. 1708 § 14 (for landet § 12).

42. S. t. XIX, 106 f. Sml. Sundt s. 14.

43. S. t. XIX, 206.40

begrundet på lignende måde, til lensmændene, 51 i tallet, over 44 alt riget. Og en tilsvarende ordre haves fra 29de januar 1607 med hensyn til den forehavende »bygning på befæstningen af 45 Kobenhavn« (hvortil bonderne som bekendt måtte gore pligtarbejde). Endnu den 16de april 1637 fik de 5 lensmænd i Fyn, de 20 i Jylland og de 11 i Sæland breve om, hver i sit len at udtage et vist antal løsgængere (tilsammen 420) og i begyndelsen af maj sende dem henholdsvis til Assens, Kolding og Korsor, hvorfra de »med nødtørftig underholdning til mad og øl« på rejsen, skulde udskibes til Kristiauspris. Og den 17de maj 1638 flk lens- 46 mændene over al Danmark breve om snarest muligt at opsøge hver i sit len henved 5 løsgængere, der (fra Skåne, Halland og Sæland over Korsør, fra Jylland og Fyn over Nyborg) skulde gå til skibs »lige ad vor fæstning Kristianspris«, hvor de for penge skulde arbejde. »De som ikke med god villie lod sig antage«, skulde lensmændene med magt tage og forskikke. 47

Under indflydelse af en evropæisk strömning, der netop ved denne tid havde nåt til Nederlandene og Tyskland, og for tillige 48 at hjælpe på »manufakturerne«, var kong Kristian imidlertid gået et skridt videre i sin bestræbelse for at gore den hidtil spildte arbejdskraft så frugtbringende for samfundet som muligt: han havde oprettet et »tugthus« d. v. s. eu tvangsarbejdsanstalt for løsgængere. 49

44. S. t. XIX, 348 f.; trykt efter en afskrift til lensmanden på Kol-dinghus i D. mag. 5, 154 f.

45. Trykt som bilag 29 i Lassens Iiokumenter og aktstykker til Københavns befæstnings historie.

46. S. t. XXVI, 179 f. med særskilte ordrer til 3 af lensmændene om hver for sit land at sörge for skuder til overførelsen.

47. S. t. XXVI, 306 b.

48. Makowiczka i Bluntschlis og Bråters Staats-Wörterbuçli 2, 79 f. — I årene 1595 — 1603 indrettedes sådanne anstalter i Amsterdam: J. I. Pontani Histor. Beschrijvinghe d. coopstadt A. 1614 (i 4) s. 132 ff.

49. Selve ordet tugthus må betragtes som et lån fra vore sydlige naboer. Ligger end dets ældste betydning skole (Kilians nederlandske ordbog 3die udg. 1599 s. 569) uden for Norden, er det dog kun „ungdommen", P. J. Kolding har tænkt på i sit Dictionarium 1626 under „tucte-hu8" (ergastulum; pædotribium; — „bornehus" har han ikke). I og for sig kan også Kristian den 4des tugthus gærne fra først af tillige have omfattet börn (betydningen af „drenge" 1609 er lidt svævende); men det41

Ved mageskifte med de trende forstandere for de fattige hus-

50 arme i Kobenhavn fik kongen den 22de oktbr. 1606 »en grund og ejgendom ved Helliggejstes hus liggendes, som nu til et tugthus er forordnet«. Dermed blev det alvor; ti den 26de juni 1609 befalede han 36 lensmænd i Jylland, Fyn og Skåne snarest muligt at forskikke til København så mange fore og stærke »kompaner og orkeløse

folk« (leddiggængere, lose kvindfolk og drenge, der løb om og tryglede), som de kunde overkomme så vei i købstæderne (dog med hjælp af borgemestere og råd) som på landsbyerne, da han var til sinds at ville lade bruge dennom udi tugthuset udi

51 Kobenhavn.

1619 lukkedes tugthuset (ligesom universitetet) på grand af

52 pesten; og hvor vei det 1620 omtales som bestående, havde man dog ondt ved at fil. hold på mandskabet igen. Dette erfares af en kongelig ordre af 9de januar 1621, hvorved det pålagdes 48 lensmænd i hele det daværende kongerige Danmark at opspore og tilbagesende omtrent 50 navngivne personer, mænd og kvinder (for det meste fodte i købstæderne), som på adskillige steder vare ben-' kommen »udi forgangen år, da tugthuset her i København blev

foimedelst den store sygdom opgiven«, og som ikke atter havde

53 indfundet sig, da det blev befalet. 1621 v;t det også, at kongen

54 ligesom satte kronen på sit værk, i det han ved tugthuset anlagde

fulgte af den historiske udvikling, pi den ene side, at „tugthuset" en tid lang kom til at danne en modsætning til „hornehuset"; på den anden side, at snart det sidste navn (snil. siden under Kristian d. 5te) snart det förste (sml. siden under Kristian d.6te) let kunde blive brugt som fællesnavn for den hele kombinerede anstalt. Langebeks forklaring af „börne-hus" (foruden som wajsenhus) som „tugthns for ulydige börn og andre løse folk" lober også væsenlig ud på det samme som Moths af „tugthus" (anfort i Vidensk. selsk. ordbog under dette ord 1).

50. S. r. 15, 130 f. Det rigtige anlægsår (1606-7) har jeg ellers kun fundet i Nordisk konversationsleksikon (1, 839); jf. i Lassens saml. p& det kngl. bibliot. De ældste „tugthusartikler" kender jeg ikke.

51. S. t. XX, 271 f.

52. Brev fra Kristian d. Ide i Schlegels Sainml. zur diin. Gesch. 2, 2, 84 (jf. 108) og i Molbechs udg. s. 71.

53. S. t. XXI. 546 ff. Om pesten se Slange s. 121 og 426. jf. Konrad Aslaksons De dicendi et disserendi rationc i fortalen.

54. Om rigtigheden af 1621 som bornehusets aiilægiår (Hol-42

et börnehus, der pi, en gang skulde fremme håndværksdygtighedeu og vænne ungdommen fra lediggang. Ved kongebrev af 10de sept. d. å. pålagdes det 13 lensmænd i Sæland (og Mon) inden sante Nikolai dag (6te decemb.) først kommendes fra deres len at lade fremføre »til tugthuset« i København i alt 50 sunde og raske pigebörn, 10 til 14 år gammel, »af di, som ellers gik at tigge« eller hvis forældre ikke var i stand til dennem at underholde eller noget at lade lære, hvoraf de i fremtiden kunde leve. Disse pige- 55 börn har uden tvivl hort til bornehusets første besætning; ti mod årets slutning udkastedes en plan (»ordinans«) for bægge huses fellesdrift. 56

Da börnehuset nærmest fik betydning for købstæderne, omtales 57

berg, Gebhardi o. fl.) er der næppe grund til at tvivle. (I begynd, af fo. ft 1622 siger kongen biot, at han „nogen tid forleden" har „anrettet" et börnehus i København). 1617 (Schlegels Geseh. der Könige v. Dünem.

2, 73 og andre efter den) synes fremkommet ved Pontoppidans Annal, eccl. 3, 706 (hvorfra trykfejlen 1616 er gået over i Thurahs Ilafn. hod. s. 311), hvor vei Pontoppidan selv (Orig. Hafn. s. 333) har 1639 efter Slange (s. 981), hvis fejltagelse er håndgribelig. — Wolfs beretning (Encom. regni Daniæ 1654 s. 371), at tugthuset „allerførst" lå udi Farvegaden ved Vestervold, synes at være forblanding med et andet fabrikanlæg. At bygningerne ved Helligåndskirken udvidedes (forfleredes) i anledning af börneliuscts tilföjelse, tör vei sluttes af et brev til Aksel Arenfeld af

1623 (S. t. XXII, 222), hvori tales om „det ny hus ud til Løve-stræden".

55. S. t. XXI, 591 b.

56. „Forordning, hvorefter vor rentemester, Kristoffer Urne,uden nogen forsömmelsc herefter udi borne- og tugthuset udi vor købsted København skal lade forholde" (S. r. 17, 201 ff.). Den og den tilhørende spiseordning (gentagen 1639, aftrykt hos Arent Berntsen s. 574 fl'.) er kun undertegnet „Hafniæ den — 1621" med datoen blank. Efter stedet, hvorpå afskriften står, er planen snarest fra december („Ilte av-gust" hører andetsteds hen; 1521 er blevet stående trykfejl i Statshåndbogen). I følge velvillig meddelelse findes originalen ikke i kongerigets (indenrigsministeriets: rentekammerets) arkiv.

57. Se i breve af 1623 (hvorved anordnes en kollekt årlig for börnehuset, jf. Illibertz Århus 2, 46 f.) til universitetet, alle bisper og borgemester og råd udi alle købstæder udi Danmark og Norge: „vi have ladet alle vegne udi købstæderne optage fattige og faderløse börn" (S. t. XXII, 234 f.). 1626 fik Mogens Kås pålæg, når hannom tilskikkedes nogen fattige bern fra Roskilde, dennom da i „tugthuset" at lade annamme (S. t. XXIII, 162 a). f 1629 tillodes det at bringe 12 börn fra hospitalet i Helsingør til „tugthuset" i København (S. t. XXIV, 217 b,

1

43

det her kun, for så vidt det dels ved sammenhængen dels ved »8 modsætningen oplyser tugthusets forhold og stilling. Efter planen styredes den samlede anstalt, under den ene rentemesters daglige overtilsyn, af en foged med udstrakt myndighed (strafferet) og an-»!• svar. Karl Tiesen havde befaling værket derudinden at skaffe i en god ordning. For resten holdtes de to indretninger ude fra hin-, anden: bornehuset havde sin særlige forstanderske (»börnehus-kvinden«); præsten prædikede til forskelligt klokkeslæt i »börne-huset« og »tugthuset«; »kvinder og karle, som gamle ere« skulde lian undervise i deres bornelærdom så vei som drenge- og pige-börnene, men (som det synes) gå lidt videre med disse. For en del i forbindelse med den omtrent samtidig i lovgivningen indforte skik står det 20de punkt, hvorefter fogden i synderligbed skulde holde bog over »for hvad årsag nogen i tugthuset indsættes, og :öO hvor mange år de der inde ere dömte at være, om de med dom

Aktst. til Ilds. histor. s. 98). Onlrcr om drengcudskrivninger på henholdsvis 50 og 152 stykker af J 1634 (J. t. IX. 107 f. S. t. XXV, 275 1>, jf. Hühertz 2, 62) og af J1 1638 (J. t. IX, 4991) jf. Ilübertz 2, 76). Mærk også den at kongen anbefalede oprettelse af bornehuse i købstæderne (hvormed det dog næppe havde synderlig fremgang) i fo. om håndværks-drenge og -svende af { } 1621 § H (store reces 2 3-8). i' 1639 fik dog de 12 lensma nd i Sæland, l.åland og Falster ordre „udi deres underliggende købstaider og len" at lade udskrive tilsammen 107 dreugebörn og og 30 pigeböm til „tugthuset" i Kbhvn (S. t. XXVI, 417).

58. Med planen må i øvrigt, l'or bftrnehusets vedkommende, jævnføres fo. jf' 1622 (S. r. 17, 230 ff.), hvorved der gives 4 navngivne københavnske „købmænd og borgere" en stadig og stra'ng kontrol dermed; samt fo. fr s. &. (S. t. XXII, 154 f. og trykt), som imødegår forældrenes frygt for,at börnene der til evig tra'ldom skulde bruges og undertvinges: deres ophold var kun beregnet til 7 år, hvoraf de 4 første til læreår, o. s. v.

59. Dette forklarer to optegnelser i Kristian den Ides skrivkalendere (Schlegels Samml. z. dan. Gesch. 2, 1, 46; Molbechs udg s. 35 anm. og 128), hvoraf dog tillige fremgår, at arbejdsværki t var ældre end børnehuset: 1620 gav kongen Povel de Willem [ned f. § 2 anm. 23] 5000 rigsdaler in specie og J' 1621 atter 13000 dal. in sp. p& „hvis vare lian til Karl Tijsens arbejde leveret havde".

60. For ved anm. 40. — 1 følge fo. om håndværksdr. og -svende af B 1621 § 12 (også i bagerlavets vilkår i Århus s. å. § 16: Ilübertz 2, 42, og optag, i store reces 2—3—8) skulde den, som „nogle gange sin lære forløb," halv på byens og sit embeds (lavs) halv på kungens bekostning, skikkes i tugthuset eller og „i jærn at arbejde" d. v. s. til Bremerholm44

ere fremsendte«. Medens tugthuset derfor må antages i reglen at have haft en mere jævn tilgang, fik bornehuset sin meste befolkning ved formelige börne-udskrivninger, hvorved den opvoksende ungdom, undertiden med magt, reves bort fra sit fri gade- eller 61 tiggerliv. Med andre ord: var börnehuset væsenlig at betragte som en tvangs-opdragelsesanstalt for forsömte börn, så var tugthuset alt da på veje til at blive en virkelig straffeanstalt.

Bar det end tillige præget af et forbedringshus, havde dets gode navn og rygte allerede lidt et skår i den offenlige mening. I den på prent udgangne forordning af 2den november 1622 siger nemlig kongen, at han havde ladet de tvende anstalter indrette hver for sig, »på det börnene ikke skulde forvides udi noget tugthus og hos dennem at være opfedte, som for uærlige gærninger indsatte vare«. Af kærlighed til sit yngre barn kastede faderen selv skygge på det ældre.

I spidsen for dobbelt-anstalten stod i lang tid en rentemester 62

(fattigfo.for Kbhvn f 17081 § 17, jf. for købstæderne § 7,liar derfor rasphuset, som da var påtænkt). Gifte kvindespersoner, der lovede nogen ægteskab, skulde „en tid lang" i tugthuset: fo. §1 1655 §2 (store reces2—5—6; Danske lov 3—16—7 har derfor spindehuset). For ublu opførsel i en jysk landsbykirke bød kongen at sætte kvindfolkene i tugthuset, mandfolkene på Bremerholm: Gjellerup J. D. Jersin s. 209 f. — „De, i tugthuset ere" kuude for modtvilliglied bl. a. straffes med „deres fængsels forlængelse": planen §28.

61. f-J 1636 tillodes det lensmanden på en gang at indsende „til vort tugthus" så mange arbejdsføre, tjænesteløse og ikke skolesøgende drenge

i Års, som forældrene ikke vilde holde af gaden, og siden årlig 4 til 5 af samme slags (J. t. IX 346 a jf. Hübertz 2, 73): og ved den store udskrivning 1638 af „fattige(s) folkes drengebörn" fra 10 jyske købstæder (hvoriblandt Haderslev) vilde kongen nådigst, såfremt drengene ikke god-villigen vilde did (til börnehuset), at lensmændene dennem skulde alligevel lade tage og fremsende. 1639 skulde lensmændene udskrive „af de, som gik at tigge eller og af fattige folkes börn, om forældrene det begærte".

62. f 1626 tik Mogens Kås (rigens råd) brev om at antage sig „börnehuset", således som det skulde leveres ham af Kristoffer Urne, og uden at der skete nogen forandring med „håndværkerne" (S. t. XXIII, 135). Men ligesom der 1623 var udgået breve til Aksel Arenfeld (der ved den tid blev rentemester) om stiftelsens indre anliggender (anm. 54 og 64), således var det 1626 rentemester Ove Høgh, der lik ordre „af sejl-dugsdrengene udi tugthuset tvende de bedste og bekvæmligste" at udtage og „med nogen pension" i Frankerig indskikke, deres håndværk der fremdeles at lære (S. t. XXIII, 233). 1634 var Hans Marehdaner „tugthusets" forstander (S. t. XXV, 249 b, 275 b og 345 a).

45

eller en anden höjtstillet mand, hvis overtilsyn næppe har betydet meget. Heri gjordes 1639 en forandring, i det kongen den 7de juni tilskikkede og betrode Erik Hager (eller Bagger) at »være over bornehuset og tugthuset«, ved hvilke han indtraadte i den samme stilling, som 1621 var tillagt Kristoffer Urne; dog med den væsenlige forskel, at Erik Bager derfor blev lönnet med en aarlig besolding af 400 rigsdaler in specie. Som rettesnor med-53 deltes ham en så godt som ordret afskrift af planen fra 1G21.

Ingen kraftanstrengelse kunde dog holde værket på fode. Hvor meget man end havde lagt vind på kun at optage sunde og stærke lemmer, og hvor vei man intet havde sparet på deres forplejning eller på stiftelsens indre sundhedspleje (om hvis nødvendighed ö4 pesten 1619 havde mindet), måtte man dog snart erfare, at syge-

63. S. r. 20, 125 ff. (arni. om Erik Bager i S. r. 21 under f^ 1641). r>e vigtigste afvigelser er, foruden nogle i personskifter grundede navneforandringer (værkforstander var nu Mikkel Kruse), at i § 28 tales ikke længer om det 1621 som en mulighed henstillede rasphus, og at § 15 har fået en tilfüjning om, at „intet af hvis vare, som i bornehuset vorder forfærdiget, må sælges, men alene på vort klædekammer--skal leveres". Fogden var da den samme som fT 1635, da han fik anvist „våning husefri" og 20 daler specie årligen til „ildebrand" (S. r. 19,368 a).

64- Om bespisningen se ned. for § 4 anm. 69, (fersk kød og dobbelt

ol gaves de 3 højtider og Mikkels aften. Børnene måtte endelig ikke drikke vand! mærk end videre S. t. XXII, 222 f. og Nyerups Karakteristik s. LI). Også for „hornenes og fangernes" bekla'dning var der sørget. Pagligen skalde overalt røges med „enebærtræ, bær, edikc ell. and." (sml. store reces 2—4—5 og 10 af en fo. l'ra 1625). 1623 tik Aksel Aren-feld pålæg at tilsende kongen overslag over hvad en „hvælling under jorden neder ad

stranden" fra tugthusets og de der omkring boendes „hemmeligheder" vilde komme til at koste; og 1638 pålagdes det Korfits Ulfeld [som statholder i København] fra „det springendes vand, som løber udi renderne til Kiibmagerga(a)den", at lade lægge render ind ndi børnehuset, hvilket hojligen fornøden gjordes (S. t. XXVI, 355). — Allerede l' 1621 havde kongen udtalt sig for ansættelse af en tugthusla-ge (breve ved Molbech s. 87), og i planen s. å. § 11 omtales „mcdikus, der på tugthuset er bestillet", så vei som en badskercr, der skulde indtinde sig hver morgen kl. 6.

1638 tillagdes der d. 011 o S p e r 1 i n g 200 rigsdaler årlig for at være medikus udi børnehuset, og desuden 1000 speciedaler årlig for at forsyne sig med medikamenter og den forordnede badsker med salve (S. r. 20, 20, trykt i Københavnske selskabs skrifter 10, 465 f.); og g 1639 antoges og bestiltes m. Mikkel Holman for en badsker udi børnehuset, på Holmen, tyghuset og provianthuset med en årlig pension og besolding af „hunder og tredive korent daler" (foruden 400 specie-rigs-

smitten ikko lod sig holde ude. Medens man uden tvivl har gjort 65 sig overdrevne forventninger om arbejds-udbyttet, lob understadet til sidst op til en for den tid betydelig sum. Måske gik også enkelte 66 misligheder i svang. Intet under derfor,- at »kongens sind faldt derfra«, og at anstalten sygnede hen. Det sidste, jeg finder om den i hans tid, er, at rentemesterne den 14de maj 1645 finge brev om at tilholde »den forrige skriver i bornehuset« uden forhaliug 67 at gore sit regnskab klart. Efter Kristian den fjærdes dod blev hans tugt- og börnehus aldeles opgivet. Den 24de juli 1649 bevilgede Fredrik den 3die efter ansogning af Københavns tvende borgemestere, Hans Nickeisen og Hans Nansen, at de ved Joakim Gerstorff [den gang statholder i København] måtte tå udvist »en plads udi vort börnehus«, hvori de fremmede tiggere og andre, som stærke vare, kunde indsætte og dennom med arbejde tvinge, — »indtil anderledes derom forordnet vorder«. Næste år skal et par 68 af bygningerne være købte tilbage til Helligåndskirken; i øvrigt 69

daler for medicin o. desl. til folkene de 3 sidst nævnte steder) og en betydelig årlig „genant" af fedevarer fra provianthnset (S. r. 20, 134 f.).

65- 1634 havde der været „infektion" i en del af „tugthuset" (S. t. XXV, 275 b, sml. 345 a). Skylden for dødeligheden blandt hornene kaster kongen i sit brev til rentemesterne af jj 1636 over på den ulykkelige læge (Nyerups Karakteristik s. XXIV, sml. Cold Lægevæsenet og lægerne under Krist. d. 4des regering s. 71).

66. I>et, hvormed h. ni. „lider skade", angives i udgifts-overslaget for 1642 (Budstikken 1823 sp. 619 f., Bruuns o. fl.s Danske saml. 6, 345) til 8055j rdl. 15 sk., eller samme beløb som hos Durel (Suhms Samlinger

2, 3, 76); enten fordi denne sum har været stående, eller fordi Durel har øst netop af denne kilde (sml. F. Hammerich Om folkemængden m. m. særsk. aftr. s. 10 f.). — Efter tidens måde lik enkelte sælandske lensmænd eller tolderne i Helsingør ordre at tilvejebringe visse af „börne-husets" fornødenheder (lialm og langhalm; bøge- eller bygaske, polsk sender- eller sønderaske); således 1635 (S. t. XXV, 460 a, 465 b, 466 a) og 1638 (S. t. XXVI, 355 a og b). Naturligvis var det rentekammeret, der betalte (brev til rentemesterne af 1638 s. st. 306 b).

67. S. t. XXIX, 176 b; sml. Slanges Krist. d. 4de s. 981 Endnu 1642 ansattes en præst ved tugt- og bornehuset (Ny kirkehist. saml. 1, 508;; dets sidste læge se Cold. s. 70 og 76.

68. S. t. XXXI, 116 a.

69. Se den samtidige Wolf s. 372 f. Om stedforholdene og de enkelte bygningers beliggenhed får man den tydeligste forestilling af det i næste anm. nævnte skøde; sml. Arent Berntsen 1, 17 og Wolf s. 369.47

solgte og afhændede kongen for sig og efterkommere til hofapotekeren Samuel Meyer og efterkommere »vores og kronens huse

70 og fri ejendomme kaldet tugthuset«.

Foruden denne statsanstalt var der for stadens regning oprettet og

71 dreves et særlig kobenhavnsk börnehus. En aflægger af denne kommunale plantning dukker straks efter forfatningsskiftet op ude på

72 Kristianshavn. Fremhjulpen og stettet af »kongen«, stilledes den ny anstalt imidlertid snart under det offenliges formynderskab og brugtes i dets interesse. Foruden som börnehus måtte også den gore tjæneste dels som tvangsarbejdshus for arbejdsføre fattige dels som straffested for visse arter forbrydere, navnlig af kvindekönnet

73 (spindehuset). Bornehuset, som hele anstalten kaldtes under

70. Skøde på tugthuset af §3 1650 i S. r. 22, 293-96. ff s. å. fritoges S. M. indtil videre for „al borgerlig og bys tynge og besværing" s. st. 500 b.

71. Wolf 573, Ar. Berntsen, 1, 17 (L. Boths København s. 259).

72. I § 20 af „artikulerne, hvorefter oldermanden med forstanderne dennem haver at rette", (fra 1663 eller beg. af 1664? trykt i Gødes samling) pålægges det disse, under svære bøder, efter omgang daglig at besøge „det ny begyndte fattiges börnehus". Efter sigende var dette anlagt

i Kaje Lyckes 1661 inddragne gård. Det er da vei denne, som menes, når kongen i sin neden nævnte forskrivning fra marts 1662 tilsiger de fattiges direktorer skøde på „sin gård på Kristianshavn." Men blev et sådant skøde nogen sinde udstedt? — Betegnende for hovedstads-kommunens stilling under den ny statsordning er bl. a. en kngl. ordre af {{ 1669, hvorved Kr. 3, beråbende sig på, at han, hans forfædre og andre havde givet „kousiderable summer" til stadens fattige, pålægger kammerkollegio at lade Sælands biskop, præsident, horgem. og råd i Kbhvn, gore tilbørlig rede, rigtighed og regnskab for de til de fattige givne middeler, at de kunde blive ordenlig administrerede og forvaltede, „manefakturerne" også til fremtarv (S. t. XXXVIII, 807). Sml. en beretning af den svenske resident i Beckers Samlinger 2, 283.

73. Jf. Nyerups Københavns beskriv, s 137 f. Som egenligt börnehus tog anstalten narmest sigte på København (og købstaderne), se fo. V 1708 I § 17 li', (for ved i anm. 60); fo. i 1683 § 18 gælder dog også landet. Om tiggeres og løsga;ngeres indsættelse (som forsörgelses- og politiforanstaltning) i „bornehuset" se, foruden adskillige bestemmelser fra Kr. d. 5tes tid vedrør. Kbhvn, reskript 1665 om sådanne fra Roskilde (jf. ned. f. anm. 75) og fo. ? 1683 § 17 (som midlertidig udvej). Med hensyn til spindehuset mærk indledn.til forskrivning i" 1662. 1 Danske lov anvendes arbejde der mod kvindfolk for trolddom, visse konsforseelser48

et, bugnede snart under antallet af sine ufrivillige beboere; hvilket 74 medførte den dobbelte ulempe, at »ærlige« og »uærlige« fanger sammenblandedes, og at pengene, trods alle kongelige benådninger, ikke vilde slå til. For at råde bod på disse misligheder gjorde direk- 75 tørerne over de fattiges væsen i Daumark tvende forslag: opførelse af en ny bygning ved bornehuset og anlæg af »tugt- og manufakturhuse« i provinserne. Det förste skete 1739; for at frem- 76

o. desl. (stederne hos Larsen 1, 1, 513); se end videre fattigfo. f. Kbhvn f 1708 I § 1, 7 og 24 jf. resk. i' (plakat ?s) 1728; fattigfo. for landet 1708§ 2(udenrigs tiggersker); resk. |> 1728(kagstrøgne og brændemærkede kviuder), o. s. fr.

74. Efter den i næste anmærkn. nævnte fundats fra 1667 fandtes der da „over 320 personer, som der holdtes til ærlige håndværker, at lære".

I følge resk. fT 1739 (Fogtm. 4, 1, 760) var lemmetallet da 387 (skönt der kun var fond og rum til noget over 200); efter resk. S° 1745 hele 531 personer, hvoraf kun 183 inddömte, resten københavnske tiggere. Sml. Den danske atlas 2, 206 og Thurahs Hafnia hod. 313 f. Gennem resk. fJ 1740 søgte man at værge sig mod overfyldelse fra provinserne.

75. Til benådningerne kan, skönt noget uegenlig, regnes kongens forskrivning — mod udlevering af hans og hans faders gældsbreve — af Js 1662 (S. r. 25, 264 ff., i udtog hos Fogtm.) til Københavns fattiges direktorer af de ved præsternes gårdkøb indkomne summer (jf. Pontopp. Annales 4, 493 f., Helvegs Kirkeliist. efter reform.

2den udg. 1, 448 f.; Danske lov 2 — 12—4) m. m. — Til „det anordnede bornehus" var først bevilget anlæget af en valkemølle udi Lyngby [jf. Nverups Fr. 3 s. 364 f.], hvilket 1665 forandredes til „på dr. lians Svanes gård Ebberød" (S. r. 26, 68 b jf. 92 b). 1667 var ikke alene de til „di fattiges börne-hus" bevilgede middeler samt anden de fattiges indkomst opbrugt, men også nogle 1000 rigsdaler dertil på rente optagen. Kongen gav derfor d. 29de april d. å. en „fundats anlangende adskilligt, som bornehuset i Kristianshavn tillægges" (S. r. 26, 337 f., i udtog hos Fogtm.): indtægten af de fattiges kirketavle i København, de fattiges andel af alle konfiskationer, „en dags gevinst" om ugen, når komødier i Kbhvn holdtes, foruden hvis enhver spektator godvilligen give vilde. 1664 havde kongen bevilget og samtykt, at kapitulares udi Roskild måtte anrette et fattiges bus der i byen og dertil bruge overskuddet af „de kirker, som endnu vare uuder kapittels jurisdiktion" (S. r. 25, 480). Tilladelsen, der hidtil ikke var benyttet, toges nu tilbage, og pengene overførtes til bornehuset (snil. Beckers Samlinger 2, 278 og 283). Kristian den 5te, der selv gav 1200 rigsdaler årlig (jf. Riegels s. 525), forordnede ! 1697 „godvillige" lialvårs-bidrag til borne- og pesthuset (der 1696 havde fået fælles bestyrelse); o. s. fr.

76. Fogtman 4, 1, 760 og 774; Pontoppidan, der den gang selv var49

elske de sidste anordnedes samme år en kollekt ved buger og kirkebækkener, og som statstilskud lovedes 20,000 rigsdaler til det

77 påtænkte tugthus for Jylland samt 4000 rigsdaler til det på Mon. Med planens gennemforelse gik det temmelig rask. I Stege valman allerede i færd med at indrette sig i den nedlagte navigationsskoles lokale. I Viborg lagdes grundstenen til bygningen den

78 14de juli 1740 af bygnings-entrepenøren, justitsråd og borgemester, landsdommer Dyssel. Endelig åbnedes anstalten i Odense, for Fyn, Langeland og underliggende øer, den 28de avgust 1752 med over 40 løsgængere og omløbende mennesker, ved en almindelig

79 inkvisition derudi indbragte.

80 I alt væsenligt var disse ny »tugt- og manufakturhuse« (eller

en af de fattiges direktører, i Danske atlas 2, 206 f.; Paludans Beskrivelse over Møn 2, 356. Kongen (og grev Stolberg) fandt det desuden godt at sprede manufakturerne, se det 173de brev til Sehulin i Mnemosyne 3die bind. — Bornehuset styredes (1699—1781 isammen med Københavns fattigvæsen, og var således kommet ind under hine direktørers overtilsyn (instruks 1708 § 2; jf. instr. af samme dag for de kommitterede over de fattiges væsen i København § 16)

77. Bevilgning {t 1739 jfrt med resk. J1 1740. De 20,000 rigsdaler var efterstand af de penge, som den forrige siiftamt-skriver over Bergens stift, Villem Ilansen, var bleven „kongen" skyldig, se indledning til de neden for nævnte forenings-poster fra 1745 (hovedudgaven).

78. Københavns postrytter 1740 nr. 59. Aktstykker vedkommende dets bygningshistorie i J. t. XXVIII.

79. Indledning til ekstensions-benådningen 1753. Oprettelsen var bevilget ved kngl. resolution af j 1749. Under Kristian den 6te havde man oprindelig tænkt på et nyt tugthus fælles for Sæland og Fyn.

80. Lignende tugt- og værkhuse oprettedes i Norge og i hertugdømmerne. Det i Trondhjæm, der havde ligget øde siden den store ildebrand 1681, genopførtes 1732 (se reBk. 5 d. å. og Johan Plate Det trondhjemske wejsenhus, 1742, s. 32); det i Kristiania opførtes 1736-37 (Moe Beskr. over Kr. s. 37). Tugthuset i Gluckstadt (jf. Kr. 6tes 13de brev til Sehulin) er fra 1739; et i Flensborg påtænkt blev kommunalanstalt (Stemann Rechtsgeschichte 2, 348). — I Tyskland holdt udviklingen sig naturligvis stadig et skridt forud; og det er klart, at vi endog med hensyn til enkeltheder bar hentet vore forbilleder derfra, ht af de bekendteste var det sachsiske „Zucht-, Armen- und Waysenhaus" i Waldheim (stiftet 1716), hvor det, lra 1724 af, var tilladt at leje fangerne ud som daglönnere (Wagnitz Ilistor. Nachricht. und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland I, 1791, s. 239); sml. fundats for tncthuset i Viborg 1743 i kap. 4 § 2.

»tugt- og spindehuse«, som de også findes kaldte i lovgivningen) skårne over en og samme kam. Fyldigst og renest udtrykkes den til grund liggende tanke i fundatsen for det senest indrettede. Alt »uærligt« eller »infamt« var udelukket fra det; ti ingen måtte deri antages, som enten for »tyveri eller anden skændig gærning« burde straffes eller allerede var straffet, »i henseende, at denne indretning alene sigtede til at hæmme det skadelige tiggeri og lediggang samt at indskrænke og holde ryggesløse og selvrådige unge mennesker i tvang og ave, og endeligen at forskaffe dem, som enten ikke vilde eller andensteds ikke kunde få arbejde, lejlighed til at fortjæne 81 deres brød og underholding.« Lemmerne indtoges »ikke til beskæmmelse, men til befordring, hvorpå når de viste kendelige prøver, kunde de løslades og stilles på fri fod igen, uden at sådant i nogen måde skulde eller burde komme dem til beskæmmelse eller forklejnelse«. Men var stemplede forbrydere udelukkede, så var det et yderst broget væv af »forseelser«, der gjorde folk modne til optagelse, for hvilken rigtignok i de fleste tilfælde forudsattes dom af hvert steds øvrighed (byfoged, herredsfoged eller birkedommer), men efter en yderlig simpel og kortfattet rettergang. 82 Tugthus-befolkningen bestod af, eller skulde navnlig bestå af, »friske og stærke« tiggere, svage omløbende fattige, uforligelige ægtefolk, 83 ulydige börn, opsætsige tjænestefolk og læredrenge (hvilke to sidste 84

81. Sådanne frivillige kunde nemlig f& arbejde mnd billig betaling i tugthuset, hvor de frit måtte gå „ind og ud", kun at de deltog i morgen-og aftenbönnen, m. m. (fundats § 17). 1 Viborg skulde de liave deres egen „arbejdsstue" (fund. kap. 6 § 2).

82. Sml. fundats for tugthuset i Kristiania 3 kap. § 14; og, med hensyn til senere foregiven misbrug, et reskript om det i \iborg al yy 1771, hvorved muliggjordes appel til overretten.

83. Den viborgske fundats nævner udtrykkelig løsgængere samt fremmede og udenlandske tiggere.

84. I tugthuset på Møn (og på Kristianshavn) skulde der i følge plakat £ 1741 (om hvis anledning se ved resk. 1740) være egne „værelser" til sådanne börn. Jf. Werlauffs antegnelse til Holbergs Kilderejsen 3-8. Dom blev ene gyldig også for dette tilfælde ved plakat | 1771. For tugthuset i Viborg gjaldt særegne regler: fundats kap. 2 § 4 jf. kaneelliskriv. f 1778. — Fn art modstykke til hin fri indsættelse danner reskript f 1743, hvorved Bredo Munthe til Bækkeskov (i Syd-sæland) fik overladt 10 navngivne i børnehuset alene for tiggeri indsatte51

klasser forældrene eller husbonden og læremesteren også uden dom kunde få indsatte på nogen tid i tugthuset, men da på egen bekostning, mindst 4 sk. om dagen, og på eget ansvar); fremdeles

85 »gemene folk« for at aftjæne idömte beder »udi ærlig sag«; såvel mand som kvinde for resterende lejermålsbøder, og overbevist slette betalere på kreditors forlangende, så længe de efter bestyrelsens »skönsomhed« var noget skyldige. Ved en udvidelse af fundatsen for dette tugthus fik endog »enhver proprietær« tilladelse til at sætte i lære der hvem af »mandskabet« han fandt, godset kunde undvære, og som han ej ansa skikket til at overtage en gård eller blive soldat, eller som formedelst dovenskab og liderlighed ej duede til boudearbejde, dog at sådanne (i tugthuset) »bleve begegnede

86 som fri folk«.

For ovrigt ordnedes forholdet så meget som muligt i Lighed med hvad der fandt sted ved börnehuset på Kristianshavn. De købstæders interesse, i hvilke anstalterne lå, søgte man at binde til dem ved at give dem særlig adkomst til at lade deres fattige arbejde deri. Til direktører udnævntes stiftamtmanden og bispen; til inspektører sattes i Odense to af magistraten, en af sognepræsterne og for 4 år ad gangen to af de vederhæftigste og habileste borgere, udnævnte af direktørerne efter magistratens forslag. 1

drenge, hvilke han måtte have og beholde, som de på dette gods vare fødte, og vilde lade oplære i kristendom, forsyne med klæder og føde og bruge til bondeliandtering (S. t. I.XXIII, 9 f.; Fogtman Alfabetisk register I, 369).

85. I følge fo. {s 1743 § 14 kunde deslige almuens folk af øvrigheden forvises, mandfolkene til en fæstning, kvindfolkene til spindehuset.

86. Fundation til tugt- og manufakturhuset udi Odense af f 1752 § 13 og 18 samt § 1-8, og Nærmere ekstension

og benådninger for samme hus af J° 1753 § 3. l)e tindes hos Fogtman og i Schous samling på uni-versitetets bibliot. hånilskr. 244 i 4 (hvorefter en særskilt udgave). Af andre fundatser har jeg benyttet den for det viborgske „manufaktur- og tugthus" af Jf 1743 (særskilt og hos Rothe og Fogtman) tillige med For-eningsposter af j' 1745, hvorefter Dyssel med interessentere for egen regning overtog huset i 10 år; og jævnfort anordning af fj 1741 (særskilt og hos Fogtman) om tugthusets indrettelse i Kristiania og de fattiges forfiegning i Aggershus stift. Sml. med hensyn til tugthuset på Møn navnlig plak. 1745, og til det i Trondhjem fundats ff 1735 (hos Fogtm.) og fo. af s. d.

4*52

Viborg trådte i stedet for inspektorerne en »administrator«, oven- 87 nævnte justitsråd Dyssel, der snart, ham til liden både, blev (etatsråd og) drifts-entrepenor.

Men uagtet der hjæmledes tugt- og manufakturhusene betydelige forrettigheder (skatte- og afgiftsfrihed, konsumtions-godtgör- 88 else, en temmelig udstrakt arbejdsfrihed) og ikke ubetydelige indtægter (af den 1708 stiftede »herredskasse«, af årlige kollekter og hvad proprietærerne og andre ellers godvillig vilde give, samt en vis ydelse en gang for alle af tiltrædende embedsmænd), der 89 siden lik en fastere form, så varer det dog ikke længe, inden vi lierer den gamle klagesang: manufakturerne trivedes ikke, og tugten ikke heller. Selve ordet »tugthus« tabte i værdi; til at holde det 90 i kurs skulde det da heller ikke bidrage, at regeringen befalede, at, alle brændemærkede og kagstrøgne kvindfolk skulde tillige af dommeren tilfindes at arbejde deres livstid i »spinde- og tugthusene«; 91 og det samtidig med, at den ophævede kagstrygningen for en vis art løsagtige kvindfolk (Danske lov 6—13—9 slutning) og bød dem at hendömmes i 6 ä 8 år i nærmeste provins-tugthus, uetop fordi de, når de var kagstrogne, ansås for »uærlige og foragte-

87. Et inspektorat lignende det i Odense tilsigtedes i Viborg ved r esk. jT 1780 jf. |s 1781 begynd.

88. I Viborg opstod senere heraf sammenstød med kommunen, se resk. 1770.

89. Jf. resk. 1745, der også gjaldt børnehuset på Kristianshavn.

90. Udgifterne til tugthuset i Viborg lagdes på hartkornet o. s. v. ved et reskript af i 1766; ligeledes til tugthuset i Odense ved resk. J 1782. Ved det sidste reskript og ved det for Viborg af 1781 reduceredes manufakturerne til spinderier for det i København værende militære ulden-manufaktur (under Hans Koefoeds direktion). Om de 3 danske provinshuses skæbner og vanskæbner i det enkelte henvises i øvrigt til Paludans Beskrivelse over Møn 1829 (forf. døde 1821) 2, 112-20 og 356-60 (den foreløbige ytring 1, 467 er tagen af Hofmans Samling af fundationer 8, 516); Ursins Stiftsstaden Viborg 1849 s. 222-34 (det historiske fra s. 230); og fortalen til N. Fabers Tale ved indvielsen af den i Odense tugt- og forbedringshus indrettede kirke 1839.

91. Fo. ff 1751 (jf. for ved i anm. 73 slutn.). Sådanne kom også i Viborg tugthus, som dog ved et resk. }r 1771 blev fritaget for dem, fordi deri efter fundatsen m. m. ingen „uærlige" måtte tindes.53

lige«, så ingen vilde have dem i tjæneste, og andre tjænestefolk

92 ej vilde arbejde og spise med dem.

Medens man vedblev at henføre tiggere og omløbere til det »nærmeste tugthus«, blev tugthusarbejde tillige straf for virkelige forbrydere, og da navnlig for tyvene, de mindst agtede af dem

93 alle. I plakat af 15de januar 1790 om den ny indretning ved »bornehuset på Kristianshavn« fremstiller »Kobenhavns tugthus« sig som noget langt værre end »Københavns forbedringshus«, skönt allerede det sidste står et par trin lavere på ærens slibrige trappestige end tugthusene fra hundredårets midte, i det bl. a. de, som dömtes første eller anden gang for simpelt tyveri, skulde til-findes at arbejde i forbedringshuset. Ved plakat af 30te november 1792 omdøbtes tugthuset i Stege til »Mons tugt- og forbedringshus«; de »kagstrogne og uærlige« skulde dog, som hidtil, sendes til »Kristianshavn tugthus«. Først ved plakat af 5t.e juni 1822, hvorefter de forbrydere, »som ikke havde mistet deres ære« (eller »ikke vare gjorte uærlige«) skulde betragtes som »forbedringshusfanger« og, så vidt omstændighederne tillod det, afsondres fra de grovere forbrydere eller

»tugthusfangerne«, udstraktes hin dobbelt-tittel til »provincial-tugthusene« i almindelighed. Men ligesom det fremgår af plakatens egne ord, at tvedelingen mere fandt sted af navn end af gavn, således klages der, som vi siden skal se eksempler på, efter den tid ikke mindre höjlydt end for både over den utilbørlige sammenblanding af gamle udlærte og unge lær-

94 villige forbrydere og over den utilstrækkelige adskillelse af kön-

92. Fo. j' 1751. For Norge 1755 og allerede i fundatsen § 5 for Trondhjems tugthus (fo. ff 1735 § 4) og l'or Kristianias (i 3die kap. § 11). — Selv ordet arbejdshus (se f. e. indledn. til fo. J" 1777) synes en tid at være kommet i miskredit, hvis man kan stole på forklaringen i vidensk. selskabs ordbog; jf. neden for § 4 i anm. 2. (I vore ældre håndskrevne ordboger lindes ordet slet ikke; i Rhodes bearbejdelse af Orbis pictuB 1670 o. s. v. kap. 100 som sideord til „va^rksted").

93. Fo. i" 1778 § 2 (friske og stærke kvinder, som befandtes i utilladelig tiggeri og omstrejfen), politifo. f 1791 § 3 (anden gang dömte løsgængere). Tyvsforordn. 1789, i hvis medfør simpel tyvsstraf (tugthusarbejde m. m. uden kagstygning eller brændemærke) erklæredes for ikke at volde ærens tab.

94. Se også F. v. ISülow Bemærkninger Viborg tugt- og forbedringshus samt Viborg bys arrester angaaende [1831] s. 14.54

liene. Så det klinger endog temmelig mildt, når Molbech i sin danske ordbog (1833) forklarer »forbedringshus« som en straffeanstalt, hvorfra forbryderne »som oftest udgå lige så slette, som de kom derind«.

Det var imidlertid i de her beskrevne tugthuse, på deres forskellige udviklingstrin, at mange af vore omløbere må antages at have ædt deres meste frugt af kundskabens træ på godt og ondt.

§ 2.

(Fattigvæsenets indretning på landet. Klasser af omløbere.)

Der er endnu en institution, jeg må berøre, fordi den væsen-lig gik ud på at regelbinde eller indskrænke omløberiet. Det er fattigvæsenets organisation, der i lang tid, som Larsen træffende har bemærket, nærmest var en organisation af tiggeriet. I Tydeligst lægger dette sig for dagen i to ydre fremtrædelser, bægge formede efter tysk mønster: uddelingen, efter forudgået undersøgelse af vedkommendes trang, af et avtoriseret tiggerskilt, 2 »bysens tegn«, og indsættelsen (længe kun i købstæderne) af tiggerfogder eller »stodderkonger«, som de kom til at hedde i

1. 1, 1, 513 f. En sammenhængende og fyldig skildring af vort fattigvæsens historie, betragtet efter sine egne forudsætninger og i forhold til humanitets- og samfunds-anskuelsernes udvikling i Vestevropa, vilde være et fortjænstfuldt arbejde. Spredte bidrag findes i flere stedbeskrivelser, i enkelte særskrifter (f. e. Ilalds Ålborg fattigvæsens historie, 1841) o. m. a. st.

2. Foruden i Kristjærn d. 2dens gejstl. lov 112, verdsl. lov 88 påbydes tegnet bl. a. i reces 1537 § 16, kongebrev af | 1548 til bispen i Kibe (Ny kirkehist saml. 3,39 f.), reces 1558 § 62, 1643 i 2-21-3, fo. | 1683 § 1 (købstæderne) og 8 (landet). 54

liene. Så det klinger endog temmelig mildt, når Molbech i sin danske ordbog (1833) forklarer »forbedringshus« som en straffeanstalt, hvorfra forbryderne »som oftest udgå lige så slette, som de kom derind«.

Det var imidlertid i de her beskrevne tugthuse, på deres forskellige udviklingstrin, at mange af vore omløbere må antages at have ædt deres meste frugt af kundskabens træ på godt og ondt.

§ 2.

(Fattigvæsenets indretning på landet. Klasser af omløbere.)

Der er endnu en institution, jeg må berøre, fordi den væsen-lig gik ud på at regelbinde eller indskrænke omløberiet. Det er fattigvæsenets organisation, der i lang tid, som Larsen træffende har bemærket, nærmest var en

organisation af tiggeriet. I Tydeligst lægger dette sig for dagen i to ydre fremtrædelser, bægge formede efter tysk mønster: uddelingen, efter forudgået undersøgelse af vedkommendes trang, af et avtoriseret tiggerskilt, 2 »bysens tegn«, og indsættelsen (længe kun i købstæderne) af tiggerfogder eller »stodderkonger«, som de kom til at hedde i

1. 1, 1, 513 f. En sammenhængende og fyldig skildring af vort fattigvæsens historie, betragtet efter sine egne forudsætninger og i forhold til humanitets- og samfunds-anskuelsernes udvikling i Vestevropa, vilde være et fortjænstfuldt arbejde. Spredte bidrag findes i flere stedbeskrivelser, i enkelte særskrifter (f. e. Ilalds Ålborg fattigvæsens historie, 1841) o. m. a. st.

2. Foruden i Kristjærn d. 2dens gejstl. lov 112, verdsl. lov 88 påbydes tegnet bl. a. i reces 1537 § 16, kongebrev af | 1548 til bispen i Kibe (Ny kirkehist saml. 3,39 f.), reces 1558 § 62, 1643 i 2-21-3, fo. | 1683 § 1 (købstæderne) og 8 (landet).55

folkesproget, dels for at holde fremmede tiggere borte og holde styr på stedets egne dels for på samtlige fattiges vegne at æske

3 almisse af tilrejsende.

1 den lange række bestemmelser fra 1537 til 1803 udpeger jeg kun to af de mest fremspringende punkter: tiggerforordningerne fra 1587 og 1708, for så vidt de vedrører landet.

Efter at Fredrik den anden gentagne gange til ingen nytte

4 havde indskærpet sin faders reces (af 1558) i dette stykke, befalede han den 19de juni 1582 fem og tyve sine elskelige mænd og råd, to eller tre i hvert stift eller land, at omdrage for at ransage og overveje lejligheden og gore en ret og skikkelig forordning, hvorledes med tiggerne kunde bedst forholdes, og siden på samme skik forsende udi kougens kancelli en klar fortegnelse. Som vejledende vink antydedes biot, at »udi nogre måde« kunde årsagen til recessens og forordningernes misligholdelse ligge i, at udi en part sogner vare tiggerne og tryglerne så mangfoldige, at de uden almuens store besværinge ikke kunde der fødes og underholdes; hvorfor der

5 kunde blive tale om i så henseende at lægge to eller tre sogner til—

3. I Helsingør havdes en „stodderkonge" fra 1578: l', mag. 3,2,203: jf. hl. a. fra Århus 1653 (en „ståderdronning") hos Hiibertz 2, 190 og fra Ålborg 1701 i Bircherods dagbøger, Molbechs udg. s. 464. Beskikkelsen af „ståderfogder" (siden også kaldte „bettelfogder" eller „prakkerfogder" efter tysk, til sidst „de fattiges fogder", „fattigfogder") befaledes i fo. li 1587 og I 1683 kun for købstædernes vedkommende. I København gjorde de tjæneste som et slags gadepoliti, se resk. {1 1695 (artikler for oldermanden for de fattiges forstandere 1698 § 19), fo. } og J4 1697 o. s. fr. I følge resk. 11 1735 havde stiftbefalingsmanden og biBpen i Sæland anset det for höjst fornøden, at på en del steder antoges en fattiges foged; en sådan fandtes allerede i hvert sogn i Skippinge herred; lian skulde daglig „spises" på omgang af gårdmændene i de enkelte byer. Efter indstilling af direktørerne over de fattiges væsen befalede kongen fT 1739 (Fogtm. 4, 1, 763), at der så vidt muligt skulde sættes en i hvert landsogn: dertil kunde „den stærkeste al de fattige" bedst bruges; de omløbende tiggere skulde han sa'tte i halsjærnet og nyde 4 sk. for hver, men ellers ingen løn (da han jo selv tik af de fattiges „forpfltg-ning"). To tii tre sogne kunde dog også slå sig sammen om en foged, hvem der da skulde tillægges „noget vist" af herredskassen. Sml. ned. f. § 4 anm. 60.

4. F. e. i brev til alle lensmændene af {' 1573: S. t. XII, 143.

5. Åbet brev af J' 1582 i S. t."XV, 63 b. De udnævnte mand (2 for henholdsvis Riber, Århus og Vendelbo, 3 tor Viborg „stigt"; 3 for Fyn,50

sammen. I'ä det således tilvejebragte grundlag byggedes »forordning og skik, hvorledes herefter holdes skal med tiggere og stådere over alt Danmarkes rige« af 27de december 1587, hvis andet afsnit handler om forholdet »på landsbyerne«.

Hver lensmand udi sit len — ligesom også adelen ude de sogner, som dennem tilhørte — skulde alvorligen bestille: at alle herreds-provesterne hver udi sit herred tilsagde sognepræsterne at optegne alle de arme og nødtørftige folk og siden af prædikestolen at tilsige og formane deres sognefolk at fode og underholde med mad og drikke til nødtørftighed så mange fattige folk, som fandtes udi sognene og på klare register vare optegnet, så at de ikke skulde nødes til at løbe andensteds uden sognet efter deres føde. Fandtes sognefolket derudi forsömmelige, skulde de af lensmanden derfore tiltales og straffes. Sognepræsten med kirkeværgerne og fire af de bedste sognemænd skulde det så forskaffe, at samme tiggere finge tegn, som bandtes for på deres bryst, med tre eller fire bogstave af sognekirkens navn. Hvilke stådere eller trøglere, som droge af det sogn, udi hvilket dennem var tilladt at bede om almisse, de skulde have forbrudt det tegn og forvises af sognet, med mindre end af lensmanden og sognepræsten kunde forfares, at samme sogn var så ringe, at det ikke kunde tale at føde så mange; dog skulde de ikke mue tigge eller søge

2 fnr Langeland, 3 for Låland og Falster: 2 for Sæland, og 2 henholdsvis for Skåne, Halland og Bleking) finge samme dag hver sit brev derom (s. st. blad 64). De 25 var alle lensmænd på en (Absolon Giøe) nær, der sad i rigens råd ligesom 17 af de andre; jf. listerne fra samme dag over rigets 55 lensmænd (s. st. bl. 65 ff.) og over rigens 24 råd (Schlegel Samml. zur dän. Gesch. 2, 2, 178). Sml. slutningen af forordningens indledning.

6. Indført i S. t. XVI, 301 ff. den er dagtegnet fj 1588; men det ny år regnes denne gang i tegneiserne fra juledag, ff 1588 (d. e. 1587) fik rentemesteren, Kristoffer Walckenndorff, brev fra Haderslevhus, at efterdi det vilde blive langsomt at „udskrive" denne forordning, skulde han på kongens vegne bestille det så, at af samme blev prentet „en tre hundred eksemplar", som han skulde forsende ind udi kancelliet, at de kunde forsynes med kongens underskrift og segl. I den Schouske samling på univers.-bibliot. (nr. 42 i 4) haves den ældste udgave, prentet af Lorens Benedicht 1588, og den næste, prentet af Mads Vingård 1590.57

hjælp uden herredet. Herredsfogden skulde efter tilraælding pågribe indkommende tiggere uden tegn så vei som dem med tegn, der ginge uden herredet at trygle, og dennem til lensmanden forskikke, der skulde lade dennem, som stærke og fere vare, til kagen hudstryge, andre til eksempel. Også var der naturligvis straf for brugen af falske tegn. Ingen udensogns ellertegn-lose stådere og tiggere måtte besøge bryllupper eller værtskab på landet, ingen udenherreds eller tegnlose indfinde sig på herregårdene. Uörn måtte ej tigge, men hedenvises udi tjæneste eller og sættes til skole; forsömmelige forældre skulde straffes af deres godsberskab. Hvem der husede og herbergede fremmede tryglere, skulde straffes som de, der husede »andre fredløse folk«. Skippere og færgemænd, der overførte tiggere af et land udi et andet, truedes med tab af skib og gods.

Ikke engang dette tarvelige mål: indskrænkningen af tiggeriet til hjæmstedet, kunde nås. »Vår at ønske, at sådant blev efterkommet«, siger Kristen Osterssön Vejle i midten af næste

7 hundredår.

En fuldkomnere ordning tilsigtedes ved »forordning om tiggerne på landet i Danmark« af 24de september 1708, der — ligesom tilsvarende for købstæderne og for Kobenhavn af samme dag

8 — var frugten af flere års forberedende arbejde. Efter at de udenrigs tiggere var fjærnede, og de »fra en anden provins eller et andet herred« i reglen var hjæmviste, optoges ved hjælp af sognepræsten og tre eller fire af de »vittigste og bedste« sognemænd en rigtig specifikation på almisselemmerne efter deres forskellige trang. Sognemændende skulde høres, hvad de »godvilligen« vilde give årlig til de fattiges underholdning — helst i »ædende vare«,

7. Glossar, jurid. udgave 1652 s. 791 m. li. t. tegnene.

8. Årlig på bestemte söndage skulde forordningerne oplæses fra prædikestolen. Enhver havde lov til at sende direktørerne i København (J. G. Holsten, biskop Bornemann, hofpræst Peter Jespersen, Vincens Lerche og Niels Slange) forslag til værkets torbedring. En del aktstykker vedkommende disse forordningers tilblivelse tindes samlede i Sæ-

1 andske indlæge 1708 litr. C. Hvor meget sagen lå kongen på hjærte, ses bl. a. af en påmindelse, dagtegnet

Venedig 1 1709 til de na vnte direktører om med iver at varetage dere» vigtige hverv.58

som avledes af jorden. Hver fattig fik så »assigneret sine visse mænd«, som enten ugenlig eller månedlig på en vis dag skulde levere til ham den del, han var indskreven for. Vægrede nogen sig 9 ved til den bestemte tid at yde hvad han havde ladet sig tegne for, blev hans navn fra prædikestolen »offenligen aflæst«, og hjalp det ej, toges det ved udpantning. Proprietarierne, som havde deres gårde i sognet, så vei som forpagtere, ridefogder og »andre velhavende«, skulde anmodes om efter deres vilkår at betænke den fattige med gaver i penge, der henlagdes i »en fattiges bøsse«. Viste proprietarierne sig uvillige til at give det som ræsonnabelt kunde være, vilde kongen det vide at remedere. Var et sogn for lidet til at underholde alle sine fattige, måtte de overskydende as-signeres på tilgrænsende byer af et större sogn, men skulde forblive hvor de vare. Navnlig for at skaffe omløbere bort, indrettedes i hvert herred en kasse ved små årlige bidrag af gårdmænd, husfolk og tjænestekarle. »I særdeleshed skulde hver proprietarius, enten han havde nogen herregård i herredet eller ikke, give efter proportion til hans gods noget ræsonnabelt dertil, i henseende at han, som var pligtig at lade bortføre dem, som fandtes på godset, blev for en stor byrde og omkostning forskånet«.

Hvor lidet forberedt jordbunden, i det mindste på sine steder, var til at optage den med varsom hånd nedlagte spire til et fastere ordnet tvangs-fattigvæsen, fremgår bl. a. af, at Jörgen Bille skildrer forordningens efterlevelse og overholdelse som »umulig«, og selv gör et forslag, der i det væsenlige er en tilbagegang til den ved forordningerne 1587 og 1683 hjæmlede tilstand. 10

9. Heraf udviklede sig bespisningen på omgang m. m. se resk. |8 1732; neden for § 5 anm. 168.

10. I forslag om Jyllands slette tilstands forbedring (ved O. Nielsen) i Danske samlinger 4, 214 f. Feltråbet „manufakturer i købstæderne" som universalmiddel mod fattigdommens udslæt også på landet har Bille fået af Krist. d. 5te, se fo. | 1683 § 16 (jf. bl. a. hans „velmente erindringer", ved Worsåe, i XVIII).59

Desuden udstedtes stadig, efter omstændighederne af øvrigheden eller af kongen, snart til indlændinge snart til udlændinge, en art overordenlige tiggerbevilliuger eller særlige tryglebreve for at hjælpe dem til rette, som ved »uforvarendes våde« eller »overfaldendes ulykke« var komne i en mislig stilling. Det er navnlig i tre klasser af tilfælde, jeg har fundet denne udvej, der let førte på afveje, tagen i brug.

En undtagelse fra reglerne i tiggerforordningen 1587 göres med dem, som havde fanget skade af ildebrand, skibbrud eller 11 kvægpest, hvilket det skulde være uforment at besøge godt folk om hjælp og trøst. Hvis de ikke vilde udsætte sig for at straffes som andre, der uden tilladelse gik om at tigge, måtte de dog, foruden med tingsvidne, have forsynet sig med »breve og bevis-ninge« — der ikke gjaldt længer end »på et års tid« — i købstæderne af borgemester og rådmænd, på landet af herredsprovesten og deres sognepræst. Fandtes nogen, som havde falske eller selvgjorte breve, da skulde de derfore straftes »som andre falskener«. »Efterdi det sig og kunde tildrage, at en part, som lidet eller intet havde ved at hætte ("risikere), med fri villie lode deres huse og bolige afbrænde, på det de deraf kunde fange årsage at trygle og tigge, som tit og ofte sket var, da skulde lensmanden lade rette over dennem, såfremt det skelligen bevises kunde, uden al nåde« (soui over andre mordbrændere]. Disse be-112 stemmelser gik ved forordningen om tiggeri af 5te maj 1683 uforandrede over i den ny lovperiode; kun at besøget udtrykkelig he-

11. „P& somme steder og fornemmelig i Ringsted herred" holdtes de brandlidte dog endnu senere — i lighed med forskriften i Skånske 1.14,2ff. om brænna'stul> (sml. brandstodbreve iD.l. 2—11—4)— inden for herredets grænser, se Osterssön Vejles Glossar, jurid. 1652 s. 161. Af kongen gaves særlige bevillinger også for de under denne klasse indbefattede tilfælde. Præsten Hans Anderson til Hårlev og Himlingöje anvistes der ? 1650, i anledning af hans præstegårds brand, 2 rigsdaler af hver kongens og kronens kirke i Sælands stift, som nogen forrad havde (S. r. 22, 419 sml. fo. {» 1664 § 1). I>en brandlidte muller i Stenholt lik j 1656 lov at sætte bækken for kirkedoren m. m. (S. r. 23, 854 a).

12. § 7 om købstæderne (jf. fattigfo. for disse af 1708 S 16) og§§ 13-15 om landet. De øvrige tilsætninger er kun tydeliggørelser af den ældre forordnings bud, således det oven for indskudte nm „mordbrændere"; desuden er

„hætte" forvansket til „ha fte".60

grænsedes til godt tolk i samme stift. Til dels på grund af assurancevæsenets utilstrækkelige udvikling og ringe benyttelse holdt denne skik sig "ed magt til langt ind i det 19de hundredår, uagtet reskriptet af 23de avgust 1745 med levende farver havde udmalet dens slemme følger, som det søgte at modarbejde: mange brandlidte bønder vænnedes til tiggerstaven og gjordes ved den lange lediggang uskikkede til arbejde, eller også solgte de deres på ulykken erhvervede tingsvidne til andre, der brugte det til skalke- 13 skjul; omlobstiden indskrænkedes derfor til et fjerdingår, og om-lobskredsen til vedkommende amt. Siden indsnævredes bægge 14 end mere.

Af mindre udstrækning, men lige så betegnende for tiden, er en anden art trygleri, der udviklede sig som følge af den medfølelse for lidende trosfæller, som naturlig måtte vækkes ved begivenhederne i Tyskland under Kristian den fjærde og som kraftig næredes af denne konge. Ikke alene fandt mange i trediveårskrigen fordrevne Tyskere en gæstfri modtagelse her i landet; men 15 også efter fredsslutningen viste vor regering sin interesse for pro-

13. Som eksempler på falske tingsvidner om overgået ildebrand se resk. 1739 og 1741 i Fogtmans Alfab. register 1, 252 ff. Ved det sidste hensattes brugeren i „livsvarigt jærn", og lige så hans medhjælper i stedet for (efter lovens 6—18—6) at miste sin htijre hånd.

14. Til „de nærmeste sogne" i en vis tid efter amtmandens skön: brandforsikringsanordn. for landet af |s 1792 § 19 slutn., der ikke bortfaldt ved reglement for fattigv. på landet af | 1803 § 49 b, se kancelli-skriv. af I8 1807; jf. resk. 1817 § 31. — Fra Mors klager Schade 1811 (s. 242) over fremmede tryglere: foregivne skibbrudne og rejsende håndværkskarle.

15. Hver mands forpligtelse til i sin forbon at ihukomme alle betrængte „synderlig dennem, som ere af samme religion og sande guds dyrkelse med os" havde man ikke undladt at indskærpe i bededagsfor-ordningen af f 1631: mærk også ned. for i anm. 29. Tyske flygtninge bosatte sig i Næstved og Køge og flk 1639 deres egne prædikanter, se

II. Rørdam om de tyske menigheder i Danmark i det 17de hundredår i Ny kirkehist. saml. 3die bind, (om den s. 207 omtalte indsamling til fordrevne tyske lutherske præster se fremdeles i breve til alle bisperne i Danmark, Norge og på Gulland og særbrev til Jæsper Rasmussen Brochmand af f8 1639: S. t. XXVI, 376 f.); sml. Kr. d. 4des skrivkalendere ved Molbech s. 59. Endnu 1663 tillodes det en forjaget og blind præst, Weinberger, at sætte bækken for kirkedörene i København og Kristianshavn (S. r. 25, 445 f.).61

testantismens oprejsning og fremgang ved at tillade enkelte li id-sendte menighedslemmer at »besøge godt folk om hjælp og assi-.6 stens« til istandsættelse eller opbyggelse af kirker m. m.; hvorhos den ikke glemte at foreholde det danske folk og særlig gejstligheden det billige og kristelige i, at man »undsatte« sine religions-17 forvantere udi deres ned.

Af stort omfang blev derimod en tredie art tiggeri, der knyttede sig til en fremtrædelse, som længe havde lagt beslag på tidsalderens interesse og sat folkenes fantasi i stærk bevægelse. Vei kom den danske regering aldrig til umiddelbar at deltage i kampen mod »Stortyrken«, ligesom den ej heller nogen sinde lik anledning til 118 at udskrive nogen egenlig »Tyrkeskat« (Türkenhülfe); men dog

16. Følgende eksempler har jeg tillældig optegnede: J' 1651 lik tieorg Schlintzing lov at søge godt lolk i kongens riger og lande om hidrag til en luthersk kirkes opbyggelse udi Altenburg udi Nederungern ; 5 s. å. 2 ma>nd af Magdeburg ligeledes til sancti Uldarici og Severini kirkes og skolers opbyggelse der i byen; og 5 1656 tvende af den evangeliske menighed i Jawer i Schlesien samme tilladelse for Danmarks vedkommende til en kirke, som efter instrumento pacis var tilladt der at opsættes (S. r. 23, 121 a, 137 a og 749 b). Jf. brev af J 1651 til Danmarks 7 bisper, hvori de, i anledning af et andragende Ira fuldmægtige for Augsburg om hjælp til tvende deres kirkers repara'tion, som udi sidst forleden besværlig krigs tid var ganske ruineret, opfordres til at forelægge sagen for provsterne og præsterne, med pålæg at forskikke hvad disse efter deres egen gode villie og af kristelig kærlighed vilde give, til Jæsper Brochmand, der vilde overskikke det til sin sted (S. t. XXXII, 71). Forfatningsskiftet gjorde naturligvis ingen forandring i så henseende. 1662 tillodes det greven af Hanau o. s. v., hans kærlighed Friderich

Kasimir, ved sine fuldma'gtige i købstæderne og på laudet i Danmark at samle godvillige bidrag til en luthersk kirkes opbyggelse (S. r. 25, 335 f.).

17. Det kan bemærkes, at Ahasvcrus Fritsch i sin oven nævnte afhandling 1660 om arbejdsføre tiggere kap. 9 taler varmt, mest med Luthers ord, for gavmildhed mod de for religionens skyld landflygtige: men tillige fremhæver, at mange omløbere løgnagtig optrådte under denne maske.

18. Tyrken, der ikke nævnes i noget af Kristian den 5tes skatte-på-bud (jf. Riegels s. 391), omtales derimod med skyldig afsky i forordn, om de 3 bededage 1683 (snil. i den for 1684). — 1594 var der udskrevet Tyrkeskat i Holsten i anledn. af Rudolf d. 2dens krig mod Amurath d. 3(iie: Schlegels Christ. d. 4te 1, 189 f. jf. Christiani Ilegewisch), 3. 422 f.k

62

følte man også hos os en hellig gysen for denne »Kristendommens arvefjende», og det var ikke ubetydelige summer, der under navn af tyrkiske løsepeuge vandrede ud af landet. Kun undtagelsesvis 19 strömmede disse dog til Konstantinopel; deres sædvanlige løb var til de nordafrikanske sorøverstater, der fra Soliman den andens tid havde bestået under tyrkisk overhöjhed. Medens trediveårskrigen fængslede Evropas opmærksomhed, synes det navnlig at have været algierske sørøvere, der boltrede sig i de vestevropæiske fårvande, ja undertiden gjorde landgang på afsides liggende kyster. Allerede 1623 sad mange udaf kongens danske og norske nation, som havde sejlet på hans undersåtters skibe, fangne udi Tyrkiet; to år senere angives fangernes tal til hundrede personer. I juni 1627 vold- 20 gæstede sørøvere fra Fez og Algier det sydvestlige Island, hvorfra de bortslæbte indbyggere i hundredvis; formodelig samme gang var de i det mindste under Færo »og borttoge med sig derfra nogle af indvånerne der sammesteds«. Det er en selvfølge, at en så 21

19. I det mindste et kongebrev af ‡T 1650 står i iorbindelse med Kan di as belejring. Eftersom Basilius de Rub u s, doet. juris, havde ladet kongen tilkendegive og for hannem gjort bevisligt, hvorledes, der den stad Retimo udi Kandia var bleven erobret [i novbr. 1646], hans fader, som og var doet. juris, samt tvende hans brødre (af hvilke den ene havde været borgemester) tillige med andre deres slægt og venner var udi Tyrkens hænder og gevalt geråden, hvor de endnu udi ulidelig trældom anholdtes, og hvorledes deres ranson var sat til 2000 dukater, hvoraf det ene 1000 var betalt, men vilde være spildt, om ej resten udredtes, da havde kongen af kristelig medlidenhed forundt B. de R. at søge godt folk i hans riger og lande om undsætning og hjælp (S. r. 22, 498 f.)

20. Se foreløbig befaling om danske og norske ianger udi Tyrkiet af J8 1623 til bisperne udi Danmark og Norge og stiftlensmændene i Danmark så vei som til borgemester og råd i 11 af rigernes vigtigste handelssteder (Købinghavn, Helsingør, Malmø, Århus, Ribe, Ålborg, Odense, Trondhjæm, Opslo, Marstrand, Stavanger) i S. t. XXJI, 225 b; hvortil slutter sig breve i prinsregentens navn af i'1 1625, hvoriblandt et særligt til d. Hans Rejsener (Resen), til alle de samme, og af j1 1625 til lensmændene i Danmark (46) og Norge (6) så vei som ordre til stiftlensmændene ,og bisperne i bægge riger og til Københavns by (S. t. XXIII 85 ff.). — Mærk også Adlers Bidrag til skildring af byen Ribe, 1, 29 og 86.

21. Om overfaldet på Island se Finn Jonssons Histor. eccles. Is]. 3, 81 ff. (sml. 138 ff. og 202); jf. „En kort beretning" med en lang tittel

63

kraftig og gudfrygtig kouge som Kristian den fjærde intet forsømte enten for at forebygge lignende rædselsoptrin i eftertiden, s22 eller for at de ved denne og andre lejligheder fangne kunde løses, at de »ikke skulde lades uuder Tyrkens tyranni og derover nægte Kristum« I årene fra 1623 til 1639 udgik det ene kongebrev efter det andet uin bidrag af kirkernes overskud og af hospitalernes indkomme efter deres formue, så vei som om samling i skilling, mark eller daler af hvad enhver efter ævne og egen gode villie til fangernes ransoning vilde udgive, ved en kollektbog, hvormed dertil af den gejstlige og verdslige øvrighed forordnede personer skulde omgå bade i kobsta;derne og på landsbyerne, og hvori standspersoner selv tegnede hvad de gav, medens for bønderne præsten 23 antegnede, hvad det hele sogn gav. Og om end fremgangen ikke

(oversat af islandsk på dansk, „trykt i dette år") af præsten på Vest-mannøerne, Olaf Kgilsson, der blev frigiven, men skulde skafte 1200 „stüek von achten" [1 st. v. a. sattes 1629 lig 5 mk. 11 sk.] for sin kone og sine 2 små bom, og S 1628 havde foretræde for kongen i København. -Hrev af .J 1630 til fogden Mads Kristensen på Færøerne i N. t. V, 96 med bemærkning, at lignende breve udstedtes til Holger Rosenkrands på Island (indført hos F. Jöuss. 3, 72 og i Ketilsons samling 2, 357 f.), til Kristoffer Urne, statholder i Norge og embedsmand på Akershus, til Jæns Juul på Bergenhus (medens det i brevet til Oluf Parszberiigli lades uafgjort, om der fandtes Trondhja^ms-folk mellem fangerne) samf til Fredrik Urne om Helsiugørs fanger.

22. Slange s. 615 jf. Garde Den dansk-norske sumagts historie 1861 s. 143, 145, 174. Af frygt for tyrkiske sørøvere eskorteredes Islands-farerne endnu 1663 af 2 orlogsma>nd (Garde 243 (.).

23. Efter didhørende kongebreve lod der sig give en smuk lille monografi over bestræbelserne for at få fangerne løskøbte. Se foruden de for ved i anm. 20 og 21 anførte steder S. t. XXIII, 345 a, XXIV, 194 f., 429 b, XXV, 216 b, 308 a, 335 a, 338 f., 367, XXVI, 185 f., 306 a, 376 f.; J. t. IX, 267 f., 407 (., 462 f.; N', t. V, 313 li, 317 a, 350 f., VI, 62, 244 a, 251 f., 316 f., 368, 384, 410 a (de Island vedkommende breve er herefter trykte i Ketilsons samling 2den del, jf. F. Jonsson 3, 72 f. snil. 599 f. og s. 33). Beløbet af de frivillige bidrag er mig ikke bekendt, (først henvendte man sig til vedkommende redere: 1655 i anledning af nogle „nyligen" fra Bergen tilfangetagne skibsfolk). Af kirkernes forråd pålagdes det f 1630 stiftsøvrighederne i Im-gfre riger at udskrive i tvende terminer —men i al hemmelighed, så Tyrken ikke skulde få nvs derom og sætte ransoningen des höjere — tilsammen 20,000 rigsdaler (11,000 af de 7 danske, 9000 af de 4 norske stifter), lleraf var fra Norge i april 1633 kun „leveret" 3793 rigsdaler; ligesom der endnu i febr. 1636 restede en

s varede til den utålmodige konges forvæntninger, må dog ikke lidet være kommet ind. Den stigende udvikling af søværnet, derunder indbefattet de private, priviligerede »defensionsskibe«, var ikke i 24

slump fra Jylland. I septb. 1634 var 'dog i alt indkommet 14164 rigs daler, som li. Klavs Då og d. Hans Rejsener fik befaling af de „for-mueste" kirkers forråd udi Sæland at bringe op til 15,000 rigsdaler. I begyndelsen af 1637 hedder det, at pengene af rigernes kirker ikke havde torslaget til videre end 50 at indløse, hvorfor ny udskrivninger og indsamlinger forordnedes i dette og det følgende år; men atter denne gang kneb det med at få kirkepengene inddrevne så vei fra Jylland som fra Norge, for hvilket rige, — da „den störste part af fangerne skulde være Nordbagger," — den ny udskrivning i febr. 1637 sattes til 10,000 rigsdaler, hvortil i novbr. 1638 kom en3diepå 15,000 rigsd. At domme efter udtrykkene i et kongebrev af ff 1628 angående en trætte mellem 2 fornemme Københavnere synes der til samme ende at have været påbudet en afgift af „skibskøb". I spidsen for indsamlingen stod Sælands biskop eller han og en anden höjt stillet mand (m. Johan Borchartsen 1634, d. Tomas Fincke 1637—8, da det dog til dels var denne og m. Niels Povelsön Skandorf, præst til Frue kirke i Kbhvn og provst i Sokkelunds herred). — Underhandlingerne dreves for det meste over Holland. 1625 fik bispen ordre at sende de fornødne penge til kongens faktor udi Amsterdam, Povel de Willem; 1634, da kongen endog gjorde sig håb om at få noget til-overs til løsning af de længst fangne, som hørte hjæmme i lians „fyrstendomme", og da kongens „tyske sekreterer" Fredrik Gynther havde op. rettet en kontrakt med P. de Willom om indløsningen af danske, norske og islandske fanger udi Barbariet, blev pengene først „overgjorte på veksel" af tolderen udi Øresund, Willom Mortensen. Af brev]7 1627 ses, at kongen da agtede at bruge en af „den ostindiske kom panis" mænd til en rejse at gore adBarberiet om de tlanske fangers udløsning; 1633-4 var der gennem Fr. Gynther (som da opholdt sig i Holland) forhandlinger i gang med Peder Kristensen Rock om i dette ærinde at gå fra Massilien udi Frankerige til Algier. I juni 1639 flk Norges statholder, Kristoffer Urne, ordre 10,000 rigsdaler til Amsterdam til den købmand på veksel at lade overgöre, med livcm kongens resident udi den Hag, Tancke, med forder-ligste skulde akkordere om fangernes ransonering og igenløsning.

24. Orlogs-monterede købmandsskibe, der under Kristian d. 5te byggedes efter foreskrevne modeller („sarter"), brugtes som „defensionsskibe" fra begynd, af d. 17de til beg. af det 18de hundredår, se bl. a. Garde anf. skr. s. 113 f., 139 f., 316; jf. også ordre til statskollegio af J 1665 aug. handling med nogle Kristianias og Trondhjæms

borgere om defensions-skilies oprettelse (S. t. XXXVII, 237 a). I følge fo. i8 1636 § 6 toges mandskabet i ed på, at det sig ingen Tyrk eller fribytter overgive vilde o. s. v. fJ 1672 leverede 2 bergenske defensionssibe med tilsammen 32 kanoner en algiersk korsar med 36 en sejrrig træfning på höjden af kap. Espichel i syd for Lissabon (Sagen og Foss Bergens beskrivelse s. 167 ff.l. — I 1665 fik .Zahlkommissæren" ordre at udbetale en måneds be-

„stand til at forhindre, at jo mangen en dansk eller norsk undersåt opsnappedes af korsarerne, f. e. på farten fra Lybæk eller Holland til Lissabon; men i stedet for at tage sådanne den enkelte rammende ulykker som et statsanliggende, lod man det under de følgende konger være nok med at give hans nærmeste, mandlige eller kvindelige, slægtning tilladelse til at sætte bækken for kirkedelene eller til at besøge godt folk om hjælp og undsætning til hans

25 ransoning. Undertiden gav man samme bevilling til udlændinge, eller til folk, der allerede var udslupne af fangenskabet. Men den fristelse til at spekulere i mængdens godlidenhed og kristenkær-lighed, som lå i hele denne fremgangsmåde, var for stærk, til at den i længden skulde kunne modstås. Der udviklede sig deraf en industri, hvori fremmede æventyrere spillede hovedrollen, og som til sidst udskejede i den grad, at den blev genstand for statsmagtens opmærksomlied. Ligesom regeringen derfor i begyndelsen af næste hundredår igen tog ransoningen af danske og norske, »til Algier eller andre steder i Tyrkiet« opbragte undersåtter i sin hånd, i det den i København oprettede en stående kommission med dette hverv og stillede forskellige, ved tvangspålæg eller frivillige ydelser

26 tilvejebragte, pengemidler til dens rådighed, således gik den i re-

solding til „enhver af det folk, som fra toget mod Tyrken did (til Kbhvn) tilbage kommen var" (S. t. XXXV11, 225 b). J« 1687 gik vice-ad-miral Giedde til Nordsøen med en eskadre for at holde de tyrkiske kor-sarer borte fra kongens øer og T»nde: I.auerentzens Tage-register s. 215 jf. Garde s. 325 og 326.

25. En mængde eksempler har jeg ndtegnet af Sælandske registre nr. 22 til 26 (1648-67). 1650 var det to Polakker, hvis fader og börn var fangne udi Tyrkiet, og js 1651 en tredie, som derfra var „entlediget". Koruden folk fra kongerigerne Danmark og Norge fandtes blandt ansøgerne en indvåner udi Sønderborg (1660), og (1665) en fra Syderstapel udi Holsten (!); koner fra „vor købsted Hamborg" (1648 og 1657), o. s. v. Tilladelsen lød på „vore riger og lande" eller på „vort rige Danmark", sjælden på „Danmark og fyrstendommene"; for københavnske borgere stundum kun på hovedstaden. I København var bækkens sættelse for kirkedörene det eneste tilladte; på landet besøgelse af godt folk det sædvanlige. For så vidt fangestedet beffgnes, er det „udi Tyrkiet til A1-gier" (1625 „Argers" og „Agers" sml. fo. 1* 1636 § 6; 1660 „Asseer", 1663 „Algiers"); i dcbr. 1660 forekommer Tunis („Tønnis i Harberiet"). Enkelte havde siddet fangne indtil 8, ja 12 år; ff t656 angives løsesummen til 400 „stück von acht".

26. Se reskripterne af J' 1715 (de 3 kommitterede var Sælands bisp

skriptet af 8de novbr. 1726 bl. a. las på, »en del personer med jærnlænker, som udgav sig for Italiæner og at have været fangne i Tyrkiet, hvilke skulde forøve de allergroveste skalkestykker«. 27 Reskripterne af 19de febr. 1745 er endog væsenlig møntede på »adskillige sig så kaldende Italiænere og af andre fremmede nationer, der foregav enten selv at have været fangne udi Tyrkiet eller endnu at have deres venner der, til hvis indløsning de søgte almisse«, hvorved forvoldtes både at almuen blev mindre villig(e) med den ellers årlig givende almisse til dens egne med-undersåt-ters ranson, så og at landet tid efter anden opfyldtes med slige fremmede omløbende tiggere, der vei endog på landet aftruede den gemene mand almisse. 28

Endnu i konfirmationen af 22de avgust 1794 på Korsørs fattigvæsens indretning fandtes det fornødent (i § 9) at forbyde udenlandske kommissarier med kollektbøger »til tyrkiske fangers rans(i)on-ering« eller andet brug at gå omkring og kolligere der i byen, med mindre de havde udtrykkelig bemyndigelse fra höje vedkommende steder, således som for København var anordnet ved plakat af 18de septbr. 1754, der havde gjort kort proces med alt

fremmed kollektvæsen, som dreves uden sær kongelig tilladelse.

Kristen Vorm og de 2 københavnske handelsmænd Abraham Kløcker og lians Jørgensen Solberg), samt om „slavekassens" yderligere skæbne de hos Fogtman 3, 330 nederst anførte lovsteder. Bækkenpengene fra de 2 kirkedage fik 1792 anden bestemmelse for Københavns vedkommende, og bortfaldt for resten 1830.

27. S. t. LXV, 421 b; jf. neden for i § 6.

28. S. t. LXXIV, 79 f. til stiftbefalingsmændene i Danmark (også hos Fogtman) og til Københavns magistrat. Vedkommende skulde lade sådanne fremmede afvise ved færgestederne, fæstnings-kommandanterne lade de indkomne anholde, magistraterne lade dem bringe ud af kongens riger og lande, o. s. v. Om det tilsvarende reskript fra 1737 for Norge se hos Sundt s. 80 ff., hvis kunstige forklaring af „Italiænere" som ensbetydende med „Romaniere" d. e. Sigenere jeg på ingen måde kan tiltræde. Retningen af den evropæiske understrømning, hvis afflod her træder os i møde, er antydet i indledningen s. 17. — I reskript f5 1744 tales om en bande af 2 Jøder, 2 „Florentinere", 1 Magdeburger og 1 aftakket rytter, der havde været mistænkte for mordbrande m. m. i Stjærnholms amt i Jylland.67

Til trods for de idelig fornyede forordninger om stedbunden tattigforsörgelse, om reglementerede tiggere og patenterede tryglere var det ikke fåtallige skarer, der vedblev at »stryge alt riget igennem« uden nogen som helst bjæmmel i lovgivningen eller af myndighederne. Under en siden hen anført retssag fra Helsiugor 1563 navngives tretten mandspersoner, der (til dels i hinandens selskab) havde gennemstrejfet Nordsæland; deriblandt fandtes i det mindste to drenge, som hørte hjæmme i Jylland og en i Fyn (Assens). Ligesom der i forordningen af december 1587 tales om »landstrygere, stådere og kærlinger«, som alle vegne omløbe her udi riget, ikke aleneste af de sogner, herreder og stigter, som de ere fødte udi og have bot udi, men også af et land [landskab] udi et andet »og en part af dem ligevel er karske og føre«, således klages i indledningen til dobbolt-forordningen for købstæder og land af 24de september 1708 over, at »fattige i hobetal, især börn fra 6 til 15 år, lobe omkring på landet« o. s. v. Og Jörgeu Bille besværer sig 1730 bl. a. over de »tyske prakkere», af hvilke de fleste ere nogle insolente kreaturer, ja adskillige slige landløbere have refuseret 2 tnk. til almisse og givet af en slem mund til, da en dansk stakkel lader sig nöje med et stykke brød eller -1 sk. og !29 takker til.

2!). Danske samlinger 4, 214; jf. neden for i § 6. — Medens det med hensyn til den indre samfærdsel var navnlig færgemændene strængelig forbudt at overfore tiggere (se også store reces 2—21—3 slutn. og 24—3 og jf. neden for om Taterne), holdtes der særligt udkig med de over København indkommende fremmede. Fredrik den 2den tilmældte |s 1584 Kristoffer Walckenndorff, at kongens „kære fader" (d. e. svigerfader, jf. Werlauffs indbydelsesskrift 1841 s. 30) havde tilskrevet ham, hvorledes adskillige steder udi Tyskland skulde være spurgt og befundet nogen personer, som ved utilbørlig middel og skin havde dennem angivet, en part for konger og herrer deres gesandter, en part for andre anseendes persouer. Rentemesteren skulde derfor have flittig indseende med, at de til København ankommende tremmede personer havde deres pasbord i orden (S. t. XV, 349 f.). fT 1636 forbødes det skippere at føre fattige til København over søen, mod en hode til de fattige [i [-hovedstaden]-] {+hoved- staden]+} af 10 daler in specie for en enkelt, og hvi» der var flere, da 5 daler „af" [for] hver, hvorhos det var skipperens sag dennom på egen bekostning at bortskaffe til de steder, som de fra komne vare og, imidlertid de i København vare, dennom at underholde; „dog sligfe] fattige, som af Tys [k] land formedelst krigens pressnr og onde tilstand nndvigte og

5*68

Enkelte klasser af omløbere, indfødte eller indførte, hvis tilsynekomme på forskellig måde står i forhold til de uudviklede eller sig omdannende samfundsindretninger, skal jeg i forbigående nævne. Nogle havde et halv lærd tilsnit. Dette er navnlig tilfælde med de så kaldte løbedegne og »løbeklerke«, hvis ubundne og bedragerske færd forfulgtes gennem Eoskilde landemodes påmindelser fra 1560, 61 og 67. Det hedder, at de »fore med trolddom, sværdbrev og anden skalkhed«, og de svarer således i et og alt, lige indtil navnet, til de tyske fahrende Schüler (clericuli). Ved 30 overgangen fra det 16de til det 17de hundredår har vi set Kristian den fjærde gå på jagt efter omdrivere, hvoriblandt nogle, der udgav sig for studenter; og enkelte eksempler på mislykkede subjekter af

denne stand, der endte som landløbere, lod sig uden tvivl påvise til langt ned i tiden. Som bekendt udovedes lægekunsten her 31 til lands længe efter reformationen væsenlig af alskens »orkelost

fordrevne ere, og god beskeden have, ikke dermed at være ment" (S. r. 19, 454 f.). På denne undtagelse nær gentoges forbudet ordlydende 1651 (S. t. XXXII, 68 a og trykt i Gødes samling).

30. Ny kirkehistoriske samlinger 2, 464, jf. 473 og 498. I en regelbunden form tog den ny kirkelovgivning (så vei som Peder Palladius i sin visisatsbog) sig af latinskolernes „degne eller peblinge", hvis trygle-kreds ved fo. decb. 1587 indskrænkedes til vedkommende købsted. — Katolicismens af reformatorerne gennemheglede „termebrødre" (se f. e. Pallad. S. Peders skib blad kVa) spores endnu i det 17de hundredår: Aktst. til Helsingørs historie s. 92 (kongebrev 1621).

31. Se i § 1 s. 39 f. under 1597 (da der tilföjes „eller præste") 1599 og 1602. — Den i § 5 under forhøret f| 1819 omtalte Anne Margrete havde en tid vandret om med en person, der navngav sig Johan Mejer, men almindelig kaldtes „den gale studenter". Denne person mindes som en „hæslig, fordrukken vagabonderende tigger" af nuværende enkefru Krarup født Tang fra den tid (1826), hun flyttede ind i Navr præstegård (Hjærm herred, Ringkøbing amt). Også husker hun den gang at have set en næsten SOårig olding Kristoffer (Nielsen) rakker, hvis formentlige farfader var „Morten Kolli", der efter sagnet som student havde nydt sin kost på kommunitetet. Men da han en dag under måltidet havde gjort den „uærlige" gærning at ihjælstikke en kat, der sprang over bordet, skar hans kammerater dugen for ham og udstødte ham således af deres samfund. Da forlod Morten København, fandt tilhold hos en rakkerkvind, og blev rakker. Var familien sunket dybt i det 17de (eller begyndelsen af det 18de) hundredår, hævede den sig igen i det 19de, da en brodersön af Kristoffer rakker blev „livkusk" [?] hos Fredrik d. 6te.69

32 folk« eller af fremmede »empirici« og »bisselæger«. Selv på lovkyndighedens mark fremmylrede der, under prokuratorvæsenets tilblivelse i förste halvdel af 17de hundredår, i det mindste pletvis »en ganske hob løsgængere og slige kompaner, som intet gad tjænt eller arbedet for foden, og dog, formedelst de lidet havde lært al skrive og læse, den gemene almue skyndte til trætter og klammer, så og uuderstod sig at skrive supplikationer for dennem, hvorudover de udskattede den fattige; uanset der dog var andre for-

33 ordnet at fremme den fattige udi sligt«. Også militærvæsenets indretning og udvikling: dannelse og opløsning af lejehære, oprettelsen

34 af stående hære o. s. v., gav anledning eller påskud til omloberi. Heller ikke regeringens fra fortiden nedarvede og aldrig hælmende bestræbelser for at sikre købstæderne den allermeste handel og de allerfleste håndværk kunde gå af uden at fremkalde rivninger og at støde på modstand i det enkelte. Ligesom f. e. Kristian den tredie gentagne gange drog til felts mod alle »bissekræmmere«, således krigede Fredrik den tredie, ægget ved en klage af »menige kobbersmede og grydestøbere udi Sæland«, mod »adskillige land-

32. Henrik Smiths og Kristjærn Morsings fortaler til hins „Tredie urtegård" (1557). Ved Smiths „troldkarle" og „troldkoner" kan hl. a. tænkes på Taterne, der vil blive særskilt omhandlede. — „Okulisteri og bruchsniden" måtte efter et kongebrev fra 1636 ikke øves af nogen „fremmede, som her i riget kommer iudløbendes" (Ilübertz Århus 2, 71). Om ulærte „bruehsnidere", der løb landene om og „aftikserte" fattige folk både penge og helbred, se end videre brev af !' 1649 (S. r. 22, 209 b): de skulde have bevisliggjort deres lærdom og være bosiddendes skatteborgere lier i laudet.

33. Skånske tegn. VI, 379 a brev af ‡T 1639 til Iver Krabbe (lensmand i Nörrehalland), der skulde gore sin Hid at bemægtige sig disse løsgængere og „trættesøgere", dom over dennem hænde og siden dennem med dommen til Bremerholm forskikke I Jf. fo. J 1638 § 5 (store reces 2—6—16, i T». 1. 1—9). Det var begyndelsen til lovgivningens kamp mod „vinkelskriverne" (fo. f3 1750).

34. Om foregivne krigsfolk se i § 1 (1597-1602); jf. fo. tf 1619 i § 5 (store reces i 2- 21—2: D. 1. 3—19—17); hvortil siden slutter sig en vidtløftig lovgivning om desertørers anholdelse, se f. e. kngl. mandat af }J 1740. — Grundet i de öjeblikkelige forhold er sigtelsen i brev af fs 1628 til lensmændene udi Sæland, Fyn og Smålandene

mod „adskillige fremmede og fordækte personer", der bl. a. foregav at have været i kongens tjæneste, men mentes at være spioner for „fienden" (S. t. XXIV, 152 f.).

.70

strygere og kedelførere både udlændiske og andre«, som med deres heste og vogne både købstæderne og landsbyerne igennem strippede, afhandlede borgere og bunder gammelt kobber og snød dem på vægten, på det de siden bedre kob give kunde. 35

Der er en klasse mennesker, med et eget kendingsnavn, hvilke jeg må omtale for sig selv. Det er de så kaldte »kæltringer«, som nævnes i Fredrik den andens skattebreve, hvori de, om jeg 36 ikke fejler, slåp ind i anledning af den nordiske syvårskrig, der nedte regeringen til at göre hyppige greb i undersåtternes lommer. Disse »kæltringers« stilling i samfundet er af nyere opfattet 37 forskellig. Af brevene fremgår det med sikkerhed, at det var en art landhåndværkere, der nævntes så. Men de eneste »embedsmænd«, der efter recesserne målte være »på landsbyerne«, var grovsmede, tommermænd, muremestere, skindere, vadmels-skræd- 38

35. Om bissekræmmere se bl. a. reces 1536 (Kold.-Rosenv. 4, 169 ned.), 1547 § 22, 1558 § 33. — Åbet brev, som kobbersmedene i København bekom, af 1648 (S. r. 22, 67 f. jf. Fogtman 2, 63): de omstrippende kedelførere skulde varerne samt heste og vogn fradømmes. Kun på markeder måtte de indtinde sig.

36. Jf. Jacobsens Fremstilling af det danske skattevæsen under Kristian d. 3die og Fredrik d. 2den s. 55, 56, 91, 205 „Keltring"-navnet (også skrevet „kieltring"; „keitering" sml. „bøggening" for bygning, o. desl.) bar jeg fundet i skattebreve fra 1562 dec. til 1585 avg. Samtidig med kæltringer begynder murmestre (der er udeglemte af Jacobsen s. 59 anm. 2) at dukke op på skattelisterne; tømmermænd først 7 år senere. De særlig bornholmske skattebreve blev uberørte af den hele beva-gelse, jf. Htibertz Aktstykker til Bornholms historie s. 294' 359, 366.

37. Vid. selsk. ordb. [efter P. E. Miiller] „kieltring 1. en husmand", sml. Molbech i Dansk glossarium 1, 426; Larsen Samlede skrifter 1, 1, 410 „måske Sigenere"; hvorimod Tøttrup 1823 forklarede navnet som kedelflikker, og flk ikke alene Dorph (jf. neden for § 5 i anm. 15), men også Jacobsen (s. 56) på sin side. Så vei formon „keldring" (for så vidt den skal gælde for andet end en udtaleform af „kæltring") som den foregivne mellemform „kedeldreng" [eller kelledr. sml. kellesmed i 15de og 16de hundredår] er imidlertid selvlavede.

38. Alle de øvrige skulde drage fra landsbyerne ind udi købstæderne og der bygge og bo. Henvisningerne tindes hos Jacobsen s. 56 anm. 1. Bestemmelsen, at ingen håndværks- eller embedsmand på landsbyen måtte bo, undtagen hine 6 i recessen nævnte arter, gentoges i privilegier for den borgerlige stand over al Danmark (hos Fogtman) j4 1661 § 5 med et forsigtigt forbehold ti) bedste for mulige „manufakturer med kongelig7!

dere og hjæmme-skomagere. Den tilsvarende række i skattebrevene i det tidsrum (1569-85), den fremtræder fuldstændigst, er »hver smed, hver skomager, liver skrædder, hver muremester, hver temmermand, hver kæltring på landsbyerne«. Forudsætter man, som man er berettiget til, at legeringen er gået ud fra den ved recesserne hjæm-lede tilstand, kommer »skimlerne« således til at stå ansigt til ansigt med »kæltringerne«. Og det er næppo uforklarligt, hvorledes man har kunnet komme til at betegne hine skindarbejdere med • 39 dette navn. Om »kæltringernes« ekonomiske stilling lader sig

konsens". I de 3 konsumtions forordninger 1672—74 (og derefter i den fra decb. 1700) modsættes de 6 gamle arter og væverne, med hensyn til udredelse af folkeskat, de øvrige håndværksfolk (og bissekræmmerne) på landet. 1 fo. J' 1681 (1-7) er tallet af de arter håndværksfolk, som måtte på landsbyerne bo, vokset til 10, hvoriblandt skindere ikke tindes, og i I). 1. 3—13—23 til 11, i det skinderne er medtagne. Hvorhos bör mærkes, at ligesom det er klart, at lovbudet ikke gennemførtes med strænghed (jf. resk. 'i' 1737), således holdt „proprietærerne" i deres tjæneste også andre håndværkere end de i loven tilladte, se Stampes Erklæringer 5, 394 jf. 396. En undtagelse, hvis spire ligger langt tilbage i tiden, se (i. I.. Badens Udkast til en historie afDanmarks ogNorges handel og næringsveje s. 205 (sml. den i privilegier for købstæderne i Fyn af jf 1546 givne indskrænkende fortolkning af recessens ordlyd: Aktstykker, Odense 1841 s. 3).

39. Påfaldende tankeløs og glemsom er Molbechs formodning (D. glossar. 2, 111), at dette „skinder" d. e.

skindbereder er kommet op i slutn. af 16de eller beg. af 17de hundredår; ordet lindes endog i hrist-jærn Pedersens af ham påråbte vokabular (under „pellio"). For ikke at tale om senere afskrifter eller oversættelser af stadprivilegier fra midten af det 14de hundredår, forekommer det i Avia Ripensis ved omtr. 1320 som tilnavn for en landsbymand („Eblo skinnær in Estath" udg. 1869 s. 74) og i andre grundskrifter som navn på en klasse „embedsmænd" (1422, 1443) eller på enkelte borgere i købstæderne gennem hele det 15de hundredår, og ikke mindre i første halvdel af det 16de (haudelsfo. af 1521, lavsfo. for Odense af fi 1549). Om skindernes med buntmagernes beslægtede og nær forbundne håndtering se skrå for skinderne

i Køge 1541 (D. saml. 6, 365 ff.) og for dem i Malm« 1547 (Molb. D. gloBsar. 2, 8) samt den af kongen i nærværelse af rigens råd |J 1549 stadfæstede „politi" for lavene i København (Pontopp. Orig. s. 351 ff., Kierulfs 3 programmer 1798-99; lavssegl bos Resen); jf.forholdet i Sverrig, hvor „skinnare" alt nævnes ved 1325, i følge Vadstena klosterreglor (1451; ved Lindström s. 36 og især efter de stokholmske skinderes takster fra 1546 og 1574 og deres skrå fra 1589 (Skråordningar ved Klemming s. 313 fl.. 330 f., 263 ff.).' Forbruget f. e. af skindkjortler var i hin tid betydeligt, se Falbe Hansens konkurrence-skrift 1869 s. 133 og reces 1510 § IH om købsted-skrædderne.72

intet sikkert udlede af skattebrevene. Rigtignok fordres der lige så meget i skat af dem som af de øvrige håndværkere (og til dels af møllerne), og det ser ud, som om ikke alene en del af dem »brugte avl«, men som de endog stuudum »sade for gårde og gave landgilde« (i hvilket tilfælde de naturligvis skattede med bønderne). Men ligesom der ikke tör lægges for megen vægt på de sidste udtryk, netop fordi de bruges om alle håndværkere under ening, således kan der af den förste bestemmelse ikke sluttes synderligt om en enkelt underafdelings formuesforhold, hvis meningen var, som Jacobsen med föje antager, at alle håndværkerne m. fl. under et skulde lægges i læg, så at »den rige hjalp den fattige«. Jkke des mindre kunde regeringen vei have grund til at vænte sig en skærv til statens fornødenheder også af »kæltringerne«, hvis den dermed har ment en art skindberedere og pelsskræddere; medens det dog er sandsynligt, at deres stilling i virkeligheden har været stærkt trykket under kobstedlavenes overvægt Som et vidne om dette tryk, og måske som et foster af lavsånden, betragter jeg øgenavnet »kæltringer«, der efter datidens sprogbrug ikke synes at have kunnet betyde andet end påtrængende tryglere; hvilket 40

Senere hen optræder skinderne i købstæderne ved siden af„felbered-erne": 1618 havde Nakskov 7 „skindere og felberedere" (Nyt hist. tidsskr. 5, 192); og disse sidste i forbindelse med købstedgarverne stillede efter-hånden i den grad]andsby-„sfanderne" i skyggen, at man i den ny lovperiode var i forlegenhed med ordets betydning. I Weghorsts tyske oversættelse 1699 af Danske lov gengives „skindere" ved „weiszgerber"; men efter at „felberederne" 1686 havde fået deres egne lavsartikler. forklaredes „skindere* i førstningen som udelukkende felberederne, hvem man derfor nægtede ophold på landet (resk. j3 1720 og 1733). Senere gjorde en mere liberal fortolkning sig gældende, hvorefter „skindere" forstodes ikke alene om garvere, men o^så om felberedere, se resk. 1750 (kan-celli-cirk. ff 1794) og f 1768, hvilket sidste er bygget på en interessant betænkning af Stampe, indført i Erklæringer 5, 394-99. Sml. Molbechs dial.-leks. s. 487, hvorefter ordet endnu på Falster har hægge betydninger. Al tanke om det tyskagtige „skinder" d. e. kreaturflåer (rakker), der af Ihre (glossar, 2, 596) og i vid. selsk. ordb. sammenblandes med hint nordiske ord, forkastes derimod med rette af Stampe for lovsprogets vedkommende.

40. Keltre, kieltre med betydning trygle, overhænge med idelig bon og begæring, bruges af den samtidige P. Tidemand i hans oversættelse af dommernes bog (1539) i 14-17 og 16-16 og af Luthers huspostille (1564 og 1577, Rørdams udgave 1, 184 og 196), se Molbechs D. gloss. 1, 425 f. og

uavn forfatteren af udkastet til skattebrevene sä har taget i god

41 tro og brugt uden nogen nedsættende bitanke. Formodelig har »kæltringerne«, skönt »boende på landsbyerne«, i deres forretnings medfør draget nm i landet; hvad der måtte volde skattekraverne (lensmændene og lægsmændene) en til udbyttet lidet svarende ulejlighed. Længe varede det i al fald ikke, inden »kæltringerne«

42 igen udslettedes af listerne over de skattepligtige (skattedygtige).

En efter sin ordbetydning så almindelig benævnelse lod sig imidlertid ikke indskrænke til en enkelt håndværker-klasse, der ved tidernes ugunst var bragt i en oplosnings-tilstand. Af be-

indbydelsesskr. om bibeloversætt. s. 70. Ordet er her ikke overlort fra de tyske tekster; men jeg formoder dog, at det oprindelig skriver sig fra en eller anden nedertysk sprogart, skönt det allerede lindes i den svenske oversættelse af Bonaventuras meditationes (Klemmings udg. s. 137), efter et håndskrift fra omtr. 1420, hvor latinen har „importune quæritare". Se de i Grimms wörterhueh 5. 527 under „kelzen" samlede steder, jf. Bende Bendsens Die nordfriesische Spraehe 1860 s. 85 anm.; Ihres sv. dial.-leks. s. 83 a og 88 a, Hols dialect. vestrogot. s. 170 og Rietzes sv. dial.-leks. s. (318 og) 383 f. [kæltring i betydn. barn oprindelig — [-tiggerunge?].-] {+tigger- unge?].+} Rietz 384 a sætter vilkårlig ordet i forbindelse med kiira, hvor vei han også henviser til kilja hos Egilsson, hvilket ord ikke vides at forekomme enten i gammel svensk eller gammel dansk; ti „okilat ok oklandat" (upåtalt) i de bevarede brudstykker af Søderkøpings-retten synes at være skriv- eller læsefejl af Bure, sml. „oklandat ok nkvalt" i rettens kilde Ostgøtalagen s. 141 Se Klemming i hongl. vitterhets, historie ok antikvitets akademiens handlingar 25, 273 26!)).

41. Åbet brev af i' 1570 om en af rigens råd bevilget skat begynder således: „vi Fred. 2den o. s. v. helse eder, vore undersåtte, alle pebersvende, gårdmænd, tjænstedrenge, som kornsæd haver, kæltring, smede, skomager, skræddere, murmester, tømmermænd, som bur på landsbyerne, ekvem i tjæne eller tilhore, og alle møllere", jf. i det tilsvarende brev til bønderne fra den foregående dag. T. p. a. 1. XI, 144 a. 141 b. Følgeordenen er her i øvrigt noget usædvanlig.

42. At tømmermændene fra 1586 forsvandt af skattebrevene tillige med kæltringerne, — medens murmestrene holdt sig der ved siden af smedene, skomagerne og skrædderne også under Kristian den Qærde — har sagtens for en del sin grund i, at man fandt det fordelagtigere at lægge umiddelhart beslag på deres arbejdskraft (jf. neden for § 6 anm. 21). Formodelig har dog også deres skatteævne under forsøget vist sig svag, måske til dels som følge af den midlertidige brist på bygningstømmer. Se bl. a. det åbne brev til de jyske lensmænd fra 1554, som jeg har ladet trykke i Danske samlinger 5, 376, og et brev fra 1577 i f>. saml. 3, 291.74

stemmelsen i byskråen (§ 24) for Radsted på Låland fra 1635: 43 »skal ingen må indtage i huse eller herberge nogen kæltring, nogen landstryger eller nogen sådanne, som ikke haver rigtig pas« (uden natten over), ses kun, at kæltringer var en art omløbere. Men det er rimeligt nok, at de overhovedet har bestået af alskens tjænstagtigt folk, som søgte livets ophold blandt landalmuen. I 44 Moths ordbog beskrives kæltringer som »gemene landløbere, der ernære sig ved foragtelig håndtering«. 45

Efter sagens natur kan man for øvrigt i det 17de og 18de hundredår, ikke mindre end både för og siden, henføre landløberne til to hovedafdelinger: dem. der uden ro og bo flakkede om, og dem, der stedvis og stødvis deltog i omflakningen, men havde boliger. som også tjænte de förste til smuthuller. Betegnende i så henseende er »forordning om løsegængere i Fyn« af 9de septbr. 46 1668. Eftersom kongen var kommen udi erfaring, ej ringe usikkerhed at forårsages formedelst adskillige løsgængere, som i Fyn hos hestegældere, skorstensfejere og deslige folk tilholdte, da var hans nådigste villie og befaling, at ingen af slige løsgængere måtte derefter bære eller hos sig have kårder, bosser og

43. Historisk tidsskrift 5, 552 ved pastor Dons efter det originale håndskrift.

44. Molbech, som dog har overset jævnstillingen med recessernes „skindere", antager i D. leks. s. 266 en sådan mere omfattende betydning af selve skattebrevenes „kæltring". — Mærk Sundts ytringer s. 267 i anledning af det mænd og kvinder fra det svenske Dalarne af den norske almue tillagte navn af „skinnarfolk".

45. Håndskrift 774 1 (1712); sml. neden for § 5 i begynd, og jf. i Langebeks ordbog „kieltring bruges mest som skældsord: ståder, landløber". Særskilt opfører Moth betydningen „udskud af gemen mand" (fæx et sordes populi); jf. Otto Sperling den yngre i Nova literaria maris Balth. et septentrion. I.ubeca> 1699 (juni) s. 177: „keltringer (som han udleder af Kelterne!), keltringpak [sml. neden l', i anm. 50] apud Danos mendici et vilissimi

qviqve hominum, — omnes ex vilissimis orti et non nisi mendicitate et miseriis illustres".

46. Grundtrykket haves f. e. på univ.-bihliot. Brev af samme dag om deus forkyndelse i Fynske og smålandske tegneiser IX, 255. — I maj samme år havde nogle hestegildere, ryttere og soldater ved Odense vesterport ihja'lslaget „skarpretteren, natmanden og 3 andre af samme selskab": Bircherods dagbøger ved Molbech s. 118.75

deslige gevær: hvo dermed befandtes, skulde pågribes og efter 7 foregående dom straffes i jærn på Bremerholm.

Med hensyn til, at her tales om væbnede løsgængere, kan be-•8 makkes, at allerede forordningen af 23de juli 1634 til dels handler om »adskillige fremmede gesinde« med bøsser og gevær berøstede, hvilke skulde fratages dem. Der er ingen tvivl om, at denne udrustning har været farlig for den offenlige sikkerhed. Begåede voldsgærninger sættes ofte i forbindelse med løsgængere eller omstrejfere. For biot at tage et par eksempler fra Sæland, så 19 udgik den 25de juli 1617 et kongebrev til Mogens Paks i Kos-kilde len om nogle løsgængere og »ruggeløse« kompaner »på Borgevejle skove«, der »understod sig folk deres penge at afskatte og udi andre måde tribulere«. 1667 fik »lensmændene« samt borge-mestere og råd i Sælands købstæder breve om »adskillige vanartige løsgængere og tjænestefolk«, som med væbnet hånd begik

50 roveri og andre ulovlige gærninger. Det næste år havde 10 personer først »myrdt« en mand og en kvinde ved Borgevejle og siden ombragt tvende »rejsende karle« ved Karrebæ[k| ris ved Næstfvjed, og så begivet sig over til Låland, hvor de blev pågrebne, og hvor øvrigheden fik ordre til, så snart dommen var fældet, at sende dem tilbage til amtmændene på de henholdsvise

51 gærningssteder, for at eksekutionerne der kunde udføres. Men det

47. Kom over løsgængere, (ler ikke nævnes i fo.),' 1657, var foreskreven i fo. i5 1655 (ov. for § 1 anm. 40). Jf. S. t. XXXVII, 152: Kristofter Lindenau, der havde andraget om en i Præstø anholdt løsgænger, tik f 1664 ordre at lade hænde dom over ham og forholde med ham efter dommen.

48. 8. r. 19, 273; grundtrykket haves t', e. på univ liihliot. Herefter reces 1643 i 2—21—2 begynd.

49. S. t. XXI, 246 b."

50. Brev af [hos Fogtm. |5] 1667 „anlang. sammenrottede løsgængere og tjænestløse folk" i S. t XXXVIII, 280-82. Militær assistance kunde rekvireres. Om „kæltringpak, som stripper hid og did i landet [Sæland] fra et sted til en anden med bøsser og gevær", hvoraf „en parti haver gjort mord og mandslæt", taler også skarpretteren Oksevald Reberg i marta 1668: med disse „landstrøver" havde hans avindsmænd sammenrottet sig (Sælandske indlæge d. å. litr. B).

51. Brev af f» 1668 til „Hans Hansen forvalter" [d. e. amtsforvalter] i Fynske og smål. tegn. IX, 248 a.76

er lige så afgjort, at hensyn til vildtets fredning for de jagtberet-tigede har havt sin del i forbudene mod at bære skydevåben. Herom vidner jagtforordningen af 23de juni 1683 g 10: »heste-gældere og sviusnidere samt skorstensfejere og natmænd må ikke fore lange bosser, kar('a]biner eller andet skydendes gevær med sig. hvor de rejser; hvis de dermed antræffes, straffes de i jærn på Bremerholm deres livstid«. Bestemmelser, der ikke alene gik over i forordning om jagten af 8de decbr. 1688 (§ 28), men gentoges i den af 18de april 1732 (§ 14), hvor listen er vokset med »kedelflikkere«. 52

Da vi her steder på »natmændene«, vil det være rigtigst under den følgende overskrift at tage disse ulykkelige slagtofre på den »honnette ambitions« alter lidt nærmere i öjesyn.

§ 3.

(Natmænd eller rakkere. Deres forhold til bødlerne og til folket. Regeringens til dem.)

På forskellig måde har man sögt at forklare sig den keuds-gærning, at der indtil for ikke meget længe siden ved udøvelsen af visse nyttige eller lovmedholdelige håndteringer i den offenlige mening hæftede hvad juristerne kalder en »plet på agtelsen« (An-riichtigkeit, levis notæ macula), eller med andre ord: at både udøverne og deres

bedrift af menigmand ansås for og behandledes som »uærlige«. Den sanselige modbydelighed eller sjælelige afsky, som mennesket uvilkårlig føier for visse bestillinger på grund af deres smudsighed eller grusomhed, er snarere den naturbund, hvori fordommens ukrudsfrø kunde udsås, spire og fæste 1

52. Fo. om jagt l' 1681 har intet tilsvarende.

1. Sml. Duboi» Description of the characters, manners and customs 76

er lige så afgjort, at hensyn til vildtets fredning for de jagtberet-tigede har havt sin del i forbudene mod at bære skydevåben. Herom vidner jagtforordningen af 23de juni 1683 g 10: »heste-gældere og sviusnidere samt skorstensfejere og natmænd må ikke fore lange bosser, kar('a]biner eller andet skydendes gevær med sig. hvor de rejser; hvis de dermed antræffes, straffes de i jærn på Bremerholm deres livstid«. Bestemmelser, der ikke alene gik over i forordning om jagten af 8de decbr. 1688 (§ 28), men gentoges i den af 18de april 1732 (§ 14), hvor listen er vokset med »kedelflikkere«. 52

Da vi her steder på »natmændene«, vil det være rigtigst under den følgende overskrift at tage disse ulykkelige slagtofre på den »honnette ambitions« alter lidt nærmere i öjesyn.

§ 3.

(Natmænd eller rakkere. Deres forhold til bødlerne og til folket. Regeringens til dem.)

På forskellig måde har man sögt at forklare sig den keuds-gærning, at der indtil for ikke meget længe siden ved udøvelsen af visse nyttige eller lovmedholdelige håndteringer i den offenlige mening hæftede hvad juristerne kalder en »plet på agtelsen« (An-riichtigkeit, levis notæ macula), eller med andre ord: at både udøverne og deres

bedrift af menigmand ansås for og behandledes som »uærlige«. Den sanselige modbydelighed eller sjælelige afsky, som mennesket uvilkårlig føier for visse bestillinger på grund af deres smudsighed eller grusomhed, er snarere den naturbund, hvori fordommens ukrudsfrø kunde udsås, spire og fæste 1

52. Fo. om jagt l' 1681 har intet tilsvarende.

1. Sml. Duboi» Description of the characters, manners and customs77

ludder, end selve den første grund til frokornets dannelse. En art modsætning til den ren naturlige forklaringsmåde afgiver den rationalistiske, i følge hvilken den hele overtro stammer fra et forsætligt opspind af nogle snu krabater, der vilde skaffe sig selv 2 en levevej ved at skræmme almuen bort fra visse arbejder. Det höjeste, heri kan ligge, er, at når stodderhovmodet først har trængt sig ind i folkesjælen, skorter det aldrig på folk, som finder deres 8 regning ved at kæle for det. Var en sådan åndelig spedalskhed eller moralsk samfundssyge engang kommen til udbrud, fulgte det i øvrigt af den uoplystes drift til fantastisk, stundum fanatisk, konsekvensmageri, at den snart autog en stående, eller ligesom pestagtig og arvelig, karakter. Navnlig indtrådte af sig selv en gensidig besmittelse mellem personerne og deres forretninger. Når derfor nogle har ment, det oprindelig er hines vanrygte, der har

4 smittet af pa disse, så er det i virkeligheden et vilkårligt indhug i udviklings-rækken, i det man igen i det enkelte tilfælde må spörge om årsagen, ikke alene til personernes ringeagtelse, men også til, at en vis art forretninger netop faldt i hænderne på sådanne ringeagtede personer. Det bliver da vist nødvendigt, at forudsætte andre, dybere liggende^ bevæggrunde, disse være nu nærmest af religiøs eller af retslig oprindelse, eller mulig en blanding

5 af bægge dele. Medens nogle har antaget en delvis overplantelse

of the people of Iudia 1817 s. 462 nederst om de indiske skindarbejdere (mushers), der ej tor redé eller drikke af kar med andre „på grund af det smuds, de er udsatte for ved deres arbejde". Jf. neden for i § 5 mod slutn. — Om samme fordom i Japan se ellers Dansk månedsskr. 3,367-68(1856).

2. Se den danske regering (politikommissionen) i indledn. til fo. J' 1685. Mosers endnu kunstigere forklaring (Patriotische Phantasien. 4de udg. Berlin 1820, 2, 165 f.) er kun en temmelig fersk satire.

3. Jf. i ghmr. Wallmodens erklæring 1792: „de så kaldede natmænd holde med megen flid og veltalenhed almuen i den tanke og formening, at forretningen [hesteflåningenj er vanærende og, som de kalde det, deres arve-profession, for at beholde denne forretning alene i en hel provins, som her Falster". Sml. i en embedserklæring fra Vesteijylland 1717 hos Hübertz Århus 3, 86.

4. Se f. e. Dreyers program De macula apparitoribus magistratuum detersa (Kiel 1751) s. XXV; sml. ogsa Grimms wörterbuch under „Kessel-flicker".

5. Falck Eranien zum deutshen Recht (Heidelb. 1828) 3, 51 ff. (jf.78

af gammel-testamentlige forestillinger om den »levittiske urenhed«, torde det måske, af hensyn til den ualmindelig sejlivede uvillie mod hesteflåningen, være tilladt at tænke på eftervirkning af den ældre katolske gejstligheds prædiken mod spisning af hestekod som noget vanhelligt. Hvad lovgivningen angår, er det bekendt, at 6 også hos os skelnedes stadig og strængt mellem straf for »ærlig« og straf for »uærlig« gærning. L)en fredloses eller maudhelgleses vilkår var hel forskellige, alt eftersom haus brode faldt ind under 7 den ene eller den anden af disse kategorier. Tyvsmærke, hudstrygning og andre måder at skæmme og skænde synderen på var allerede foreskrevne i landskabslovene og end mere i kobstedlovene, og de vedblev længe at hore til dagens orden. De håndlangere, eller deres medhjælpere, der brugtes til at stemple ham som ære-los efter loven, blev derved selv »uærlige« efter folkemeningen. 8

Handl), d. Schlesw.-holst. Privatr. 4, 279), hvor han henviser til Michaelis Mosaiske ret (i Wolfs danske oversætt. 2det hind).

6. I en emliedserklæring fra 1792 omtaler stiftaintm. Fieldsted i Trondhjems stift almuens fordom mod at aftage huden af selvdøde kreaturer som gammel og indgroet fra de katolske tider. Efter en fogederklæring fra Finmarken s. å. fandt fordommen der kun sted med hensyn til heste, hvilket stemmer med hvad der samtidig indberettedes fra Nykøbing amt på Falster og fra Århus stift (sml. dog neden for anm. 97). — Werlauffs histor. efterretn. om hestekøds brug i vidensk. selsk. skrifter (1805-6) 4, 2, 155 ff.

7. Se bl. a., foruden en bestemmelse i håndfæstningerne (fra Kristjærn d. 2dens af), Fredrik den 2dens ordinans for ægteskabssager 1582 under „adskillige tilfald" § 6 og 7 (derefter i I). 1. s. 521 f.; jf. fo. \\ 1750). Særlig minder jeg om et kongebrev af J1 1592, indført i Ny kirkehistor. samlinger 5, 28 (jf. 25), hvorefter kun den, som var gjort „mandhelgeløs eller lovfordelt" for ærlig sag (f. e. for gæld), måtte begraves „i kirkegården". Med fredløse for ærlig og for uærlig sag i det 16de (og 17de) hundredår kan på en måde sammenlignes „ærlige og uærlige slaver" i det 18de og 19de. For resten følte regeringen sig til sidst generet af den megen „uærlighed", og tumlede derfor med „ærligheden", som den kunde bedst. Se ov. for s. 52 f. Ved en kollegial-skrivelse fra 1793 erklæredes „skubkarre-straffen" (ved søetaten) for ikke at være „vanærende": Rosenstand-Goiskes militære reskriptsamling 4, 596 f.

8. Francisque-Michel i Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne I, 316 f. går overmåde vidt, når han f. e. forklarer den rebslagerne og tømmermændene i nogle egne af Frankrig fordum påhvilende infami af deres medvirksomhed til strikkens og galgens forfærdigelse.79

For Danmarks vedkommende lader sig endelig pi flere punkter ikke miskende et umiddelbart tryk af i Tyskland herskende anskuelser om den personlige eller lavsbundne æresfølelses jomfrulige pertentlighed.

For, så vidt de tarvelige efterretninger tilsteder det, at klare sig forholdets udvikling hos os, vil det være uundgåligt at medtage købstæderne, hvor ordningen i flere henseender knyttede sig til eller greb ind i den på landet.

Sandsynligvis efter hollandsk monster havde Kristjærn den anden befalet, at »udi hver købsted skulde holdes en bodel og 9 rakker», af hvilke dog nok kun den sidste var en ny person, hvis hovedopgave synes at have været at opsamle dyre-ådsler og anden »lugten forgivende« d. v. s. luftforpestende urenhed — noget, hvortil forpligtelsen hidtil udelukkende havde påhvilet selve borgerne — og udfore dem i en stor »rakkerkule«, der skulde

9. Bægge ordene er overforte fra tysk. Bødel, beslægtet med at byde (Grimms worterbuch 2, 581 jf. [>reyers ovenna-vnte program s. XVI), bar vistnok også hos os oprindelig haft en mildere eller videre betydning (præoo, rådstuetja'ner), se Rosenvinges Stadsretter s. 193 og 496 med tilhørende anmærkning, sml. „bødeliet" eller „bødelhuset" d. e. det gamle rådstuefængsel (f. e. i Ribe og Odense) endnu i 16de hundredår. Men ved udgangen af middelalderen forbandtes dermed nærmest begrebet af legems- og livsstraffenes fuldbyrder (jf. „Bodel" = „Scbarft'richter" et båndskr. fra 1518 i Lappenbergs Geschichtsquellen Bremens s. 162, og den lybske bødeltakst fra 1525 hos Hach s. 147). Kr. Pedersen i sit vokabularium 1510 har ordet som oversættelse at carnifex, tortor og lietor, jf. hans brug af det i Danske skrifter 1, 358 så vei som (med Hans Mickeissen) i Matt. 18-34 og Markus 6-27 f. Som bekendt holdt navnet sig længe ved siden af det ligeledes tyskagtige „skarpretter", der forekommer i Fredrik d. 2dens krigsordning 1564 (T. p. a. 1. VIII, 176 a) og i Kristian d. 4des krigsartikler 1625 (S. r. nr. 18) S 19, hvor udgaven 1644 derfor har „bødel". — Forgæves umager P. E. Mfiller (Om det islandske sprogs vigtighed s. 151) og f. e. vidensk. selsk. ordbog sig for at gore rakker til nordisk, hin ved at henføre det til rakk-r, stærk (?), denne til rakki, hund. Ordet er og bliver nedertysk, og den første betydning er vei den som spænder paa pinebænken ell. desl. Sml. Kilians ordbog (3die udgave): „Rocke, tormentum, fidicnlæ, oquuleus: Rocker,

— tortor,--carnifex, carniticis servus; — cerdo vile et sordidum

opus exercens, cloacarius; rocken, torquere, tendere, tormentis exprim-ere ; vile opus agere, purgare latrinas, plateas etc." Det er bekendt, at „rakker" blev et skældsord; sml. „rakkerknægt" i Holbergs Henrik og Pernille 1-2.80

graves på marken uden fore alle kabstæder (verdsl. lov § 68 og 69). Uden alle landsbyer skulde en lignende kule graves, men det blev bondernes egen sag at udkaste ådslerne i den (gejstl. lov § 121); en forskel, der for landfolkets vedkommende var vei skikket til at give fordommen næring. Bestemmelsen om »rakkerkuler« ved kobstæder og landsbyer optoges i recessen 1537 § 23; og under en helsiugørsk retssag fra 1563 mod 4 omløbende og tyvagtige smådrenge finder jeg nævnte så vei »rakkerens« i Kø- 10 benhavn som »Kasmus rakker« i Helsingør. Da imidlertid rakkeren mangler på den af Jacobsen udarbejdede liste over Helsingørs lön- 11 nede bestillingsmænd ved denne tid, er det rimeligt, at han allerede den gang har stået i tjænesteforhold til bødlen; og det så meget mere, som flere af de »mestermanden« tillagte forretninger, navnlig bortslæbningen af ådsler fra gaderne og ihjælslagningen af løsgående hunde, hører til dem, som vides både för og siden at have faldet ind under rakkerens virkekreds. Et par træk til oplysning om bodlernes stilling til den offenlige mening vil derfor her være på sin plads.

Den 30te november 1536 »savde [tilsagde] Kristian Knudssen borgemestere, rådmænd og byfogden [udi Års] tjæneste på byens vegne for en bø del og rettermaud, og bepligtet sig til et hængend' [at lade sig hænge!], dersom han udi noger måde römte eller för deden emod borgemesters og fogdens minde«. De to vær- 12 digheder, som her findes samlede, forekommer hver for sig under en langelandsk retssag fra 1556. En dårlig person (»spydskarl«) ved navn Hans Klavssen havde bl. a. »stålet« noget korn fra eu

10. Histor. tidsskr. 6, 597 ff. Af drengene var 2 fra København, 1 fra Århus og 1 fra Hjærmherred i Har[de]syssel (nuværende Ringkøbing amt). Det ses, at sådanne omløbere „lå til herbergs" hos rakkerne.

11. D. m. 3, 2, 202 ff. — Det må dog bemærkes, at Helsingør ikke gennem hele det af Jacobsen omhandlede tidsrum (1556-87.) havde sin egen bødel eller „mestermand", men undertiden brugte den københavnske (jf. Histor. tidssk. 5, 127).

12. Hübertz Aktstykker vedkomm. Århus I, 245 (sml. udtrykket „forpligte sig ved en kurv og sæk" i Molbechs D. glossar. I, 462). — Om bødlens samtidige stilling i Lybæk se Hach s. 146 og 149: på torvet og i slagterboderne („Fleischschraugen" jf. Kinch Ribe bys historie s. 520) måtte han ej røre ved, men kun pege på, tisken eller kødet 1 I vinkælderen havde han sit eget sæde, o. s. v.81

af kronens tjænere, der lod ham gribe og fore til tinge med de i hans hus forefundne tyvekoster, »og havde rettermanden med sig«. Tyven »bestod sine gærninger« og bad, han måtte få tyvs-mærke og blive bødel der på

landet og beholde sit liv; og da sagvolderen »med slige vilkår undte ham sit liv«, dömte 9 dannemænd udi Nörreherred på Langeland E. Iilavssen til en tyv og at 113 få tyvs- og bodelsmærke og dömte hanum sit øre fra, o. s. v. Intet kan mere slående vise, i hvilken grad bodlens bestilling var

13. Rosenvinges Gamle danske domme 2, 187 ff. Efter at være fuldbyrdet, blev dommen na ste år bekræftet på kongens retterting. Tyvs-mærket, hvorom jf. Osterssön Vejle 2den udg. s. 795, har dog vei tillige skullet gælde l'or bodelsmærke. — Jeg kan på ingen måde med Kolderup-I{. på dette sted sætte både „rettermanden" og „bodelen" lig „skarpretteren". Ti det er klart, at man på Langeland netop var i trang for en bødel. Alligevel lian hensigten med „rettermandens" medtagelse til tingstedet gærne have været, at han i fornødent tilfælde skulde hænge tyven op; ligesom det sagtens er ham, der har måttet prøve sin kunst på 11. Klavssens øre. Just det, at han i en snæver vending kunde blive nyttet til sligt, bidrager til at forklare, at også arrestforvareren, som vi siden skal se, en tid lang blev anset for „uærlig". Når jeg nemlig, skönt med tvivl, forklarer „rettermand" som retstjæner eller omtrent som ensbetydende med „bødel" i dettes ældre bemarkelse, og antager, det nærmest forstodes som fangefoged, så stntter jeg denne fortolkning på et sted i bibelen 1550 (og 1589): I.ukas 12-58, hvor „rettermanden" [siden ombyttet med „retterkna-gten", til sidst med „slutteren"] svarer til Luthers „der S tockm eis te r" og står for „bodelen" i Kr. Pedersens oversætt, af (let ny testamente. Når Hans Mickeissen derimod s. st. bruger „ret-tcren" ikke alene for „exactor" [-päxziofi] hos Erasmus 1516, men også for hans „princeps" (siden „magistratus"; a/r/wv], så er han derved uden tvivl bleven påvirket af hint ords daværende betydning (byfoged) i de skånske købstæder, i hvis bylov („birkeret") § 11 „retteren" i håndskrifter fra omtr. 1500 af havde fortrængt „ga lkaren", se Schlyter» Sveriges gamla lagar IX, 404. — Imidlertid måtte betydningen af „rettermand" så meget lettere kunne gå over i den (nyere) af „bødel", som hægge vistnok oftere var en og samme person, (1594 tilstedte kongen lensmanden på Bornholm at holde og lönne en „rettermand" på Hammershus: Hübert* Aktstykker til Bornholms historie s. 525). I Ribe betegnes i slutningen af 16de hundredår „mester Sell" som „rettermanden" hos Adler Bidrag til skildring af byen Ribe 2 s. 37, 42, 62 („bødelen" 1577 bos Grönland s. 25). Efter en sen opskrift af visen om Hagbard (Sv. Grundtvig Danmarks gamle folkeviser 1, 307 vers 76) var det „rettermanden", der ophængte hans käbe („bødelen" i Vedels Sakse s. 148, jf. Pen danske kæmpebog -S. 169). I Hans Hansson Skånings Hedenske philosophia 1636 s. 259 synes „rettermanden" at slSs sammen med „skarp-rotteren".

682

foragtet, og hvor ondt man havde ved at få den besat, end at ting-mændene dertil måtte tage en for uærlig sag dömt mand, der oven i kobet var særlig og varig indpræget og udpeget som sådan!

I den folgende tid lader det til, at man i købstæderne lagde mere vind på at sikre sig bødlen ved at sörge for hans nødtørftige udkomme. Fra 1575 af vides det, at »mestermanden« i Helsingør nød en fast årslön, der fra 1580 til 87 udgjorde 48 mark (regnet 2 på hver Joakimsdaler d. e. specie) årlig. Desuden fik han særskilt betaling for hver enkelt af hans temmelig talrige og mangfoldige forretninger, hvilket 1583 løb op til 38 mark. Dertil kom fri bolig og foræringer ved overordenlige lejligheder. Til- 14 sammen en efter datidens værdiforhold ret klækkelig indtægt. På landet måtte bodlen, så vidt man kan se, endnu langt senere nöjes med sportlerne. I følge Rudkøbings tingbog lod samtlige sognemænd i Nörreherred den 5te februar 1661 gore bekendt for retten, at de havde kåret infester] Peder Kristensen af Klavsebolle til i hans faders sted at være bødel udi deres herred, og at han skulde have for at halshugge 10 mk., for at hænge 6 mk., for at kagstryge og skære øret af 4 mk., og endelig for at stejle og brænde eller i andre måder at henrette gives efter som sædvanligt havde været. Men denne mand havde vistnok særlig forljæneste i Rudkøbing. 15

Ligger der allerede i mestertitlen og i den hele hensynsfuldere fremfærd vidnesbyrd om en begyndende udsoning mellem samfundet, og dets straffemyndigheds sværddragere, så har det næppe været

14. Jacobsen efter Helsingørs kæmnerregnskab i I), mag. 3, 2 s. 199, 202-3, 213 om „mester Anders Ålborg" m. fl. Også vedligeholdtes „retter-sværdet" for byens regning (Hflbertz Århus 1, 250 under 1587). — Titlen „mester" er optagen efter tysk („Meister Hans" som fællesnavn oftere hos Luther). Derved er tænkt på bødlen i

modsætning til hans hjælpere; jf. „der Büttelmeister und seine Kneclite" i Lybæk 1524: Ilach anf. st. Benævnelsen „mestermand" bruges også om en håndværksmester: reces 1540 § 23 ; lignende dannelser er „frelsermand, skabermand" (P. Ileliæ, P. Palladius; A. Arøbo; Kingo). Det blev her (og i Sverrig) bødlens egenlige folkenavn (der f. e. bruges af Wessel). I lovsproget holdt det sig meget længe i sammensætningen „mestermandspenge" (= „bøddel-penge" 1698), ned. f. anm. 22.

15. P. Rasmussen Oplysninger betr. Rudkøbing købstad,. 1849, s. 198.50

uden indflydelse på menigmands anskuelser i så henseende, at øvrigheden, som det lejlighedsvis erfares om byfogden i Odense 1663,

16 plejede at lyse fred over bod len, når han første gang henrettede. Hvad der kunde være så meget mere fornødent, som der haves en samtidig efterretning, hvoraf muligvis fremgår, at skarp-

17 retteren ikke engang endnu alle vegne fandt fred i kirkens skod. 5 Flere med enevældens gennemførelse væsenlig sammenhorende omstændigheder bidrog imidlertid til lidt efter lidt at fuldbyrde

16. Bircherods dagbøger ved Molbech s. 86, „efter gammel skik" hedder det; som dagtegnct tor efterretningen, hvor vei henhørende til Bircherods barnealder, anses for pålidelig. En mørk baggrund til den höjtidelige fredlysning danner rigtignok i dette tilfælde det femdobbelte mord nogle år efter; se forrige § anm. 46 slutn. — Skikken er kommen l'ra Tyskland: „der Richter soli des Nachrichters Fricd ausrufen" Karl d. 5tes peinl. Halsgerichts-ordn. tit. 97. Endnu i Sveriges rikes lag 1734 straflli. kap. 4 tager kongen skarpretteren, hans familie, lolk og „embede" under sin særlige beskyttelse.

17. Efter at „Okswaldt Reliurgk, Scharfricbter in Nestwedt" henved et års tid havde bot i denne by, nægtede hr Lavrids udi Østersogn at absolvere ham, hans hustru, börn og tjænestepiger; et afslag, der i det mindste af O. R. opfattedes som rettet mod ham i hans egenskab af skarpretter; thi han beråber sig på, at i de „23 Srs tid", han (som sådan) havdo liot i Roskilde, havde den derværende sognepræst ingen vanskeligheder gjort. Måske har hr Lavrids's vægring dog været grundet i hensyn til en O. R. og hustru overgået fredlnsheds-dom. 1 anledning af, at O. R. i Roskilde med væbnet hånd og samlet selskab liavdc opsøgt og efterstræbet en vis l'eder lilå (der ogs;i siden var R. på nakken), hvilket gav okkasion og lejlighed til drabet af Peder Blås kvinde, hvis legome O. R. lod henkøre under galgen til æde for svin og hunde, medens han holdt den egenlige gærningsmand skjult i sit hus, var der nemlig (J 1563 på den höjcste ret i København afsagt: „at land[s]doinmerens dom ikke kunde følges, mens at de 16 ma>nd[s] tov, som kendte mester Okse-wald skyldig i råd og råds råd, burde ved magt at blive, således at m. O. samt hans hustru burde at römme landet og deres boslod forfalden at være" (højesterets stevningsbog lor 1603; snil. Kolding reces § 22, Osterssön V.s glossar, s. 4S0). Dog selv fra dette synspunkt var hr Lavrids's afvisning næppe fuldt berettiget; thi ikke alene havde Jæsper Brochmand allerede [5 1610 fået brev om, at præsterne måtte admittere fredløs folk til absolutionem publicam, kun at de straks gav øvrigheden det til kende (S t. XXVII. 101 a); men efter en himmelråbende ansøgning, dagtegnet Kbhvn i' 1664 (Sæl. indl. d. å. litr. Ä), havde O. R. og hustru endog for så vidt fået „oprejsning" for liin nederfa ldighedsdom, som kongen s. fi. havde tilladt dem at forblive lier i landet (dog at de ikke vovede sig ind i Ros-

li*

N8 J

omslaget i den offenlige mening. Forst må nævnes indskrænkningen af bodlernes antal. Tidligere havde upåtvivlelig de fleste större, eller af fremmede søfolk mest hjæmsogte, købstæder deres egne bodler, medens de mindre var sammen om en med den tilstedende landkreds. Og på landet kan man med grund antage, at hver hjæmtingskreds i reglen havde sin bodel. Efter 1660 sloges 18 efterhånden en slump herreder, birker og kobstæder sammen til en art bodeldomme eller skarpretterskab; hvilket i de fleste tilfælde vil sige, at en del »amter« med iliggende købstæder henlagdes uuder skarpretteren i en enkelt købstad, — en inddeling, der dog ikke gik af uden forskellige rivninger og omlægninger. I 19

kilde) og sig som tilforn at lade liruge, hvor deres hjælp kunde behøves (S. r. 25, 494). — Efter forgæves i denne

sin ny vånde at have henvendt sig til ærkebispen, indflyede O. K. til kongen om hjælp og trøst for sig og sine, bedende, at de måtte søge herrens bord med, og drikke af samme kalk som, gemen mand, „på det at de ikke skulde leve som hedninger" (Sæl. indl. 1C65 litr. A); og J° 1665 bød kongen d. Hans Svane den ordning at gore, at „imod hannem, hans hustru og folk udi sakramentets kommunikation ligesom med andre af hans lige udi lige tilfælde på andre steder vorder forholdet" (S. t. XXXVII, 230 t'.).

18. Lader der sig påvise en „galgebakke" eller retterplads i hvert af de gamle herreder? og er dette ikke snarest betydningen af de høje ved tingstederne, der f. e. omtales af O. Nielsen Om sysselinddelingen i Danmark s. 22 (jf. 21)? Endnu 1668 fortæller skarpretter O. Reberg, hvorledes han „var på tinget" eller „skulde til tinge" for at benrette [hænge] fanger. — Om forholdet i birkerne har jeg ingen oplysninger; men i kraft af hals- og hfndsretten, eller af gårdsretten — der går igen

i grevernes privilegier 1671 § 22 slutn. — måtte vei den adelsmand, som havde lyst, have lov at holde sig en bødel. De nyskabte lensgrever („kongelige rigsgrever") betragtede skarpretter-holdet som en selvfølge. Ved resk. £ 1696 formentes det greven af Vedelsborg på grund af misbrug; hvorimod det ved resk. af f 1738 indrømmedes greven af Langeland, der — i anledning af resk. fj 1757 om mestermandspenge til skarpretteren i Nyborgs og Tranekærs amter — havde beråbt sig på, at han og hans forfædre i nogle og 60 fir (d. e. siden grevskabets oprettelse 1672) havde haft denne ret.

19. Skarpretteren i Næstved, O. Reberg, fik i jan. 1668 tilladelse at forrette hvis hans embede vedkom over al Andvorskov og Korsør amter med de derudi liggende købstæder (S. r. 27, 29 f.); hvortil i novbr s. å. føjedes Vordingborg og Sorø amter samt Ilorns, Mærløse og Tudse herreder (s. st 289 1»), og endelig i avgnst 1670 Tryggevælde, Ringsteds og Møns amter (S. r. 28, 164 b). De 3 nævnte herreder fik han nok, fordi

slutningen af det 17de og begyndelsen af det 18de hundredår havde således Sæland (og Møn) kun 4 eller 5 skarprettere (i København, Helsingør, Roskilde, Næstved; Slagelse), og siden mindskedes tallet end yderligere. [20] Medens dernæst bødlerne hidtil (uden for hæren og flåden), som kommunale bestillingsmænd, for det meste var beskikkede af købstedøvrigheden eller af herredsmændene, udnævntes skarpretterne nu sædvanlig af kongen, eller ansattes af stiftamtmanden i kongens navn. [21] Også blev det nu regeringen, der be-

han havde haft dem, medens han selv var skarpretter i Roskilde, hvor hans eftermand, Ernst Koch (Kock), der i febr. 1608 havde fået bevilling på Roskilde, Fredriksborg og Holbæks amter (neden for anm. 30), sig dennem havde tilholdet; en dobbeltstilling, som gav anledning til tvist, der først endtes 1672 til fordel for Rebergs sön (S. t. XI,. 71). Men også med hensyn til Andvorskov og Korsør amter („lene") havde O. R. bryderier, i det deres besiddelse gjordes ham stridig af forrige skarpretters sön udi Slagelse, Oluf Larsön (Lavrsen, Lavridsen), der ikke vilde lade sig nøje med det ham i januar 1668 anviste „embede" som skarpretter over al Kalundborrigs og Dragsholms amter, samt de derudi liggende købstæder, så vel som på Sæbygårds gods (S. r. 27, 39 b). Se O. Rebergs klage af marts 1668 i Sælandske indlæge d. å. litr. B og kongens derpå følgende ordre af 6/4 til borgemester og råd i Slagelse om at kende og dömme i sagen, „så vidt lands lov og ret gemæs var" (S. t. XXXVIII, 401). I avgust 1669 fik O. R. endog et formeligt beskyttelsesbrev mod O. L. og hans „selskab" (S. r. 27, 497 f.); og i november s. å. pålagdes det borgemester og råd i Slagelse at lade O. R. fri husværelse der udi købsteden bekomme, „så som skarprettere på andre steder nyder og haver" (S. t. XXXVIII, 779 a). Takket være kongens stadige undsætning lykkedes det således den fra sit stamsæde fordrevne Oksewald Reberg for sig og efterkommere at „mæntenere og holde" sit nysamlede, vidtløftige rige. Kun Holbæk by og Hornsherred gik tabte under Kristian den 5te, i det hin købstad og den del af dette herred, „som ikke svarede til Fredriksborg amtstue" tildeltes Jörgen Conrad i Roskilde, og resten af Hornsherred d. e. Jægerspris gods (sml. Annaler f. nord. oldkynd. 1856 s. 16 og 39) tillige med det øvrige Fredriksborg amt og med Kronborg amt underlagdes skarpretteren i Helsingør, Kristen Hansen (S. t. XLIV, 410 f.). I stedet for Fredriksborg amt fik J. Conrad så Dragsholms, Sæbygårds og Kalundborg amter, der ophørte at danne en selvstændig kreds.

20. Se forrige anm. og neden for. Ligesom den senere nævnte midlertidige filial i Slagelse igen inddroges under Næstved (jf. resk. 1738), således gik siden den helsingørske kreds op i den roskildske if. kancelliskriv. 51 1790). 1813 (kane.skr. f0) opløstes atter denne, og hele Sæland deltes mellem de 2 skarprettere i København og Næstved.

21. Følgende til oplysning om fremgangsmåden i løbet af det förste

stemte og sogte at sikre dem betalingen for deres arbejde i det 22 offenliges interesse. Både ved kaldelse og lönningsmåde kom de altså ind undet det begreb af ordet »embedsmand«, der fra nu af begyndte at udvikle sig. Et udtryk for dette deres umiddelbare

halve hundredår. I september 1669 erklærede Fredrik d. 3die sig nådigst tilfreds med, at borgemester og råd i Helsingør den foregående måned havde givet Kristen Hansen brev på at være skarpretter der i byen (S. t. XXXVIII, 523 b). På landet „bevilgede og tillod" kongen den enkelte skarpretter at „forrette sit embede"; hvilke kongelige bestallingsbreve „på tinge og tilbørlige steder publiceredes" (O. Reberg i Sæl. indl. 1668 litr. B). I det Kristian d. 5te 1684 bevilgede, at Kristen Hansen „tillige måtte være skarpretter over Fredriksb. og Kronb. amter", befaledes det amtmanden „hannem på vore vegne dertil at forordne og behørig bestalling give" (se anm. 19 slutn.). Efter at kongen 1686 havde bevilget Frans Mühlhausens ansættelse, „ordineredes og hestiltes" han, som det synes, l'or landets vedkommende af amtmanden, for købstædernes af stiftamtmanden (se de 2 kopier i Sæl. indl. 1701 litr. A). I kancelli-resolution til stiftamtin. i Ribe |5 1688 udtaltes det som kongens villie, at stiftamtmanden skulde beskikke skarprettere, så vidt angik landet og de købstæder, som alene af en byfoged betjæntes; men udi de købstæder, hvor boi'gemester og råd vare, da de (Fogtm.). Til den sidste klasse hørte Århus (med 2 borgemestere og 3 rådmænd) se fo. f8 1682 § 2; men 1705 „blev læst stiftamtmandens bestallingsbrev for Haus Høger at være skarpretter der i byen" (Ilübertz 2, 268).

22. Om skarpretternes limning (afgift af bebyggede steder, og sportler) se bl. a. skarpretter-taksten af 1698 (1692), resk. s. å. og plakat (for København) at j11734; sml. Fr. Sneedorffs Samlede skrifter 2,175. „Mester-mandspengene", på landet for det meste 2 skill, af hver gård, I skill, af hvert hus om året eller halvåret, var det i lang tid skarpretterens egen sag at indsamle; men efter at Faust Reberg havde besværet sig over, at proprietærerne „havde nedlagt hele landsbyer og lagt dem ind under deres hovedgård", så vei som over, at ubekendte personer drog omkring og indkrævede pengene i lians navn, befaledes det ved resk. til vedkomm. amtmænd af 1738, at proprietærerne skulde lade hans lön inddrive og indhænde liam den 2 gange om året (S. t. LXX, 538 f-, Fogtm.). Tå Bornholm — hvor man allerede i den lybske tid havde haft en „byddelgeld" at udrede (Hübertz 126), men hvor man først nylig, efter længere tids savn, igen havde fået sin egen skarpretter, — pålagdes det 1742 amtsforvalteren at opkræve og udbetale mesterniandspenge i lighed med de sælandske. Ved resk. f 1748 og 1750 om skarpretterne i Odense og Ruggårds samt i Assens og Hindsgavls amter lagdes arbejdet over på soguefogderne. 1813 tillagdes der de 2 skarprettere i Sæland, og 1816 skarpretteren i Odense i stedet for „mesterniandspenge" en rund sum årlig; o. s. fr.87

forhold til staten var det, at deres bestallinger måtte fornyes ved kongeskifte. Men undlader afstanden og fornemheden sjælden til en vis grad at imponere mængden, så forstærkedes uden tvivl indtrykket ved de pågældendes personlighed. De gamle bødler havde, som deres navne viser, været indfødte Danske; over hertugdømmerne og gennem hæren indstrømmende Tyskere havde imidlertid :2i vidst efterhånden at trænge sig ind også på dette punkt. Navnlig fra Kristian den 5te af tager skarpretternes samfund sig ud som ett formelig tysk afbygd, hvis enkelte medlemmer, til dels indkomne under det beskedne navn af medhjælpere, på deres landsmænds sædvanlige vis forstod både at bide sig fast og at brede sig ud. Thi lange varede det ikke, inden disse indvandrede kuld (Mühlhausen, Stengel, Reberg o. s. v.) udgjorde en ved indbyrdes svogerskaber end fastere sammenknyttet kaste, der omspændte landet og i lang tid holdt alle skarpretterposter besatte. Hvorved det kom dem til gode, at en vis arvelighed af bestillingen, under forskellige former, fremdeles gjorde sig gældende, og at 23 »ekspektance«-væsenet sneg sig ind også på disse enemærker.

23. I 1670 „konfirmeredes og stadfæstedes" O. Rebergs bestalling m. m. (S. r. 28, 163 f.); *1701 Jürgen Conrad og Frans Mühlhausen „til at være fremdeles skarpretter" i deres henholdsvise distrikter (S. r. 42, 28 f.).

24 „Mester Sell" var vei en Tysker; vist er det om Peiter Buchner, först soldat, dernæst mestermand i Viborg, hvor han 1630 domtes fra livet som ådeseer (Ny kirkeliist. sml. 4, 182 ff.). Også Okscwald (Okswold) Reberg (-burg), omtrent fra 1641 i Roskilde, må stamme sønder fra. Siden (1664—1738) residerede han, og 3 andre Reberger på rad efter ham, i Næstved. En Stengel var 1705 skarpretter i Nykøbing på Falster, 1816 i Odense; en Ingermann (Ingeman) 1740 i Lolland og Falster, 1790 og 1801 i Roskilde; o. s. fr.

25. 1668 tillodes det O. Rebergs søn, Ernst R., når faderen døde, at træde i hans sted; og 1701 fik Ernst Rebergs søn, Joakim R., efter faderens ansøgning, lov til straks at afløse denne (S. r. 42, 27 f.). 1686 var det på Maria

salig Kristen Hansens supplikation, at Frans Mühlhausen (Mølh.) fik bestalling på skarpretterembedet i Helsingør m. v.; og 1705 bevilgedes det efter ansøgning af Borkart Stengel, skarpretter i Nykøbing på Falster, og i følge stiftamtmandens erklæring derpå, at Stengels hustru efter hans død ved bestillingen måtte forblive, så længe hun den ved anden mand eller svend forsvarlig lod betjene (Fynske og Sjællandske. tegn. XII, 359) af den af stiftamtmanden til Bornholm fra TysklandAt nu disse mænd med skinsyg iver vågede over deres stands værdighed, kan man så meget mindre fortænke dem i, som man i Tyskland, og navnlig i den nedersaksiske kreds, netop i sidste halvdel af det syttende hundredår, i det mindste i teorien, var kommet så vidt, at omgang med skarprettere (Nachrichter) ikke gjorde uærlig, især når de tillige var drevne i kirurgien og, vei at mærke, for så vidt de ikke tillige var rakkere (Feld- eller Easen- 26 meister, Abdecker). Til sammenligning hermed og til oplysning af det foregående må tjæne nogle uddrag af en næsten jævntidig forhandling i Danmark.

Da »mester Jörgen Conrad« i Koskilde var afgået ved doden i januar 1707, skyndte enken, »Kristina smålig Conrads«, sig med at »nedkaste sig for kongens trone«, med allerunderdanigst begæring oin, at hun i den afdødes sted måtte antage Jörgen Adam Brøchner, der i en række af år havde gået ham til hånde. Ikke heller tovede skarpretteren i Slagelse, Jakob Langbøsz, med at »kaste sig til hans majestæts fødder« med allerunderd. påstand om at få Kalundborg by og amt tilbage til Slagelse, hvorhen de havde hort i hans salig formands tid. Flyder J. Langboszes udgydelser over af bitre sigtelser mod Brøchner, så er dette dobbelt tilfælde med et lönskrift fia enkens broder, Andreas Liebeknecht, »Scharfrichter« i København, hvori han besværger kongen endelig ikke at bevilge hendes ansogning, og det så meget mindre som Brøchner, hvem han beskylder for at have vakt splid i familien, var af mistænkelig »afkomst«, og skulde have »tjænt for en natmand-svend«, og som L. s søster »havde haft en skarpretter-sön barnfødt i Nykøbing på Falster«. Heldigvis for enken havde kongen resolveret, at stiftamtmanden, Krabbe, skulde hores over de tvende hovedparters andragender. Denne oplyste, at J. Langbøsz vat-ingen bestalter skarpretter enten af kongen eller nogen anden. Mens hans svoger, Jokum Reberg i Næstved, havde af sit distrikt

indkaldte skarpretter, Ismael Astbuusen, truede med at vende tilbage til sit fædreland, eftersom han umulig kunde leve af deu ham tillagte lön, gaves der ham ved resk. 1742 ekspektance på en skarpretter-post i Sæland (S. t. LXXII, 587 ff.; Fogtm.).

26. Döplers Theatrum pænarum 1, 569. — Endnu ved resk. f3 1732 fik skarpretteren i Bergen lov at bruge sine „kirurgiske videnskaber".89

afslået til J. L. Audvorskovs, Korser og Sorø amter tillige med Flakkebjærg heiTed, formedelst Reberg bavde desuden et stort distrikt. Kalundborg havde Krabbe efter en af daværende ober-sekre-terer 11G88-90] Luksdorph på skarpretterens supplik tegnet bevilling henlagt til Roskilde. Toges det derfra igen, vilde indkomsterne blive for ringe af dette »skarpretten«, hvis forrige besidder [J. Conrad] »tilligehavde kureret benbrud og andre deslige skader, hvorved lian hjalp mange fattige folk på landet mod en ringe betaling i korn eller andre vare, og med sine kunde nogenledes subsistere«. Brochner, der var den eneste ansøger om posten i Hoskilde, »så vei ud til anseende« og havde vist sin dulighed ved at halshugge et kvindfolk ved Koge, lignende bedrifter i Tyskland uomtalte. Det var så langt fra, at han ikke skulde være født og kommen af godt folk, eller at han skulde have tjænt og være kommen af natmænds-art og derfor ikke burde være skarpretter, at Krabbe, efter at have informeret sig om sagen, havde fundet bevisliggjort, at Br. »både af fæderne og moderne side var kommen af skarpretter-art i Tyskland; havdo og tvende brodre, som var skarprettere, den ene i Nyborg og den anden i Kolding; så og en søster, som havde en skarpretter til ægte i Jylland, boende ved Stovgård [i Nörvangs herred], og ellers hans morbroder i Helsingør med flere hans slægt og svogerskab her i landene så vei som i Tyskland«: noget uærligt kunde derfor ingen med rette sige hannem på. Resultatet blev et missive til Krabbe af lode juli 1707, hvorefter J. A. Brøchner skulde være skarpretter i Roskilde, Kalundborg o. s. v. i samme udstrækning som 27 hans formand.

Som man ser, lod stiftamtmanden sig det være særdeles magtpåliggende at tvætte den vordende skarpretter ren for enhver plet af natmandighed. Så langt var man altså den gang vundet frem på fordomsfrihedens bane, at det vistnok var i tidens ånd, når

27. De 4 andragender — alle på dansk —, hvoraf 2 fra Langbnsz (der også klager over bortfaldet af adskillige ydelser fra Andvorskov gods), med tilhflrende påtegnelser, tindes i Sælandske indlæge 1707 litr. C; ordren af <» til Krabbe i S. t. LVI, 137. Otto Krabbe havde trå 1682 været stiftbefalingsmand i Sæland og amtmand over Roskilde, Tryggevælde og Vordingborg amter.

magistraten i Århus 1703 »velvilligst« tilskrev mestermanden, Kristian Sejler, i Frederits en høflig undskyldning, fordi kæmneren ikke havde penge i kassen til straks at kunne udbetale ham hans tilgodehavende. Men medens også almuen vænnede sig til med 28 ærbødighed at betragte, eller vei snarere med ærefrygtsfuld gysen at se op til, den halvfremmede skarpretter, vendte den almindelige 29 fordom sig så meget des mere uforbeholdent imod natmændene, der dog som alleroftest var landsbörnenes eget kød og blod.

Det er allerede udtalt som sandsynligt, at rakkeren stod i tyende-forhold til bødlen eller »mestermanden«, der hos kommunalbestyrelsen bar ansvaret og af den oppebar vederlaget også for de forretninger, han lod udfore ved hin. Hermed stemmer det overens, at i det mindste en skarpretter under Fredrik den tredie lod sig give udtrykkelig bevilling også på denne gren af sin virksomhed, nemlig Ernst Kock i Roskilde, der den 8de februar 1668 flk nådigst bevilling på »tillige at forrette hvis hans embede vedkom med natmesteriet o. s. v., der til hører, udi Roskilde, Fredriks-borrig og Holbæks amter så vei som i købstæderne Roskilde, Koge 30 og Holbæk«. Og det samme er sikkert meningen med udtrykket »skarpretters embede og andre vedkommende bestillinger« i O. Rebergs bestallingsbrev al 24de november s. å. Rigtignok haves også senere hen eksempel på, at en bødel tillige fungerede som eller forte navn af »natmand«; men hvor bodelen forsvandt på grund 31 af reduktionen, var det vistnok i reglen en selvfølge, at en knægt eller »rakker« blev tilbage for at bestride natmands-forretningerne. 32

28. Hübertz 3, 13. Sejler titles „velædel mester" og tiltales med „han". — Århus, hvis magistrat 1664 havde købt et hus til „skarpretterens residens" (Hübertz 2, 159 f.), blev snart igen sæde for en skarpretter (for ved anm. 21 slutn.)

29. Sml. de i vedhængene meddelte ytringer af Sporon 1794 og al Pentz 1805 med det udtryk af fælles dyb foragt, hvormed „bodelen" og „rakkeren" endnu nævnes i Grevens og friherrens komedie (1—3).

30. S. r. 27, 110 b.

31. „Bøddelen sammesteds [Rudkøbing], som tillige er natmand" Hofmans Fundationer 6, 218 (1726); ned. f. s. 102.

32. Jf. „da bødelen omsider forlod byen, blev bødelgade af knægten, som der blev tilhage, kaldet rakkergade" Galthens Beskriv, over købst. Ribe 1792 s. 64.91

At nu disse »natmænd« (eller »rakkere«), i det mindste paa sine steder, vedblev at stå i et underordnings-forhold til de ny, kongelige skarprettere, derom foreligger et bestemt vidnesbyrd i et reskript af 9de april 1740 (hvorom nærmere siden), der euder sålodes: »og, som skarpretteren tillige beskikker natmænd, så finde vi det fornøden, at der skal være en udi Halsted

amt I på LålandJ, som forhen stedse skal have været, der---

kan være ved hånden, når behov göres---udi — påkommende tilfælde, siden skarpretteren selv er bosiddende udi Falster«. Men emanciperede natmændene sig end ikke ganske fra skarpretteren, hvem de endnu til lidt efter år 1800 ses stil lig- at have gået til håude, så er der dog ingen tvivl om, at kobstedovrigheden, 53 der skaffede dem husly o. s. v., snart har villet tale et ord med ved deres antagelse; ligesom man også på landet finder spor af, at vedkommende natmand har sögt at styrke sin stilling ved at t4 lade sig ansætte af amtmanden. Hvorved imidlertid er at mærke, at om endog natmændene, efter deres gradvise udskillelse fra bodlerne, navnlig i købstæderne fik præget af en art kommunale be-35 stillingsmænd eller underbetjænte, havde antagelsen eller ansættelsen i virkeligheden ikke særdeles meget at betyde, for så vidt som valget var stærkt bundet af hensyn til personerne, der ved den herskende fordoms magt dannede en i det mindste op ad til af-• sluttet klasse — en

klynge »Pariaer« —, inden for hvilken bestillingens arvelighed fra fader til sön, fra svigerfader til svigerson o. s. v. naturlig gjorde sig gældende.

33. Reglen: at magistraten eller byfogden var den øvrighed, der beskikkede natmænd, „ligesom til andre små underbetja'ninger i købstæderne" [Dan»ke lov 3—4—9 jf. 1], har jeg først fundet udtalt af en jysk retsbetjæut 1819; men de eksempler fra Jylland, jeg har anført i § 5, ligesom andre fra Nakskov o. s. v. 1803, viser allerede et stykke tilbage i tiden; jf. Knud Hansens ansøgning 1791 blandt aktstykkerne.

34. Se i § 5 under Viborg amt. I en politirets-akt fra Mors 1794 nævnes „den i herredet beskikkede natmand Kristian i Sonderdråby".

35. Når der i og af kancelliet 1793—1803 tales om „natmands-e in-be de rue", er det kun over for den nyeste tids sprogbrug, at dette ud-Om antallet af de således beskikkede eller nedarvede natmænd er det vanskeligt at sige noget bestemt. Går man, som antydet, ud fra deres oprindelige sammenhæng med bodlerne, matte man som regel sætte en natmand for hvert af de omtrent 140 herreder i Nørrejylland (samt i det nordvestlige hjörne af Senderjylland) og på uerne, hvorover fortegnelse gives af Osterscn-Vejle (1641) og Arent Berntsen (1655). Lagde man dertil en for hver af de omtrent 60 købstæder, der opregnes af A. Berntsen og • i forordningen af 28de januar 1682, fik man allerede omtrent 200 natmænd, der som familiefædre vilde repræsentere omtrent 1000 personer. Hvad nu herrederne angår, mangler der ikke stedlige kendsgærninger, som peger i denne retning. »Natmanden for Bølling herred« nævnes 1792; en for hvert af de to morsiske herreder -1794, og det af amtmand Ferslew s. å. for hele Tisted amt opgivne antal af 7 til 8 natmandsfamilier passer på 1 for hvert herred (og 1 for Tisted by). »Af faste natmandsboliger er der fra fordums tid omtrent et i liver herred i Ringkøbing amt« skriver amtsprovst Krarup 1817. Men lige så vist er det, at 308 reglen havde undtagelser. Halsted amt, der 1740 siges tilforn at have haft en natmand, bestod af to herreder; ligeledes Falster, hvorom se for ved i anm. 3. 1 henseende til købstæderne fremgår det af øvrighedernes besvarelser af kancelliets cirkulære af 5te juli 1794, at natmænd endnu den gang forefandtes i de allerfleste. 1717 hedder det dog: »ved Varde, Ringkøbing, Holstebro og Lemvig og ved flere stæder findes ingen natmænd, skorstensfejere o. s. v.« 1794 fandtes på hele Bornholm kun en natmand, der bode 37fj

trylt har noget stødende. På samme måde tales, f. e. i indledning til fo.

1791 og i vejfo. 1793 oin sognefogdens „embede", uagtet denne ikke kunde betragtes som øvrighedsperson, men var at sætte på trin med politibetjænte i købstæderne (Ørsteds håndbog 6, 546 ff.).

36. I hans håndskrevne „besvarelse og bemærkninger" til de mod hans forslag om natmandsstandens forsorgelse og forædling af amts-provstiets gejstlige gjorte indvendinger. Snil. den i § 5 givne udsigt over natmandsfamiliernes fordeling efter herreder. — I følge Traps Beskrivelse over Danmark, speciel del 2, 807, var de 3 sogne Dejbjærg, Skærn og Stavning fælles om en rakker; men dennes virkekreds strakte sig videre, se ned. f. s. 116.

37. Amtmand Lund i Lundenæs og Bövling, d. e. nuværende Ringkøbings og en kile af Ribe, amter: Hiibertz 3, 86.93

4 mil fra Neksø og nok tillige ernærede sig af krohold (byfoged Jespersen); o. s. fr. Sandheden er åbenbart, at også her et gensidigt besparelses-system gjorde sig gældende mellem land og by. Hvor købstæderne lå afsides eller var meget ubetydelige, tyede natmændene ud på landet; i det modsatte tilfælde besörgede kob-stædernes natmænd også landets fornødenheder i en vis omkreds. En bemærkning, der er af vigtighed med hensyn til forklaringen af den ulige varighed af natmandsvæsenets eftervirkninger i rigets forskellige egne. På den anden side indtrådte nogen forøgelse af natmændenes tal derved, at »proprietarierne« tilkaldte og bofæstede sådanne for således at få det arbejde gjort, som ingen anden vilde gore for dem. Dette siges udtrykkelig i to embedserklæringer fra forskellig tid, bægge fra det vestlige Jylland. »Proprietærerne anvise rakkerne byggepladser på udbederne langt fra andre mennesker« skriver amtmand Lund 1717 (Ringkøbing amt). »I nogle egne tindes såkaldte nat mands huse, hvilke i forrige tider ere byggede til natmænd, såsom beboerne ikke selv

vilde befatte sig med disse forretninger, og proprietærerne endog formelig forskreve natmænd fra andre egne samt byggede til disse folk« ytrer Ahlefeldt Lavrvig 1835 (Viborg stift). På den måde blev der plads 88 også til overtallige söuner, svigersønner o. s. v.

Hvilke var nu disse håndteringer, som ingen »skikkelige folks börii« vilde have med at gore? Foruden den bestilling, som umid-09 delbar betegnes ved selve ordet »natmand«, drev lian skorstens-

38. Også lier kunde dog tænkes på delvis fortsættelse af det gamle bødelvæsen, jf. for ved i anm. 18.

39. Jf. tysk „Naelitm eis ter, Kloakenfeger, Abtrittenfeger" Sanders). „Natmænd", fordi de rense „nathuse", sædvanlig om natten (kancellir. Tolstrup 1803); hvilket i følge flere jyske embedserklæringer (1794— 1803) hørte til de forretninger, almuen anså „i höjeste grad uærlige". Medens f. e. stiftamtmanden i KristiansBands stift 1792 ymtede om, at regeringen burde pålægge tjænestefolkene på landet en didhørende tvangs-forpligtelse, ytrede lian i Sælands stift 1796, at „renovation med natvogn vilde næppe nogen køhstedborger påtage sig."94

fejningen som sin »arve-profession«. At denne betragtedes som en del af »natmesteriet«, fremgår af en ordre af 26de juli 1669 til borgemester og råd i Roskild om at hjælpe skarpretteren Ernst Kock til hans ret mod en person ved navn Lavrids Ejlersen, som eftertragtede hannom »skorstensfegeriet« sammesteds at betage, uanset de ovenanførte udtryk i kongens bevilling af 8de februar 4". 1668. Hovedhensigten med den i reskriptet af 9de april 1740 på-budne genindsættelse af en natmand i Halsted amt var netop, at at han »tillige kunde feje skorstenene i Nakskov«. Ved samme reskript bevilgedes det skarpretteren i Låland og Falster, Johan Povl Ingermann, »efter praksis« at tage for hver skorstens renovation, når,den var en etage boj, 8 skill., når to, 12 skill.; og det tvende gange om året: ved påske og Michaelis tider. Denne betaling gjaldt også for herre- og ladegårde samt præstegårde på landet, for så vidt beboerne vilde bruge ham; ti kun i købstæderne (hvor overhovedet natmanden og skorstensfejeren længe vedblev at være samme person) var det en tvungen sag. Om bønd- 4. erne o. s. v. tales slet ikke; men at natmanden også af dem nyttedes som skorstensfejer, er der så meget mere grund til at antage, som der fra Norge, hvor forholdene og fordommene i denne henseende stod på samme trin som i Danmark — kun at »Finne-og Lappefolket« i de nordlige egne spillede samme rolle, som ellers natmændene — udtrykkelig berettes, at »almuen anså det lige så vanærende at gore deres skorstene rene som at trække huden af heste og andre kreature« (Lister og Mandals amt 1792). Foruden skorstensfejere var »natmændene« nemlig også »rakkere«, om nian ellers tor prove på at skelne mellem brugen af disse to ord.

40. S. t. XXXVIII, 723. Efter derom med Otto Towisch J 1064 gjort „afsked" skulde E. K. skorstenene på Fredriksborg slot og tilliggende liuse ved en dygtig person holde rene, og ellers forrette hvis natmesteren der sammesteds vedkom (S. r. 27, 110 b).

41. Fynske og smål. tegn. XVII, 524 f. Hele reskriptet er i (ivrigt overstreget med vedtegning: „er alfordret og kasseret efter kongelig befaling af ä° 1754". Taksten synes at være den samme som i det ellers ubekendte reskript for Sæland af} 1724, der nævnes af Klarup i Forordn, oin polit, administr. o. s. v. (1777) 1, 575; og terminerne er de samme, som f. e. i resk. j" 1738 er satte for hævning af mestermandspenge på landet.Deres virksomhed som sådanne havde til genstand ikke alene forskellige dyr, dode eller levende, men også visse af samfundet ud-stodte eller udstedende mennesker. Forst pålå det dem i købstæderne at holde gaderne rene for ådsler o. desl., der udførtes til rakkerkulen, og på bestemte tider at ihjælslå løsgående hunde; temmelig omfangsrige hverv, — i Helsingør dræbtes 1582—84 520 »gadehunde« —, der endnu ved det sidste hundredårs-skifte ikke var uden betydning. Dernæst overlodes det, i følge fordom og sædvane, rakkerne (natmændene) at udfore og drage huden af selvdøde kreaturer, — for så vidt man ikke hellere lod dem ligge på jorden at rådne eller nedgrov dem med huden på —, så vei som at dræbe og flå udlevede husdyr, navnlig heste; med hensyn til hvilke det må erindres, at på grund af avlsredskaberues plumphed, vejenes dårlighed, høstens og foderstandens slethed var hesteholdet talrigt og dødeligheden i det stor, fremfor alt blandt »udgangs-egene« (helmisserne) om vinteren, skönt man søgte at forekomme .112 dennes odelæggelses-værk ved en omfattende nedslagning om efteråret. »Kreaturenes afdækning« betegnes derfor 1792 af amtmand Hansen (Ringkøbing) som natmændenes »fornemste næringsvej«.

-12. l'å Gisselfeldt gods holdtes en tid lang næsten 10 heste på hver bondegård: Rasmussen s. 218 ff. I fo. }' 1739

bebrejdes det proprietarierne og almuen på landet, at de lod deres bortdode „kvæg og hester" på veje og marker henligge; en uskik, der trods alle forbud og torskrilter endnu stod i fuld flor i halvfemserne. I det höjeste afhuggede bonden hoverne, hvormed han, som Wallmoden 1792 bemærker, gærne beslog sine træsko [deraf udsagnsordet hove, også brugt i Sæland, Molbech I)ial.-leksik. s. 197 og 219; Koks sønderjyske ordsprog nr. 223]. I flere betænkninger fra Sæland og Jylland 1792 omtales det som noget, der ofte hændte sig, at vejfarende mistede et „best", der blev liggende på vejen; sml. vejfo. 1793 § 86. Erfarenhed havde lait amtmand Schumacher (Fåborg 1792), at man i de små købstæder otte tænkte lige så dårlig som på landet, og han så daglig, at man fra kobstæderne af lod kaste ådseler o. a. desl. især ved strandbredden, hvor de hele måneder igennem opfyldte luften med en afskyelig stank. Som grund til ikke at afskaffe natmændene anføres 1791 fra Slangerup, at gamle heste, som om vinteren blev ubarmhjærtig slupne ud på åben mark, og der måtte «eventyre sig selv, indtil de omkom af kuld og hunger, og om fordret forgiftede luften med stank, så længe natmænd havdes, kunde overgives disse til aflivelse, hvorved huden reddedes. Se fremdeles i fo. 1 1787, i Knud Hansens andragende blandt vedhængene, indledning til fo. 1791, og ned. f. s. 127, 128 og 137.50

Hertil sluttede sig naturlig visse andre voldsomme behandlinger af 43 husdyrene. Heller ikke natmændenes berøringer med deres medmennesker, så at sige på embeds vegne, hørte til de lemfældige. En på det gyselige beregnet lovgivning og selvdydig vilkårlighed rakte her hinanden hånden, for i den gabende mængdes öjne at stille natmandens virksomhed i en skærende modsætning til al kristendom og menneskelighed. »Natmanden«, »natmandens folk« »natmandens sluffe« (rakkerkarren, rakkersluffen) spillede en uhyggelig, indledende og afsluttende, rolle i det gruopvækkende skuespil, staten lod opføre ved de mest gudsforgåene morderes og allergroveste forbryderes afstraffelse: ham pålå det at lade dem bundne og beskæmmede udbringe til retterstedet, at besörge legemet lagt på stejle og hovedet tillige med hånden sat på stage, så vei som at nedgrave kroppen ved galgen eller på de uden for byerne værende rettersteder. Intet var forsömt for at gore effekten fuld- 44 stændig! Endog en underofficer eller gemen (menig), der for at undgå en idömt straf tog livet af sig, skulde ved natmandens knægt udføres og begraves på retterstedet. Men når det i en er- 45 klæring af Slagelse magistrat 1794 hedder, at natmænd ej ganske kunde undværes bl. a. »formedelst de indtræffende selvmord, hvor-

43. Som følge al en række regeringsbud 1778-95 gik skæringen af heste m. m. efterhånden ud af hænderne på „omløbende gildere og hesteskærere" (plakat -J9 1781 § 3) og over til oplærte hesteskærere eller til de på veterinærskolen uddannede „kursmede". Samme operation, udført på hunde og katte, nævnes derimod endnu 1794 som natmands-bestilling. — Sml. § 2 i anm. 31!

44. Fo. 1697 (om visse grove mordere), yderligere forklaret ved fo. 5 1749, og nærmere bestemt ved fo. ff 1767, hvorefter den, som havde myrdet for selv at komme af med livet, daglig skulde bruges til det „hårdeste og allerliderligste" rasp- og tugthusarbejde, årlig kagstryges og efter døden have hovedet samt hånden afhugget o. s. v.l Fo.f 1737 (gentaget i fo. ?J 1791 slutn.t). Eksempler på sådan „uærlig begravelse" på det sædvanlige rettersted (1733) eller under galgen (1736) se Fogtmans Alfab. register 1, 158. Mærk også resk. l' 1737 i J. t. XXVII, 203 a: kongelig bekræftelse på en lijæmtingsdom, hvorefter en for sodomi anklaget, der var død i arresten, forend dom i sagen gik, skulde bortføres af natmanden og begraves på det sogns markeskel, hvor han havde opholdt sig. Sml. resk. fj 1740 (Norge).

45. Fo. f3 1752. I andre tilfælde dümtes mildere om militæres selvmord, se Petersens Milit.-jurid. repertorium s. 116 (1749) o. 6. st.97

ved deslige ulykkelige bleve af natmændene slæbede hen og begravede i galgebanken eller på retterstederne«, synes dette at forudsætte almindeligere anvendelse af et dumt barbari, der for den civile stats vedkommende, så vidt jeg ved, er uden hjæmmel i

46 lovgivningen, og ej heller fandt medhold hos regeringen. Når endelig natmanden 1794 gennemgående omtales som den, der »piskede uærlige slaver til kagen«, og 1803 nævnes skarpretterens assistent, der bandt for forbryderens öjne, varmede brænde-jærnet, bandt ham til pælen, hvor han skulde piskes, o. s. v. (her-

47 redsfoged Wissing og stiftamtmand Pentz), da må denne halv frivillige tjæneste betragtes dels som en følge

af, at man endnu havde ondt ved at fl nogen anden til at påtage sig den, dels som et minde om natmændenes historisk begrundede afhængigheds-for-hold til bødlen, af hvis væsen deres eget på en måde var en ud-strömning. Og at det at være skarpretteren assisterlig med at »knihe og radbrække folk«, som det en gang udtrykkes, allerede i

48 sig selv betragtedes som vanærende, uden hensyn til natmændenes også fra anden side gennemsnittede personlighed, det er, forekommer det mig, tydeligt nok af, at også fangevogterne (arrestforvarerne, slutterne) længe ansås for »uærlige«. At dette forholdt sig så, fremgår ikke alene af reskriptet til Sælands stiftbefalingsmand af 9de november 1753, der viser, at nogle håndværksmestre havde undslået sig for at tage to sönner af en fangefoged i lære, i det de beråbte sig på, at de ikke efter deres »lavs-artikle« understod sig dertil, såsom de anså faderens tjæneste [at slutte og for-

49 vare arrestanterne] foragtelig og at medføre en slags vanære; men

46. D. lov 2-10-4 og 6—6—21 (kirkeritualet 16S5 s. 535); jf. Møllers hånrlbog for præster 2den udg. s. 191 fl. 1746 fik magistraten i Helsingør tilhold om at lade genopgrave en mand, der havde hængt sig, og som den ulovlig havde ladet nedgrave på byens rettersted ved skarpretterens folk: Fogtm. Alf. reg. 1, 161 f.

47. Af amtmand Hansen (Lundenæs og Bowling 1792) kaldes det „privatim at opvarte bødelen ved eksekution på en delinkvent". 1794 hedder det fra Vordingborg, at natmanden bruges ved eksekution, „hvor han af skarpretteren opfordres dertil".

48. „Hvad under, at natmanden, da hans funktion er at opvarte de såkaldte uærlige [d. e. delinkventerne] selv anses for en person, der har den mindste grad af ære?" amtm. Hansen.

49. Adam Stål havde været rytter i 25 år, för han for at fortjæne

750

også af forskellige udtalelser fra 1794. i folge hvilke arrestforvareren indtil for omtrent 20 eller endog færre år siden havde været anset lige med natmanden, ja endnu i nogle egne af almuen holdtes for »halv uærlig«. Men tidligere var netop slutteren stundum i nodstil- 50 fælde bleven anvendt til mere bodelagtige forretninger. Man kan da 51 ikke fortænke den senere tids arrestforvarer i, at han med hænder og fødder modsatte sig ethvert forsøg på at kaste ham tilbage i den gamle bredfulde uærligheds sump. »Da jeg har erfaret«, skriver by- og herredsfoged Lemvigh i Tisted 1794, »at en arrestforvarer ikke engang under bestillingens fortabelse vilde pålægge en arrestant fængsels-jærnet, så tror jeg næppe, at nogen, endog

brødet til sig, lmstru og 6 uopfødte børn blev fangefoged ved Vordingborg arresthus. — Pet pålagdes øvrigheden i købstæderne at tilholde håndværksfolk ikke af sådan grund at foragte eller forkaste nogen lærling, så vei som at sikre dem imod af slig årsag at lide noget skår i deres lavsrettighed.

50. Magistraterne i Banders og Viborg, amtmand Gersdorff i Kalvø amt. — Til arrestforvarere, der i de små byer (f. e. Præstø, Tisted) undertiden tillige var vægtere, vilde det derfor, mente mange af øvrighederne s. å., være umuligt af få „tro og ædruelige" mænd, hvis man lod dem afløse natmændene som skarpretterens håndlangere.

51. Jf. f. v. i anm. 13. Af 4 reskripter fra 1739 og 40, vedrørende

2 vesteijyske sager, i Fogtmans Alf. reg. 1, 253 fremlyser, at det, under lovens tavshed derom, var bysvendens (bytjænerens) skyldighed at piske en forbryder, der var dømt til at miste sin hud, i fængslet; når ingen bysvend havdes, stod slutteren for tur; og når også han manglede, kom raden til vægteren „imod billig betaling". Skarpretteren fritages udtrykkelig, og natmænd nævnes ikke engang. Ingen enten i byerne (Lemvig og Ribe) eller på landet havde været at bevæge til godvillig at forrette eksekutionen. —Så vei bysvendene som vægterne lykkedes det dog, efter alt hvad jeg kan se, at holde sig klare af „uærlighedens" klipper og skær. De førstes, at dømme efter forholdet i Helsingør (D. mag. 3, 2, 200 og 203), ret indbringende stilling havde vei endog længe været genstand for småborgernes attrå, se udtrykkene i Kristian d. 4des store reces 2-3-7 (af en fo. 1619): D. 1.3 —4—9. De sidste må opfattes som afløsere af fortidens efter omgang vagtholdende borgere, om hvilke Jacobsen

har givet oplysninger i Nyt hist. tidssk. 1, 227 ff.; hvorfor det er et følgerigtigt krav, der i fo. 1683§l2göres til Københavns natvægtere, at de forinden skulde være eller vorde borgere. Derimod levede både arrestforvarerne (jf. i kancelli-skriv. J 1797) og natmændene det 18de hundredår næsten til ende nden „borgerskab".99

ved de hårdeste tvangsmidler, lader sig bevæge til at piske en

uærlig slave--«. Og hvor uendelig kildent var ikke det menige

folk på sin imaginære æres-prik! »Den fattigste borger«, fortæller byfoged Brorson i Præstø s. å., »bliver af de andre anset med yderlig foragt, fordi han for at fortjæne brodet påtog sig at bort-fore en arrestant til nærmeste forbedringshus«. Enhver umiddelbar berorelse af forbryderen efterlod sig et mærke af dennes brede og vanære, satte en så meget des större »plet på agtelsen«, jo mere nærgående berorelsen var. Man udmålte den personlige uære i hele, halve og mindre portioner! Nogen frimandsånd og følelse af sit menneskeværd, og megen forfængelighed og selvgodhed var det nu, der lå på bunden af det hele.

De ovennævnte »uærlige håndteringer og bestillinger var det altså, der, alle for en og en for alle, stemplede natmændene som »uærlige« i det offenlige omdomme, og derved gjorde deres stilling til samfundet så tung og trykkende, at den endog stundum føltes som utålelig af de bedre iblandt dem, og at regeringen gentagne gange måtte skride ind for, så vidt det stod i dens magt, at råde bod på de mest skrigende misbrug. En dårlig trøst er det, at i Tyskland stod det lige så galt til. I et officielt aktstykke klages over, at det blandt håndværkerne regnes for »uredelighed« at have dræbt en hund eller kat, eller garvet et huudeskind; at ha\e rort ved et ådsel, eller nedgravet et af pest eller i krig omkommet kreatur; uforvarende at være kommen i samkvæm med en rakker (Abdeckei), eller at have hjulpet til at begrave hans kone eller barn; at have nedskåret en hængt; som barber eller bader at have taget en forbryder, der havde været på pinebænken, i kur;

52 o. s. fr.

I Danmark indtog Kobenhavn en egen plads, for så vidt dets mere storslåede forhold nødvendiggjorde en .strængere deling af natmands-forretningerne, og den enkelte bestillings omfang endda gjorde den så fordelagtig, at endog mænd af tysk herkomst og,

53 som det synes, af »skarpretter-art« tog til takke med den. Allige-

52. Funkt 13-1-2 i Beilage til Reiehs-gutachten af J' 1731.

53. Natmanden i Kobenliavn som bortskaffer af „idselcr og bene': nævnes bl. a. i resk. 5' 1661. Ved resk. 1695 tillagdes der natmand „Gottscbalch" Mühlbansen en fast lün af200 daler om året. En Frans

7*r'

vei hvilede der, som vi vil få at se, også der en stærk skygge af »uærlighed« i det mindste over »natmandens folk«; så lidt som skorstensfejeren og hans folk gik ram forbi af den for husejernes velbefindende ömtålige magistrat. I bægge tilfælde viste regeringen 54 en påfaldende svaghed over for de i dens nærmeste omgivelser rådende anskuelser og indflydelser.

Om styrken og udstrækningen af kobstedborgernes og landboernes fordom mod natmændene foreligger en mængde kendsgær-ninger og vidnesbyrd. Mindre vægt tör man i så henseende lægge på den omstændighed, at natmændenes bolig de allerfleste steder lå i udkanten af eller uden for byen eller på en udmark; ti dette 55 var jo vistnok fra forst af grundet i sundheds-hensyn, og beregnet på at have »rakkerkulen« i nærheden. Men at allerede selve nat-mandshuset betragtedes som pestbefængt, og som ubetrædeligt af »ærlige« folk, viser en beretning af biskop Bircherod om en »selsom tilstand« i Ålborg 1705. En fattigmand fra Vendsyssel kom en aften ind til byens natmand, og døde der. De mænd, der efter magistratens ordre skulde have synet liget, vilde ikke have dermed at gore, »fordi at det lå i sligt et foragteligt hus«. Efter at »husfolket« havde lagt liget i en tilbragt kiste, satte det denne

Mühlh. blev 1686 skarpretter i Helsingør, Slangerup o. s. v.; en „Gottfried" M. var det 1737 i Nyborg (Fynske og smål. tegn.'XVII, 195). — I følge fo. I 1777 § 27 (jf. 12) straffedes pligtforsømmelse af natmanden med en pengebøde, af hans folk med fængsel på vand og brød i rådhuskælderen.

54. Overensstemmende med magistratens indstilling nægtedes det ved resk. {ä 1727 ikke alene at give skorstensfejeren i København, B. Sejler [sml. f. V. under Århus (Frederits) 1703] kongelig konfirmation på hans bestalling; men det formentes ham (med hans mange folk) at flytte ind i en ejendom, han havde købt sig på Nytorv (de omliggende huse og gårde kunde derved komme i ringere „æstime og pris", frygtede magistraten), efterdi det virkelig „stred mod god orden og politi", at „skorstensfejeren og deslige betjænte" fik lov at bo „på de publikke steder". Som hans formænd skulde han fremdeles lade sig nöje med sit afsides liggende hus (i st. Klemensstræde). — 1792 siges det dog, at i Kobenhavn var skorstensfejning (og privetrensning) en „ærlig" sag.

55. Se i § 5 om flere købstæder og landsbyer. „På en alminding uden for byen. Rakkerbanken kaldet, ejer Vordingborg et hus, hvor natmanden bor" (1794). „Rakkerstræde" i Roskilde lå i byens ene yderkant („Natmandsstræde" Behrmanns Grundrids s. 149), i Holbæk uden for La-bæksporteu mellem siseboden og Stormøllen; o. s. fr.

ud på vejen! Da nu heller ingen af »den gemene pøbel« vilde henbære liget til jorden, lod borgemesteren det endelig en nat

56 bortføre og nedsætte i st. Jörgens kirkegård. Det kan da ikke overraske, når man finder disse hytters beboere, fra moders liv til gravens skod, forfulgte af den hensynsløseste ringeagt.

For at hjælpe til ved barnefødsel eller barnedåb og ved jordefærd i familien måtte natmændene »med stor bekostning forskrive folk andensteds fra af deres vilkår«. Allerede Kristian den femte befalede derfor, at øvrigheden (magistraten eller byfogden) og deus hustruer skulde vare til stede ved bömedåb og ligbegængelse i natmandens familie, og således med sit eksempel foregå borgerskabet, som og kunde tilsiges sig derved at lade finde; desligeste, at dens og borgerskabets hustruer så vei som jordemoderen »på ansøgning« havde at indfinde sig, når natmandens hustru kom i harns-

57 nød. Endnu under Kristian den syvende var »borgerskabet« ikke skredet videre frem, end at øvrigheden måtte træde til. 1791 besværede »Hans Gregersen natmand« sig for magistraten i Viborg over, at han ikke havde kunnet få nogen til at frembære sin datters barn i Nörresogns kirke; hvorfor han udbad sig den »nåde«, at magistraten i henhold til reskriptet af 12te marts 1698 vilde bevæge en borgerkone til at bære det; ligesom han efter skik og brug ønskede endnu et kvindfolk til at overvære dåben som vidne og fadderske. Magistraten mente, at reskriptet i al fald næppe lod sig anvende på en natmands barnebarn, og da dens forsøg på at overtale nogen til godvillig at opfylde H. Gregersens forlangende havde vist sig frugtesløse, på grund af fordommens magt og »siden denne forretning var forbunden med udgifter af offer til trende

56. Bircherods dagbøger ved Molbech s. 475 f.

57. Reskript af J' 1692 (til magistraten i København) hos Rosenstand-Goiske, og af j1 1698 (til magistraten eller byfogden i de øvrige købstæder) hos Fogtman; hægge fremsendte tillige med skarpretter-taksten. — Troen på barnets medfødte uskyldighed har på en egen måde forenet sig med overbevisningen om det ringe hensyn, man skyldte natmands-klassen, i sagnet fra Ejsing (Ginding herred, Ringkøbing amt) ved Skive om natmandsbarnet, som man købte og nedgravede på bygrænsen som va-rn mod pesten, se II. K. Rasks Morskabslæsning for den danske almue 1839 s. 482. Det tilsvarende sagn fra Kur i Limfjorden hos Thiele 2, 63 har kun „et barn", og det sælandske fra Tudse næs „2 små tiggerbørn" (Nogle fortællinger, sagn og æventyr, Slagelse 1862 s. 30 {.).102

gejstlige«, udbad den sig stiftamtmandens resolution om hvad der skulde göres. I sit svar fremhævede Sehestedt, at »den ærlige Hans Gregersen« under alle omstændigheder havde ret til, som værge for sin familie at fordre »sit ærlige barnebarn« dobt. Des værre vilde så vei Sehestedt.s hustru, der ellers gærne havde båret barnet, som han selv være fraværende den pågældende dag. Dog skulde hans navn indføres i kirkebogen som fadder, og hans

fuldmægtig vilde som sådan mode på hans vegne; den anden fadder havde Wissing tilbudt sig at være; som tredie mandsfadder skulde magistraten udnævne og »uudeblivelig tilholde« en af de eligerede borgere, såfremt ingen af disse selv tilbød sig at fyldestgøre denne »borgerpligt«. Byens ældste lönnede jordemoder skulde bære barnet; en anden jordemoder og, hvis ingen frivillig tilbød sig, en dertil af magistraten beordret »skikkelig tjænestepige« skulde møde som kvindefaddere. Honoraret til kirkebetjæntene måtte magistraten tage af byens kasse. Derhos gjorde Sehestedt, med nogle udfald mod den »så vei på landet som i byerne« herskende fordom, indberetning om sagen til kancelliet, der »i alt approberede« hans foranstaltning. 58

Også med hensyn til natmændenes jordfæstelse havde regeringen haft lejlighed til i gærningen at godkende ordene og ånden 59 i Kristian den femtes reskript. Navnkundig er en på Langeland 172G indtruffen tildragelse. Bodlen i Klavsebølle, Boldevin Mikkelsen Tam, der tillige var natmand, havde i en borgers hus i Rudkøbing ihjælstukket en af sine knægte, Peder Hansen. Langt fra »fornufteligen« straks at få det døde legeme bortbåret, for-

58 5 brevskaber fra 28de til 31te oktbr og kancelliets approbation af 26de novbr 1791. Hverken stiftamtmanden eller magistraten (rådmand Tolstrnp og byfoged Wissing) kendte reskriptet uden af udtoget hos Botho

1, 249.

59. Jf. resk. l' 1769 til stiftbefalingsm. i Trondhjæms stift. I anledning af, at brandsvendene i Trondbjæm havde vægret sig ved, som hidtil, at begrave en natmand, befaledes: at natmænd og deres hustruer eller börn, som døde, skulde ved vægterne eller ved brandvagten bæres til jorden; dog skulde magistraten selv først røre ved ligets kiste samt efter resk. 1698 følge det til graven. — Af forskellig natur er resk. } 1748: en natmands legeme, når han for sin misgærning var henrettet, skulde vægterne med stodderfogderne lægge i kiste, og liglavet bære til jorden: Lybeckers Applikations-udtog, 1, 529.sömte byfogden endog tin embedspligt at lade det syne; og da han, efter stiftbefaliugsmandens ordre, bod 12 borgere at fore det bort, vilde disse ikke efterkomme pålæget, i det de dels beråbte sig på, at liget jo ikke var synet, og at den afdøde var et »udæd-

60 isk menneske«, som præsten efter sigende ikke vilde kaste jord på, og dels undskyldte sig med den foragt, de vilde udsætte sig for af »gemene folk« og andre på landet [d. e. øen]. Byfogden, hvem borgerne endog truede med at formere en proces, målte derfof købe kalk at strø på liget, m. m. Efter at stiftamtmanden i juni havde indmældt sagen faldt der i september en kongelig resolution, ved hvilken byfogden idömtes en böde af 20 rigsdaler, og hver af de 12 borgere en på 10 rigsdaler; af hvilke 140 rigsdaler næste år stiftedes et kirke- og fattiglegat, der endnu står ved magt. De 12 skulde derhos alligevel udbære liget, byfogden lægge hånd på

61 det og følge det til jorden med flere af borgerskabet. Heldigvis var liget imidlertid på en uforklarlig måde forsvundet. Morderen flygtede.

En selvfølge er det, at natmandens hele mellemliggende liv svarede til begyndelsen og enden. At sende hans böru til skolen faldt i lang tid ingen ind, uden når han selv forlangte det; og da kunde man være vis på, at de øvrige forældre og skoleholderen i skön enighed søgte at spærre dem vejen til helligdommen. Efter andragende fra natmand og skorstensfejer Rasmus Madsen i Århus om at få sine börn underviste, havde stiftamtmand Plessen 1722 befalet, at der skulde gives dem adgang til byens »danske skoler«; men ingen af de fire skoleholdere vilde eller torde tage imod dem:

60. Præstens foregivne vægring har dog formodelig ligeledes støttet sig til byfogdens forsømmelse (der vei igen liar været grundet i umuligheden af at tå nogen til at foretage synet). Ti under den ovennævnte „tilstand" i Ålborg 1705 rådte Bircherod prpvsten (sognepræsten) fra, efter borgemesterens opfordring at „gore vei og kaste muld på liget", i det han henviste til ritualets hud s. 336 øverst: at når nogen var hastig død, måtte ban ej jordes, for der var kendt på hans død.

61. Reskript til stiftbefalingsm. Kristian Sehestedt af } 1726 m. m. i Hofmans Fundationer 6, 218 fl., Rasmussens Kfterretn betr. Rudkøbing s. 99 f. og 198 f. — I dette tilfælde var morderen og den myrdede ikke fuldstændig jævnbyrdige. Ursin i Stiftsstaden Viborg s. 312 taler om en „duel" 1715 mellem 2 rakkerknægte, hvoraf den ene

faldt. Havde denne „uærlige" kaste måske sine egne indbyrdes æreslove?104

forældrene, med »de bedre familier« i spidsen, satte sig på bagbenene, og -- skolerne lukkedes. Stiftsøvrigheden udvirkede da et kongebud, hvorefter der ikke måtte nægtes natmandens börn »sam-kvæm med deres jævnkristne«: skolerne skulde straks igen åbnes, og börnenes, »så vei natmandens som indvånernes«, uden nogen forskel derudi informeres. To af skoleholderne forlangte da deres afsked, og megen tid hengik, inden forholdet ordnede sig. Mærkeligst er det, at fire af byens gejstlige personer, hvoriblandt lektoren i teologi ved katedralskolen, ved forskellige skriftlige erklæringer havde pustet til ilden og styrket modstanden; men de fik også gennem bispen en tilrettevisning, som havde både næb og klør. 62 1735 forefaldt noget lignende i Randers: de danske skolemestre nægtede, til trods for magistratens tilhold, at optage natmand Gregers Rasmussens 6 börn. Stiftbefalingsmand Holck forordnede da, at hver skolemester skulde tage nogle af börnene, »dog at de sættes på et sted for sig selv i stuen, eller i et aparte kammer, om dertil er lejlighed, at de ikke have samkvæm med de andre skolebörn«. Det var kristelig lighed med verdslig tillempelse! den beske lægedom måtte indgives i små skefulde. Selv sådanne halve forholdsregler blev i tidernes løb ikke uden alle velgörende følger. ' 63

Ligesom end videre natmændene i kirken havde deres eget 64

62. Resk. til stiftbefalingsm. og biskoppen i Århus af a' 1722 hos Fogtm. og et andet af samme dag til biskoppen hos Rothe 1. 572 ff.; Hübertz Blik på staden Århus s. 98 ff'. (Aktstykker 3, 125).

63. Ilübertz Blik på st. Årh. s. 100 anm. — Efter de prøver, jeg kender, Bkrev natmændene i købstæderne henimod hundredårets slutning lige så godt, d. v. s. bogstaverede lige så slet og udtrykte sig lige så ubehjælpsomt, som f. e. skarpretterne ved dets begyndelse eller sogne-fogderne langt ind i det I9de hundredår.

64. F. e. i Dejbjærg: Trap 2, 808. I Holbæk havde „rakkerhusets" beboere deres egen lukkede stol, stillet på tværs for kvindestolene lige op til kirkedoren: J. H. Larsen i Holbæk amts-avis 1849 nr. 78. Over den forskel, som göres i kirkerne „endog ved sakramenternes adminisrat-ion" [jf. i § 5 under Mariager, Madum og Vrove], i skolerne og på offenlige steder, ankes i Kobenhavns magistrats erklæring af jj 1792 og derefter i kancelli-skriv, af j3 1793. I en betænkning af Viborg magistrat (Kierulf og Tolstrup) 1794 tilrådes ophævelsen af den skik, at natmændene bo uden for portene og have særskilte boliger og pladser i kirkerne; og i en fra Middelfart 1803 hedder det: „de ere jo endog ved deres særkilte105

aflåsede rum, længst nede eller yderst ved dören, således havde de 5i5 i kroen et glas for deres egen mund! På selskabeligt eller for-3i6 troligt samkvæm med omverdenen var der overhovedet ikke at tænke. Peter Foersom (fedt 1777) fortæller blandt sine ungdomsminder fra Ribe-egnen: »natmanden eller rakkeren, når han kommer i et hus og sætter sin kniv over dören, gör hele huset uærligt: man begegner ham desårsag med tvungen hoflighed omtrent af den art, man vilde vise Bélsebub, om han besøgte en; men ingen bruger den kniv, ske o. s. v., han har betjænt sig af, iS7 (i) en god stund efter«. Mindst kunde der være tale om ægteskabelig forbindelse med de andre samfundsklasser. Natmændene måtte holde sig inden for deres egen kreds »og have måttet gifte sig iud i natmandsfamilier, som således have udgjort en særskilt slægt for sig«, hedder det fra Slangerup 1794. Den forargelse og beklagelse, det vakte, når en ærlig-født kvinde undtagelsesvis havde knyttet sin skæbne til en natmands, genklinger sörgelig i den vidt udbredte vise om »rakkerens brud«. Ikke engang i tyendeforhold til de ved fodsien mere begunstigede var det natmandspersoner muligt at indtræde; ti ingen vilde arbejde og samleve eller, som det i bondesproget udtrykkes, »tjæne i gårde« med dem. Tog nogen en natmand i sin tjæneste, vilde han beboide få af sine folk, og næppe lik han nogen i deres sted. »En natmand kan jeg sidde til bords med«, forsikrer 1793 stiftamtmand Sehe-stedt, »overbevist som jeg er, at jeg intet taber derved, og formodende, at mit embede vilde holde mig fri for øgenavne eller offenlige forhånelser desformedelst; mens jeg kan hverken lægge en natmand i sæng hos nogen af mine tyende eller lade ham spise

boliger og pladser i kirkerne i en afkrog ligesom udmærkede til at afskyes". Sml. i øvrigt fattigfo. for købstæderne af j< 1708 § 18, og Danske lov 2-22-50.

65. F. e. i Holbæk, ned i vort hundredår, hos værtshusholder Sören Fris (mundtlig meddelelse af en samtidig). '

66. En tilnærmelse, men af betænkelig art, ligger måske dog i, at f. e. natmandens kone i Køge gav sig af med blandt bønderne at signe, mane og give råd mod hekseri: resk. 1759.

67. Om samlinger af danske landskabsord m. m. (ved Molbech 1820) s. 36.

68. Svend Grundtvigs Gamle danske minder 3, 8 ff. og anmærkning dertil s. 225.106

med dem; ti følgen blev, at ingen almuesperson efter den tid spiste i mit hus ved svendebordet eller lagde sig i nogen af mine folke-sænge.« End ikke al den list, som kvinder af natmandsstanden, efter amtmand Hansens beretning s. å., ofte anvendte for at slippe hemmelig ud fra deres folk, var borgen for »den« attråede held: »det öjeblik, de røbes — endog efter adskillige års forlob — at være af natmands-slægt, må de enten tilbage igen eller forrejse hen, hvor ingen kender dem.« Den forrige natmand i Vils på Mors, Peder Jænsens tvende sönner og hans datter ønskede at for-tjæne deres brod som tyende hos almuen på landet; men den gamle indgrode fordom lagde dem en uovervindelig hindring i vejen. »Gærne vilde jeg«, ytrer i den anledning præsten Søltoft i Vejerslev, »tage datteren, som er en ferm • pige, i tjæneste, men kan ikke, uden at alle mine øvrige folk ere færdige at rebellere og løbe bort af deres tjæneste. Jeg har tilbudet dem, at hun måtte spise med min kone og mig de første dage samt sove hos min kone; men alt dette hjælper ikke det mindste«. Sådanne mistrost- 69 ende erfaringer afholdt dog ikke andre embedsmænd fra at gore lignende forsøg. 70

Endnu mindre var det görligt for nogen af »natmands-art« at træde over i en stilling som landmand eller båndværksmand. 1736 androg natmand Hans Nielsen i Kolding for kongen, at »fordi hans fader havde været natmand, havde han og måttet sig af samme håndtering ernære, som han både i distriktet om Kolding og der i byen, hvor han da i 7 år havde haft bopæl, havde drevet, og opført sig skikkelig og vei; og da han havde mange börn, som til—

69. Skrivelse til amtmand Ferslew af 1794, medsendt som vedlæg til dennes andragende af f!. „Selv torde jeg ikke af frygt for min kone byde mig til det sidste", tilföjer præsten skælmsk. lian ønskede en kongelig ordre „for visse, såsom husbond og præst", til at tage de nævnte personer i tjæneste, med straffebestemmelse for de øvrige tjænestefolk, der desårsag gjorde sig opsætsige eller gav hinanden stikpiller.

70. Ferslew, amtm. i Dueholms, Ørum og Vestervig amter, fortæller i sit nysnævnte andragende til kancelliet, at til at fare med det lidet fartøj, som han for sine mange embedsrejsers skyld holdt på Limfjorden, brugte han natmandens søn i Tisted; og at han ved sine forestillinger og ved sin personlige nærværelse havde bragt det så vidt, at den anden skibskarl fandt sig deri. — Sml. neden for s. 130 og i § 5 anm. 25.

--------107

lige med ham og hustru sukkede over deres foragtelige stand, og ønskede at måtte dem med bondearbejde ernære«, så anholdt han om kongelig tilladelse til, at de »fra natmandsstand måtte indtages i bondestanden og enten købe, fæste eller leje et lidet bondested, hvor de kunde bekomme, og at de ikke af nogen måtte foragtes; men at han med hustru og ægte börn måtte derefter agtes, æres og antages i alle måder som andre ærlige bender folk«. Efter at stiftamtmanden var hort, pålagdes det denne, i følge forordningen af 21de marts 1G85 at mæntenere natmand H. Nielsen, såfremt nogen skulde ville påføre ham nogen vanære. Des værre lader fordommens bom sig ikke omblæse ved et kongelist mundsvejr.

Og nu håndværkslavene? rene skulde disse være —»som var de pillede af duer« hedder det i en ældre tysk formular. Men hvad var mere urent end natmændene! Derfor udtalte også 18 medlemmer af Københavns magistrat i en erklæring til kancelliet af 17de oktbr 1792, at »fordommen mod de såkaldte natmands-folk, om den ikke der i staden var så almindelig som i provinserne, dog endnu var rodfæstet i håndværkslaveue«; og at de to omspurgte jyske natmandsdrenge ikke vilde kunne væntes antagne af nogen mester, hvad enten det skulde ske straks og imod en duçor, eller efter at de havde været indtagne til opdragelse i det derværende opfostringshus; ti det vilde ikke være muligt, at deres herkomst kuude holdes skjult, »allerhelst der ved de fleste låve endog fordredes attest for ærlig fødsel«. Først ved forordningen af 21de marts 1800 (§ 7) om håndværkslavene i København afskaffedes jo enhver »tvang af udlændiske lavsfordomme, vedtægter eller skikke, der strede imod

kongens love«, deriblandt »de såkaldte geburtsbriefe« eller døbeattester om fødsel af »ægte« forældre.

Med alt dette skal det indrömmes, at natmændenes forstødte og forpinte tilstand ikke var uden alle ydre fordele. Mod indgreb i alt under natmandsfaget henhørende var de sikrede over for en hver, der havde et »ærligt« navn at miste og satte pris på at be-

71. J. t. XXVII, 118 resk. af 1736 til itiftbcfalingsm. Gabeli Ribe; jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 787.108

vare det. Og det er muligt, at hine forretninger undertiden var ret profiterlige. 1792 siger amtmand Wallmoden i Nykjøbing amt, at disse folks fortjæneste gav dem »bedre levebrød end den stræbsomste bonde«. I købstæderne havde de ved den tid i reglen, foruden fri bolig, lidt lön af byen; natmanden i Vordingborg f. e., efter akkord med byen, for at feje alle dens skorstene 24 rigsdaler årlig, hvilke i forbindelse med »billig betaling« efter overenskomst for hans andre forskelligartede forretninger satte ham i stand til at »leve med en talrig familie godt«. Men også længer tilbage i tiden er det rimeligt nok, at natmandens bedrift stundum har kastet ikke så ganske lidt af sig. Derfor taler det allerede, at flere af dem ses at have gjort krav på delagtighed i almindelige borgerlige rettigheder og i de samfundets medlemmer tilbudte goder. Det er gærne et vist materielt velvære, der afføder trang, om ikke til en mere ideel, så til en mere »agtet« tilværelse.

Yderlighederne rækker ofte hinanden hånden. Natmændenes vanhellighed gjorde dem på en måde fredhellige eller uberorlige selv da, når de havde forbrudt sig mod loven. 1714 var i Lundenæs amt en soldemager bleven myrdet af en natmand og en skorstensfejer. Morderne holdt sig straks til siden, nu på et nu på et andet sted, blandt en flok »af sådanne folk som de selv ere«, hvilke, efter amtmanden, Jörgen Lunds, indberetning, »den menige mand, en del i henseende til det embede, som de ere af, og en del formedelst de med gevær er bevæbnet, undser sig for at pågribe«. I henhold hertil indledes en kongelig ordre til alle Nørrejyllands øvrigheder på følgende besynderlige måde: »efterdi den om deslige folk 1685 udgangne forordning mælder, at de på ingen måde som uærlige bör anses«, så skulde der göres alvorlig anstalt til mordernes pågribelse. Hvorhos det ikke ansås for overflødigt udtrykkelig at foreskrive, hvem der, når man flk fat på dem, havde at lægge dem i jærn o. s. v.

72. J. t. XXIII, 155 ff. (jf. Fogtm.): 3 reskripter af fj 1714 til J. Lund, til de øvrige amtmænd, og til stiftbefalingsmændene (der tillige skulde instruere köbstedøvrighederne). På landet var det regiments-gevaldigeren ved den til eftersøgningen medgivne militær-magt, i købstæderne „byens tjænere", der skulde slutte de pågrebne i jærn m. m. — Om125

I følge en konsekvent teori, der næsten havde antaget karakteren af en ubönherlig naturlov, drejede alt hvad der på nogen måde vedrørte natmandsvæsenet, sig i en kreds med »uærligheden« til midtpunkt. Heraf udsprang til sidst en anden, forbigående, vinding for enkelte uatmandsfamilier. Så snart nemlig regeringen begyndte med fastere hånd at gå omløberiet på klingen, måtte den ofte komme i forlegenhed med de böin, som den stadig forefandt i omstrejfernes følge. Tidligere hjalp man sig f. e. med at lade il börnene indsætte i »tugthuset« med forældrene. Siden fandt man dette upassende, og stræbte at få börnene, for vedkommende amts regning, »udsatte« eller »indlejede«, i al fald så længe forældrene sad fast, hos bønderfolk enten i nærheden af anholdelses- og doms-stedet eller, for så vidt det kendtes, i fødesognet. Men ingen overtalelser kunde bevæge en skikkelig bondemand til at modtage et sådant barn, når det var, eller han stod i den tanke, at det var, et natmandsbarn. Man havde da intet andet valg end at indakkordere barnet til midlertidig forplejning hos en natmandsfamilie, der naturligvis benyttede sig af lejligheden til at skrue betalingen op; og, hvad der var det værste, opholdet i et sådant hus »satte en vedvarende skamflik på disse uskyldige börn«, hvorved opnåelsen af hoved-hensigten : deres opdragelse til agtbare medlemmer af samfundet, forstyrredes eller vanskeliggjordes.' De to nys under 1792 nævnte natmands-drenge var f. e., efter flere frugtesløse forsøg på at få dem anbragte i egnen om Lemvig, af stiftamtmanden blevne tingede i

mordet, der i dyrisk grumhed sager sin lige, så vei som om den ikke mindre raflinert-grusomme henrettelse af den ene morder (den anden var død, og hleven begravet af sine kammerater) se J. Lunds beretning i Htibertz Aktst. vedk. Årh. 3, 84 f. To natmænd, fader og sön, der havde overværet eksekutionen, brød 4 dage efter ind i et

lius i Bølling herred, hvor de skød en höjfrugtsommelig kone med kugle og hagel, o. s. v !

73. Se f. e. to reskripter fra 1748 i Fogtm. Alf. reg. 1, 258: 2 horn på 5 og 6 år skulde, mod en ugenlig afgift til „administrator" af 2 mk. for hvert, hensættes i Viborg tugthus tillige med 4 omløbende tiggere, som formedelst falske passe var dömte til arbejde der. Snil fremgangsmåden med nogle Tatcrbörn under Kristian den 6te, neden for i § 6.110

kost »indtil videre« hos natmandsenken i Ribe. Samme år anholdtes i Ålborg to omlobende tiggersker, søstrene Kristiane og Anne Marie Jænsdatter, af hvilke den förste havde med sig to småpiger, den sidste to smådrenge. Ved politiretsdom blev således kendt: de fire börn burde efter vedkommende øvrigheds foranstaltning besörges opdragne i den tid — et år —, modrene var i tugthuset. Som følge heraf lod stiftamtmanden i Viborg börnene køre til Skive, hvor by og herredsfoged Selmer dog påviste, at de ikke hørte under Salling herreds jurisdiktion, men havde hjæmme under Resen birk, hvis birkedommer, Møller, det derfor pålagdes at tage sig af dem. Han oplyste, at de alle fire var fødte i det hus, Hans Mortensen natmand i Vinde ibode, og at deres mødre, af hvilke »den ene var gift med Jæns Nör, og den anden havde været det med eu anden natmands-karl, som da var død«, var dotre af den forrige natmand, Jæns Hansen. I dette deres fødehus måtte øvrigheden indleje börnene på de af H. Mortensen stillede vilkår: månedlig forudbetaling af 2 mk. 8 sk. for dagen, foruden noget til gangklæder af »uldet og linnet«. Derhos skulde den ældste pige passe det mindste barn; hvorimod de to andre börn kunde gå i den nærmeste skole. Alene til kost og »forfleguing« for de fire börn »bedrog« dette for et år over 150 rigsdaler, eller i alt en udgift for det lille Skivehus amt af omtrent 170 rigsd., d. v. s. for hvert barn omtrent det dobbelte af hvad der ellers der i egnen gaves for et plejebarn, nemlig »20 rigsd. årlig og nogle få rigsd.

74. Indberetning fra stiftamtm. Hellfried af J4 1792. De voksne, „en karl og 2de kvinder", var grebne og dörate i Lemvig efter fo. 1778, hvis § 1 også afgav normen for deslige börns behandling. I følge en under den næste sag af Sehestedt påråbt kancelliskriv. af f 1791, som jeg ellers ikke kender, skulde det dog først undersøges, om der ingen venner eller frænder var, som vilde overtage deres opdragelse.

75. 2 ordrer fra stiftamtm. Sehestedt til Selmer og til Møller, et j svar fra denne, ogSehestedts indberetning til kancelliet af}* 1793. Sehestedt vilde haft udgiften fordelt på „hele stiftets amters kontribuerende I hartkorn", hvorpå kancelliet i sin skrivelse af s. å. dog ikke gik ind. I Møller mente, at kunde man få börnene ind ved mødrene i Viborg tugthus, vilde de få bedre kost og mere varme, hvorfor de vilde behøve J „mindre klæder på kroppen" (!), medens de store tillige der kunde lære I at gore noget med hænderne. Med hensyn til betalingen må det erindres,] at medens andre plejebörn, f. e. uægte börn af tyendeklassen, når de var '111

til klæder«. Men derved vandtes rigtignok skolegang så længe — under sognefogdens tilsyn — for de tvende natmandsbörn; noget, som endnu den gang var ualmindeligt på landet. Skade kun, at det derværende skolevæsen var i en ynkelig forfatning.

Allerede af det foregående vil man kunne skönne det standpunkt, som indtoges af regeringen over for den så at sige landgængse trossætning om natmændenes »uærlighed« : i princippet ikke alene har den aldrig underskrevet, men endog én gang for alle underkendt denne sætning; i anvendelsen på de enkelte tilfælde har den som alleroftest, i fuld overensstemmelse hermed, gjort sit yderste for at modarbejde eller forebygge de sund kristelig sans oprorende og simpel borgerlig retfærdighed nedbrydende konsekvenser af hin folkelige overtro. Men undertiden, når fordommen kom frem i visse fornemmere eller tætsluttede kredse, var statsmagten svag nok til at give efter for den eller forsigtig nok til at fire for den. Teori og praksis stemmede da ikke med hinanden. På den ene side er kongerigets lovgivning derfor uplettet af bestemmelser som den, hvorefter rakkerne (die Abdecker) i Slesvig og Holsten var udelukkede fra lavene (unzunftfahig), medens sagen dog faktisk

voksede lidt til, en del at året kunde fortjæne foden ved småarbejde hos bønderne, torde der for natmandsbörns vedkommende ikke göres regning på sligt. — 1786 var der „indtil videre akkorderet" med natmanden i Agersborg [Østerhan-herred] om 3 mk. ugenlig for underholdning af et forældreløst, formentligt natmandsbarn: Fogtm. Alf. reg. 2, 788.

76. Se 1802 i Egeria 1, 1, 438 ff. Ned. f. § 5 anm. 56. Om de på landet omløbende natmandsfolk skriver amtmand Pentz 1793 fra Randers: „for nærværende tid lærer de intet, fordi ingen vil eller tör tage imod dem"; hvorfor han vilde have dem dannede til „nyttige borgere" i en dertil indrettet skole.

77. Verordn. f 1756 § 1. Navnlig ved Kristian d. 6tes tyske patent af f 1734 for Slesvig og den kongelige andel af Holsten (1784 udstrakt til hele Holsten) var adskillige andre rets- og ordensbetjænte, f. e. sluttere, natvægtere og bytjænere, blevne erklærede for „ærlige og redelige". I Tyskland, hvor „uærligheden" tidligere „nogle steder" havde haft et meget vidt område, havde rigsdagen 1548 (Reformation guter Poliz. tit. 37 § 1) og 1577 (Reichspolizeyverordn. tit 38 § 1) gjort sig til112

forholdt sig ligeså hos os. På den anden side var det navnlig landmilitær-etatens potenserede æresfølelse, regeringen ikke havde mod til at binde an med eller kraft til at beherske.

Ufordrageligheden fra denne kant skinner allerede frem af et lille københavnsk optrin fra 1707, som dog er mærkeligst ved nogle ytringer i politikommissionens erklæring desangående. En dag, da »tvende af natmandens folk« kom ridendes gennem Norreport, viste de sig temmelig nærgående og drillevorne mod en »granadier«, Kvat Fasse, der stod på post som »gefrieder«, mod tamburen, som sad på en sten, o. s. v. Da den vagthavende lieutenant »fik at vide, hvad det var for folk, kaldte han vagten sammen og forbød dennem, ej at befatte sig med dem«. Men en sådan »formastelse« kunde ikke gå ustraffet hen, »og ihvor vei vi«, siger politikommissionen, »udi loven og de udgangne forordninger ingen straf for sådanne forseelser haver, som begås af slige folk (!), så drage vi dog undseelse for at domme hannem fden mest skyldige] efter krigs-artiklerne, hvorefter det ej os vedkommer her at dömme, og desforuden findes ej heller nogen kasus derudi, som hertil kan hentydes, eller på sådanne folk (!) appliceres«. Det gjaldt imidlertid om at »statuere et eksempel for andre sådanne, at de ej skulde tænke,at deres skarnuren handtering skulde lige så vei eksimere dem for al straf, når de forså sig, som den afsondrede dem fra andre folkes omgængelse«. Kommissionen indstillede derfor til h. kngl. m., om ej den kådeste af de to, Kristen Pedersen, kunde afstraffes med at »udfores på skinder-karren fra fængselet, som han da sad udi, ud af byen neder ad Vimmelskaftet og Amagertorv og så Købmagergaden igemmen, hvor han langs på vejen skulde piskes med ris«, og skulde de holde stille med karren uden for fængselet på torvet, på Amagertorv og uden for vagten ved Nörreport (og det en dag »granadiererne« havde vagt), hvor han på hvert sted med 9 slag langsom og til gavns skulde piskes, og dernæst forvises byen. Hvad Kr.

opgave at modvirke fordommen; og 1731 var man gået videre i samme retning (se det i anm. 52 nævnte liilag punkt 4), men undtog rakkerne (die Scbinder), der først blev ærlige i den anden generation, når den første havde drevet „en anden ærlig levevej" i det mindste i 30 år. Sml. straks ned. f. s. 114.113

Petersens mel skylflige, Anders Svendsen angik, formentes, at »som han ikkuns havde redet vagten for nær, og han da så lang tid [fra den 7de til den 22de juli] havde siddet udi fængsel udi det værste hul eller kælder under rådhuset, kunde han for videre straf forskånes, dog at han skulde kore karren for den anden«. Denne straffemåde, der gör kommissionens opfindsomhed ære, bifaldtes i et og alt i konseillet, hvorfra de fornodne ordrer i kongens navn udgik til byfogden og til politimesteren. Efter den förste ordre var det natmanden, der skulde foretage piskningen; i folge den sidste skulde samtlige vægtere gå for, bag og ved siderne af ?T8 karren »for at hindre og afværge, at ingen insolentier blev begåede«. Vægterne, der dog ellers måtte lade sig byde adskilligt, fandt dette for stift: de matte jo holde på deres ære. Eksekutions-dagen, den 2den avgust, gjorde »kompaniet« en »tumult«, der bragte de mest 179 opsætsige i arrest og under retslig tiltale.

Endnu tydeligere udtrykker den militære rettroenheds forsagelse af alt natmandsvæsen sig gennem den trafik: at bonderkarle for at slippe fri for »kongens tjæneste« gav sig i natmandens, — et borgerligt selvmord, der ikke vil forbavse den, som ved, hvor i lidt man den gang og længe efter undså sig for at lemlæste sit)80 eget legeme for at undgå at blive soldat. To tilfælde af denne art er mig bekendte, bægge fra Kristian den sjætes tid. 1736 havde obersten for fodgarden, Walter, ladet andrage, at en soldat, Simon Jænsen, havde nyttet en permissions-rejse til Jylland til at

78. Sæl. inril. 1707 lit. C. indberetning og indstilling af politikommissionen (politiretten: fo. f\ 1701 1-

2hvoriblandt kommandanten, en admiral og N. Slange. S. t I.VI, 113 (til Fredr. Eissenberg) og 147 (til 01. Romer).

79. Sæl. indl. anf. st. den af Romer undertegnede relation om vægternes tumult og formastelse. Efter tilsigelse havde de modt på rådstuen

I i deres bedste mundering. En af de ivrigste tumultuanter „kaste sit ge-

vær fra sig hardt imod gulvet, rev sin bælterem af, kaste den med kabuds og kjortel fra sig og lagde det tilsammen på sin morgenstjærne, sigende:

gid dj— være vægter på sådan måde I" I folge konseillets af kongen approberede betænkning pålagdes det politirettens kommitterede at lade de

4 ophavsmænd forderligst eksaminere og diimme efter loven og forordningerne. S. t. LVI, 164. Mærk for ved anm. 51 og 59.

80. J. Bille 1730 i Danske saml. 4, 201; jf. fo. ä4 1774 i §7(}° 1788 § 18; kanrelli-cirknl. J' 1813).

8114

tage tjæneste hos natmanden i Horsens, »og således havde gjort sig selv infame« for ikke at blive reklameret; hvorfor kongen befalede, at S. Jænsen »sig til straf og andre letsinde(n)de gemytter til afskræk«, skulde arbejde sin livstid i jærn iblandt de uærlige slaver udi Fredericiæ fæstning, hvorhen den »höjst strafværdige« natmand på egen bekostning skulde lade hannem bringe. 1739 havde 81 stiftbefalingsmand Iver Holck tillige med de ovrige sessions-deputerede ved det nordre jyske national-regiment infanteri indberettet til ober sekretæren i det danske kancelli, at en landsoldat ved navn Sören Povelsen Bjærget havde givet sig af h. m.s tjæneste til natmanden i Karup [Kårup] by og sogn udi Borlum herred i Vendsyssel, og anbefalet »sligt et liderligt menneske« til eksemplariter at afstraffes; hvorpå kongen resolverede, at Holck skulde lade S. Povelsen på lovlig måde tiltale og over ham hænde dom. 82

I en anden udskrivningssag under samme konge lodes natmændene ikke ganske i stikken af regeringen. Ved et udskriv-ningsmode i Tisted 1742 skete det, at [af de störste lodsejere] for trende strolæge (alle på Mors) præsenteredes som reservesoldater trende personer, »hvoraf de tvendes farfader havde været natmand, og den tredies moder en natmandsdotter, hvorudover de ovrige interessenter i samme strolæge befrygtede, at disse reserver skulde vorde kasserede, og de blive tilpligtede at anskaffe andre i deres sted«. Sessionen indstillede derfor sagen til kongens resolution, som lød på, at disse karle skulde som reservesoldater enroleres, »efterdi 1) de vare anselige og tjænstdygtige, 2) hverken de eller deres forældre nogen tid havde haft med natmands-handtering at g8re, 3) kongens forordninger befriede natmænd for at pålægges nogen beskæmmelse og vanære, og 4) det kunde drage skadelige følger efter sig, om sådanne folk som disse skulde fra enroleringen udsættes«. 83

81. Resk. V 1736 til magistraten i Horsens i J. t. XXVH, 107 f. (Fogtm. Alf. reg. 2, 787).

82. Resk. y 1759 i J- t. XXVII, 478 a.

83. Resk. JTS 1743 til sessionen for landmilitsen i det nordre jyske national-regimente, i J. t. XXIX, 15 f. (jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 5). Om indretningen af strølægene se navnlig fo. J 1753 § 5. — Betydningen af (nordre og) søndre i denne forbindelse er misforstået i Allens Det danske sprog i Sønderjylland 1, 404.115

Men selve de våbenføre natmandssønners udskrivning til mili-tærtjæneste dristede myndigliederne endnu ved hundredårets slutning sig ikke til at håndhævde; en forsagthed, hvorfor hensynet til »den almindelige mands« fordomsfuldhed måtte bære hovedskylden. 1791 havde stiftamtmand Sehestedt og biskop Tetens i Viborg foreslået, at for at udrydde tanken om de omstrejfende »natmændsfolks« uærlighed skulde alle de tjænstdygtige iblandt dem straks antages ved regimenterne; hvorhos de opvoksende drenge måtte lige med andre bonderbörn antegnes i de distrikter, hvor de befandtes, blandt reserva-mandskabet. Generalitets- og kommis-sariats-kollegiet, hvis erklæring kancelliet æskede, kunde ikke give sit samtykke til dette forslag: »man vilde ikke tale om den

besvær, regimenterne rimeligvis vilde have af sådanne tvungne og ved selvrådighed og orkesloshed fordærvede folk; men det, som fornemmeligen kom i betragtning, var, at soldaten efter den almindelige fordom, som, skönt urigtig, dog med varsomhed måtte behandles hos et helt korps, næppe vilde finde sig i at gore kammeratskab med folk af dette slags, og at tvangsmidler i dette tilfælde letteligen kunde have farlige folger. Man kunde derfor heller ikke tilrade, at natmændenes drengebörn som sådanne skulde anfores i reserve-rullerno og, imedens de endnu toge del i forældrenes håndtering, udskrives som virkelige landsoldater; men kunde det derimod bringes derhen, at disse börn i en tidligere alder hensattes at tjæne hos bønderne, så man ikke noget mod indførelsen kunde være at erindre«. Så påfaldende deune folelse af vanmagt over for massens råhed kan synes at være på en tid, da den militære tugt havde en mængde »tvangsmidler« mod den enkelte at byde over, så indgrot var frygten i hærstyrelsens bevidsthed og samvittighed. Næste år mældte sagen sig pä ny i en mere

84. Kancelliets skrivelse af V 1791 til generalitetet, og dettes svar (i en under næste sag fremlagt afskrift) af V s-4- Stiftamtmandens og •bispens forslag kender jeg kun af kancelliets omtale i den nævnte skrivelse. Det var fremsat af dem i deres egenskab af over-direktører for Viborg tugthus, og stod i forbindelse med en påtænkt adskillelse, i lighed med den ved barnehuset på Kristianshavn 1790 foretagne, af „de ærlige arrestantere" fra de uærlige. Sml. oven for § 1 slutn.

85. „Den polske buk" var dog afskaffet 1790, og „pælståningen" blev

det 1792.132

personlig skikkelse. I det herredsfoged Bork, som störste lodsejer på strøgodsets vegne, til krigs- og landkommissæreu, Fischer, i en del af det søndre jydske national-distrikt fremsendte de ny ruller for Vorgod og Dej bjærg sogne, bemærkede han, at i Bejbjærg sogn bode natmanden for Bølling herred, JænsJørgensen Kvernberg, som havde tre sönner hjæmme på henholdsvis 19, 16 og 10 år; de fandtes ikke i lægdssedlen fra ekstra-sessionen, skönt de der var angivne; derfor havde lægdsmanden også her udeladt dem; men faderen ønskede, at de måtte indskrives i rullen og nyde samme ret som andre reserver. Fischer forespurgte da hos kancelliet, om disse ynglinge »og alle af samme slags« skulde tilføres rullen, og om han i så fald måtte af dem trække mandskab til militær tjæneste, eller han formedelst den blandt almuen herskende fordom skulde forbigå dem ved udskrivningen? Generalitets-kollegiet hørtes atter, men henholdt sig til'sin forrige erklæring, og i overensstemmelse med denne affattedes kancelliets svar til Fischer.

At kollegierne således, af lidet mandige bevæggrunde, bort-stodte den om sin lovlige ret bönfaldende, blev naturligvis ikke uden sin straf: det lyder som en forbandelse over regeringens klejnmodighed, når vi mer end 20 år efter hører, at de to yngste af Jæns Kvernbergs her omtalte sönner var blandt de natmands-folk. som med kvinder og börn løb om i Kingkøbing amt. Den i almindelige afgörelse af princip-spörgsmålet har også haft sin del af skylden for, at det gik så sent med natmandssönners optagelse i hæren (hvorom mere under næstfølgende overskrift); ti, som Bork ytrer nogle måneder efter, fordommen »vandt stor styrke« ved kancelliets resolution.

Som det gik ved hæren og reserven (landmilitæret og laud-milicen), således ved flåden og dens forsyning med udskrevet eller

86. Borks skrivelse fra Ringkøbing ; 1792, Fischers forespörgsel fra Horsens y 1793, generalitetets erklæring (denne gang undertegnet af 2 prinser af Hessen m. fl.) af y, og kancelliets svar til Fischer af s. å. De 2 sidste også, hos Ros.-Goiske og Fogtm. Bork i erklæring af) s. å. indsendt som vedlæg til Hellfrieds i anm. 90 nævnte betænkning. — Ved fo. om stavnsbåndets løsning af y 1788 (jf- rcsli;- ' 1791) havde udskriv-ningsvæsenet fået en ny skik.

87. Om Kristen Jörgensen se i § 5 sidste afsnit. Niels J. opføres på natmandslisten 1819 som havende i følee 1 kvindfolk og 3 börn.117

låst mandskab. I det natmændene faktisk var udelukkede fra indførelse i serailerne, og med dét samme afskårne fra udskrivning til den kongelige sotjæneste, gik de tillige glip af de dertil knyttede fordele. Det var kancelliet, som først kastede sine öjne på søetaten som muligt tilflugtssted for de af fordommens furier piskede jyske

»natmandsfolk«. I april 1793 foreholdt det admiralitets- og kommissariats-kollegiet, hvor magtpåliggende det var at få denne »virkelige landeplage« til bunds afhjulpen, og »skulde tjænstligst fornemme, om ikke enten de voksne mandfolk af natmandsklassen eller måske snarere drengebørnene af samme kunde anbringes ved søetaten og på den måde göres til nyttige borgere i staten, samt, i fald dette kunde ske, hvad antal der da kunde modtages og hvad vilkår disse måtte væntes at blive tilståede?« Halv uudvigende halv imødekommende svarede admiralitetet, at det eneste, det kunde gore, var, at de voksne natmandsfolk og deres drengebörn, som var skikkede til søtjænesten, blev anbragte i koffardifarten og sø-enrolerede, hvilket skulde blive enrolerings-cheferne i Jylland tilskrevet, på det disse folk uden nogen vanskelighed eller hindring kunde blive enrolerede til søtjænesten, hvorved de altså indgik i de 8ø-enroleredes rettigheder. Når i øvrigt ingen skipper måtte vægre sig ved at forhyre dem til sit skibs bemanding, og de således bragtes i »en anstændig næringsvej«, vilde fordommen mod dem i nok med tiden hæves. På god kancellivis undlod det juridiske kollegium ikke at afæske samtlige stiftbefalingsmænd og amtmænd

88. Se, foruden tidligere forsøg under Fredrik d. 4de og Kristian d. 6te, fo. j 1770 (V 1788 § 43), hvorved kongen tilsigtede i påkommende

! tilfælde at sikre flåden et godt antal dygtige, indfødte søfolk.

89. En henvendelse til admiralitetet havde løselig været på hane i kanc elliet under den endelige forhandling f oktober 1792 om de 2 oven-n æv li te natmandsdrenge, og foresloges igen i marts næste år afColbiörn-scn i anledning af de 2, som var anholdte i Ålborg. — Kancelliets skrivelse er af 1793, admiralitetets svar allerede af y nast efter. I den ordre, sidstmældte kollegium s. d. udstedte til de jyske enrolerings-chefer, og hvoraf en genpart haves i Jürgen l'ohlmanns erklæring af

s. å., hedder det, at indførelse af natmandspersoner i sørullen, når de ellers kunde bevise at være fri folk og intet bånd eller forbrydelse hæftede på dem, „aldrig liavde været forbuden"; og det siges udtrykkelig, at de således indførte også vilde indgå i de sø-enroleredes „forpligtelser" [hvortil hørte eventuel udskrivning til flåden].118

i Nørrejylland deres mening: »om de måtte finde det af admiralitetet anviste middel tjænligt, og udforeisen, uagtet almuens fordomme mod natmandsfolkene, muelig ?« Men derved kastedes forslaget ind i en skærsild af betænleligheder og protester, der fortærede det. Resultatet af de indkomne betænkninger sammenfatter nemlig det i kancelliet gjorte uddrag således: »alle ere de derudi overensstemmende, at natmandsfolkene, hvis antal daglig forstörres, ere landet og dem selv til största plage; at det almene vei og menneskekærlighed fordrer, at der bliver sörget for deres anbringelse i en anstændigere og for dem alle tilstrækkelig næringsvej; men kuns kammerh. Bülow [i Skanderborg ogÅkær amter] bifalder det af admiralitets- og kommissariats-kollegio i forslag bragte middel; de evrige stiftamtmænd og amtmænd have alle forkastet det som uudførligt, og have i det sted, hver for sig, opgivet forskellige måder til öjemedets sikreste opnåelse.« Nogle af de fremførte indvendinger kunde være fornuftige nok. Det var kun få natmæud, der vilde kunne enroleres formedelst fodsel og ophold ved stranden, ingen formedelst søvanthed. Kom de end til at stå i rullen, vilde de, som lob landet om, dog vedblive dermed. Det var umuligt at tvinge en skipper til at forhyre natmænd: når han f. e. undskyldte sig med, at han havde folk nok alligevel, eller når hele besætningen, som det ofte var tilfælde på vesterjyske fartöjer, bestod af nogle få mand, der var indbyrdes beslægtede eller fælles lodhavere i skibet. Selv en af udskrivnings-cheferne, Pohlman (i Hjærting) frygtede, det vilde holde hårdt at få natmændene anbragte uden alene med Grönlandsfarere. Bedre var det da, mente flere, til en begyndelse at stikke dem ind i Holmens »divisioner« eller »faste stok«, hvor subordinationen var större, og de enkelte lettere kunde skjules iblandt mængden. Andre malede mørke skræmmebilleder på væggen, i det de f. e. udpenslede de rædsomme følger, foranstaltningens gennemførelse kunde have for de ulykkelige skippere. Eller hvad, om hans majestæts to militær-etater kom i indbyrdes krig, når soldaterne lod matroserne hore, at de tjænte med »uærlige«. Det sidste blev da værre end det förste, forsikrer amtmand Hansen. 9

90. Kancelli- cirknl. af y 1793 (jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 788 f.). Betænkninger fra de 9 stiftamtmænd og amtmænd. Guldbergs er ledsaget119

For landets vedkommende blev derfor den af admiralitetet trufne anordning uden praktisk betydning. I den förste hede blev rigtignok efter vedkommende enrolerings-chefs rekvisition mand-könnet af natmandsfamilierne tilsagt at møde på, den ved Vilssund i april 1794 afholdende session for at enroleres og udskrives til søtjæneste; »men«, da det kom til stykket, »gjorde den indprentede fordom hos almuen imod disse mennesker det betænkeligt for sessionen at udskrive dem til tjæneste, da man med grund befrygtede, at det udskrevne betydelige antal matroser, som derfra skulde transporteres til Kobenhavn, vilde have iværksat et eller andet ubehageligt optrin desformedelst«. I købstæderne er det muligt, at foranstaltningen bar nogen frugt; et eksempel fra Mariager taler derfor.

Viste regeringen således fra forst til sidst en utilgivelig forknythed over for den militære æresyge, og var det ferst sent, den gjorde et tilløb, som standsedes på halvvejen, til at 11 natmændene praktiserede ind i sovæsenet og ud på flåden, fortjæner den så meget större ros for den ihærdighed, hvormed den i andre retninger tog sig af deres »ærlighed« og stræbte at udrydde fordommen. Gennem mer end hundrede år var kampen stående. Det er »politi-kommissionen«, der har æren af at have åbnet den. Kommissionen tog sit udgangspunkt fra undersåtternes materielle interesser, der led ved »den gemene mands vrange indbilding«, at

uf 3 erklæringer fra 1 herredsfoged og 2 magistrater, Hellfrieds af 13 lignende, hvoraf 1 fra Fanø og 1 (på tysk) fra Vesterland-før, på hvilke øer natmænd dog ikke kendtes. Fkstrakt fra december 1793.

91. Amtmand Ferslew i Tisted V 1794. lilandt de indkaldte var den „forhenværende natmands" sönuer i Vils, Feder og Anders Pedersen, hvem deres sognepræst, Søltoft, havde bedet Ferslew se forskånede for søtjænesteu, den første, fordi han led af slag, den sidste, fordi lian var „uvant ved søen". Landsoldat ønskede derimod endog P. P. at blive. Sml. for ved s. 106 og ned. for s. 127 samt i § 5 under Rakkeby 1819.

92. Se ned. for i § 5.

det skulde være uærligt at forrette visse ringe arbejder, hvorfor de, som en gang havde påtaget sig dem, gjorde sig en ubillig fordel deraf. I folge dens indstilling, der er aftrykt blandt vedhængene, udgik forordningen af 21de marts 1685, som skulde gore en ende på den eneret, »en del løse personer«, der havde »sammenrottet sig på adskillige steder i provinderne«, anmassede sig til disse efter deres foregivende uærlige arbejders udførelse. Hes tg ældere, svinsnidere, skorsten[s]fejere, natmænd og andre deslige, som sådanne uomgængelige forretninger bestilte, byerne og landet til nytte og tjæneste, både med urenlighed samt dødt kvæg at udføre og andet deslige at forrette, måtte derfor ikke anses for uærlige folk: ingen måtte efter den dag understå sig at forre-kaste dem eller deres börn nogen uærlig tittel eller tilföje dem nogen vanære. Langt mindre skulde nogen, som selv eller ved sine underhavende tjænestefolk sådant vilde lade gore, komme i ringeste foragt eller æres-forklejning; men hvo som fordristede sig til enten med ord, skrifter eller gærning at ove imod en eller anden nogen overlast eller dennem noget uærligt for sådan deres gærning at bebrejde, de skulde uden nogen forskåtisel lide på deres ære eller straffes på Bremerholm.

Det var et tveægget sværd, regeringen havde svunget over de »vrange indbildningers« hoved. Stormløbet mod »den gemene mands« tåbelighed var tillige et angreb på natmændenes tilværelse som sådanne. Købstod- og landboernes tarv var medet, natmands-klassens ærliggörelselse kun et middel. På den ene side blev derfor hin fororduing på en måde natmændenes grundlov, til hvilken der stadig henvistes for at godtgöre deres ret til at behandles som andre ærlige folk. På den anden sido brugtes forordningens bestemmelser som et våben mod den i sin vrangvillighed fremturende, uoplyste hob; ti man måtte snart erfare, at som l?aden bemærker derom i sin Danmarks historie, »almuefordomme ikke lade sig udrydde ved forordninger« [alene]. I foråret 1705, da græsset formedelst den langvarige strænge kulde ikke havde kunnet komme af jorden, og fodringen hos de Heste bønder var sluppen op, bortdøde en stor del kvæg og bæster »på adskillige steder her

93. Om forståelsen af forordningen (jf. Sundt s. 182) se videre ned. f. s. 144.121

i landene«. De samme sorter løse folk, som 1685, drev nu deres gamle »pil: de indbildte bonden, at de døde

kreatures udforelse var »uærlig«, og tilegnede sig derved arbejdet for den af dem selv foreskrevne betaling. Regeringen pålagde derfor overøvrighederne at tilholde bønderne, deres i byerne og på markerne liggende døde kvæg og bæster selv og ved deres folk på afliggende steder at nedgrave; så vei som i overensstemmelse med forordningen af21de marts 1685 at forsvare bønderne, deres börn og tjænestefolk mod mulige æres-angreb i den anledning. Allerede 1713, da lignende uordener sagdes at gå i svang »på et og andet sted«, fandt regeringen det fornødent at gentage denne ordre. Ved forordning af Ute september 1739 (for Danmark og Norge) igentoges og indskærpedes den sidste del af forordningen 1685, i det det bestemtes, at arbejdet med ådslernes bortforelse og nedgravning skulde »gå omkring mellem by- og husmændene med deres tjænestefolk efter mandtallet«, pengebode fastsattes for den enkeltes forsömmelse, o. s. v. Större eftertryk fik regeringens bestræbelser ved den forfærdelige kvægpest, som, med mellemrum, gennem en hel menneskealder (1745-1781) hærgede riget i större eller mindre udstrækning. Deu umådelige masse kvæg, som da dode eller dræbtes, vilde det blevet uoverkommeligt for natmændene alene at besörge nedgravede; ligesom det havde været aldeles uforsvarligt at lade så mange ådsler henligge under åben himmel. Desuden opmuntrede regeringen ejerne til, for at bøde en smule på de store tab, forinden at afdrage huden m. m. I begyndelsen vilde

94. Se reskripterne af 1705 og | 1713, hægge til amtmændene i Danmark.

95. Om kvægpesten i kongeriget og dens 5 perioder se bl. a. Brasili Vemmetofte 3, 135 ff. og Zoega i Minerva 1789 (3, 82 ff.) samt en vidtløftig lovgivning. Ved 2 forordninger 1745 tillodes det, og ved en fra 1762 befaledes det at aftage huden og udtage talgen af de pestdøde høveder inden nedgravningen; jf. desuden især fo. 1778. Ved plakat H 1758 var det erklæret for „en ærlig og tilladelig sag'- at afdække „alle slags tamme firebenede kreature", uden hensyn til dødsmiden, og at sælge kødet til jagtbrug; hvorhos det var pålagt byfogden i købstæderne og herredsfogden på landet, ved „det første kreperede kreatur", som nogen undersåt vilde afdække, efter forlangende at være til stede og først selv derpå lægge hånd./

122

bønderne og deres tjænestefolk i det mindste i nogle egne ikke indlade sig derpå. Sallingboer, Morsinger og Tyboer, der havde »anset det foragteligt«, at udslæbe det af pesten døde kvæg, tage hud og talg deraf, og derefter nedgrave det, måtte ved trusel om indsættelse i Viborg tugthus tvinges til at gore alt dette. Efter- ! hånden vænnede man sig til at tumle med de døde kroppe; og der er ingen tvivl om, at tidens tunge tryk har bidraget sit til at böje almuens sind og formindske dens uvillie mod de didhorende arbejder. »Med andre kreature end heste gör man sig, især siden kvægpesten, hverken i købstæderne eller på landet nogen betænkelighed i vore egne« (Århus stift) siger O. H. Guldberg 1792. !

Det var natmand Knud Hansen i Ribe, der det foregående år var bleven den uskyldige årsag til, at regeringen atter rustede sig mod fordommens svækkede, men ingenlunde opløste hær. Hans naive andragende, med tilhørende fortolkning, er indført blandt vedhængene, hvor der også er givet en udsigt over de derved fremkaldte forhandlinger. Efter at kancelliet var blevet nødsaget til at indhente betænkninger fra samtlige stiftamtmænd og amtmænd i Danmark og Norge, havde Colbiörnsen al grund til at være tilfreds med den modtagelse, grundtanken i hans udkast fandt næsten hos dem alle. Mod enkeltheder rejstes naturligvis en del indvendinger. At »afsættes fra sin tjæneste«, der var en byrde uden tilsvarende fordele, vilde sognefogderne i reglen ikke regne for en straf. At heller ikke fængsel på vand og brød, der så meget berode på udførelses-måden, ansås for nogen straf, det var, efter stiftamtmand Sehestedt, en des værre! altfor bekendt < sag. På gabestoks-straffen, der faldt i Sehestedts smag, havde

96. Se resk. '/ 1747 og 1748. Sml. det meget strænge resk. af 'T' 1759 til befalingsmanden over Trondhjæms stift, der dog angår døde heste.

97. Jf. for ved anm. 6. I Vendsyssel ansås det dog endnu den gang for „uærligt" ikke alene at tage skindet af kalve, hvortil brugtes såkaldte „kalverakkere", men endog at spise et stykke selv af det fedeste kalvekød (Gersdorif og Sehestedt).

98. Fra Bergens stift fortæller kammerh. Hauch, at lensmanden, hos hvem vand- og brøds-straffen af mangel på arresthuse eksekveredes, gærne lod forbryderen arbejde for sig, og til vederlag derfor gav ham en underholdning, han „som en bestraffende person" ikke burde have!123

derimod navnlig stiftamtmand Hellfried og tre fynske herredsfogder meget at udsætte. Ved de fleste kirker var gabestokken og hals-jærnet »efter forrige allernådigste forordninger« aldeles forfaldne eller odelagte. Ikke ethvert sogn havde en fattigfoged til at udfore straffen; og at lade sognefogden gore det, stred mod hans værdighed. Det at en havde stået i gabestokken, frygtede Mylius i Ravnebjærg (Odense) herred, blev en infami »af polittisk virkning«: man vilde sky hans omgang, og han ingensteds kunne nære sig; hans menneskerettigheder folgelig blive angrebne. I stedet for gabestok og halsjærn vilde derfor nogle have sat en pengebøde, andre arbejde i tugt- og manufakturhuset. Men der vilde han netop blive fordærvet, påstod stiftamtmand Buchwalds fuldmægtig, Dall: overhovedet var det at befrygte, at det vilde få en skadelig indflydelse på moraliteten, at tugthusstraffen var bleven så almindelig, og anvendtes, kun med forskel i tiden, for de fleste forbrydelser. En kendelig uro ytrer sig hos flere danske amtmænd over den foreslagne undtagelse fra forpligtelsen til at nedgrave kreaturets kød: når ejeren vilde skyde vilde dyr derpå eller føde hunde dermed. Dette kunde blive farligt både for de jagtberettigede og for stråtagene. »Lysten til at jage og skyde er hos almuen ligeså almindelig, som den er skadelig; ti derved underholdes lediggang, og det vigtigere forsömmes hjæmme« (Hellfried, Ribe stift); at føde mange hunde var bondens egen skade, og desuden forbudet ham ved jagtforordningen 1732. Åd hundene sådant »uædeligt kød« i den varme sommertid, kunde det måske befordre »den gruelige hundegalenskab« (Guldberg). Flere antog, forordningens hensigt ikke vilde nås, uden det udtrykkelig blev forbudt at bruge natmanden til hudens aftagning; eller hvis forordningen ikke udstraktes til kobsted-almuen. Derimod spurgte Pentz og Hansen, hvad der skulde blive af natmændene — om ikke »tyve og røvere« —, når man skilte dem ved den vigtigste af deres næringsveje?

99. Om fattigfogden se oven for § 2 anm. 3. I købstaderne var det i øvrigt bysvendens pligt (D. 1. 6—2—2 efter reces 1643 i 1 — 1-31 af en fo. 1629), på landet sognefogdens (fo. V '735 § I) at sa tte folk i gabestokken. Denne straf, der holdt sit udtog af vor lovgivning med fo. V 1794, havde været anvendt — mest imod „den gemene almue" — for visse brud på kirke- og hustugten, på god politiorden o. » v.124

Efter forskellige krydsninger lykkedes det omsider C'olbiörnsen at bringe sit udkast i bavn, og at fa kongens underskrift på forordningen af 31te januar 1794, der er en fyldigere udvikling af den i det andet led af forordningen af 21de marts 1685 nedlagte tanke. Hver »bonde eller landboer« skulde inden et dögns forlob lade huden tage af sine selvdode eller dræbte kreature, »være sig kvæg eller heste«, og derefter kroppen nedgrave på sin mark, med mindre kodet var spiseligt, eller han havde anden brug derfor. Den, som overtrådte dette bud, skulde af pofitiretten dommes til at bede 4 rdl. til sognets fattige, og bag efter nedgrave kreaturet under en daglig bede af 2 mk. Nægtede noget tjænestetyende at være husbonden behjælpelig, skulde denne straks tilkalde tvende af sine naboer og i deres overværelse selv lægge hånd på kreaturet. samt advare den modtvillige tjænev. Vægrede tyendet sig desuagtet, skulde det förste gang dommes til fængsel på vand og brod i 4 dage, anden gang til en måneds arbejde i forbedringshuset, hvilken straf siden hver gang fordobledes. Den nabo, som undslog sig for at mode, burde bode 1 rdl. til sognets fattigkasse. Var nogen så dristig og ondskabsfuld at forhåne, laste elie)- ilde omtale enten hosbond eller tjæner, fordi disse havde efterkommet kongens anordning, skulde han bode 4 rdl. til soguets fattige og göre den fornærmede offenlig afbigt for retten; vægrede han sig ved at bede den forurettede om forladelse, skulde han i det sted sættes en time i gabestokken eller halsjærnet under gudstjænesten. Sognefogden (lensmanden) eller oldermanden havde at påse forordningens nöjagtige overholdelse. Eandtes han deri forsömmelig, skulde han bode til fattigkassen förste gang 5 rdl., anden gang 10, og tredie gang desuden afsættes fra sin tjæneste. Særegne bestemmelser gjaldt for tilfælde af kvægsyge eller snive blandt hestene.

Colbiörnsens forordning har også sin offerhistorie, der er særtegnende for tid og personer. Hvor hård forordningens fodsel end havde været, trådte den dog ind i verden under ret gunstige varsler.

__1_

100. Dette er i ethvert tilfælde en mild Btraf i sammenligning med den i slutningen af fo. V fastsatte, om hvilken

man med rette har bemærket, at den netop ved sin hårdhed modvirkede sig selv: ingen nænnede at angive den skyldige.

125

Man levede den gang i »oplysning«, »borgerdyd« og »menneskeret« til op over orene, og den foreliggende sag bavde allerede ved sin praktisk-okonomiske betydning en vis samklang med disse stikord. I)et var ikke forgæves, at Colbiörnsen i forordningens slutning bavde ladet kongen appellere til sine embedsmænd og be-tjænte, som bode på landet, og udtale den forvæntning, at de ikke alene vilde foregå almuen med et godt eksempel i at efterleve »denne lovgivning«; men at de endog, i særdeleshed præsterne, vilde göre sig umage for at give de mindre oplyste iblandt deres medborgere det rette begreb om disse bud og sammes vel-görende öjemærke. Embedsmændene lagde i det hele taget en tjænesteiver for dagen, der til dels endog gik et godt stykke ud over forordningens ordlyd; men netop derved opstod lettelig en usikkerhed i anvendelsen, der ikke kunde andet end ægge almuens genstridighed og bevirke et tilbageslag, som hæmmede fremgangen. I begyndelsen synes det overalt at have gået upåklagelig. Efter en skriftlig optegnelse fra 1817 af amtsprovst Krarup havde en mand, der för havde opholdt sig i Kanders egnen, fortalt ham, at forordn, af 31te jan. 1794 havde haft til folge, at vedkommende selv trak huden af; men da det nogen tid efter tillodes hvem som vilde, at betjæne sig af natinandsfolk dertil, brugtes disse igen af alle og en hver, og arbejdet blev fremdeles anset for vanærende. En opfattelse, der for så vidt er ensidig, som forordningen ikke havde forbudt nogen at lade huden aftage ved natmanden, men kun befalet, at den skulde aftages, og opmuntret ejeren til selv at göre det med sine folk; for at holde os til kancelliets egen fortolkning i en skrivelse af 6te september s. å. i anledning af en forespörgsel fra herredsfogden, G. L. Baden, i Bolling herred. I en del af Tisted amt vakte forordningen et betydeligt rore. I de fire herreder i Tyland så vei som i Vester-hanherred opnådes dens hensigt, forsikrer amtmanden i novbr s. å., hvortil herredsfogdeme, præsterne og sognefogderne meget havde bidraget ved deres gode eksempel. Kun fire bonder og lo sognefogder havde det været nodvendigt at mulktere straks efter forordningens udkomme. Også i de to herreder på Morso havde sagen i førstningen ønskelig fremgang. Nogle dage efter forordningens kundgörelse fra prædikestolene og ved retten dode en hoppe for gårdmand Jæns Smed i Todsn; han nwldte det til126

sognefogden og bad om hans hjælp; denne var villig, når bymændene vilde gå med; en af disse gjorde det til betingelse, at provstens (sognepræstens) avlskarl også skulde være med; og da provst Morell erklærede, at han ikke havde noget imod selv at give mode, gjorde avlskarlen sig ikke kostbar. »Denne hoppe var således den allerførste, der således blev aftagen der i landet«. I april trak nogle bønder i Skallerup huden af »tvende bæster«; o. s. fr. Da forordningen udkom, fandtes to natmænd på øen, en for hvert herred; men den ene, Peder Jænsen i Vils, frasagde sig, efter præstens overtalelse, straks bestillingen. Ikke så snart rygtedes det imidlertid, at øens eneste herredsfoged, med det ilde varslende navn Spliid, ikke alene ingen dølgsmål lagde på, at efter forordningen kunde man gærne leje natmanden »eller hvilken som helst anden ærlig mand« til arbejdet; men endog havde set igennem fingre med, at en bonde havde nedgravet en død følhoppe med huden, ja tilladt en anden at gore det samme ved en plag, för der indtrådte et fuldstændigt omslag i almuens holdning, ledsaget af mange hånde »ubehagelige omstændigheder«. Den for en stund tilbagetrængte stemning, hvorefter hesteflåning »der til lands ansås for den foragteligste gærning, der kunde tænkes«, vovede sig igen frem for dagens lys. Nogle brugte nu den anden natmand, Kristian i Sønderdråby, hvad der ikke var ulovmedholdeligt (bortset fra, at Kristian også lod sig bruge uden for »sit distrikt«), andre nedgrov hestene med huden på, hvilket var lige frem ulovligt. Deraf opkom »idelige klammerier og slagsmåle«: de, som havde handlet i forordningens ånd, kunde ikke komme i forsamlinger og selskaber ir.ed andre deres »landsmænd«, uden at blive hånede og skosede; lige så ilde farne var deres börn i sam-kvæm med andre börn. I deres fortvivlelse og forbitrelse fattede de forfulgte mistillid til præsterne, der havde ført dem på glat is, og til herredsfogden, hvis på opfordring meddelte lovfortolkning Skallerupperne »syntes var en ganske ringe svar af en rettens be-tjænt«. Præsterne på deres side vendte sig ligeledes imod herredsfogden, hvis venskab de agtede ringere end »kongens, det almindeliges sag«, og hvis fremfærd de mente, gjorde forordningen virkningsløs. En dag stod bymændene i Vils forsamlede om sognefogdens styrtede hest. Beråbende sig på en skriftlig tilladelse fra herredsfogden til at bruge Peder Jænsen,

vilde de node127

denne til at foretage flåningen; men han vilde ikke, uden nogen af mændene hjalp ham. Sognepræsten, Seltoft i Vejerslev, der var tilkaldt, søgte at tale dem til rette, og »lagde selv forst hånd på hesten, opsprættede og løste et stykke af huden« — alt uden virkning. Hesten blev til sidst nedgravet uflåt. Af medlidenhed med den brave I'. Jænsens fattigdom havde Søltoft taget den ene af hans sönner i sin tjæneste, og med lemfældighed og efter megen vanskelighed fået de øvrige folk til at gå i arbejde med ham;-nu erklærede de rent ud, ikke henger at ville finde sig deri, i det de nok sluttede som så: forordningen »vilde ikke blive stående«, P. Jænsen altså blive natmand igen, og sönnen følgelig uærlig. Det kom så vidt, at provst Morell ikke engang kunde få sin egen følhoppe lovlig begravet. Så vei hans avlskarl som sognefogden og bymændene fortrød nu höjlig deres tidligere tjænstvillighed. Forgæves parlamenterede herredsfogden, der havde indfundet sig, og provsten med bønderne, og tilbod hægge at tage hånd i med. Alt vilde de göre for deres sjælesörger, kun ikke det, hvorved »de og deres börn skulde beskæmmes«. Natmanden torde provsten ikke bruge, for ikke at vække sine sognemænds »vrede og had«. Sine tjænestefolk. vilde han slet ikke anmode om at aftage huden: det var ubilligt at tvinge dem, så længe alle andres gik fri; fik han dem også på vand og bred, vilde de opsige ham deres tjæneste, og han vanskelig få folk igen. Enden blev, at tjænestefolk-ene — »både med og mod min villie«, skriver Morell — nedgravede hoppen, uden at huden var tagen af, og at hans højærværdighed truedes med en bøde af 4 rdl. efter forordpingen! Med spænding imodeså man »slagtetiden«, da en stor mængde heste vilde blive dræbte, og flere end sædvanlig, af mangel på todriug. Itygtet gik, at bønderne havde forenet sig om at være hinanden behjælpelige med mulige boders udredelse. Amtmanden, der var yderst misfoniöjet med herredsfogdens optræden, gav dog for så vidt efter, som han lod Kristian natmand betyde: »at ban for eftertiden ej måtte understå sig at aftage nogen død hest eller fæ-kreatur, med mindre i det mindste tvende andre personer af stedets beboere eller tjænestefolk tog lige del med ham udi arbejdet«. I øvrigt havde bevægelsen forplantet sig over til Tyholm, hvor en sognefoged i oktober havde lejet »natmanden Anders Kolle i Korns sogn ved Lemvig« til at »aftage« alle de heste, soui skulde128

dræbes i de to sydligste sogne, og hvor denne »fremmede« natmand — uagtet Hvidbjærg sogn selv havde en »som med familie var nær ved at forsmægte« — rejste om i de to nordligste og opkobte de afslæbede heste for en pris af 2 til 5 mk. stykket, d. v. s. for hudens værdi.

Den af amtmanden udfundne »middelvej« godkendtes ikke på, höjere steder, hvor sagen imidlertid var bleven indbragt. I Sundby på. Mors levede nemlig en mand, sognefoged Jæns Ås, der af amtmanden får det skudsmål, at han altid viste »udmærket iver i sine embedsforretninger«, og som tillige gav sig af med at »slå bæster op« for sine naboer. Eu gang, da han således havde åreladt en syg hest for Kristen Pedersen Nörgård, havde han med det samme tilbudt denne, hvis hesten døde, at være med at flå den. Siden brugte Kr. Nörgård alligevel Kristian natmand dertil, efter i forvejen at have skaffet sig attest af herredsfogdens fuldmægtig for, at sådant »hverken var stridende mod guds eller kongens befalinger«. Stodt herover, anmældte Jæns Ås det forefaldne til herredsfogden, og, da denne nolede, til amtmanden, som befalede Spliid at tiltale og domme Kristen Nörgård ved en politiret. Denne sattes den 9de avgust, og lob ikke af uden krænkelse for Spliid, i det Kristen Nörgård fremlagde et af en prokurator affattet »forsvarsskrift«, hvori stikledes på Spliids eget tvetydige forhold til forordningens bud. En selvfølge er det, at Spliid frikendte Nörgård, der, langt fra at have omtalt selve gærningen som vanærende, havde påskudt manglende håndelag og stunder, og som desuden mente, at da Kristian natmand var herredet til byrde, kunde man lige så godt lade ham fortjæne lidt. Men hvem der var mis-fornöjet med udfaldet, var Jæns Ås, der havde overværet forhoret, og få dage efter indsendte en besværing til kancelliet, hvori han bittert klagede over sin stillings uholdbarhed under de forvirrede og »i en så liden land« utålelige tilstande, samt udtalte det onske, at natmandeu med familie blev erklæret for ærlig og kunde tjæne, giftes og opholde sig blandt andre uden at være foragtet. En begæring, der ligesom i en sum viser, hvor lidet regeringous bidtidige, langvarige bestræbelser havde indvirket på Morsingernes tænkemåde. Jæns Ases andragende forelagdes kongen, som befalede at indbente amtmandens erklæring. Hele sagen gjorde et temmelig dvbt indtryk på kancelliet; men dets endelige svar af129

29de november var naturligvis enslydende med det ovennævnte af 6te september; dog med^ den ikke uvæsenlige

tilföjning: »i øvrigt kan der med det förste væntes en anordning anglende samtlige natma>ndsfolks solemnelle optagelse i borgerselskabet, hvorved man håber, at den hidtil herskende fordom mod disse mennesker skal blive aldeles udryddet«. Natmænd holdt sig endnu en rum tid på Mors.

Kancelliets bebudelse af en epokegöiende höjtidsakt var dog ikke så meget en genklang af den ærlige sognefogeds ytringer, som snarere et udtryk for en tidsstemning, der havde banet sig vej til dette kollegium.

Ved forskellige indberetninger og indstillinger fra jyske embedsmænd i de foregående år var kancelliets opmærksomhed bleven henvendt på det mislige, og for den offenlige orden og sikkerhed ikke farelose, i navnlig de landlige natmænds stilling og tilstande. Med vanlig kraft havde Colbiörnsen kastet sig over sagen. Ikke mindst viste ban dette under forhandlingerne om de fire i Lemvig og Ålborg 1792 anholdte og til foreløbig forsergelse hensatte nat-mandsdrenge. Igen at udlevere dem til forældrene, når disses straffetid var udløben, og således rimeligvis gore dem til livsvarige løsgængere, vilde stride altfor meget imod tidsalderens »oplysning«. Men hvor skulde man göre af dem? Efter at der i kancelliet havde været tait om, og til dels forsøgt på, enten at få dem op-

101. Jæns Åses gennem amtmanden indsendte andragende af 'f med påtegning af den kongelige ordre, og Ferslews erklæring af T'T 1701 med 11 vedlæg fra maj til oktober s. å., af hvilke tiere giver levende skildringer, til dels i samtaleform, af optrin i det morsiske natmands-skuespil, (med hensyu til de rollehavende bønders åndelige standpunkt bemærkes endnu, at medens Kristen Nørgård i politiforhøret „sagde, at han ikke kunde læse skrift", er s& vei Jæns Åses andragende og breve som de 5 Skalleruppers klage til amtmanden åbenbar forfattede og skrevne af dem selv). Skriftlig forhandling i kancelliet, hvorefter vedtoges skrivelse til Ferslew (Ås) af hvilken, ligesom den af { s. å. til Hansen (Baden), tindes hos Fogtman. I sin indstilling af y s. å., som jeg oftere har benyttet, havde Ferslew anbefalet at hævde natmændenes „menneskelige rettigheder" ved en „solen" kongelig deklaration. Sine bitre følelser mod Spliid og dennes adfærd i natmandssagen havde Ferslew også givet luft i sin betænkning af s. å. om ovennævnte forordnings udstrækning til købstæderne.

8130

tagne i opfostringshuset eller i et af sognekommissionernes arbejds-huse i København, eller at få dem anbragte ved hjælp af admiralitetet, skrev Colbiørnsen: »mig synes ellers, at embedsmændene og andre oplyste folk uden for bondestanden kunde med at antage sådanne drenge så vei som de voksne af disse natmandsfolk i deres tjæneste udrydde den hos den enfoldige almue indgrode fordom«; og for at lade gærningen svare til ordene, tilföjede han: »jeg tilbyder mig til foråret at imodtage en dreng af natmandsfolkene, når han er 12 år gammel, i fald stiftamtmanden [Hellfried] vil sende mig en sådan herover«. Nogle måneder senere gentager han: »så længe ikke folk af de höjere klasser (især embedsmænd) vil ved deres eksempel vise, at de ere oven for den almindelige fordom, kan

man aldrig få denne udryddet hos almuen.--Jeg tror, at

Hellfried tog selv den ene af de to [för) omhandlede börn; den anden får jeg herover i april måned«. Hvor meget der trængtes til sådanne lysende eksempler, fremgår også af en noget sildigere forestilling fra amtmand Gersdorff: adskillige af de i hans amter værende såkaldede natmændsfolk havde været hos ham og beklaget sig over, at almuen vedblev sine fordomme om deres uærlighed, hvorover det var vanskeligt for dem at erholde tjæneste, og om de endog på et eller andet sted kunde blive antagen for en ringe lön, måtte de dog tåle at blive adskilte ved spise og drikke fra det øvrige husfolk. At jo fordommen med tiden vilde hæve sig selv, påtvivlede amtmanden næsten ikke; »men i dette mellemrum vare dog disse folk ikke i stand til at kunne på lovlig måde ernære sig, og måtte altså befrygtelig som røvere og kæltringer blive landet til byrde«. På bunden af forordningen af 31te januar 1794, Colbiörnsens værk, lå rigtignok det bevidste formål: ved at bevæge bønderne til selv at udfore en af natmændenes væsenligste forretninger at bringe dem til at betragte disses hidtidige udøvere med et fordomsfriere blik. Men foreløbig truedes eller besværliggjordes

102. Forhandling af Hellfrieds andragende, der affødte kaneelli-skriv-else af \\ 1792 (hvoraf uddrag hos Fogtman

0, 7, 105 anm.), og af Sehe-stedts, der medførte kanc.-skriv. af Y 1793 (trykt hos Fogtm.). Se i øvrigt for ved s. 107 og 109 f.

103. Andragende af Gersdorff (i Kalvø, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter), dagtegnet Vosnæsgird V 1794.131

derved unægtelig natmændenes livsophold, hvorom kancelliet også mindedes eftertrykkelig ved birkedommer Tolstrups slående skildring af den ulykkelige forfatning, natmandsfamilien i Bjærge var bleven i hensat i som folge af forordningen. Og det er rimeligt, at slige betragtninger og erfaringer har bidraget til, at kollegiet hævdede landalmuens frihed til efter denne, om de vilde, fremdeles at be-tjæne sig af natmanden; hvorved en gradvis overgang sikredes. Det var altså både af menneskeka'ilighed og af politi-hensyn, at natmændenes fremtids-skæbne måtte ligge kancelliet på hjærte, og at denne allerede en tid havde stået og længe kom til at stå på dagsordenen. Om ensidig at gore de sidstnævnte hensyn gældende kunde der ikke længer være tale, således som 1717, da amtmand Lund foreslog, at proprietærerne (i det nuværende Kingkøbing amt) ikke måtte tillade natmændene at bo i udmarker; men at de huse, som fandtes, skulde nedbrydes, og natmændene beordres hen til købstæderne, hvor de kunde holdes under skarpere tilsyn, medens der sattes en vis takst for deres arbejde, og det formentes dem at » rejse om uden pas. Nu gjaldt det nok "så meget om at vinde dem alle for samfundet ved at vænne dettes medlemmer til at betragte og behandle dem som jævnbyrdige væsener. At det i så henseende ikke nyttede stort at gå stoddergang fra den ene myndighed til den anden, lik kancelliet snart at fele. Hovedvanskelig-hedeu lå, som stiftamtmand Hellfried bemærkede i anledning af forhandlingerne med admiralitetet 1793, netop i, at »hver enkelt stand og forretning, hvortil disse folk bleve bestemte, vilde anse sig som udelukkende vanæret ved deres indlemmelse, og ligesom udstrække almuens fordomme over den klasse af folk, der skulde antage disse personer«. Men i det kancelliet så sig om efter almindelige foranstaltninger til øjemedets fremme, forefandt det intet ringe forråd af velmente planer og velvillige råd. Sådanne kom i årene 1791 til 94, også uden at være kaldede.

1791 havde stiftamtmanden og biskoppen i Viborg foreslået, i at de anordninger, som forbød at anse natmændene og deres börn l for uærlige, måtte blive igentagne og skærpede, samt disse »over

104. Se ned. for i § 5.

105. Sml. for ved s. 92 (anm. 37).

9*132

hele landet« adspredte flokke på en gang ved almindelig eftersøg else blive optegnede; hvornæst der måtte anvises de arbejdsføre, for så vidt de ikke egnede sig til tjæneste ved regimenterne, anden tjæneste, og de vanføre eller gamle forsörges som andre fattige. Dog skulde et vist antal natmænd forblive ved deres sædvanlige forretninger; kun måtte til deres hidtil hafte forretninger ved eksekution, hvis disse endelig skulde anses for uærlige, anordnes en uærlig slave for hver skarpretter. Efter at dette forslag straks i det förste tillob var strandet på den militære fordoms klippe, ytrede bl. a. amtmand Hansen i sin betænkning over Col-biörnsens forslag 1792, at samtlige natmandsforretninger burde på anden måde besörges (f. e. assistancen ved eksekutioner af dertil dömte fæstningsslaver) og derefter »natmandsklassen solenniter ophæves«. Et fuldstændigt program for en sådan solennitet findes i rådmand Diechmanns samme år uopfordret indsendte forslag, hvilket jeg med tilhørende oplysninger har ladet indføre blandt vedhængene. I kancelliet erklærede et medlem dette forslag for »bedst og mest detailleret af alt, der var indkommen desangående«; men det besluttedes, inden man nærmere tog det under hehaudling, at »oppebie udfaldet af h. m.s beslutning angående den foreslagne forordning om huders aftagning m. m., da man [såj alvorlig måtte tænke på midlerne til disse uheldige natmændsfolks bedre skæbne«. Kollegiet slåp dog ikke for en ny overhaling af »uforgribelige tanker« om natmændenes emancipation, da det 1793 indhentede de jyske overøvrigheders erklæringer over admiralitetets tilbud. I det nemlig amtmændene, som vi har set, fandt dette uimodtageligt, eller i al fald aldeles ufyldestgørende, fremsatte de hver for sig deres mening om forholdets bedre ordning. Nogle af disse forslag er temmelig fantastiske eller naive og næppe mindre »uudførlige« end admiralitetets ; den naturlige tanke, at lægge hovedvægten på ungdommens omvendelse til dyd

og gode sæder, kommer dog stadig frem. Pentz vidste »intet gavnligere, end om man kunde sende alle disse folk

106. Efter kancelliets referat, se for ved anm. 81. Til ved hver forefaldende eksekutions-forretning at lade afgive en uærlig slav« fra nærmeste fæstning var generalitetet villigt; når det kun skete uden bekostning for militær-etaten, og uden at denne bebyrdedes med hans befordring frem og tilbage.ra

til en koloni, livor de kunde ernares og ved en eller flere præsters undervisning blive bragte til oplysning og moralitet«; og hvorfra de så efter få års forlob lidt efter lidt kunde vende tilbage imellem den øvrige almue. Efter en uhyre svulstig indledning, hvori den patetiske Sehestcdt bl. a. taler om »husdyrenes forflegning« som »trælens lod«, om natmandens af naturen »ædle hjærte«, og stærkt betvivler regeringens beföjelse til at udøve dødsstraffe — han for sin del vilde ikke underskrive en medborgers dødsdom, om denne end havde dræbt hans broder —, foreslår han afskaffelse af de »kvalificerede« dødsstraffe, skorstensfejningens overgang til »brandsag« m. m. »Mens de nuværende natmænd skulde også leve — de havde avlet börn i eller uden for ægteskab — disse skulde opdrages — de hørte staten til — de burde ej dræbes eller fordommes uden brøde til trældom og forbrydelser.* Når alt hvad fordommen havde betaget dem, var dem gengivet ved en »offenlig, sanseligheds ceremoni«, måtte de ældre helst forflyttes til Finmarken, Vestindien eller Ostindien i nogle år eller til anviste boliger og næring — de yngre anvendes til et eller andet offenlig (ikke vanærende) eller selskabs arbejde — og de yngste opdrages på publici bekostning, indtil de kunde tjæne hos bonden (for hvem amtet til del:', skulde betale lönnen), embedsmanden og andre, eller blive soldater. Hauch (Tisted) anbefalede oplæsning hvert fjærdingår fra prædikestolen af en forordning eller plakat, som indprentede natmændenes »ærlighed«; hvorhos de burde »fortrinlig bruges til stokkemænd i retterne for de, som ikke selv vilde sidde der-udi efter deres tur, men betalte andre derfor«, — et klassisk vidnesbyrd om, hvor ringe fordringer man stillede til disse tingsvidner. Hovedpunktet i Nell f r i e d s forslag var, at natmændene (hvilket navn i øvrigt skulde afskaffes), efter at almuen ved forskellige midler var forberedt derpå, skulde tilsiges, ved en af höjtiderne f. e. første pinsedag at møde med deres hele familie i en vis kirke i hvert

107. „Fiskelejerne i Norge" Sehestedts indstilling af V 1793. Også Fogtman vilde alternativt (jf. ned. f. i vedhængene) have natmændene bortførte i stilhed og på en gang til en koloni i Finmarken ell. a. st Ideen synes lånt fra regeringen, se i Fogtmans trykte samling f.e. under H 1751 (i 1752); V 1759. V 1784- Sml. Bruun Rostgård og hans samtid 1, 556.

108. Fo. 1 1696 § 5; Ørsted i Ny kollegial-tidende 1841 s. 796 f.134

amt, hvor så, amtmanden med præsten, i menighedens overværelse, skulde »overlægge med disse folk selv, til hvad levemåde og næringsvej de bedst kendte sig duelige«, og da dels ved sit eget eksempel dels ved overtalelser se dem anbragte i overensstemmelse dermed. Drengebörnene skulde sættes til professioner, pigerne i ordenlig tjæneste, og de yngste holdes til skolegang. Så vei udeblivelse fra modet som forladelse af den anviste håndtering blev at straffe efter forordningen af 18de marts 1778. Drengene og de voksne, som ej var over en vis alder, skulde efter deres da havende eller vælgende bopæl indføres i land- og sølægder »samt udskrives til bægge kongelige tjænester«. En sådan udskrivning, mente Gersdorff, måtte foretages ved sessionen »med en slags höjtidelighed, som kunde falde i öjnene«, og pigebörnene ligeledes »under visse højtideligheder« indsættes i spindeskoler eller fabrikker. Hvorimod magistraten i Horsens ønskede de tjænstdygtige uden videre ophævelser »afgivne til geworbne infanteri-regimenterne straks i steden for udenlands hvervede«. Når afskeden alene mældte om deres opførsel ved regimentet, kunde de udtjænte vænte at blive husmænd på landet eller daglejere i købstaderne, og deres börn da let blive anbragte til bondehåndtering eller håndværk. Enestående ex Guldbergs forslag. De bosiddende husfædre og-mødre med deres faste tjænestefolk vilde han ej røre ved: de vare på statslegemet »som de gevækster, man ej endnu kunde borttage«. De omløbende voksne natmændsfolk af bægge kön, der uden tvivl allerstærkest formerede denne for staten byrdefulde slægt og ved deres omstrejfen vare overtrædere af de kongelige anordninger, skulde derimod anholdes og hensættes i tugthuse, mandfolkene for sig og kvinderne på et andet sted, »uden mer at komme på fri fod«. Ikke alene disse omstrejferes börn, men også de faste natmænds, — at denne slægt kunde »rettes og engang forsvinde«, — så snart de kunde undvære moderen

og vare 5 til 6 år gamle, skulde hensættes i opdragelseshuse, hvoraf et par på provinsens bekostning måtte oprettes i Jylland, helst på landet, og hvori börn af denne art for alting, på det de kunde blive ukendelige, måtte blandes med andre tiggerbørn. Klogest var det derfor, om slige sammenblandede börn »fra en anden provins kom til Jylland, og vore igen derover«. Når börnene først vare opdragne så vei til at kende gud som til arbejde, blev det siden let at få dem »vei anvendte«.135

Efter at have tilrådet, at et iiöje w a ud tal blev taget over alle disse familier, slutter han således: »den magt, som staten ellers ikke vei bör bruge til krænkelse af personlige eller faderlige rettigheder, er forekommet mig her ikke alene [u|undværlig, men også mod de lidende selv höjst velgörende«.

I de fleste af disse, og i andre lignende, forslag var der öjen-synlig lagt an på at tage fordommens forskansninger med storm eller ved overrumpling, for således at betrygge natmændenes fremtidige stilling i samfundet. Noget »solent« eller symbolsk trode man ikke kunde undværes ved en sådan lejlighed; en by- og herredsfoged, H. M. Lange i Vejle, henviste til den ceremoni, som de gamle Rommere brugte ved frigivelse af deres trælle (per vindict-am). Fanesvingning og håndsrækning var den tryllestav, som skulde smelte isen om almuens hjærte; og tildeling af præmier (der var blevne populære ved landhusholdnings-selskabet) var på en gang den forjættede borgerdyds loftestang og krone. De enkelte anvendelser og kombinationer er stundum löjerlige nok. Præmier burde især gives dem, som giftede sig med natmandskvinder, mente by-og herredsfoged Bork (Ringkøbing). Efter Sehestedts plan burde den tjænestekarl eller tjænestepige, som lå om natten hos et nat-mandsbarn, for sin gode tænkemåde af amtet nyde en belönning på 2 eller 3 rigsdaler, som skulde for værnetinget leveres ham eller hende af amtmanden, eller en anden på hans vegne, »offenlig med berömmelse og i så vei natmandsbaruets som andre indkaldte hæderlige almuesbörns overværelse« (f. e. et fra hver sogn i herredet);

109. I slutningen af sin i anm. 103 nævnte forestilling ønsker Gers-dorff, at det ved en almindelig befaling måtte indskærpes almuen, at ingen under en vis straf måtte vægre sig ved at spise og drikke med natmændsfolkene eller forekaste dem deres båndtering, „eller og de ved en eller anden af amtmanden foretagen liöjtidelighed måtte erklæres lige så gode som andre statens borgere".— I sin besvarelse af kancelli-skriv. ? 1794 foreslår byfoged Gad i Hasle, at hver bys magistrat skulde lade natmanden „svære borgerskab" i det ganske borgerskabs nærværelse, hvorefter dens medlemmer og „en hver borger, men især de fornemste købmænd, byens eligirte mænd og oldermændene for hvert lav skulde tage ham i hånd og lykønske denne deres ny medborger".

110. 1803 satte Sehcstedt værdien af en sådan borgerdåd til 50 rigsdaler.136

og optrinet skulde sluttes med, at amtmanden »förste året gav hånd først til den, som lå hos natmandsbarnet, siden til dette, og dernæst til de 6 eller 8 indkaldede«. Det er nu ret interessant at iagttage, hvilket indtryk denne tidens sentimental-rationalistiske stemning havde gjort på selve kancelliherrerne. »Guldbergs forslag går nok slet ikke an; Hauchs synes mig endog at være bedre« skriver et medlem. To andre fandt Hellfrieds forslag temmelig godt, dog »med det tillæg, at de ved at tages i hånden eller ved at underkastes nogen anden ceremoni måtte göres ærlige«. Medens for resten en fandt, at »natmands-embederne burde vei derefter, i det mindste på landet, aldeles afskaffes«, frygtede en anden for, at dette ikke gik an. Man var enig om, at »noget skulde dog vei göres for disse mennesker«; men så længe de ikke kunde antages i den kongelige tjæneste som matroser og soldater, vilde næppe noget andet hjælpe. Også denne gang blev sagen udsat af hensyn til den forehavende forordning. Men at tanken om en höjtidelig 1 deklaration ikke var opgiven, derom vidner bl. a. det ovenanførte løfte i kancelliets skrivelse fra slutningen af 1794.

Ved forholdenes magt havde imidlertid en anden side af nat-mands-spörgsmålet tiltvunget sig kancelliets opmærksomhed. Uagtet Uere danske amtmænd i deres betænkninger over Colbiörnsens udkast havde udtalt sig for, at forordningen også kom til at omfatte købstæderne, var dette ikke sket; og intet er klarere, end at forordningen af 31te januar 1794 kun angik landet. Men denne halvhed hævnede sig selv. De iltre oplysningsmænd eller drevne forretningsmænd følte sig ikke tilfredsstillede derved, og handlede, som om forordningen havde almindelig gyldighed. I nogle tilfælde virkede denne egenmægtighed gavnlig på borgerne eller deres tjænere, i andre voldte den tvist og fortrædelighed. I Nykøbing i Ods herred havde byfoged Kindler

selv »åbnet huden« på en ihjælskudt og en selvdød hest, hvornæst folkene tog fat; en karl, som skjulte sig, mulkterede han på> 4 rigsdaler. Byfoged Bluhme i Middelfart oplæste forordningen for en fattig enkes tjænestefolk, som dog först tog hånd i flåningen, da han havde gjort begyndelsen. Først efter

111. Skriftl. forhandl, i kancelliet dec. 1793—febr. 1794, jf. supplik-protokollen for 1793 under 8E 1909.137

at en øvrighedsperson havde lagt handen på 30 ved en ildebrand i Kingsted omkomne heste og kør, lod borgerne sig bevæge til at køre dem ud på marken, hvor de sønderhuggedes af natmanden og nedkastedes i en dertil »anstaltet« kule. I Tisted havde amtmand Ferslew med sand fornöjelse erfaret, at byfogden, byskriveren og tolderen samt nogle af de bedste borgere om efteråret havde assisteret hinanden ved virkelig at tage del med deres folk i at tage huden af deres gamle kreature, som de havde ladet ihjælskyde. For at betage borgerne i Ålborg deres dårlige indbildninger, opskar byfoged Boggild tillige med nogle af de anseligste borgere og officerer en død vognmandshest, og fik ved deres samt nogle soldaters hjælp huden aftaget og kroppen nedgravet. Men derved opnådes kun, at natmanden, som gik glip af sin betaling, »trode sig for eftertiden dispenseret fra slig arbejde«, uden at derfor ejerne, »især af de ringere stænder«, vilde gore det. De jord-dyrkende og hesteholdende borgere i Sæby nægtede, at forordningen af 31te januar gjaldt for dem; byfoged Brorson var af en anden mening; men kancelliet udtalte den 24de januar 1795: »denne for-2 ordning gælder ikkun for landet«.

Noget unaturligt var der dog i denne ulighed. Nægtes kunde det ikke heller, at landalmuens fordom sugede næring deraf: »bondestanden stod jo i slægtskab, venskab og nær omgang med en stor del af den gifte og ugifte kobstedalmue« (Guldberg 1792); mindst kunde man vænte, at tjænestefolkene, der skiftede mellem land og by, hist skulde betragte som ærligt og anstændigt arbejde hvad der her ikke agtedes derfor. En udjævning af dette misforhold var da også kommen på hane i anledning af et nyt sammenstod mellem øvrighed og borgerskab i Ålborg. En vognhest fra landet var styrtet der i byen. Kusken, — der hverken kunde få nogen vognmand til at bortføre hesten, ej heller for gode ord og betaling få nogen til at hjælpe sig med at flå og nedgrave den, i det endog natmanden undslog sig, siden dette på landet var ejerens sag, —

112. Brorsons forespørgsel af ff, Pentz's erklæring derover af ?} 1794: kancelliets skrivelse til denne er trykt hos Fogtm. Pe ovrige eksempler er tagne af forskellige embedserklæringer o. desl. fra maj— november 1794. Om det ålborgske militærs stilling til natmandssagen jf. i § 5 under købstæderne og general Moltke.154

klagede sin nød for byfogden, som kun med megen vanskeliglied og ikke uden stiftamtmandens understøttende ordre fik arbejdet gjort. Mod byfogdens henvisning til forordningerne om kvægpest, der pålagde købsted- og landboer ens forpligtelse, stillede borgerne ' forordningen af 7de maj 1777, hvorefter ådslers- udføring og ned- i gravning i København skulde ske ved natmanden. Bøggild bad derfor stiftamtmanden, hos kancelliet at udvirke en nöjere bestemmelse af, hvorledes dermed skulde forholdes i købstæderne og på sammes grunde. Pentz indstillede da, at forordningen af 31 januar »i alle sine dele måtte udvides til købstæderne«. Lavene eller roderne, efter enhver bys beskaffenhed, skulde komme til hjælp ved hudens aftagelse, udføringen på pladserne og nedgravningen; men når de ikke havde heste og vogn, skulde vognmændene efter en af magistraten proponeret og af købstædernes øvrighed approberet takst under mulkt være forbundne til at udkere de døde kreature. Natmændenes hidtil hafte funktion ved uærlige slavers piskning m. m. kunde arrestforvarerne »uden skamme« overtage sig; også de ' egenlige natmandsforretninger lod sig på anden måde besörge. Nat- i mændene kunde da »egenlig ophore« som sådanne; og da de for | det meste, som han i Ålborg, ernærede sig af at skære heste, vilde de nok efterhånden i publico blive ansete for ærlige, ligesom det og kunde tillades dem at tage borgerskab og ernære sig af borgerlige handlinger efter bevilling. 11 I stedet for, som Pentz havde ønsket, til en prøve at bevilge [hans forslag for de ham betrode kobstæder,' Ålborg, Nibe og Løgstør, vedtoges det derover at indhente »de øvrige stiftbefalings- , mænds betænkninger tillige med de amtmænds, under hvis bestyrelse købstæder vare henlagte«. Dette skete ved kancelliskrivelse af 5te , juli 1794, der er en omskrift af Pentz's indstillinger. Det mærke- II ligste ved de indkomne besvarelser er de mange udtalelser af magistrater, byfogder o. s. v., hvoraf de er ledsagede. Adskillige stemte ja, naturligvis mest ubetinget, hvor man allerede faktisk, som f. e. også i Horsens og Neksø, havde indført forordningen af 3lte januar; -

113. Bøggilds henvendelse til Pentz, dennes til kancelliet, hægge af V 1794.

114. Af kanc.-skriv. 5 1794 (undertegnet af Brandt, Schow og Col-biörnsen) findes et uddrag i Fogtmans Alf. reg. 2, 7S9.139

men mange stemte nej, og det til dels et stærkt betonet. Iudveud-;15 ingerne og udflugterne var mangfoldige. Det var synd at sætte arrestforvarernes ære i vove; kunde skarpretteren ikke hjælpe sig med sin »bødelknægt«, måtte man i al fald hellere dertil give ham en »ærlig eller uærlig« slave. Ingenlunde alle natmænd var hesteskærere eller kunde betros til at være det; i de fleste amter fandtes desuden priviligerede, af amtmændene distriktsvis beskikkede, hesteskærere eller »såkaldede kapunmestere«. Borgemester og byfoged Artl' i Koge væntede, at de afgåede natmænd vilde leve af værtshushold, hvorved deres boliger endnu mere end hidtil vilde blive i II 6 tilflugtssteder for landstrygere og fremmede tiggere; og så risikerede folk oven i kobet i eftertiden at blive et rov for »galne og glubske« hunde og katte! I landets to störste kobstæder havde man mere solide grunde at skyde sig ind under. I Helsingør havde man det foregående år flyttet natmandshuset »til et byen fraliggende sted« og tillagt det nogle tønder land. Efter et sådant offer, der var beregnet på at spare byen andre fremtidige udgifter i den retning end til husets vedligeholdelse, fandt både magistraten og de 13 eligerede borgere det ubilligt at vælte natmandens forretninger over på borgerne. I Odense besörgede natmanden renovationen efter en hvers forlangende; for at udføre dode kreature og aftage huden havde han »fri hus og to hestes græsning«; ellers nød han intet af byen. Dette var et gode, som hverken magistraten eller de 9 eligerede mænd agtede at give slip på; og for större eftertryks skyld lod man oldermændene for byens 23 lav, lige fra paryk-

115. Sml. for ved s. 93 ff. Med hensyn til de i anm. 39 antydede „offenlige steder" henviste dog stiftamtmand Buchwald til deres indre tning i Nederlandene.

116. Også fra Skælskør betegnes de fieste natmænd som udartede og udsvævende personer. I modsætning hertil siges den unge natmand i Frederits med kone og börn at være „af så anstændig tænkemåde, at så udmærket flid og vindskibelighed", at familien for den sags skyld „kundu sættes ved siden af de bedste borgere". Magistraten i Banders advarer imod at betage natmændene al næring, at de ej af nød skulde blive större „røvere og tyve" [en den gang yndet forbindelse 1], rnd de alt vare; men den har tillige natmændene på landet for öje (de „gifte og etablerede" vilde den have anvendte som fattigfogder, de ugifte som «korstens-fejere O. B. V.).

magernes til svendenes, medgive en skriftlig protest. lugen var dog hvassere i sin kritik end den ovennævnte byfoged Spliid i Nykøbing på Mors. Hvorfor skulde retskafne undersåtter ligesom med kniven på struben tvinges til at være slagtere? dyrene vilde kun blive pinte derved, huderne fordærvede o. s. v. Afskaffede man de faste natmænd, vilde tallet af de omstrejfende tiltage. Værdigt var det derimod at tage sig af natmændenes börn, »så mange som ikke behøvedes for at succedere i faderens profession«.

Det synes, som denne modstand fra de nærmest pågældende myndigheders side har bragt kancelliet til at lade sagen falde; hvis ellers ikke dets iver er bleven købet i den påfaldende lange tid, som hengik, inden en del af disse betenkninger indsendtes. Der- 111 imod var amtmændenes betænkninger fra 1793 atter i oktober 1799 for i »kancelli-kollegiet«, men kun for på ny at »henlægges«. Må- litt ske har man endnu en stund villet anse virkningerne af forordningen af 31te januar 1794. En plan, der kort efter denne forordnings udgivelse havde været fremsat i kancelliet, bekvæmmede man sig i al fald først 1803 til at sætte i værk, i det der den 23de april d. å. til samtlige stiftamtmand og amtmænd i Danmark [uden for Sæland] udgik en rundskrivelse, hvori de hver for sig spurgtes: 1) om natmandsfamilier fandtes, og i så fald af hvor mange personer en hver familie bestod? 2) om ikke natmands-embederne kunde afskaffes, og deres besættelse i fremtiden forbydes ? 3) hvorledes de hidtidige natmænd, trods fordommen, kunde indlemmes i samfundet? Det statistiske materiale, der således tilvejebragtes, skal jeg siden benytte. Det andet spörgsmål besvaredes bekræftende af alle, undtagen af den konstituerede amtmand i Hjörring, Blom, som fandt det betænkeligt »nu straksen« at inddrage denne klasse, men onsk-ede natmændene beskikkede »med offenlig avtoritet« for at formindske ringeagten, samt en vis takst sat for hver enkelt af deres

117. Alle originalerne — men intet uddrag — haves. Fra det hele øvrige rige er besvarelserne ekspederede senest inden udgangen af novbr 1794. Erklæringerne fra 19 købstæder i Sælands stift (uden for København), hvoraf 1 på Møn og 2 på Bornholm, er fra juli—septbr, s. å.; men stiftamtmand Knuhts egen frarådende erklæring, hvormed de indkom, er dagtegnet København j 1796!

118. Supplikprotokollen anno 1793 under 8E 1909.141

forretninger (hesteflåning, skorstensfejning m. ra.); og af stiftamtmanden i Låland-Falsters stift, Juel Wind, som mente, at de derværende »embeder« gærne fremdeles kunde besættes, efterdi natmændene i dette stift ej var udelukkede fra borgersamfundet. Med hensyn til det tredie punkt var der så meget mindre synderligt nyt at vænte, som de forfarneste af de adspurgte (Hansen, Pentz, Sehestedt o. H.) tidligere, endog gentagne gange, havde udtalt sig derom. I kancelliet følte man sig så opbygget ved de modtagne oplysninger, at man — henlagde sagen, i tillid til, at de, som ikke kunde ernære sig selv, vilde fl fornøden understøttelse efter (let ny fattigreglement af 5te juli 1803, og at den hele klasse nok vilde forsvinde på grund af almuens stigende oplysning. Col-biörnscn havde næppe del i denne afgörelse; ti ved denne tid trådte han, der i 12 år, som deputeret og generalprokurør, havde båret .9 sagen frem, ud af kancelliet.

Men bestemte man sig end til, hverken at anvende heroiske eller sympatetiske lægemidler (sammenlign f. e. Guldbergs forslag med Diechmanns!), vilde det dog være en overilet slutning, at hine stadige rådslagninger om sygdommens natur og behandling skulde være blevne uden al heldig indflydelse på dens udviklingsgang. Alene det, at regeringen uafbrudt havde sin opmærksomhed henvendt på sagen, måtte, forholdene sete i deres almindelighed, støtte de mere opvakte embedsmænd i deres kamp mod overtroen, og styrke de mere oplyste købsted- og landboer i deres overbevisning om dennes dårlighed; noget, som ingenlunde var uden betydning i en tid, da avtoritets-troen var stærkere end nu om stunder. Ved Colbiörnseus forordning var desuden eu hjörnesten løsnet under

119. Punkterne i det utrykte kancelli-cirkulære stemmer ganske med et opsæt under en forhandling i midten af april 1794: kun at der var tale om stifthefalingsm. og amtmændene i Danmark og Norge, og om „på en solenne m&de" at optage natmandsfolkene i det borgerlige selskab. De indkomne besvarelser, med vedlagte erklæringer fra flere underøvrig-lieder, haves tillige med en „ekstrakt". Udfaldet efter Berners ned. for i § 4 omtalte svar udkast fra 1813, hvori han, der allerede 1803 sad i kancelliet, desuden korser sig over de anviste vejes mangfoldighed. I den danske statskalender for 1804 opfnres Colbiörnsen kun som justitiarius i höjesteret; men at kancelliet først ind i dette &r besluttede at henlægge sägen, fremgår af dets udtalelse ned. for i § 5 anm. 62 slutn.142

fordommens kunstige bygning; en anden udtoges, da det i begyndelsen af det ny hundredår, i samklang med en under forhandlingerne idelig stillet opfordring, fiere gange lejlighedsvis udtaltes, at natmændene ikke var forpligtede til at være skarpretterens håndlangere. Skarpretter Ingsrmann i Roskilde havde klaget over, at natmændene i Holbæk og ved Adlersborg havde nægtet at assistere ham ved to forefaldne eksekutioner på tyvsdelinkventer; men i henhold til amtmandens udsagn, at de tvende natmænd »ikkun« ernærede sig af skorstensfejning, erklærede kancelliet dem upligtige til slig assistance: skarpretteren måtte selv medtage en hjælper. Da stiftamtmanden i Fyn havde spurgt, om det pålå natmændene at gå skarpretteren til hånde, besvarede kancelliet dette spörgsmål benægtende; »kaget eller pælen« skulde skarpretteren besörge op-reist og bortført »enten ved natmanden eller ved en anden«. I senere lignende afgörelser nævnes natmanden ikke.

Sammenholder man didhørende ytringer i embedsmændenes erklæringer fra 1792 og 1794 med tilsvarende i dem fra 1803, lader sig også en delvis og stedvis fremgang til syne. I Fyns tre amter fandtes 1803 to [bosiddendej natmandsfamilier: en på 8 personer i Odense, og en i Nyborg. Medlemmerne af hin tiggede vei ikke; men dens stilling var bleven forværret netop ved fordommens bortfald. Året i forvejen havde nemlig natmanden, Hans Madsen, ansøgt kancelliet om i stedet for sine da havende uvisse indtægter, som han indsamlede mellem jul og nyår, at få en fast årlig lön; og han beråbte sig derved på, at han havde tabt ved forordningen 1794, idet han ikke længer som for »krævedes ud på landet«. Var fordommen allerede 1794 betegnet som uddød i Svendborg,

udstraktes dette 1803 af Schumacher til hele amtet. I Låland-Falsters stift hode da to natmænd, hvis börn nod undervisning med almuens, og som hægge stod sig godt, da de desuden var skorstens-

120. Se kancelli-skrivelser ff 1801 og T'ä 1802, hvori henvises til taksten 1698; et særskilt lille salarium tilstodes dog skarpretteren til bestridelse af det hidtil ved natmændene udførte. Jf. kanc.-skriv. y 1815 og V 1818.

121. Udfaldet af H. M.s, med en del øvrigheds-erklæringer fra land og by vedlagte, andragende kender jeg ikke. Sml. i kanc.-skriv. J 1800 om natmanden i Frederits.143

fejere og hesteskærere m. m. Natmanden i Nakskov var beskikket af magistraten, og havde fået »embedet« efter sin fader, der tillige var hjulmand og hesteskærer, hvorved han endnu sagdes at ernære sig på Langeland. Vei betakkede almuen sig fremdeles for selv at aftrække huden o. s. v.; men at der »ikke hvilede nogen vanære« på natmanden i og for sig, bestyrkes ved, at da den i Nykobing just sad i tugthuset for tyveri, havde stiftets skarpretter ladet sig beskikke i hans »embede«, hvortil han holdt »en duelig karl«.

Overhovedet må det antages, at om end natmænd holdt sig i flere kobstæder, også på Sæland (f. e. i Holbæk) og i Jylland (hvorom neden for), et godt stykke ind i det 19de hundredår, gik de i det hele efterhånden og umærkelig over i den øvrige købstedalmue. Når först fordommen var forsvunden, faldt det ikke vanskeligt at få deres forretninger varetagne ved andre end »uærlige« folk.

Til oplysning og sammenfatning af det foregående tilföjes et par bemærkninger.

Hvor vei rakkere (natmænd) forekommer fra reformationstiden af, er det dog egenlig først efter enevældens, og navnlig efter den ny lovbogs, indførelse, at statsmyndigheden begynder at give sig af med dem. Bortset fra de ældre efterretningers ufuldstændighed, hænger dette vistnok væsenlig sammen med den omhu for politivæsenets bedre indretning, som ikke engang så knarvorne forfattere som Riegels og G. L. Baden tör frakende Kristian den femtes regering; måske var det også mere nødvendigt, at regeringen dels tog sig af natmændene dels søgte at holde styr på dem, efter at de var trådte længere ud fra deres gamle herrer, bødlerne. Med hensyn til hovedforordningen af 21de marts 1685 må det rigtignok beklages, at den ikke udmærker sig ved nogen liöj grad af tydelighed: affattet i det stiveste forretuingssprog, består den af så 2 godt som en eneste, kunstig slynget sætningsforbindelse, hvilken

122. Eftersom kongen erfor, at „løse personer" drev deres nvæsen, da, som han eragtede det ubilligt, at „hestegildere o. s. v." skulde an-144

jeg oven for har opløst i flere. Men det synes dog klart, at talen er om den hele natmandsklasse, og at denne betegnes förft som »lose personer«, dernæst som »hestegildere, svinesnidere, skorstensfejere, natmænd« o. s. V. Lige så naturlig som den sidste be-tegnelsesmåde er, efter den natmandsforretning, som nærmest dreves af hver enkelt, lige så passende er den første, kun at derved tænkes ikke alene på »hjæmløse«, men overhovedet på omstrejfende personer af disse håndteringer. Ti at mange natmænd (derunder indbefattet hesteflåere, skorstensfejere o. s. v.) havde bopæl både i købstæder og på landet, har regeringen ikke været uvidende om, da det forudsættes i reskriptet af 12te marts 1698 og i forordningen for Fyn af 9de september 1668. Derimod var stadig omstrejfenen livsbetingelse for alle af natmandsklassen, hvilket også kan siges at være forudsat i jagtforordningen 1683 og dens fornyelser. Men kunde natmanden på sine »rejser« ikke undgå at stedes i mange hånde forbindelser, så var hans hjæm så meget mere udsat for at blive en samlingsplads for alskens lovovertrædere, som »ærlige« folk ikke holdt af at komme der. Et par eksempler, tagne af retssager, vil levendegøre os disse mislige sider ved natmændenes stilling. En mordsag 1714 fra det nuværende Bingkøbing amt er allerede omtalt; den bande, de to mordere søgte tilhold hos, siges at have været på ikke færre end 20 til 24 personer. 1730 havde amtmanden i nuvær. Tisted amt ladet hænde dom over natmand Morten Larsens enke, hvorved hun for at have huset og hælet tvende tyve var tildömt efter loven at betale for 6 nætter og dage 256 rigsdaler og at forvises »herrederne«. Naturligvis betalte hun ikke, men forblev i »landet« [d. e. Ty eller Mors] og beskyldtes for at fortsætte sin slemme vane: at holde til med tyve, især hestetyve, blandt, hvilke hendes egne sönner sagdes at være de værste; hvorudover amtmanden lod hende arrestere, og androg på, at hun måtte

ses for uærlige, så vilde han o. s. v. At opfatte „hestegildere o. s. v." som modsætning til de „løse personer", mod følgerne af hvis underfundighed man vilde værge hine, forbydes uden tvivl allerede af hensyn til indstillingen, der åbenbar Jcun antyder en klasse mennesker, hvis udsugeiser skulde modarbejdes. Også sammenfattes de tvende betegnelser til en enhed („løse folk af hestegildere" o. s. v.) i de på forordningen støttede reskripter af V 1'05 °g f 1715.145

blive straffet for sin overhørighed og »landet« vorde befriet for hende og hendes »adhærenter«. Kongen befalede, at hun ved første forefaldende skibslejlighed skulde oversendes til at arbejde udi spindehuset på Kristianshavn hendes livstid. Hendes sön var uden tvivl natmand Basmus Mortensen, der tillige med tvende andre natmænd ved en anden dom s. å. var dömte til at betale deres voldsboder [120 lod sølv], men som ligeledes sad arresteret på grund af manglende betaling. På forespörgsel resolveredes, at hvis han ikke udredte de idömte voldsboder, skulde han forvises kongens riger og lande, under straf, om han sig der igen lod indfinde, at 5 arbejde i Bremerholms jærn sin livstid. På en landtur, som natmanden udi Randers 1732 gjorde tillige med »en anden omløbende natmand« ved Navn Jæns Ludvigsen, havde denne »frastålet« ham en hest ved Bilidt kro i Dronningborg amt. Efter at have pågrebet sin tyv i Ålborghus amt, forte den bestjålne ham til amtmand Klavs .Reventlou i Ålborg, med begæring, at han foreløbig måtte vorde arresteret der i byen; hvilket voldte adskillig ulejlighed. Om J. Ludvigsen erfares, at han var født i Ålborg, men i de 3 sidste år 1 ej der havde haft »uoget op- eller tilhold«.

123 J. t. XXVI, 152 f.: reskript af ff 1731 til amtmanden i Dueholms, Ørum og Vestervig amter, Fr.Birchenhuseh, der tillige med amtsforvalteren, Kl. Kaspergård, havde gjort indberetning om de to sager [som vedrorende „de kongelige intrader"] til rentekammeret. Man ser, at hjæmtinget uimodsagt havde fortolket ordene i D. 1. 1—24—16 „for den første nat 16 lod sølv, for anden nat dobbelt, og så fremdeles" på den naturligste måde (8 „rigsdaler" sat som begyndelsesled), spottende nyere juristers mildere forklaringer (Ørsteds håndbog 2, 60 f.; Ursins kriminalret 2den udg. § 49 anm. 2). Tillægsstraffen viser,at enken bode etsteds på landet, sml. D. 1. 6—21—5. — Om voldsbøder se D. 1. 6—14—1; jf. 1-24-50.

124. Kancelli-protokol fra 1732—f 1733 s. 505 f. Magistraterne i Ålborg og Randers formente hver for sig „sagen at være dennem uvedkommende". Den sidste understøttedes af amtmand Trappaud og stift-amtm. Holck; Reventlou indstillede sagen til højere afgørelse. Kancellikollegium formente bedst at være, at den arresterede natmand blev tiltalt og dømt i Ålborg; men konseillet bestemte, at siden misgærningen var begået i Dronningborg amt, skulde dettes amtmand lade delinkventen holde i fængsel under sikker forvaring og sagen imod bam lovlig forfølge. I overensstemmelse hermed afgik 1732 ordre til Trappaud om at imodtage ham, og en notice til Reventlou om at aflevere ham til denne:146

Som i disse tilfælde, vil man have lagt mærke til, at også i de allerfleste tidligere omtalte ligger skuepladsen for begivenhederne i Jylland, og sædvanlig i sammes vestlige del eller nærmest de nuværende Tisted og Ringkøbing amter. Var altså natmændene i østifterne mindre udskejende i deres fremtræden, kom dette vei for en stor del af, at de der var mere fæstede til købstæderne, hvor kontrollen med dem var forholdsvis lettere. Dog har vi også på øerne mødt natmænd, der var bosatte på landet (ved Adlersborg på Sæland, jf. i Klavsebølle på Langeland og måske i Halsted amt på Låland); og flere sådanne har der sikkerlig været. Heller ikke er der nogen tvivl om, at omstrejfning af alskens natmandige og andre deslige personer jo der har gået i svang indtil efter år 1800. For Fyns vedkommende haves herom et bestemt udsagn i en embeds-erklæring 1803 fra Odense, Skovby, Lunde og Skam herreder: »landet plages höjlig af omvankende flokke af glarmestere og sosnidere, der intet tilhold have, men ei nære sig ved tiggen, og gærne forene sig med nogle skrabelige kvinder; deres afkom dannes sjælden til arbejdsomhed«. Hvormed, foruden hvad der vil blive anført under det sproglige, kan sammenstilles en ytring af Rohmann (født 1797 i Svendborg): »for en 40-50 år siden var det ikke sjældent at se hele flokke af disse natmandsfolk her i Fyn; både på gaderne i landsbyerne og på torvene i købstæderne opsloge de deres lejr, hvorfra de i alle retninger udsendte deres ungdom dels for at søge arbejde til deres skærsliberbør o. s. v. dels for at tigge. Siden fattig politiets bedre ordning forsvandt de næsten ganske fra Fyn«. Gik i

J. t. XXVI, 326 fl'. — „Bilidt, et hus" (Glenstrup sogn, Nürhald herred): Den d. atlas 4, 410.

125. Liden vægt lægger jeg på, at Guldberg i sin plan 1793 liar medoptaget natmændsbörn fra „andre provinser"; og endnu mindre på svævende udtryk som Jörgensens i begynd, af hans senere omtalte skrift fra 1815 „de, især i Jylland, under navn af natmændsfolk bekendte omløbere". Uden for Jylland kan ej heller St. Blicher (f. 1782; gælde som vidne; men hans anskuelse (Viborg amt 1839 s. 21), at natmændsfolk indtil for 50 eller 60 år siden havde været udbredte over det hele danske rige, er i det væsenlige rigtig, hvor vei hans års-og indholdsangivelse af Colbiörnsens forordning er falsk.

126. Fyns avis 1847 nr 51. Sagtens har den gang (ved 1800), ligesom för og senere, en livlig frem- og tilbagevandring fundet sted navnlig mellem halvøen og Fyn; sml. i § 5 og 6.147

' nogle af disse omløbere efterhånden, så godt de kunde, op i befolkningen, er det rimeligt, at andre tyede over til halvøens vestlige egne, hvor almuen dels på grund af fordommen dels formedelst købstædernes fraliggenhed trængte mere til deres småarbejder, og hvor de, begunstigede af naturforholdene, lettere kunde unddrage sig politiets omarmelser. Enkelte svage antydninger af en såtian delvis udvandring har jeg fundet i mine kilder. En 82årig omvankende glarmester, Niels Rosenlund, der omtales under et nat-mandsforhør i Hammerum herred 1819, førte også tilnavnet Fynbo. På en navneliste, som Undall har givet over de i årene 1822-1835 i Viborg tugthus hensiddende »jyske natmændsfolk« findes under 1823 Hans Larsen Kærte, 34 år gammel, inddömt på 11 måneder for løsgængeri, fra Flemløse sogn i Fyn; og desuden under 1831 Anne K. Martinsdatter fra København, 54 år gammel, indsat på 6 • år for tiggeri.

For at danne sig en samlet forestilling om den jyske nat-mandsstands forhold og tilstand ved enden af det attende hundredår kan man ikke göre bedre end at gå ud fra den af Guldberg 1793 givne inddeling. »Disse natmændsfolk ere enten de gamle bnsatte og til de usle forretninger bestemte husfædre og -mødre, eller og disses afkom. Denne deles igen i voksne af bægge kön, og ikke voksne. De første ere enten i tjæneste hos bemældte husfædre, eller og de ere omstrejfende og tiggere, hvilke igen avle börn. som de løbe om med, hvor man tåler eller ser igennem fingre med sådant«. Hvorhos kun er at bemærke, at også flertallet af de bosatte fandtes på landet, og deltog i, eller fremmede, omstrejferiet. Men om end så-

127. For en sådan fürværende natmandsperson anser jeg den i min drengealder i egnen ved Holbæk i Sæland bekendte „Sören fejere" (d. e. skorstensfejer), dod omtrent 1840. Han udmærkede sig ved sin „travende"

l' gang (jf. i § 6 anm. 98) og sin hårdførhed, spillede en rolle ved bønder-11 nes (gårdmændenes) „fsstelavns-gildeser", hvor det i det hele gik frit til)f(sml. i § 5 om „legestuerne"), og havde på sine strejfture tilhold hos I gode veninder i hospitalerne (landsby-fattighusene).

128. Blandt bondestanden i det nordøstlige Fyn er blomstrende til-l navne som „Rosenkrans" (fra Østrup i Lunde herred) endnu i bmg. — I. Både Kærte (Kjerte) og Flemløse (hvorfor er skrevet „Fremløse") er lands-1 byer i omegnen af Assens.

129. „De fleste ho på landet" skriver norsens magistrat s. &. til

10*148

ledes kærnen af natmandsklassen udgjorde en sammenhængende og sammenæltet masse, lader det sig ikke nægte, at forskellige frem- 1 mede bestanddele havde klæbet sig ved den eller i det ringeste efter tyngdekraftens love droges hen imod den. Stiftsøvrigheden i Viborg havde 1791 forestillet kancelliet, hvorledes »hele sværme (friske karle og kvinder, som oftest usammenviede, tillige med börn) af de såkaldede natmændsfolk, med hvilke andre løsgængere forenede sig, strejfede landet igennem.« Og amtmand Hansen i Ringkøbing skiiver 1792: »en stor mængde dels dovne dels liderlige karle og kvinder associere sig daglig til natmændenes selskab, og ere derved blevne priviligerede tiggere; ti menige mand indser, at tiggen er tiggeres tilværelse uundværlig, og når en kuns giver sig ud for natmand, er han vis på at få almisse, som almuen rækker dem dels af en undskyldelig medynk dels for snart at entled-iges fra slige personer«. Af særligt hensyn til det følgende vil jeg fremhæve som betegnende, at det 1714 var en »natmand« og en »skorstensfejer«, sem myrdede en soldemager; og som måske ikke tilfældigt, at »kedelflikkere« medtoges i jagtforordningen 1732; medens magistraten i Randers 1794 regner

det med til natmændenes forretninger, at de »agere« omløbende glarmestre og mider-tiden blikkenslagere. Hyppig tales om »natmændsfolkenes meget forøgede antal« (Hellfried 1792) eller om, at »natmænds-hobene stadig tiltage« (Sehestedt 1793), så vei som om »den ej ugrundede frygt for vold og mordbrand« fra deres side (Sehestedt og Tetens 1791); men allerede ved hundredårets begyndelse var deres tal betydeligt i det mindste i Ringkøbing amt, hvis amtmand 1717 sigter dem for de samme forbrydelser. Hovedsagen er vei, at først forordningen af 18de marts 1778, dernæst den af 25de marts 1791 havde skærpet øvrighedens blik for tiggeriets eller omstrejfningens og løsgængeriets farlighed og forargelighed. »Adskillige fængseler ere nu

Guldberg. Jf. St. Blicher anf. st. „flir fandtes hist og her i alle egne bosatte natmands- eller rakkerfamilier"; og sml. ned. for i § 5.

130. Hvis Larsens mening er, at ethvert berøringspunkt mangler mellem købstedrakkerne og de jyske natmandsfolk (Saml. afli. 1, 1, 410), kan jeg derfor ikke vaçre enig med ham. Mærk også ned. for § 5 anm. 20; samt G. L. Badens juridiske ordbog 2, 27.149

i den senere tid blevne fyldte med hele bander af disse folk«, fortæller Hellfned selv.

Vi støder altså på de samme klager, beskyldninger og forfølgelser, på den samme fremtrædelse af Vesterjylland som natmands-væsenets hovedsæde, og på antydninger af den samme tvedeling i et egenligt natmandsfolk og et glarmesterfolk, som vil møde os i det nittende hundredår. Inden jeg går over til en fremstilling heraf, vil jeg dog dvæle ved de snart igen optagne forhandlinger om den hele klasses »forbedring« eller »udryddelse«, samt ved den endelige vending i dens skæbne, som for en del blev den middelbare følge af disse forhandlinger.

§ 4.

(Tidsforhold. Yderligere tillob til en kamp mod det jyske natmandsfolk. Dettes endelige tilbagetrængning.)

De første 30 år af det 19de hundredår danner i mange henseender en modsætning til de sidste 30 af det 18de. Den offenlige mening, der, løssluppen af Struensee og fremdreven af den franske revolutions efterdonninger, med behørig stöj og selvbehagelighed havde begyndt at kaste sig over statens anliggender, viste bedst, hvor spæd og uselvstændig den var, da den tog sin død af forskrækkelse over forordningen 27de septbr 1799. Så kom ulykkerne væltende ind over riget, lammede kræfterne og nedslog modet. De ædlere og dybere ånder sogte — og lykkeligvis fandt — lise og trøst i digtekunstens og videnskabens skød. Rigtignok vilde det være uretfærdigt at nægte, at der jo endnu fuldbyrdedes adskilligt godt og påskønnelsesværdigt også på samfundets andre områder, mest dog kun som iværksættelse af længe forberedte planer eller som fortsættelse og folge af tidligere trufne foranstaltninger. Fattigkommissionens og skolekommissionens samvittighedsfulde arbejder 149

i den senere tid blevne fyldte med hele bander af disse folk«, fortæller Hellfned selv.

Vi støder altså på de samme klager, beskyldninger og forfølgelser, på den samme fremtrædelse af Vesterjylland som natmands-væsenets hovedsæde, og på antydninger af den samme tvedeling i et egenligt natmandsfolk og et glarmesterfolk, som vil møde os i det nittende hundredår. Inden jeg går over til en fremstilling heraf, vil jeg dog dvæle ved de snart igen optagne forhandlinger om den hele klasses »forbedring« eller »udryddelse«, samt ved den endelige vending i dens skæbne, som for en del blev den middelbare følge af disse forhandlinger.

§ 4.

(Tidsforhold. Yderligere tillob til en kamp mod det jyske natmandsfolk. Dettes endelige tilbagetrængning.)

De første 30 år af det 19de hundredår danner i mange henseender en modsætning til de sidste 30 af det 18de. Den offenlige mening, der, løssluppen af Struensee og fremdreven af den franske revolutions efterdonninger, med behørig stöj og selvbehagelighed havde begyndt at kaste sig over statens anliggender, viste bedst, hvor spæd og uselvstændig den var, da den tog sin død af forskrækkelse over forordningen 27de septbr 1799. Så kom ulykkerne væltende ind over riget, lammede kræfterne og nedslog modet. De ædlere og dybere ånder sogte — og lykkeligvis fandt — lise og trøst i digtekunstens og videnskabens skød. Rigtignok vilde det være uretfærdigt at nægte, at der jo endnu fuldbyrdedes adskilligt godt og påskønnelsesværdigt også på samfundets andre områder,

mest dog kun som iværksættelse af længe forberedte planer eller som fortsættelse og følge af tidligere trufne foranstaltninger. Fattigkommissionens og skolekommissionens samvittighedsfulde arbejder150

var førat nu så vidt fremmede, at udbyttet deraf skulde til at stå prøve i livet. Landbokommissionen virkede fremdeles (den opløstes 1816) og satte kronen på sit storværk, for så vidt tiden antoges moden til at bære den. Dog selv gennem denne velgörende dåd og disse indgribende foretagender skimter man tidens tilbagegang feller dens brist på handlekraft og virkemidler. Regeringen trak sig efterhånden (fra 1807 af) bort fra den tidligere jævnede bane til selvejendoms fremme blandt bondestanden, i det den hævede de de sælgende godsejere tilståede begunstigelser, og selv bortsolgte samlede de staten i den for landmændene ulykkelige periode 1818-26 tilfaldne godser; og den unddrog derved eftertiden et stundum hårdt savnet fond af »frimandsånd«. På hvor mange steder blev det vei til alvor med de i loven anbefalede vinterskoler for konfirmerede karle og piger? og dog var noget sådant, navnlig efter datidens forhold, et umisteligt tillæg til den tvungne skolegang. Og nu — hvad her umiddelbar berører os — hvor liden fremgang havde det ikke med oprettelsen af sogne- eller distrikts-arbejdshuse, der dog, hvis ikke alt for grove misbrug skulde indsnige sig, var et aldeles uundværligt led af fattigordningen. Vei havde regeringen sin opmærksomhed henvendt også på denne sag; men den trivedes så meget mindre, som den havde sine særegne vanskeligheder og fordomme at brydes med: i købstæderne fabrikanternes egenkærlighed; på landet, foruden almuens uvillie til at gore udlæget, selve de fattiges modbydelighed.

1. Anordn, om almueskolevæs.på landet 1814 § 28 (foreløbigt reglement 1806 § 25); instruktion for lærerne § 28.

2. Se f. e. kancellicirkulære af 1S03: forespørgsel til amtmændene, hvorledes arbejdsanstalter bedst kunde indrettes i eller uden for de i Danske lov 2—22—75 befalede fattighuse? og af V 1803 (i anledning af straffeanstalternes påtænkte omdannelse) om oprettelsen af forbedrings-eller tvangsarbejdsanstalter (en i hvert amt), særlig beregnede på løsgængere og tiggere, og satte i så nöje forbindelse som muligt med fattigvæsenet. Sml. Viborg stændertid. 1836 anden række sp. 980 [hvor 1808 er en trykfejl] og A. S. Ørsted Af mit livs og min tids historie 1, 336.— I Penia 3 (1808) nr. 10 omhandles uldmanufakturisternes klager over tab ved, at fattigvæsenet havde spinderier og væverier. Over en uldfabrik, der 1806 var sat i forbindelse med fattigvæsenet i Slagelse, udgav II. Bastholm 1812 en udførlig beskrivelse til vejledning for andre købstæder. I samme præstemands Anvisning til fattigvæsnets bestyrelse 1817, — en151

Er det lovkommissioner, der under enevælden repræsenterer de indre bedrifter, så havde hverken hine eller disse længer nogen frugtbar eller taknemmelig jordbund at gro i. Forst efter 1830 tinder jeg, at Ørsted omtaler »meningen« som en magt, man måtte tage hensyn til. Og regeringen, overladt til sig seir, uden æggelse og uden modvægt uden fra, måtte naturlig, hver gang den fik en følelse af sin magtfyldes tomhed og sin stillings forladthed, finde det hade billigere og bekvæmmere at give sig embedsmændene i vold. Heraf dette endeløse forretningsskriveri: fra regeringskol-legiet til overøvrighederne, fra disse til underøvrighederne, fra dem undertiden til deres underordnede hjælpere, og så den hele lange vej tilbage igen, — godt og vei endda, om ikke andre regerings-kollegier eller statsrådet og höjesteret drages med ind i kredsløbet, og om det bliver ved dette ene for den enkelte sag; — og det ikke biot når talen er om indhentelse af faktiske oplysninger, men også for så vidt det gælder om forslag og udtalelser med hensyn til onders afhjælpelse og nyttige foretagenders istandbringelse. Det var i sandhed indre trang og ikke ydre tvang alene, der omsider bragte enevoldsregeringen til at attrå »almenåndens oplivelse« og at kaste sig i armene på de rådgivende provinsialstænder, for således, om muligt, at »erholde den tilforladeligste kundskab om alt, hvad der kunde fremme folkets tarv« (indledning til anordningen af 28de maj 1831)!

Dette indtryk af hjælpeløshed og rådvildhed (midt i en syndflod af gode råd) afpræger sig kun alt for tydelig i de vidtløftige forhandlinger fra indeværende hundredår, sigtende til modarbejdelsen af det såkaldte natmaudsvæsen i Nørrejylland.

bog, der vfesenlig støtter sig til Kristian Garves bearbejdelse (Unter-suehnngen iiber die Armutb 1787) efter

John Macferlan — nævner han (s. 258) kun tvangshuset ved Københavns fattigvæsen som „ypperligt" [anderledes David 1831 i Månedsskr. for litterat. 6, 531!]. I en del købstæder indrettedes dog, for og efter 1S03, arbejdsanstalter; men på landet gik det trevent, selv hvor præster eller andre med iver tog sig af sagen. Paster Meden tik lidt „arbejdsvæsen" sat i gang i Søndertranders (berctn. 1813 s. 8). I Kongens Lyngby vilde B. F. Ränne stifte et arbejdshus (i „det såkaldte Klopstockske huB"); men de fattige vilde heller dø af sult end sættes i det (beretn. 1S04 s. 9, 1S07 s. VI). Mærk også kgl. resol. af y 1813 (i kane elliskr. af s. å.) på et andragende fra det patriotiske selskab på Langeland.152

Det er til visse et alt andet end hyggeligt billede, der opruller sig for vort öje, hvad enten vi ser hen på hine halv godlidende halv truende skikkelser i baggrunden, hvilke det gjaldt om at binde med lovens bånd, men som længe spottede statens magtes-lose bestræbelser for at få bugt med dem; eller på folket (her særlig den vesterjyske almue), der, våndende sig under forholdenes pinagtighed i det hele, med kristelig tålmodighed fandt sig i at bære også dette kors; eller på regeringen (det vil her nærmest sige kancelliet), hvis opgave det var at råde bod på tidens mange hånde brøst, og som derfor også, om end kun trevent, måtte optage kampen, i det mindste på papiret, imod »natmandsfolket« (hvilket jeg foreløbig bestemmer som den faste stok. af fødte landløbere). Ti i en række af år vedblev »natmandssagen« at vanke om i kancelliets kontorer som et spøgelse, man forgæves søgte at mane ved at slynge det en bunke embedserklæiinger og lovlærde undersøgelser i hovedet.

Interessant og lærerigt er det dog at kaste et blik ind i det inderste af datidens regerings-mekanisme. Farer lovgivningmaskineriet i vore dage af sted med danip, slæbte det sig i hine tider frem med sneglefjed. Kancelliets egenlige kunst, som den her lægger sig for dagen, bestod i med agtværdig utrættelighed at indhente betænkninger, — det behøvede end ikke statsrådets fingerpeg for at finde denne omvej, — rejse betænkeligheder ved enkeltheder i disse betænkninger, så indhente ny betænkninger over de indhentede betænkninger med tilhørende betænkeligheder, o. s. fr.; en fremgangsmåde, hvorved man sammendyngede hele bjærge af bilag, underbilag, »ekstrakter« og »ventilationer«, der er såre gode til at få forstand af, men som i det væsenlige ikke bragte selve sagen videre. Adskilligt kan dog tjæne til forklaring af og til undskyldning for denne fremtrædelse, foruden hvad der vistnok ligger i kollegialformens mangefoldighed af personer og i de mere betydende af disses særlige anlæg. Som en mare hvilede pengetrangen på tidens bryst og knugede alle, store og små, i sit kvælende favntag. Dertil kom, at det onde, der skulde bekæmpes, for störste delen havde trukket sig tilbage til de fjærneste egne af rigets mest afsides liggende »provins«, til Vesterjylland, som den gang i virkeligheden lå meget længere fra regeringssædet end i vor tid, og næppe var langt fra at være kol-legieherrerne et fremmed land. Endelig, når man først var kommen153

i gang med udsættelser, opsættelser og udflugter, kunde det virkelig til en vis grad blive fornødent at sikre sig, at de pågældende misforhold, ved så længe at have haft frit løb, ikke imidlertid havde antaget andre former eller, i gunstigste tilfælde, havde rettet sig selv; ligesom del, netop fra et höjere stade, kunde blive fristende at drage andre, mer eller mindre beslægtede forhold, eller i al fald anskuelser, der imidlertid havde arbejdet sig frem, med ind under betragtningen.

Vei er det sandt, at regeringens forlegenhed og forsagthed over for natmandsvæsenet allerede tidligere var kommen til syne. Men medens vi for har set en kancellideputeret, Col-biörnsen, med djærvhed stille sig i spidsen /or kampen mod den almuefordom, på hvis udryddelse det så væsenlig kom an, var nu selv en kancellipræsident, Kås, med al sin umiskendelige interesse for sagen, ikke i stand til mere end til at holde randløbet gående. Den egenlige drivkraft kom uden fra: den udgik fra nidkære embedsmænd, gejstlige og verdslige, — de allerfleste stiftamtmands- og amtmandsposter var, som bekendt, i hænderne på adelen, — der både som sådanne og som statsborgere og som menneskevenner, stundum enkeltvis stundum flere i forening, snart uopfordrede snart pligtskyldigst, trængte ind på det höje kollegium med nærgående forestillinger eller med omfattende forslag, hvis enkelte sætninger til dels var lånte fra udlandet eller fra »hertug-dömmerne«.

Ti også det skal siges til ros for de pågældende embedsmænd, selv de administrative og juridiske, at de såre sjælden satte sig alene på den lovlige ordens og den retslige ensformigheds standpunkt, der led afbræk ved

tilværelsen af en ståt i staten. Tværtimod, der lægges stadig vægt på hensynet til hine fraskiltes og forstedtes velforståede timelige og evige vei, og, medens det over-spændt-følsomme nu er lidet fremtrædende, tager det sig lige fuldt ud, som havde man en levende følelse af, at naturlivet, om det end ikke længer har nogen ideel eller reel berettigelse som selvstændigt led af samfundet, dog for den rent menneskelige opfattelse ikke mangler sit krav på medfølelse, så lidt som sin poetiske tiltrækningskraft. Alligevel var det fremfor alt statens velgående, man havde for öje. Den opgave at virke »borgerheld«, at skabe »gode og retskafne mennesker og nyttige borgere« (skoleanordn. 181-1 j154

22 af foreløbigt reglement 1806 § 20), der kan betragtes som den tamme danske aflægger, med en del tyske indpodninger, af det vilde franske frihedstræ, og som var det banner, hvorunder man i den forudgående tid havde kæmpet, den brugtes endnu som løsen af de enkelte stridsmænd på borgerlivets område.

Men ligesom de omtalte forhandlinger tjæner til at karakterisere tiden med dens forhold og personer, dens retstilstande cg retsbevidsthed, i og for sig, således har de interesse, for så vidt de 4 flere retninger peger hen på hvad der skulde komme. Vi ser navnlig, hvilhen lang vej tanken om arbejdsanstalter på landet havde at tilbagelægge, inden den nåde hen til den lidet heldige sammenhobning, vi omsider lik, af arbejdshuse, sygestuer og — dårekister for de enkelte amter; medens oprettelsen af de egenlig kommunale »ar-bejdsgårde« (for et eller flere sogne i forening) var en endnu senere tid forbeholdt. Til sidst bliver vi øjenvidner til, hvorledes den gamle, kongelige, tid, der anstrængte sig for at våge over individernes ret og ramme deres bedste, støder hovedet mod den ny, folkelige, tid, for hvilken den borgerlige fællesret, i dette tilfælde udtrykt ved den kommunale selvrådighed, var det principielle og det vigtigste.

I det jeg altså giver en udsigt over den historiske gang i disse forhandlinger, skal jeg af indholdet forelobig kim antyde det væsenligste af de fremkomne forslag, så vei som deres modtagelse eller hovedpunkterne af deres drøftelse i kancelliet; de mange bidrag, de yder til natmandsfolkets statistik og karakteristik, vil jeg siden få brug for. Efter tidsordenen medtager jeg de enkelte bladartikler og småbøger, der har behandlet samme æmne.

Kort efter 1803 blev den jyske natmandssag igen sat i bevægelse af Kristian Johan Lodher g Krarup, en virkelysten og udholdende mand, der siden 1794 havde været præst i Borris og Easter (Bølling herred, Kingkobing amt), eller, så at sige, levet i hjærtet af uatmandslandet. »I den forrige amtmand, Hansens tid [d. e. senest 1805], for mere end 10 år siden«, skriver han i nov-155

ember 1817, »fordristede jeg mig til kancelliet at indsende nogle ideer desangående. Samme bleve værdigede den opmærksomhed at hjæmsendes til erklæring. Nogle mig ubekendte erklæringer bleve indsendte«; men — sagen hensov.

1811 gjorde den ny amtmand i Kingkobing amt, Peder Otto Ilosenürn, et frugtesløst forsog på at vække den af dvale. Der i egnen var nylig anholdte og hensatte i Ringkøbing arrest for tyveri to ukonfirmerede natmandskarle på mellem 20 og 30 år, der stedse havde gennemstrejfet landet og havde med sig to kvindfolk, som de for nogle år siden havde truffet på deres vandringer og med hvem de havde avlet börn, hvoriblandt to spæde, der fandtes hos forældrene ved anholdelsen og hvis anbringelse voldte amtet bryderier. I sin mælding herom af30teavgust til kancelliet gliber han lejligheden til i korthed at skildre »natmands- og glarmesterfolkets« ulykkelige liv og uheldige stilling, og ender med at foreslå »en almindelig jagt« efter dem: de tjænstdygtige mandfolk skulde afgives »til tjæneste til landets forsvar på en eller anden måde«; de ovrige og kvindfolkene skulde indsættes i arb ej dsh u se, for så vidt de ej kunde anbringes i fast tjæneste under politiets særlige tilsyn; »böraene måtte derimod forsörges og ved opdragelse så vidt mueligt danues til gode borgere«.

Efter at Krarup 1812 var bleven amtsprovst i Ringkøbing amts søndre del (Hinds, Hammerum, Bølling og Nörre-herreder), foretog han sig atter, som han udtrykker sig 1817, at udtænke og nedskrive en udførligere plan til denne stands forsorgelse, hvilken lian i maj 1813 ved sin nærværelse i hovedstaden personlig overleverede til »en vis stor herre, som bebagede at give samme sit bifald, og lovede med sin formående anbefaling at fremlægge den for det höje kollegium; mueligt kan dog planen, da denne herre just i de dage forandrede sin bopæl, være forkommet«. Det sidste er dog en urigtig formodning: hans »allerunderdanigste forslag til natmandsstandens

forsorgelse og ophævelse af sammes omströjfning og tiggeri i Jylland«, dagtegnet den 1ste maj 1813. var virkelig flyttet fra den höje herres hus til kancellibygningen, hvor det endnu findes. Fremfor de fleste andre forslag udmærker det sig ved en omstændelig fremsættelse af planens enkeltheder. Til alle sognefogder i Jylland skulde udstedes enslydende ordrer, som skulde åbnes og kundgöres ved kirkestævne på en og samme söndag, og156

hvorved det pålagdes enhver sognebo at opbringe de omløbere, han stødte på denne og næste dag. Alle de anholdte skulde så bringes til herredsfogden, der havde at henvise dem, som ikke hørte til natmandsstanden, til deres hjæmsteder. Over natmandsfolkene derimod skulde kan optage skematisk fortegnelse med angivelse af deres alder og fødested, og dernæst »afskedige« disse mennesker med pålæg om at indfinde sig igen (!) på en vis dag, f. e. om 8 uger; men sende listerne til amtmanden, hvem det så pålå i et »amtsmøde« [d. e. et møde af den ved fattigreglementet § 3 jf. § 57 ff. oprettede amtsdirektion] efter foreskrevne regler at foretage inddelingen og fordelingen, og så sende de fornødne ordrer desangående til herredsfogden, der atter lod dem gå videre til sognekommissionerne [fattigreglem. § 2]. Man ser, hvor indgrot om-svøbsvæsenet var i datidens bevidsthed! Fordelingen skete efter fødested, dog således, at intet sogn fik flere end to natmandspersoner, hvorfor turen også kunde komme til de sogne, hvor ingen var fødte. Til understøttelse af de gamle og skrøbelige, så vei som af börnene over 2 år, for så vidt forældrene ikke selv kunde eller vilde opdrage dem, måtte ydes hjælp af amtskassen [fattigregi. kap. 8]; hvis det behøvedes, fordeltes omkostningerne på amtets hartkorn. De natmandsfolk, der levede sammen som ægtefolk uden at være ordenlig gifte, skulde lade sig vie, eller adskilles. Börnene under 2 år flk i de fleste tilfælde lov at blive hos moderen. Drenge og pigebörn fra 2 til 12 års alderen overdroges ved licitation til »skikkelige gårdmænds forsorg«, som fik ret til at stille en sådan natmandssön til soldat for en af deres egne sönner. »Karle og piger« fra 12 til 24 års alderen skulde sognene skaffe (jæneste, holde til skolegang o. s. v. De förste skulde straks indføres i lægds-rullen, og siden udskrives til soldat. Karle og piger over 24 år, der ej kunde eller ej gad gore bondearbejde, skulde sendes til ar-bejdshuset på Kristianshavn for der i 2 år at lære et eller andet håndværk eller håndarbejde, og da gives tilbage til fødesognet. Hvert amt skulde inddeles i »skorstensfejer-distrikter« på 4 til 6 sogne, og til hvert af disse skulde af natmændene, först blandt de gifte, udtages »et dueligt subjekt«, der indsattes som priviligeret skorstensfejer, til hvem der skulde skaffes bopæl i distriktet og til -hvis underhold enhver skorstensejer, med undtagelse af de jordløse husmænd, skulde svare en årlig afgift i sæd (rug og byg), hvadenten han brugte ham eller ej. Denne skorstensfejer-lön ansloges til omtrent 10 tønder sæd årlig; og dette var glanspunktet i den natmandsfolkene tiltænkte samfundsstilling. For resten måtte så vei denne benævnelse som end mere »rakker«-navnet afskaffes ved kongebud; (hvilke Krarup i det hele tiltrode en vidunderlig kraft); ingen måtte anse det for vanærende at gå til bords med dem o. s. v.; og, for ikke at styrke fordommen, måtte de ikke give sig af med at flå heste, hunde, katte o. desl., hvilket vedkommende selv skulde gore. Straffen for at løbe bort fra den anviste stilling sattes til et halvt års tugthusarbejde; men for en sikkerheds skyld skulde sognekommissionen sætte en forstandig mand i nabolaget til som »forstander« at føre et temmelig nærgående tilsyn med enhver gift mand og kvinde — selv den beskikkede skorstensfejer ikke undtagen — så vei som med enhver anden enkelt person, være sig voksen eller barn.

Omtrent samtidig med Krarup, og uden tvivl ham uafvidende, havde man fra en anden kant begyndt at røre op i natmandssagen. I den »trohengivne forudsætning«, at det er borgerens pligt at gore sin konge opmærksom på, hvad der kan tjæne til det heles eller individernes gavn og sikkerhed, dristede Vilhelm Adolf Worsøe i Låstrup (den gang provst i Rinds herred, Viborg amt; dud 1838 i Bregninge ved Kalundborg) sig til at indgive en »allerunderdanigst iudberetuing (af 6te februar 1813) om de såkaldede natmændsfolk eller rakkere«. Da han tillige torde forudsætte, at

»den landsfaderlige regæring---kuus lidet eller intet kendte

til disse ulykkelige menneskers stilling og tarv, såsom deres egenlige tumleplads var for langt bortliggende fra central-punktet«; og da retsplejen, under hvis forum de stundum inddroges, »syntes at betragte dem fra en mindre rigtig synspunkt, idet man satte landets love i virksomhed mod dem uden at give dem borgerens virkekreds eller rettighed«, så gav han en ret veltalende skildring af disse, som han »ikke vovede at kalde menneskehedens udskud, men snarere rå naturens, börn«. Måske kunde nogle 100 mennesker, »sterke, hårdføre og

determinerede«, gengives borgersamfundet, i hvis midte de hidtil joges omkring som vildt. »Den hele stand måtte med rod og top oprykkes, og det öjeblikkeligen«: enten ved en oftenlig opfordring, ledsaget af strænge straffetrusler for overhorig-hed, eller ved en hemmelig forberedt, på en og samme dag udført,158

almindelig klapjagt skulde de alle opbringes til bestemt sted og avtoritet. »Det offenlige«, ikke fattigdistrikterne, burde så tage sig af dem. De tjænstdygtige ugifte (»d. v. s. de som ikke havde 1 å 2 kvinder med sammenavlede börn«) kunde anvendes til militær tjæneste til sos og lands; de andre, yngre, til videre ansættes ved fabrikker eller andre offenlige anstalter, til kanalgravning, skovhugst, tørveskær ell. desl.; og de yngste »oplæres til nyttige håndteringer i det borgerlige liv, foruden anvisning i religion etc.«

Worsøes forslag indsendtes d. 25de marts med en varm anbefaling »på stiftamtmandens [Sehestedts] og egne vegne« af hans biskop, Jæns Bloch, til kancelliet; men da dette intet lod høre fra sig, indgav Bloch den 30te juli s. å. i sit eget navn til kongen en omskrivning af Worsøes forslag. »Flere og rigere ideer«, til-föjer han, »findes hos den indsigtsfulde C oli qoun i hans fortræffe- 3 lige værk om Londons politi o. a. fl.« Dette skridt hjalp sagen lidt på glid, i det kongen bød kancelliet at udtale sig derom. På 4 Krarups plan havde Ørsted, der samme år var indtrådt i kancelliet, meget at udsætte: den var kostbar; pågribelsesmåden upraktisk; ansættelsen af en værge eller »forstander« for liver natmand »höjst synderlig«, o. s. fr. Berner begyndte et udkast til den krævede »allerunderdanigste forestilling«. Men selv om en sådan skulde være bleven indgivet, kan vi så meget mindre undre, os over. at den i al fald blev uden følger, som spændingen i vore polittiske forhold netop den gang var på sit höjeste, i det vi, foruden med England, fik krig med Sverrig, Preussen og Rusland.

Længe varede det dog ikke, inden natmandssagen igen bankede på, denne gang endog med pressen som dörhammer. I et af sine mange stridbare öjeblikke fandt Gustav Ludvig Baden anledning til i Iversens fynske avis 1815 nr 72 at meddele nogle blandede be-

3. Den samme forfatter, „Kolqvoun", påråbes af Tøttrup 1823; men næppe af nogen af dem på første hånd. Af A treatise on the police of the metropolis: containing a detail of tlie various crimes and misdemean-ors by which public and private property and security are, at present, injured and endangered: and suggesting remedies for their prevention. By P. Colquhoun, udkom 6te forbedrede og forøgede udg. i London 1800 (655 sider i 8; kgl. bibliot.)

4. Se blandt vedhængene.159

mærkninger om manglerne ved vort skole-, fattig- og politivæsen m. m. Dette bevægede pastor Zimmer i s Kirketorp« (-terp) ved Nibe til i Ålborg stifts jyske efterretninger s. å. nr 45 at ytre sig om natmændsfolkenes talrighed og forsömte tilstand i hans egn. Dornene burde fratages dem i det 6te år. Zimmers artikkel optoges i Fyens stifts adresse-avis s. å. nr 89; og dertil sluttede sig igen en udførligere artikkel af en unævnt i samme blads nr 100. De var sen saud landeplage«; dog skulde de ikke sættes i tugthuset, men bofæstes, under opsyn, f. e. i købstæderne som fabrikarbejdere, eller på heden som agerdyrkere. En afgift kunde til den ende lægges på hvert ildsted. En kommissions udnævnelse vilde »formodenlig sikkerst« føre til målet.

Landsoverrets-assessor S(teffen) Jiirg ensen, bekendt af et par stadbeskrivelser, fandt dette stykke værdigt til at optrykkes i hans lille bog Noget om de såkaldte natmænds-familier, Viborg 1815 (12 sider i 8). Efter at en almindelig tælling af dem var iværksat, skulde de, som ej havde tilstrækkelig næringsvej, anbringes o i offenlige arbejdshuse for der, adskilte fra straffefangerne, at oplæres til det arbejde, hvori sammesteds gaves undervisning, eller sættes i lære hos håndværkere på landet eller i købstæderne. Kun de gifte og fuldvoksne måtte ernære sig som omvankende professionister (skorstensfejere, glarmestere, kedelflikkere, hestegildere, svine-snidere o. desl.). De, der drev andre bestillinger, skulde have fri hus og have, eller der skulde anvises dem en strækning hedeland til opdyrkning, og da gives dem frit bygningsmateriale. Nål- forældrene ikke var gifte, kom börnene under fattigvæsenet; i modsat fald stod de fra deres 6te år under skolevæsenets tilsyn. Benævnelsen »natmænd« skulde være forbudt, og god opførsel åbne dem adgang til hæderlige bestillinger, i lighed med de øvrige landboer; o. s. v.

Tidsbladenes og flyveskrifternes guldalder var dog endnu ikke kommen, og slagene har sagtens forekommet kancelliet noget matte. Imidlertid gjorde disse indlæg for så ridt deres nytte, som de styrkede modet hos de gamle kæmpere og vakte det hos ny.

5. Det antydes s. 9, at tugthusene burde lægges ud på landet, og fangerne dyrke jorden.160

»Som menneske, som præst og som amtsprovst« anså Krarup det for sin pligt atter at optræde som talsmand for »denne husvilde, f'orsömte og måske til dels fordærvede slægt«; og han forsikrer, at det »er mange, mange Jyders ønske, både i og uden for bondestanden«, at der inden jubelårets udløb måtte »alvorlig påtænkes« en kærlighedsgærning mod natmandsstanden. I det »skolebogtrykkeri«, som han 1815 havde fået bevilling til at anlægge i Borris, lod han trykke sit forslag fra 1813 »ikke til salg, men alene til uddeling blandt venner og bekendte for at erfare deres mening«. Navnlig omsendte han det herredsvis til de ham undergivne præster, der, 30 i tallet, efterkom opfordringen; 5 af dem optrådte desuden med en anbefaling som medlemmer af det ved Krarup stiftede »selskab til almueoplysningens fremme«. Medens de fleste af disse præste-attester er temmelig indholdstomme (hvilket især gælder dem fra præsterne i Krarups eget herred) eller yderst troskyldige, vidner andre om större selvstændighed og omsyn. Mest ^ hold var der vei i den indvending, at Krarup alt for meget havde gået ud fra, at disse folk »selv ønskede fast ophold og ærlig underholdning«, en sangvinsk forestilling, bygget på enkelte undtagelser, der navnlig trådte frem i den uheldige bestemmelse om deres midlertidige »afsked« af herredsfogden. Nogle fandt det ubilligt at indskrænke deres næringsveje så meget, som Krarup vilde, og at forbyde dem visse håndteringer. Fra forskellige sider betonedes det, at det først og fremmest gjaldt om at få kongen til at optage dem i sin tjæneste (hæren). Adskillige mente, de arbejdsdygtige burde sendes til vore »øst«- og vestindiske kolonier (som fri eller slaver? spurgte Krarup) eller til de nikobarske øer, for der at anvendes til passende arbejde, (dr Frost i Bingkøbing fandt dette polittisk forsvarligt, men fra moralitetens side forkasteligt). Særskilt betænkning afgaves af amtsprovst J. N. Tile mann i Ringkøbing

6. Detailleret forslag til natmandsstandens forsorgelse og ophævelse af sammes omstrejfning og tiggeri i Jylland. Borris 1817; 14 sider i 8. Af de 12 eksemplarer, han tilstillede kancelliet, er intet fundet i arkivet; derimod har vore to biblioteker hvert sit.

7. Et par undskyldte sig med, at deres år var for mange og deres dömmekiaft for svag, til at de torde have nogen mening om sagen. Et andet par vilde helst have dein i tugthuset på livstid: så blev almuen nok mindre ræd for at pågribe dem.1G1

amts nordre del (Lemvig), der 1800-1809 havde været præst ved tugthuset i Viborg: den skorstensfejerne tiltænkte lön var vei ikke i og for sig for stor, men vakte betænkelighed på grund af »tidsomstændighederne og den almindelige pengetrang, som rimeligvis vilde forøges i stedet for at aftage«. Desuden af Sponneck, byfoged i liingkobing og herredsfoged i Bølling herred (siden stiftamtmand i Ribe), der bl. a., som en enkelt af præsterne, holdt på arbejds-huse (af hvilke Krarup var en modstander så vei for deres dyr-lieds skyld som fordi de dog ikke kunde optage de små og de gamle). Kndelig, foruden af sognefogden i Faster, af nysnævnte assessor Jörgcnsen i Viborg, der udtalte sin samstemning, rejste et par juridiske småanker og fandt det upassende, at pigebørnene udsattes »ved licitation« i stedet for »efter akkord«.

Efter at Krarup havde gjort sine bemærkninger til de således indhentede erklæringer, og forsynet sit forslag ined nogle tillæg og forandringer, lod han »på reformations-jubelfestens sidste dag den 2den november 1817« hele denne pakke vandre fra sit provste-arkiv til det kongelige kancelli tillige med et eksemplar af Jørgensens bog, hvis forslag til jyske heders opdyrkning ved natmandsfolk han, sikkert med god grund, erklærede for upraktisk.

Hvor vei der nu intet spor findes til, at man i kollegiet har taget Krarups forslag under fornyet overvejelse, havde han dog inden sin dod (i oktober 1820) den tilfredsstillelse, at der, i det mindste tilsyneladende, kom større drift i natmandssagen. Med det samme han udbad sig Jørgensens betænkning over sit trykte forslag, havde han hedt ham uddele nogle aftryk deraf til sådanne mænd, som J. vidste interesserede sig for sagen. Blandt disse mænd var stiftamtmanden i Ålborg stift, amtmand over Ålborg amt Fredrik Moltke, Ewalds Moltke, denne ægte aristokrat, på en gang myndig og let bevægelig, hvis poetiske sans næppe har været uden del i lians levende

medfølelse for samfundets ste-börn. Hans forestilling til kancelliet af 23de april 1819, der ender med en henstilling om at overdrage ham og stiftamtmanden i Viborg at gore de fornødne forslag, meddeler jeg fuldstændig blandt vedhængene, både fordi det betegner et vendepunkt i sagens gang, og fordi det særtegner selve manden, af hvis ædle person-

Il162

lighed så mange af vore ypperste digtere har givet samstemmende skildringer. 1

Moltkes indstilling kunde ikke gå sporløs hen. En amtsprovst og seminarieforstander kunde man til nød tie i hjæl; med en ge-hejmekonferensråd, der engang havde været formand i kancelliet (1799-1803), hvor han endnu havde personlige venner, deputeret i finanskollegiet (1803-13) og medlem af statsrådet (1810-14), og som, trods alle sammenstød, var vei set på höjere steder, lod dette sig umulig gore. Ørsted frarådte dog en kommissions nedsættelse bl. a. af hensyn til stiftamtmanden i Viborg (Emanuel ; Blom); foreløbig lod man det da blive ved i et cirkulære af 22de juni 1819 at afæske samtlige de andre amtmænd i Jylland oplys- ning om natmandsfamiliernes antal i deres henholdsvise embeds-kredse, og betænkning om de bedste midler til at »hindre deres omstrejfen og at danne dem til nyttige medlemmer af staten«, samt besvarelse af det spörgsmål, om det ikke kunde være tjænligt at udstrække til »Danmark« den i »hertugdömmene« gældende anordning af 23de marts 1814? 1

Hvor vei Moltke, som den der havde foranlediget cirkulæret, ikke var adspurgt, indgav han dog d. 13de avgust s. å. en erklæring, hvori han udtalte sig mod indførelsen af denne forordning, fordi den intet andet middel anvendte mod omløberne end vand og brød eller tugthusstraf (indtil 2 år), hvorved den straffede sjælden

8. Foruden Ewald i oderne til liani (Lielienbergs udg. 2, 89 og 93), Øhlenschlæger i Erindringer 3, 10-12 og Hauch i Minder fra min barndom og ungdom s. 203-7. Sml. flere udsagn i I.udvig Dåes Af gehejmer. v. Bülows papirer (Kristiania 1864) s. 17 f. — Om Moltkes mangfoldige stillinger (først i Norge, siden i Danmark) se Erslews forfatterleksikon, hovedværket og supplementet.

9. Ørsteds udtalelse kendes kun af hans hentydning dertil 1821. Tvivlede han måske om denne oldings arbejdskraft? (Blom var født 1747). Eller tænkte Ørsted, der altid var uudtømmelig, når det kom an på at rejse indvendinger, på Bloms indstilling 1803 (oven for s. 140 i)? Dennes senere betænkning af 1819 indeholder intet, der i og for sig kunde umuliggjort en samvirken med Moltke.

10. Er trykt hos Fogtmarm. y 1814 i Petersens lovleksikon (5, 19) er trykfejl.

11. „Verordn. die Bestrafung der in G es ells chaften oderBanden herumziehenden verdächtigen Personen betr." i Chronol. Samml. for 1814 (Kiel 1816) s. 34 ff.163

^ blev forbedret; medens hans mening havde været, at natmands-folkene ved tvang skulde holdes til arbejde, og kun, da ingen arhejdshuse havdes, skulde sendes til Viborg tugthus for at lære nyttig håndtering. I ovrigt var de afgivne skön naturligvis yderst brogede og ofte hinanden stik modsatte. Kun derom syntes de fleste enige, at de gamle i reglen var uforbederlige, og at börnene i en vis alder burde fratages dem. Efter nogle behovedes der kun

2 stræng overholdelse og delvis skærpelse af ældre bestemmelser; efter andre var overordenlige foranstaltninger uundgålige. Rosenörn

i udtalte sig som 1811: arbejdshusene (hvori også skulde indsættes losgivne, arbejdsløse forbrydere) måtte tilvejebringes inden den »almindelige opbringeise«; de tjænstdygtige skulde i garnisonen . »vænnes til stadigt liv og orden«; skikkelige plejeforældre, som opdrog 1 natmandsdreng eller 2 natmandspiger til det 18de år, kunde fritage en af deres egne sönner for krigstjæneste. Amtmand Faye i Tisted (og til dels herredsfoged Jansen i Kinds herred) vilde derimod have forordnet, at alle omløbere inden 1 år skulde søge fast i tjæneste; efter årets udløb skulde anstilles en jagt, og friheden be-i roves de da pågrebne for livstid; börnene skulde skolekommissionen I besörge opdragne. Efter nogle skulde der anvises de voksne en til— < strækkeligjordlod; efter andre skulde de anbringes i fabrikker eller r værksteder. Adskillige ønskede, der måtte meddeles dem bevilling t til at ove deres

håndteringer i et vist distrikt, eller vilde have dem 1 behandlede som håndværkere pa landet; Boeck i Børlum-Jærslev I herreder (Sæby) vilde endog, gennem assurancevæsenet og i brand-a sikkerhedens interesse, have dem afskaffede som skorstensfejere.

Hvad der særlig lå ivrige politimænd på hjærte, var omhu for, B at det ikke fremdeles skulde lykkes et og samme natmandsmenneske

3 gentagne gange at blive straffet som for förste gang begået lov-

12. Hornemann i Mols og Sonderherred (Ebeltoft) fremhævede bl. a. I lianske lov 3—19—8 (om præstens virksomhed som politimester); og 1 efter at overovrighederne var horte (Kollegialtid. 1822 s. 496) udkom for-o ordn. 1822, der indskærper og nærmere bestemmer dette lovsted; jf. o oven for § 1 anm. 17.

13. På utilstrækkeligheden af de gældende bestemmelser havde han dhenledet kancelliets opmærksomhed i indstillinger af JJ 1816 og }f 1817, ilhvilke nu ej forefindes.

11*164

overtrædelse. Herredsfogden, .Toh. Holstein, i Lysgård og Hids herreder, — der rigtignok helst vilde have natmandsfolkene anvendte til at »stifte kolonier« i en af vore besiddelser uden for Evropa, — fandt det derfor »måske ikke upassende«, om det ved dommen over en sådan stadig omvanker blev bestemt, at der ved løsladelsen skulde påsættes ham et mærke med afbrændt krudt på et sted på kroppen, som kunde skjules med klæderne! Et påfund, der (så vidt vides) har den fortjæneste at være originalt.

En aften i begyndelsen af december 1819 skete det, at på herredsfoged Mollers gård Höjris, Hammerum herred, brændte samtlige ladegårdsbygninger med en del kreature o. a. m. Det lader til, at herredsfogden i den forudgående tid har optrådt med stræng-hed mod natmandsfolkene; og man fattede derfor straks den tanke, at det var nogen af dem, der havde ladet den rode hane gale over hans hus. Navnlig vendte mistanken sig imod den navnkundige Johannes Ak sel sen, der for et par år siden var anholdt for tyveri i Viborg amt, men havde fundet lejlighed til at undvige, uden siden at være pågreben. Der udstedtes nu ordrer til herredets sognefogder om at anholde alle omløbere og paslose personer. Fangsten indskrænkede sig dog til 2 sæt omløbere på i alt 4 personer (foruden et pigebarn på 5 til 6 år): en ældre kone med hendes sön, og hendes datter med »kæreste«. Disse tillige med nogle bønder, med hvem de på forskellig måde var komne i berøring, stedtes i forhør den 13de, 17de og 29de december. Efter at de pågrebnes uskyldighed i den antagne forbrydelse tydelig havde lagt sig for dagen, og uden at det var lykkedes igennem dem at få oplysning om J. Akseisens daværende opholdssted, endtes sagen med, at de hver for sig henvistes til deres fodesogne. Den 25årige kvinde, Mette Katrine Jænsdatter, sendtes således til Rind sogn (Hammerum herred), hvor præsten, Næblerod, fik heude iudtinget hos en mand i Svendlund »for der af en aldrende pige at undervises i de første begyndelsesgrunde af læsning«.

I det Rosenörn, som tillæg til sin betænkning af 8de oktober sidstleden, under Ilte januar 1820 fremsendte udskrift af Hammerum herreds politiprotokol over disse forhor, og antydede, hvorledes han havde anbragt de pågældende individer, udtalte han det tillige som sin erfaring og overbevisning, at de snart vilde blive kede af tvangen og vende tilbage til deres omflakkende, løsagtige,165

levned. Og allerede en måned efter havde han den tilfredsstillelse t kunne indberette, at efter madding fra præsten var nysnævnte kvinde virkelig om natten loben hort fra Svendlund, uden at nogen vidste hvorhen. »Intet kan udrettes«, tilföjer Rosenörn, »för der bliver Oprettet et tvangsarbejdshus for denne provins«.

End en gang ved denne tid havde Rosenörn, der viste sig lige så ihærdig som Krarup, lejlighed til i natmandssagen at, tale et alvorsord, der rigtignok lyder som et fortvivlelsens skrig. Kancel-14 liet havde afkrævet amtsskoledirektionerne forslag til en hen-sigtssvarende skoleundervisning for börn og unge mennesker blandt de der i provinsen omløbende familier. Rosenörn svarede den 23de januar 1820, at han havde rådfort sig derom med amtsprovsterne Krarup og Tilemann. De vidste imidlertid intet nyt at föje til de mange forslag om natmændsfolkenes forsörgelse og forbedring, der formentlig var genstand for det höje kollegiums provende overvejelse. Så længe forældrene intet fast tilholdssted havde, lod der sig ikke gore noget alvorligt for hornenes

opdragelse og undervisning. »Dertil kommer, at armod i nærværende periode bryder ind

overalt, da næsten daglig en eller anden familie---må opgive

alt til kreditorerne, uden at disses lovlige fordringer kunne tilfreds-• stilles, og således stå på randen til selv at foroge omlobernes antal«.

Kancelliherrerne fandt det ikke rådeligt på egen hånd at vove . sig ind i den vildskov af planer og projekter, som menneskekærlighed og tjænesteiver havde kappedes om at plante. Ørsted anså (d. 21de februar 1821) endnu ikke »sagen om natmandsfolkene« for j således oplyst, at kancelliet kunde gore nogen forestilling om en endelig foranstaltning. Nu da stiftamtmands-skiftet i Viborg, hvor I Schønheyder 1820 var kommen i stedet for Blom, havde fjærnet f en af lians betænkeligheder ved den af Moltke foreslåede komrnis-, sion, var han tllböjelig til at anbefale denne. Hovedsagen var at få indrettet et eller flere arbejdshuse for losgængere. Omkostningerne burde fordeles pa hele provinsen. Börnene måtte fratages dem, der ej selv var istand til, eller torde betros til, at besörge deres op-

14. Kancelliskrivelsen synes at have været af V 1819; men hele denne sag kender jeg kun af Rosenörns besvarelse.166

fostring og opdragelse (jf. fattigreglement for landet §11, 13 og 43). De vedkommende burde sættes under en særegen disciplin, og straffen for omstrejfen skærpes.

Efter at de ovrige medlemmer (Igesen, Fischer, Hansen, Larsen, Monrad, Cold) havde udtalt deres »enig«,— Kås dog med den tilføjelse: »hvorfra tage omkostningerne? finanserne have fået en betydelig skræk for kommissioner«, — udstedtes endelig den 31te januar 1822 en kancelliskrivelse til Moltke og Schønheyder, hvorved det pålagdes dem at indgive forslag om måden, hvorpå de såkaldte natmændsfolks omstrejfen i Nørrejylland kunde forebygges, og disse, der hidtil havde udgjort en særegen menneskeklasse, kunde dannes til nyttige medlemmer af samfundet, med særligt hensyn til de af overovrighederne i Jylland derover afgivne betænkninger samt til de i bemældte kancelliskrivelse opgivne synspunkter.

Midt i december s. å. indgav de to stiftamtmænd deres forslag, som i øvrigt ikke udelukkende holder sig til de omstrejfende 13c natmandsfamilier, og som ender med den erklæring, at »forinden forslaget i det hele var bifaldet, fandt man det ikke passende at gå i nærmere detail«. For at fremme og lede pågribelsen af samtlige omstrejfere i Jylland, skulde der i Viborg, som dertil særlig egnede sig ved sin beliggenhed og ved tugthusets rigdom på oplysende aktstykker, oprettes en central undersøgelses-kommis- 169 sion, der bl. a. fra samtlige retskredse og straffeanstalter skulde forsynes med lister over alle undvegne fra f. e. de sidste 10 ar,

15. Hverken kancelliets orilre (der måske tillige liar omfattet andre omstrejfere) eller de tvendes forslag kender jeg uden gennem et uddrag af det sidste. Jf. i det neden for omtalte kancelli-cirkulære af (1826) 1835. — Som en art tittelkobber eller randtegning til Moltkes og Schønheyder arbejde kan opfattes en artikkel i Viborger samler y 1822 (nr 98), til dels aftrykt i Tøttrups neden anfnrte skrift (som lios Dorph 1837 s. 13 f.), hvis forfatter tillod, sig lidt alvor i spøg, i det lian gav en kvilt lille skildring („i ægte Lichtenbergsk manér", siger Tøttrup) af en „kæltring"-bandes omfærd og ufærd. Forf. havde, siger han, hvor vei en født Jyde, skrevet på tysk og under et digtet navn, fordi han ikke ønskede, at hans hus skulde gore bekendtskab med den røde hane.

16. Dens stilling sammenlignes med inkvisitions-kommissionens i København (1686-1842), se forordning jf 1771.167

der endnu ikke var pågrebne (et betegnende træk!). For at forebygge, at de anholdte, efter straffetidens udlob, igen henfaldt til omluberi, skulde der, da alle andre midler eller udveje havde vist sig eller antoges for utilfredsstillende, i Viborg oprettes et tvangs-arbejdshus forskelligt fra det egenlige tugthus. I tvangshuset måtte skaffes plads til 150 lemmer (som der dog også kunde blive tale om at fordele på en hovedanstalt i Viborg og på bianstalter andetsteds). Det skulde göre nytte dels som et slags reserve-tugthus, i det deri skulde indsættes alle, som hidtil for omstrejferi, løsgængeri og tiggeri havde været at hendömme til tugt- og forbedringshuset, for så vidt dette manglede plads; dels som tvungen forsörgelsesanstalt, i det alle for hine forseelser straffede deri skulde

hensættes eller tilbageholdes, for så vidt de ej selv straks kunde skaffe sig lovligt arbejde. De uden for Nørrejylland forsorgelses-berettigede skulde naturligvis straks hjaemsendes. »Da flere om-

7 strejfere ere indkomne fra Sønderjylland, var det et spörgsmål, om denne provins ikke kunde tages med i foranstaltningen; men i flere henseender vilde det volde vidtløftige vanskeligheder«. Bekostningen ved anstaltens indretning og vedligeholdelse måtte tages af samtlige amtsrepartitionsfonds og af købstædernes kasser. For

8 resten henvistes til det i følge kancelliskrivelse af 24de marts 1804 »til samtlige forbedringshuses opførelse i Danmark« lovede forskud på 110,000 rigsdaler af hans majestæts kasse (d. v. s. finanskassen). 1 lovgivningen burde skelnes mellem simple løsgængere (der biot havde undladt at tage tjæneste) og tiggere på den ene side, og så at sige kvalificerede løsgængere og tiggere (der drev omstrejfidngen

; og tiggeriet som håndtering) på den anden side. For de første var den bestående lovgivning tilstrækkelig, i det kun gentagen overtrædelse virkede straf af offenligt arbejde; for de sidste derimod burde denne straf indtræde straks første gang, i gentagelsestilfælde måske endog for livstid (jf. forordn, af 18de marts 1778). For så vidt omvankende kludesamlere, musici, glarmestere, kedelflikkere

17. Navnet „Sønderjylland" bruges her udtrykkelig; hvorimod det er klart, at ündall i sit nedcnomtalte forslag et par gange bruger „Holsten" for Slesvig; en uskik, der også var trængt ind i bondesproget(Frost om Vorbasse 1819 s. 55).

18. Se Fogtmans reskriptsamling 6, 12, 177.168

m. m. overhovedet skulde tåles, måtte de have en hjæmstavn, og være forsynede med pas og tilladelse til at udove deres profession i en vis tid og kreds; deres familier måtte de ikke fore om med sig. I overtrædelses-tilfælde skulde de behandles som omstrejfere. Særlig burde der passes på de vandrende håndværkssvende. Omstrejfernes börn skulde centralkommissionen lade fratage forældrene (jf. bestemmelsen om overformyndere i D. lov 3—18—7) og udsætte for vedkommende kommunes regning eller på offenlig bekostning til forsorgelse og opdragelse. De måtte oplæres i bonde- eller fabrikarbejde. Af de bosatte natmændsfamiliers håndteringer ansås kun skorstensfejningen for uundværlig. Der burde våges over, at de ikke hælede omstrejfere, og at deres böm søgte skolen ligesom andres. Når de voksede til, skulde de enten af øvrigheden gives faderen til hjælp, inden hans bestemte distrikt, eller tage stadig tjæneste. Til slutning drøftes et par fra andre sider fremsatte forslag. Deportation enten uden for Europa eller til »i nærheden liggende, dog isolerede, øer« vilde blive altfor bekostelig. Til militær tjæneste burde naturligvis udskrives alle anholdte omstrejfere, der fandtes værnepligtige, men enten ved forældrenes eller deres egne omstrejferier havde undgået at ind- og udskrives, for så vidt de var våbenføre og den udstående straf ej var til hinder. Hvis nogen foretrak denne tjæneste for arbejdshuset, burde det vei også tillades ham at vælge den. I bægge tilfælde burde politiet føre tilsyn med, at de ikke efter afskeden igen begyndte at strejfe om. 1 "øvrigt henstilledes, hvor vidt det, disse tilfælde uudtagne, kunde anses passende, at vedkommende sattes i militær tjæneste.

I kancelliet gav man sig allerede i januar og februar 1823 til at drøfte Moltkes og Schunheyders forslag. Ørsted antog, at centralkommissionen kundo undværes; enkelte af de den tiltænkte forretninger kunde vei besörges af byfogden i Viborg (hvilket dog benægtedes af Hansen) mod en årlig godtgörelse. Til omkostningerne

19. „Man har foreslået Kyholmen med flere danske øer", siger Undall i sit nedenomtalte forslag.

20. Herved sigtes måske ikke alene til de ikke værnepligtig fødte omstrejfere, men også til dem, der, skönt tjænstdygtige, var over den sædvanlige udskrivniugsalder.169

ved tvangshuset i Viborg burde naturligvis amterne svare efter deres hartkorn, medens købstædernes bidragsforhold var vanskeligt at bestemme. At der fra finanserne skulde mode nogen indvending, når kancelliet anså indretningen nødvendig for den offenlige sikkerhed, syntes ham lidet rimeligt. Den foreslåede forskel mellem »simple løsgængere eller tiggere og omstrejfere« anså han for vei grundet; det var et punkt, han tidligere havde ytret sig om; men da adskillelsen antoges for ophævet ved forordningen om tjæneste-folk af 25de marts 171)1 § 3 og ved fattigreglementet af 5te juli 1803, burde den fornyes. Det var imidlertid noget, som angik hele

riget.

Ikke uden glad overraskelse ser man Kds med et vist höj-bårent sving tage til orde for natmandsfolket. Han er ingenlunde enig med Ørsted i, at centralkommissionen skulde være unødvendig. »Her handles om et eget slags mennesker, som ikke så meget forfølges som der sigtes til at drage dem fra en vant skadelig, men ikke ganske lovstridig levemåde«, for så vidt de befattede sig med forskellige småarbejder. »Her handles om en vis human, endsköntt stræng alvorlig fremfærd mod dem; her spörges om undersøgelser, der ikke forekomme som sædvanlige for den almindelige retsbetjænt, nemlig: deres vita, deres herkomst, deres indbyrdes forhold til hinanden, de regler, efter hvilke deres familie- og deres selskabelige

forhold bestemmes---. Disse undersøgelser, bedømmelsen af

de modtagne efterretninger for derpå at begrunde hensigtssvarende og ikke forstyrrende beslutninger til forædling af denne menneske-race vil vanskeligen kunne overlades til enkelt mand, der, sysselsat med mange hånde andre forretninger, ofte under næringssorger, vil betragte og behandle sager af ovennævnte art biot med ligegyldighed, ja med ulyst. Skal der komme noget godt og nyttigt ud af dette forslag, som er et af de bedste, jeg om denne sag har læst, men i øvrigt vanskeligt at udfore, så må der efter min

21. Fredrik Julius K&s (født 1759, død 1827), en samtidig åndsfrænde af Fredrik Moltke, havde 1795 afløst denne som stiftamtmand i Akershus stift (jf. Moe Tidsskr. f. den norske personalhistorie, ny række^ s. 188), ligesom han 1801 efterfulgte ham som præsident i kancelliet, og 1811 som gehejmestatsmiuister. I brevene til Biilow hos L. l)åe omtaler Moltke ham som „min ven".170

formening ansættes en kommission af 3 ä 4 mænd, der con amore ville antage sig disse mennesker«, en kommission, der måtte have en udstrakt myndighed.

Man enedes om at afæske Moltke og Schønheyder et overslag over omkostningerne. Ved hjælp af Undall og en viborgsk håndværker opgjorde disse i maj et regnestykke, hvorefter der til opførelse af en bygning for 150 lemmer vilde medgå omtr. 30,000 rdlr selv; en passende grund i nærheden af tugthuset kunde fås for 1200 rdlr. Desuden vilde anskaffelsen af inventar, gangklæder m. m. medtage rundelig 500(1 rdlr, (anstalten skulde have fælles inspektør og økonomi, men ikke fælles kirke, med tugthuset). Endelig vilde vedligeholdelsen, udgiften til en lille militærstyrke og til centralkommissionen måske løbe op til en 10,000 rdlr årlig; en udgift, der ikke vilde findes for höj, når man betænkte, hvad der vilde spares i delinkvent-omkostninger og i »den irrigulære forplej-2‡S ning, som nu ydes samtlige omstrejfere, ej at tale om betryggelsen mod tyveri og andre misgærninger«. Desuden var indretningen efter sin natur kun midlertidig.

Imidlertid havde Undall, som den gang i 11 år havde været 2£_ »overopsynsmand og inspektør« ved Viborg tugt- og forbedringshus, og som ikke følte sig tilfredsstillet ved det hensyn, kommissions-herrerne havde taget til hans anskuelser, indsendt et længe overvejet forslag (undertegnet d. 1ste april 1823) til, som han udtrykker sig i sit brev til Kås, »natmandsklassens ophævelse eller rettere til fuldkommen stansning af løsgængeriet«. Efter alle omlobere skulde der holdes en almindelig jagt, som dog skulde kundgöres et år i forvejen: da vilde nok mange, som ej var fødte af natmandsfolk, vende tilbage til orden eller være sig om tjæneste, og de fremmede vagabonder soge ud af landet. Hvad de opfangede natmandsfolk angår, så skulde de tjænstdygtige og ugifte straks sendes som soldater til vore besiddelser i de andre verdensdele. Til krigstjæn-este her hjæmme var de lige så slette som fremmede hvervede tropper: de vilde desertere o. s. v. Ej heller duede de til hedernes opdyrkning. Nej! det var den rige bonde, hvis son (og dennes

22. Sml. næste § anm. 148.

23. Således skriver han selv sit navn; af andre skrives „Undahl", som hos Erslew [„Uldall" hos Goldschmidt],171

I börn) man skulde fritage for al muelig (!) militær udskrivning, mod ; at lian bebyggede og opdyrkede et stykke hedejord. De ovrige r voli sne natmandsfolk skulde anbringes ved skotrokken i tugthusene i i Gluckstadt og Viborg. Han taler dog kun om det sidste, f hvor det allerede skortede på rum, og som derfor måtte have en t tilbygning. Han henviser til den også af amtmændene påpegede I byggeplads; men i skarp modsætning til disses

forslag vil han som I hidtil have natmandsfolkene og de andre fanger samlede under et I tag: i den gamle bygning skulde nemlig optages alle mandfolk af I bægge arter, i den ny alle kvindfolk. En sådan adskillelse i efter kon anså han især nødvendig for at gore dem alle op-[holdet »så kedsommeligt som mueligt«. Börnene sknlde i en ; alder af G eller 7 år tages fra foraldrene og indsættes i egne [könsvis adskilte bygninger for at sysselsættes og opdrages til i deres 15de år, da pigerne skulde fordeles rundt om i landet som i tja nestetyender, drengene lære et håndværk. Når disse havde fyldt i det 20de år, og var våbenføre, skulde også de sendes til vore kolonier. Til udredelse af omkostningerne måtte også »Holsten« bidrage forholdsvis af sine plove. Desuden skulde alle mulkter til kommunale kasser (hvis inddrivelse man da ofte ikke brod sig om) tilfalde stiftelsen. Endelig skulde derefter ingen have lov til at leje for sig til kiigstjænesten, men derimod til at kobe sig fri for nogle hundrede rigsdaler til stiftelsens kasse. Stiftelsen skulde forestås af en militær, der for mindre forseelser, begåede inden deus mure, skulde have ret til at ikende straf af tamp, mørkt og ensomt fængsel (hvilken straf efter hans erfaring var særdeles virksom) og krumslutuing; og for större forseelser kat, pisk, gabestok o. s. v.; hvorimod forbrydelser skulde behandles efter almindelig : rettergang og lov. En forordning skulde udstedes mod omlober-

'24. Den sunile tanke ligger i al fald lieri, at det fornuftigvis kun er ved faske, jordarbejdsvante hænder, man tör vænte at få hederne op-i dyrkede.

25. „De ensomme fængsler, der med så meget held bruges i det københavnske tvangshus", anbefales alt i kancelliiirkula^re af y 1803 <P'an t for fattigvæsenet i København } 1799 § 130); jf. kancellicirk. 1804 § 12 ff. i forbedringshus-planen, og reskript om arbejdshuset i Odense af V 1817 § 1; o. s. v.

væsenet i det hele, og om forholdsmåden ved de forskellige arter omløbere. Processen mod dem skulde forkortes: da vilde udgifterne blive mindre og øvrighederne ikke så utilbøjelige til at tage fat på sagerne. Ingen som helst omvankende glarmestere, skorstensfejere, kedelflikkere eller lignende håndværkere måtte tåles. Et ridende-S: politikorp? på 100 mand af udskrevne Jyder og »Holstenere«, ! I med stiftelsens forstander som chef, skulde oprettes til understøttelse af det faste politi og måske i krigstider anvendeligt som »gens d'armeri«.

I maj sendte kancelliet Undalls forslag til Moltkes og Schøn-heyders erklæring, der modtoges i juli. De udtalte sig bestemt mod den fuldstændige sammensmeltning af straffeanstalten og tvangs-huset. Det sidste skulde jo kun tjæne til arbejdshus for udtjænte straffefanger, som ej selv kunde ernære sig på lovlig vis, og in subsidium til straffested for dem, der havde gjort sig skyldige i politiforseelser, som løsgængeri og tiggeri. Det gjaldt om at vænne de der indsatte til arbejde, der måtte betragtes som en velgærning imod dem, ikke som en straf. Derfor burde de ikke sammenblandes med de egenlige forbrydere. Börnene burde derimod netop ikke skilles fra andre börn. Nej! deres oprindelse skulde glemmes, og derfor skulde de udsættes til opfostring hos bonder eller borgere i de respektive kommuner.

Støttende sig på Moltkes og Schønheyder overslag, henvendte kancelliet sig nu (den 2den avgust) til de deputerede for finanserne med forespørgsel, om ikke de fornødne forskud kunde udredes af statskassen. Men den 20de februar 1824 gav disse herrer et rundt afslag. Man behøvede desuden vei kun alvorlig at pålægge de civile og militære myndigheder i Jylland at handle i forening, hvor fornodent gjordes, og føre skarpt tilsyn med omløberne.

Uagtet man skulde trot, at udponskningernes væld snart måtte

26. Forvand og brod vil Undall bave sat tamp som en mere virksom straf i tyvs- og hælerisager m. m., da hin straf ringeagtedes, slapt som den udførtes (på grund af arresthusenes mangelfulde beskaffenhed). En klage, der oftere kommer til orde i hine åringer. Af Biilow i hans „Bemærkninger Viborg tugthus angående" (1831) s. 16 regnes „vand- og brøds-straffens ringe virkning" endog med blandt årsagerne til forbrydelsernes stigende antal. Sml. ov. f. s. 122.173

i været udtomt, havde det dog lykkedes endnu en mand at gore et i drag af det. Etatsråd F. Tøttrup udgav nemlig Noget til be-(svaiing af det spörgsmål: ved hvilke midler kunne de i Nørrejyl-I land omvankende tiggerhorder,

bekendte under navnet natmændsfolk > eller såkaldte kæltringer, forvandles til gode og duelige borgere?

Viborg 1823 (19 sider i 8). At danne en »koloni« af dein var i næppe iværksætteligt; heller måtte man da med et eneste skib i sende dem alle til de nordamerikanske fristater, om hvis regerings visdom forfatteren nærede høje tanker. Bedst var det dog at beholde dem bjæmme. I)e ugifte personer kunde fordeles om i Nörre-jylland således, at intet sogn fik mer end én person. De gifte (i naturligt ægteskab hetdevende) skulde omskabes til anstændige tjænestefolk hos anstændige nybyggere. I England havde der for en snes år siden dannet sig et selskab med det. formål at give de fattige grundejendomme rigmænd var gåede i spidsen med velgørende eksempler. Hvorfor ikke prove noget lignende hos os? I hvert af de 50 af Nørrejyllands herreder måtte opføres et hus, med 1 tonde hartkorn eller 12 tonder land, af lyng og ler. Disse huse skulde udlejes på livstid til folk af bondestauden, — der således vilde slippe til hus »uden penge«, som var så vanskelige at få, — imod at lejeren modtog en omløberfamilie med i det højeste ét barn som tjænestefolk, der af ham skulde have ophold og klæder, men ingen pengeløn. Husene vilde koste 15000 rigsdaler sedler at bygge; medens samtlige »kældringer« hidindtil, uden at göre O nytte, årlig fortærede for benved 17000 rigsdaler solv; altsa ren

•27. Fra 1815 havde Tøttrup været herredsfoged i Midilelsom—Sunder-lyng herreder, Viborg amt, og allerede i sin betænkning I81M om nat-mandssagen drevet på landpolitiets forbedring.

28. Også senere spillede det såkaldte jordlodssystem (allotment system) en rolle i den filantropiske bevægelse i England, se en bedømmelse af det i Schouws Dansk ugeskrift 2, 7, 225 ff. elter Edinburgh review 1845; og den hele retning blev na ppe nden indflydelse på an-skuelserne iios os; se bl. a. kancellicirkul. af J 1826 og || 182S om „havekolonier" (fattighaver) ved købstæderne, som i Slesvig og Holsten.

29. Den sidste beregning, efter Olufsen, gentages hos Dorph (1837 s. 15), som kun Iår en højere sum, 40,000 rdl. sølv, (der er gået over i Bergsøes statistik 1, 464), fordi han antager et sttirre antal natinandsfolk (SOO i stedet for 300).

174

fordel, endog bortset fra, hvad bonden vilde spare i ægter o. s. v. Når husene, der også skulde være tilflugtssteder for løsladte forbrydere, var færdige, måtte der anstilles »klapjagt/- efter »kældringerne«. Lob en således ansat natmandsperson bort, skulde sognet bære transport-omkostningerne: da vilde sognene ikke som hidtil fortrædige dem for at få dem til at løbe. Også skulde sognet betale höje boder for at huse eller hæle de bortlobne. Endelig krævede forfatteren forbedring af landpolitiet, der måtte have större enhed, og af grænsepolitiet, der havde liden ære af, at »flere 100 fremmede landstrygere, som vi måske kom til at beholde, gennemstrejfede Jylland«.

Under en mundtlig forhandling i kancelliet, efter at man havde modtaget flnansdeputationens afslag, vedtoges det at henlægge sagen til kongen? tilbagekomst fra Jylland, for om h. m. der ovre skulde være bleven opmærksom på dens vigtighed. Dog, da intet i den retning indlob fra h. m., skred man igen til skriftlig »ventilat- 3‡f ion« (avgust og september 1824). Løvenskiold mente, at enten måtte sagen forelægges h. m. eller for bestandig henlægges, ørsted foreslog at udsætte den, til man havde modtaget »højesteretsassessor Langes beretning, hvori denne genstand muelig vilde blive 311J behandlet«. For ovrigt skulde man skærpe eller overholde anordningerne mod omflakning, om tvungen skolegang o. s. v. Denne udsættelse tiltrådtes af de øvrige medlemmer, også af Kås, skønt han fandt, at »denne sag vist fortjæute at tages under nærmere betragtning«.

30. Derimod havde kongen forarget sig over rådstuens indretning i Skive; hvorfor kancelliet (V) indledte en korrespondance desangående, under hvilken byfogden i Skive, kancellir. Rosenstand, giver en kostelig beskrivelse (3,° 1824) af rådhusets forholde og tilstand. Sagen berører for så vidt natmandssagen, som stiftamtm. Schønheyder foreslog (‡ 1825), intet videre dermed at foretage, för man kendte resultatet af hans og Moltkes indstilling oin natmandsfolkene og andre omstrejfere i Jylland, da dette resultat måske vilde øve betydelig indflydelse på indretningen og befolkningen af samtlige arresthuse i provinsen. 10 år efter var rådstuens tilstand derfor lige slet (Ahlefeldt Lavrvigs betænkning af y 1836)!

31. Den beretning, her sigtes til,kender jeg ikke; ved ikke engang, om det er samme „forslag", eller „udkast", som

Lange siden selv omtaler, se straks neden for.175

Sålodes vandt man pusterum for øjeblikket og holdt sig åbent i vande for eftertiden; ti en anden rævle, der havde lagt sig i far-i vandet, slåp man samme gang med lethed over. En kebmand S. I Holmark havde været så patriotisk at testamentere kongen en gård i i Holstebro til offenligt brug; og amtmand Lorenz i Kingkobing) (Rosenöm var 1820 bleven stiftamtmand i Århus) havde foreslået > denne gård anvendt til tvangshus for de i amtet omstrejfende nat-l mandsfolk. Men, spurgte Løvenskiold, hvorledes lod dette sig for-) ene ined Moltkes og Schonheyders plan, hvorefter tugthuset nod-r vendig skulde anlægges i Viborg? at sælge gården, og bruge peng-i ene i Viborg vilde stride imod testamentet; et særskilt tvangshus i i Ringkøbing amt blev for dyrt i forhold til nytten, »især da amt-i mand Lorenz ved sin nærværelse her i byen mundtlig havde sagt Løvenskiold, at omstrejfen af natmænd i Ringkøbing amt i den i senere tid syntes at aftage*. Enden blev, at man lod den ulykke-1 lige gård, hvorpå generalkommissariats-kollegiet allerede havde j gjort afkald, gå videre til den avtoritet, hvorunder Sokvæsthuset i sorterede!

Hvor vei Moltke 1824 fratrådte stiftamtmandskabet, vedblev i natmandssagen at gå i sin gamle gænge, takket være, som det i synes, først og fremmest Kås.

Ro tik man da heller ikke uden fra. Dorphs Rotvælsk [leksikon. Viborg 1824 (63 sider i 8), et i sit slags fortjænstfuldt i og hos os enestående arbejde, var til dels udgivet som hjælpebog for politiet, men vakte opsigt i den lærde verden, da Rasmus Rask med sin sædvanlige klarhed anmældte det i Dansk literatur-tidende s. å.

Mere umiddelbar berørtes kancelliet af Undalls forslag, som forfatteren i en ny opskrift (fra januar 1826) med et brev af 19de maj indhændede etatsr., politidirektør Kierulff, som sin personlige velynder og som den mand, der havde været udsendt af kongen for at berejse en del af Evropa, efter sigende, til dels for at göre sig bekendt med gens d'armeriets indretning, (hvorimod Schønheyder aldeles ikke yndede det ridende politi). Det var en stor

32. S. 613-17. Også i udlandet fandt bogen omtale (se Erslew). Pet er denne udgave, Fr anci s que-Mi obel har nyttet i sit Diction-aire d'Argot 1856 s. 477 (udgaveu 1837 havde han kun »et anført).176

mangel ved vore forbedringshuse, at der skulde ses så meget på ukonomien, så der ikke kunde ofres et par timer fra arbejdet til undervisning i moral og religion samt indenads-læsning, lidt regning og tavleskrift, hvorved bl. a. fangernes selvfølelse vilde 3 vækkes. Forslaget er i øvrigt i alt væsenligt det selv samme som forrige gang. Kun var han nu, efter at have læst om den glimrende fremgang af den engelske koloni på Singapore, mere tilböjelig til at sende en del af vore forbrydere og landstrygere af bægge kon til Nikobarøerne, hvorom han henviste til Prahls bog (København 1804), og hvorhen anlæget på Guinea kunde flyttes. Ved at overdrage eller pålægge det »yderst affældige« asiatiske-kompani overførelsen, kunde man tillige hjælpe på dette. (Ja, med en god villie og en levende indbildningskraft kunde- man bruge nat-mandsfolkene til de utroligste ting!)

Af Schønheyder havde Undall hort, at sagen var under overvejelse i kancelliet, og den havde virkelig været det i længere tid, i al fald af og til. Men her er der liere huller i de lævnede for- 34 handlingsakter. Den ældste bevarede udtalelse er Langes fra 26de december 11825]. Deri hedder det, at da sagen om foranstaltninger mod de såkaldte natmandsfolk og andre løsgængere for nogen tid siden blev berørt i kollegiet, ytrede h. e. præsidenten (Kås), at justitsfondet muelig kunde give bidrag til et tvangsar-bejdshus. Man undersøgte fondets tilstand, og gjorde den glædelige opdagelse, at det måske endog kunde yde 15000 rdlr til hint formål. Et så betydeligt tilbud fra kollegiets side måtte bidrage væsenlig til at overvinde finansdeputationens betænkeligheder: derfor tvivlede Lange nu ikke længer om, at sagen jo kunde sættes igennem; og derfor — gjorde han nu bemærkninger til Moltkes og Schønheyders forslag. I sin glade omarmelse krystede han det i det mindste halv til døde! Et tvangsarbejdshus som det af dem foreslåede måtte i al fald, hellere end i Viborg, anlægges i Randers, der havde de fornødne militære indretninger og lå i en mere vel-

33. Han henviser til beskrivelsen over straffeanstalten i Majland efter en rejsendes dagbog i Nyerups Magazin for rejseiagttagelscr 3, 205 ff. (1823).

34. Navnlig er hverken forefundet Langes „udkast" af 'f 1825 eller Kierulffs „forslag", så lidt som Schønheyders

„erklæring" af J 1826.177

• havende omegn, og livor derfor, da her tilmed intet tugthus var at konkurrere ined, karakteren af en virkelig arbejdsanstalt lettere vilde kunne vedligeholdes. Lange foretrak dog oprettelse af 4 mindre tvangshuse, et i hvert stift uden for Viborg, hvor tugthuset kunde gore fyldest; hvilke mindre anstalter da kunde sættes under tilsyn af vedkommende lattigbestyrelse, således som tilfældet var med den i Odense, der, så vidt han vidste, på denne måde blev »fortrinlig i godt« bestyret. I intet af bægge tilfælde kunde der godt blive plads for en central-kommission; men den kunde måske opgives, når man ved forbedringer i lovgivningen og i de offenlige indretninger satte de forskellige politiovrigheder i stand til hver for sit vedkommende med kraft at forfølge omdrivere og tiggere. Stærkest indtagen var Lange imidlertid i en mere storartet plan, med hvilken man allerede havde omgåedes ved hundredårets begyndelse, T da man var alvorlig betænkt på en ny og bedre ordning af det hele straffehus-væsen, og som igen havde været på bane 18115 og (efter Orsted) især i anledning af tugthusbranden [i juni 1817] på Kristianshavn. Derefter måtte da det afbrændte tugthus på Kristianshavn (hvormed det daværende forbedringshus i København kunde forenes), for hele kongerigets regning, opføres og indrettes til tugthus »for samtligo provinser«; hvorimod de daværende tugthuse i Viborg, Odense og på Mon (hvilket sidste Lange dog vilde have flyttet til ladegården ved Kobenhavn) skulde omdannes til tvaugs- og arbejdshuse, der efter Langes mening skulde befolkes ikke alene af løsgængere og tiggere, men også af 8 vanartige eller opsætsige fattige, som man hidtil havde haft ondt ved at holde i ave, og end videre af hvem der havde gjort sig skyldige i mindre forseelser (delicta leviora), og af folk af almue-

35. Derimod havde Randers fra 1791 af sit eget lattig-arbejdshua (Stadfeldts Beskrivelse 1804 s. 250 ff., Penia 10, 86 ff.), hvilket Viborg først tik 1846 (Drsin s. 247).

36. Efter Hummes Bidrag til Odense bys historie (1857) s. 104 ff. oprettedes allerede 1804 et arbeidshus i og for Odense. Ved reskript V 1817 trådte derfor et större tvangsarbejdshus, der ved plakat }j 1825 udvidedes til at gælde for hele stiftet.

37. Se f. e. den kongl. resolutiou af ',» 1S02, og den af <,' 1803 (i reskripterne af y og V s- &

38. Sml. plakat -JJ 1810 § 22.

12178

klassen, der ej kunde udrede idömte bøder. Med andre ord: disse provins-anstalter skulde i det væsenlige føres tilbage til deres oprindelige bestemmelse som »tugthuse« i ordets ældre betydning. Det erfares fremdeles, at der mellem Kierulff og Lange havde vist sig en skarp modsætning om visse punkter. ; Det lader til, at de har været enige om at forkaste vand og brod som begyndelsesstraf for løsgængere, men i stedet derfor vilde Kierulff straks have sat tvangsarbejde i en vis tid, Lange derimod for første og anden gang begået løsgængeri til dels have anvendt korporlig tugtelse. Først når forseelsen gentoges trediegang, skulde pågældende inddömmes på 2 år i tvangshuset, når fjærde gang, 40l på 4 år, og således fremdeles hver gang fordoblet. Hvis tvangs-husene ikke kom i stand, kunde i sin tid samtlige øvrigheder høres om den legemlige rævselse; når da ikke et aldeles overvejende flertal udtalte sig for den, var Lange »aldeles villig« til at frafalde -den. Foreløbig ønskede han Schønheyder hort om dette og andre punkter i Langes »udkast af 25de juli«. Denne udvej tiltrådtes af Ørsted (20de februar 1826), der — navnlig af hensyn til finanserne — var bange for den storladne forandring af de provinsielle tugthuse 'til arbejdshuse, men for Jyllands vedkommende foretrak de 4 mindre tvangshuse og et 5te forbundet med tugthuset i Viborg.

39. Både Andreas Kristian Kierulff og Mikael Lange (bægge siden overpræsidenter) var nylig blevne deputerede i kancelliet; hin som chef for andet departement: det danske justits- og politivæsen i København samt Sæland og tilhørende øer, denne som chef for tredie departement: samme væsen i Fyn, Jylland med tilhørende øer, Bornholm o. s. v.

40. Det er betegnende, at Lange foreslår løsgængere (og tiggere), der var dömte til arbejde i 2 år eller derover, indsatte — ikke i tugthuset (som tilfældet skulde være med andre lovovertrædere) — men i tvangshusene, ikke så

meget, fordi hine som sådanne „ikke egenlig kunde henføres under kategorien af forbryder efter mængdens begreb, på hvilken det her i særdeleshed kom an", som af hensyn til den private entrepenør, købmand Guldberg [Ursin s. 233], at industrien i det daværende Viborg tugthus, da han næppe vilde tinde sig i, at man berøvede ham lejligheden til at danne sig en kærnetrop af øvede arbejdsfanger. Det er ikke første gang, regeringen følte sine hænder bundne ved dette kontrakts-hensyn, se Ørsted (om 1803) i Viborg stændertid. (1836), 2, 1012; sml. „forenings-poster" }« 1745 § 14.

11 I maj indkom Schønheyder »seneste erklæring«, der stod på samme standpunkt som Kierulffs forslag, og hvorover Lange ses at have ytret sig d. 20de s. m. I juni endtes kampen mellem Lange og Kierulf!, i det mindste tilsyneladende, ved en våbenhvile, til hvilken hægge parter synes at have været så meget villigere, som også Kierulf! i følge skrivelse fra en jysk retsbetjænt indrommede muligheden af, at omstændighederne havde forandret sig så meget fra den tid [1819?] forhandlingerne begyndte, at overordenlige foranstaltninger mod vagabonder og natmandsfolk i Jylland kunde undværes; og som alle var enige om, at det (som det kom til at hedde i cirkulæret) »i særdeleshed under konjunkturer som de daværende var af vigtighed at bruge den störst muelig» varsomhed og økonomi, når der var spörgsmål om udgifter for det offenlige«. Den legemlige tugtelse nævnes ikke mer; ti når Lange nu gör påstand på, at hvis kollegiets flertal vilde, at amtmændene, der måtte betragtes som organer for den eksekutive magt, skulde høres også om »hoved-differencen« mellem ham og Kjerulff, skulde sagen dernæst også forelægges höjesteret, som talsmand for det strængt retlige princip (noget Kierulff ikke havde det mindste imod), så tænkes herved på det vigtige princip-spörgs-mål, der havde rejst sig: om hensættelse i arbejdshus burde, som straf, fastsættes ved dom, eller, som forsörgelsesforanstalt-n in g, bestemmes ved resolution (dekreteret af centralkommis-

41. Kierulff gör krav på æren for at kave fremstillet princippet med hensyn til behandlingen af losgængere, når de første gang dømtes til tvangsarhejde, medens Schønheyder havde udfort detaillen; et forhold, som Lange dog ikke synes ret at ville erkende. I andre henseender måtte overensstemmelse af sig selv indtræde mellem Kierulffs og Schønheyder „forslag"; ti de hvilede på et og samme grundlag: den Moltke-Schønheyderske plan fra decbr 1822, i det de bægge, efter Langes udsagn, krævede samme udvortes betingelser: en centralkommission, opførelse af et stort nyt lokale, afhørelse af de pågældende både af de stedlige øvrigheder og af centralkommissionen; ligesom de bægge udelukkende tog hensyn til løsgængere, ikke til tiggere eller „modtvillige fattige". — Under alle omstændigheder er det mosaikagtige udseende af kancellicirkulæret (juli 1826 =) 1835 fremkommet ved kunstig indlægning og sammenstilling af modstående anskuelser: de Moltke-Schønheyder—Kierulffske på den ene side og Langes på den anden. Orsted indtog væsenlig en mæglende stilling mellem de to „chefer for det danske justits- og politivæsen".

sionen eller den stedlige øvrighed)? Med andre ord: oin man skulde gå ud fra Danske lov 3—19—16 (løsgængere skulle pågribes »og dom over dem forhverves«); eller man torde holde sig til fattigreglement for landet af 5te juli 1803 § 14 (for kebstæd- 42 erne § 10). Den sidste fremgangsmåde (der nok var den af Lange anbefalede) var naturligvis den bekvæmmeste, og rimeligvis den virksomste; men den kunde mulig, om end ikke sandsynlig, give anledning til undertrykkelse, og der kunde rejses tvivl, om den »ganske stemmede med den ny lovgivnings ånd« (cirkulærets ord).

Efter at Lange havde opstillet de punkter, hvorom øvrighederne, under den anførte forudsætning, måtte hores, og efter at disse ved Ørsteds mellemkomst var noget forsimplede, skred man i juli 1826 til udarbejdelsen af et »cirkulære til samtlige stiftamtmænd og amtmænd i Nørrejylland, stiftamtmanden i Viborg undtagen«. Dette foreligger i et på mange steder overstreget og rettet udkast; kun renskriften manglede. Dog — dermed bortfaldt sagen, uden 43 E at det nu er muligt med sikkerhed at angive grunden; ti at overenskomsten mellem Lange og Kjerulff skulde have bristet i det yderste öjeblik, synes lidet rimeligt; og til modstand fra de andre deputeredes side (Monrad, Lassen, Holm) mærkes intet. P'or en del er hemmeligheden vei den, at det var på hældingen med

Kå s's livskraft; han dode i begyndelsen af næste år, og med ham ud- 441 døde Fredrik Moltkes, ridderlighedens, ånd af kollegiet, hvor den rene embedsmandighed nu blev enehersker. Det gravlagte om-gangsbrev skal vi dog, efter 9 års forløb, se opstå til et nyt, men næppe bedre, liv.

Medens natmandssagen således, ligesom ved et usynligt trylleslag, sank i jorden eller, egenlig tait, nedsænkedes i kancelliets kælder, dukkede den i de følgende år af og til op på andre steder.

42. Retspunktet er skarpest fremstillet af Ahlefeldt Lavrvig i hans nedennævnte betænkning af 1836.

43. „Næsten ulæseligt" kaldes udkastet 1835 af Lange. Som ende-resultat giver det dog så godt som ord til andet samme tekst som cirkulæret J5 1835.

44. Kås døde 1827 „efter nogle ugers sygdom". Se hans levned i Fr. Th&rups Fædrenelandske nekrolog 9, 9 ff. (1844).181

Navnlig bör det ikke glemmes, at det var i dette tidsløb, natmandsfolkene opnåde deres popularitet (dog måske mest i de egne af riget, hvor man kendte mindst til dem) ved Sten Blichers berömte »Kæltringliv« (i Nordlyset, Kanders 1829). Mindre velvillig, men uden tvivl mere påskönnet der, hvor man især følte sig hærget, er den opmærksomhed, som skænkes dem i »Ringkøbing amt« (1833, s. 251 f.) ved Hald, der har udarbejdet sin beskrivelse efter stedlige indberetninger til landhusholdningsselskabet. Her dommes de til arbejdshuse og tiårig krigstjæneste.

Eu mand, der »i sin embedstid havde anset det for sin pligt at henlede publikums opmærksomhed på natmandsfolkene, og i denne henseende, na'st at henvende sig til flere formående mænd. tid efter anden havde ladet adskilligt indrykke i Viborg fer | samler«, er herredsfoged Bülow i Fjænds-Nörlyng herreder, Viborg amt. Med hentydning til en fra Sæland udgået agitation til bedste for de græske frihedskæmpere, bemærkede han i det nævnte blad for 1828 nr 50, at det kunde være meget smukt, om man hor i landet tog sig på at opdrage græske börn, hvis forsørgere var faldne i kampen for fædrelandet; nærmere lå det dog at tage sig af de ulykkelige såkaldte natmænds börn, der, hvor man traf dem, burde fratages de uforbederlige forældre og henføres til et offenligt »wajseuhus«. I anledniug af, at en indsender i næste nummer bl. a. påstod, at antallet af natmandsfolk i de senere år var aftaget, nægtede lJülow i nr 53, efter lians egen og hans rets-betjæntes erfaring, at det var tilfældet. Fik man alle omløbere

45. Hvor yndet denne fortællende skildring var efter sin förste fremtrædelse for en Btörre kreds (i Samlede noveller 1ste del 1833), ses også af Madvigs anmældelse i Månedsskrift for literatur 13de bind. — Siden er ka ltringlivet, som bekendt, med beld fremstillet af Karit Etlar (Smuglerens sön 1839, Hedemanden 1840).

40. Hans egne ord i erklæring, dagt.Viborg ?J 1835 over cirkulæret al i' s. &., med hvilken han „blandt sådant mere indrykket" sendte afskrifter af de 3 her og siden benyttede (navnløse) stykker. Han havde været herredsfoged i de nævnte herreder siden 1816 (1836 forflyttedes han til Store-hedinge), og havde derfor allerede 1819 afgivet erklæring i sagen (börnene skulde ved en almindelig pågribelse fratages forældrene, og de voksne bosættes under øvrighedens opsyn). Jf. også hans Bemærkninger Viborg tugt- og forbedringshus samt Viborg bys arrester angående [1831] s. 17.

182

pågrebne, vilde man være i forlegenhed for plads. Vand og bred eller fængsel på kort tid vilde desuden kun hjælpe lidt. 1835 havde han dog fattet noget lysere forhåbninger om de ældre; ti da foreslår han (Viborger samler nr 59 for 10de maj) lettet adgang til bosættelse, hvor de trode at kunne skaffe sig lovlig erhverv, uden at det enkelte sogn derfor efter 3 års forlob skulde bebyrdes med deres forsorgelse; meddelelse af begrænsede bevillinger som glar-mestere, blikkenslagere o. s. v., samt en ikke alt for nöjeregnende opmuntring til at indgå lovligt ægteskab; men også oprettelse af to arbejdshuse for de genstridige. For de unge skulde oprettes to instituter efter F ellen bergs metode; og landboer og håndværkere ved udsatte præmier bevæges til at tage dem i tjæneste. Alle udgifter skulde fordeles på hele Jylland.

Det er overhovedet klart, at om end Ringkøbing amt fremdeles var et hoved-arnested for selve natmandslivet, var det dog Viborg, der — siden Moltkes afgang —, takket være sit tugthus og sine toneangivende mænd (Schønheyder, Undall, Dorph og Biilow), mer og mer var blevet brændpunktet for bevægelserne og bestræbelserne i natmandssagen. Og omstændighederne forte det med sig, at kancelliet igen blev draget med ind i roret.

Efter at Schønheyder 1831 var kaldet til anden virksomhed i Kobenhavn, blev Ahlefeldt Lavrvig, forhen assessor i höjesteret, stiftamtmand og amtmand i Viborg. Sin formands interesse for natmandsfolket tog han i arv, så vei som hans iver for at bringe eller tvinge det til et lovbundet liv, og med det samme at skaffe större orden og tryghed i samfundet. Men, formodelig af andres erfaring belært om, hvor frugtesløst det var at forhandle med kancelliet om kraftige forholdsregler i denne sag, besluttede han en gang at handle på egen hånd, i det han den Ilte februar 1835 »over hele Viborg amt lod holde en sådan inkvisition, som Danske lov 3—19—18 befaler«. De fleste af de anholdte bragtes

47. lians udtryk i indstillingen j 1835. Dette er den meget omtalte „store jagt" (hvorom mere under næste overskrift), der første gang omtales i Viborger samler s. å. nr 23 (i7) og 26. Redaktionen tog deraf anledning til at anbefale en lignende „klapjagt" på — landprangerne. I nr 28 drev en indsender på indrettelsen af et arbejdshus, i eller ved „forbedringshuset", for omløbere o. a., på bomenes udlicitering o. s. v.183

til Skive, hvor de ældre heusattes i et tilfældig ledigstående magasin, medens börnene overlodes til fattigkommissionens midlertidige forsørgelse. Afskrift af forhørene indsendtes til kancelliet, som d. 28de marts udbad sig underretning af stiftamtmanden om, hvilke foranstaltninger han havde påtænkt til pågældende voksnes konfirmation, til at anbringe börnene og skaffe de ældre fast tjæneste.

Som svar herpå indsendte Ahlefeldt L. en erklæring (af 19de april) af by- og herredsfoged Rosenstand i Skive, hvori denne bemærker, at så længe arbejdshuse savnedes, havde øvrigheden i følge lovgivningen intet andet at gore end at sende de afstraffede hjæm til deres forsörgelsessted, hvor man så fik den vanskelige opgave at drage omsörg for deres konfirmation og underhold. Og i sin indstilling af 5te maj 1835, — et værdigt sidestykke i udvidet målestok til Moltkes forestilling af 23de april 1819, — fremhæver Ahlefeldt L. yderligere, at på overordenlige forholdsregler i de omspurgte henseender var der ej at tænke, så længe ikke hele natmandsklassen var bleven genstand for alvorlig opmærksomhed, og almindelige foranstaltninger »til dens særdeles bedste« ikke var iværksatte. Han påviser det mislige i natmandsfolkenes stilling over for lovgivningen og myndighederne. Mange af natmændene drev f. e. glarmester- og blikkenslagerprofessionen. Men de drev den uden bevilling: til blikkenslageriet havde amtmanden under ingen omstændigheder ret til at give en sådan, og til glarmesteriet var det ham umuligt at meddele den til folk, der ikke kunde opfylde de i forordning af 23de marts 1827 § 8

48. Ilet beholdtes i 108 dage (} til 1835) og kostede i deu tid kun 31 rdlr i leje. De fornødne uldne dækkener lintes af købmand Guldberg (anm. 40).

49. Ved denne forordn., der bemyndiger overøvrigheden til at afgöre forskellige sager, som hidtil havde behøvet afgörelse i kancelliet, overdroges det amtmanden at udstede bevilling til landsbyhåndværkere, hvis tilladelige klasser (I). 1.3—13—23) med det samme forøgedes med tiere nv, deriblandt glarmestere; men i tølge § 8 var bevillingens meddelelse bl. a. betinget af, at pågældende havde bolig i det mindste 1J mil fra købstaden, ligesom den skulde lyde på et bestemt sogn, hvori han skulde være bosat, og „ikke let" gives til nogen, som ikke var af bondestand

og oplært af en landhåndværker.184

opstillede betingelser; »og overalt vilde bevilling oftest kun tjæne som beskyttende påskud for omstrejfen«. Udøvelsen af professioner, hvortil den fornødne bevilling manglede, var imidlertid lovovertrædelse; og strængt taget burde amtmanden endog på embeds-vegne, efter plakaten af 3die april 1816 § 6 [i købstædernes [-interesse],-] {+int- eresse],+} tiltale og straffe slige glarmestere og blikkenslagere som sådanne; foruden at de (jf. forordn. 25de marts 1791 § 1 og kancelliskriv. 30 marts 1822) var strafskyldige som løsgængere. »Og dog kan

man ikke nægte sig selv, at deu omstrejfer, der driver en profession, gör bedre end den, der tigger, og at det falder hårdt at straffe som løsgænger den, der soger erhverv med den gærning, han har lært, og hvilken ikke naturlige forholde, men ren positive indretninger gore utilladelig«. »Man hunde sige, at Eunomia ikke har omhu for disse mennesker, men at Dike forfølger og straffer dem lige fuldt«. Til sidst opfordrer han indtrængende det höje kollegium til at tage en overmåde vigtig sag under fornyet overvejelse. »Den indvending, at en foranstaltning vilde koste penge, finder sin gendrivelse deri, at det uvæsen, der nu hersker, alligevel koster store summer, som for det meste spildes, og at öjemedet vei er en pengeudgift værd«.

I kancelliet blev der nu atter uro i lejren. Udkastet fra 1826 blev gravet op af kælderen, og fandt endelig, ved Langes forsorg, sin afskriver. Hverken han eller Ørsted var »i öjeblikket« i stand til at erindre, hvorfor dette cirkulære i sin tid blev tilbageholdt. Ved årets midte var man i færd med at rensigte og gennemdrøfte det på ny.

Lange lå det fremfor alt på hjærte, at man gjorde en så

50. I sin senere betænkning af }s 1836 lægger ban dog nogen vægt på meddelelse af deslige bevillinger, når de var tilbørlig begrænsede og det overholdtes, at vedkommende ikke tog kone og börn med sig, når han drog ud på arbejde. Ahlefeldt L. havde selv gjort forsøg med glarmester-bevillinger.

51. Denne opfattelse, hvorefter „strafløshed ej kunde resultere af lovovertrædelsers sammenstød", fastholder Ahl. L. i sin betænkning af ;s 1836; men han indrömmer, at höjesteret syntes at dömme anderledes [? — sml. Ivås for ved s. 169]; hvilket han beklager: da vilde de jyske glarmestere have fuld frihed til at strejfe landet om. „De medtage så deres konkubiner og börn, til hvilke tiggeriet bliver overladt".185

i udstrakt jbrug som muligt af det påtænkte tvangshus (eller de påtænkte tvangshuse). Kundo man ikke også deri indsætte uægte börns fædre, som undlod at betale alimentationsbidrag, så vei som under visse omstændigheder ugifte kvinder endog for förste gang begået lejermål? Han henviste til tidligere forhandlinger, hvori Ørsted havde deltaget, der nærmest havde drejet sig om det spörgsmål, om man ikke burde lade en mand, der ikke betalte uuderholdningspenge til sin fraskilte hustru, »virkelig aftjæne« disso? Sagen var den gang, efter kancelliets indstilling, bleven henlagt, indtil arbejdshuse kunde indrettes, hvor slige personer kunde hensættes, adskilte fra de egenlige straffefanger. I sit ønske om en sådan udvidet brug bestyrkedes Lange ved hensyn til købstæderne, der ellers kun vilde blive lidet interesserede i de forehavende tvangshuse. Ørsted gjorde derimod gældende, at en arbejdsanstalt som den nu tilsigtede jo var beregnet på »den råeste masse«, hvorimellem det var lidet passende at indsætte »ellers ordenlige« personer, hvis undladelse af skyldig ydelse egenlig var en biot fattigdoms-synd; især var det for hårdt således at behandle mænd, der måske havde gjort store ofre for at slippe af med et huskors. Lejermålsstraffens afskaffelse [ved plakat af 12te juni 1812] trode Ørsted rigtignok havde haft beklagelige følger både i sædelig og økonomisk henseende, således som det fremgik af en sammenligning mellem »hertugdömmerne« og »Danmark«: selv »på Als, Ærø og i Ribe stift, hvoraf dog kun en del er slesvigsk« tinder man stedse et langt mindre antal af de fodte börn at være uægte. Dog, nu igen at indføre lejermålsstraffe, efter at de så længe havde været afskaffede, og efterhånden også var blevne 8 hævede i andre lande, vilde i alt for höj grad få »meningen« imod sig. Overhovedet burde man ikke uden nødvendighed kaste almindelige stridsæmner ind i en særlig jysk sag.

52. Se kongl. resolution af >» 1819 og udsigt over forhandlingerne hos Ussing 7, 7, 272 ff.

53. Hermed må dog jævnføres Ørsteds udtalelser i den jyske stænderforsamling under forhandlingerne om stiftsprovst Halds forslag om midler til forebyggelse af løsagtighed o. s. v. (stændertid. 1838 1,1126 ff.). Sml. Statist, tabelværk 6te hft. s. XVIU, 10de bft. s. XXI. — At straffens ophævelse havde virket skadelig på sædelighedstilstanden antoges også af Brinck-Seidelin: Dansk folkeblad 3, 243.186

Pengespørgsmålet gik man denne gang nærmere på livet. Ørsted forudså, at der både af øvrighederne og af »de stændiske deputerede« i de ostlige og sydlige dele af Jylland vilde ske indsigelse mod omkostningernes lige fordeling på hele landet; og for det tilfælde, at man bestemte sig til opførelse af flere arbejdsanstalter, særlige for de forskellige distrikter, indrommede han, at det vilde falde vanskeligt at fastholde princippet i sin helhed. Under

ingen omstændigheder burde dog udgifterne til de fratagne börns opdragelse væltes over på forældrenes forsörgelseskommune (d. e. tilfældige fødested), men, selv hvor denne var bevislig, afholdes enten af provinsen eller af amtsfattigkassen og repartitions- I fondet. Købstæderne, mente Ørsted, man uden betænkelighed kunde lade bidrage i samme forhold som til tugthuset i Viborg (efter forordn, af 15de septbr 1832 § 5), nemlig med J mod landet. Selv om de således skulde komme til at svare for meget til tvangs-huset i forhold til deres antal af vagabonder, opvejedes dette ved, at de ydede for lidt til tugt- og forbedringshuset i forhold til antallet af deres misdædere, ligesom forholdsvis mindre end købstæderne i Sæland og Låland-Falster til tugt- og forbedringshusene i København og Stege. Lange henstillede endnu, om ikke præst- £ erne i de købstæder, hvor anstalterne kom til at ligge, burde have en godtgørelse for det temmelig betydelige arbejde, de vilde få med at konfirmere natmændsfolk, f. e. af 6 rigsdaler for stykket

54. Med hensyn til den i plak. }} 1810 § 5 og ff 1827 § 2 tilståede ugenlige godtgörelse af i det höjeste 48 skill., opstillede Ørsted et regnestykke, hvorelter denne måske kunde sættes lige med 76J skill. (= 48 skill, gammel kurant = 24 skill, slesv.-holst, kurant) i patent for Slesvig og Holsten af 1808 § 12. En velment ulejlighed, hvorfor lian høstede liden tak. Kun Sponneck var enig i, at 48 skill, var for lidt. Herredsfoged Rod oplyste (og Ahlef. Lavrvig bevidnede), at 26 rdlr årl. snarest var for meget. Den sædvanlige betaling for et uægte barn til det 10de år var på landet 15 til 16 rdlr årlig, og over den alder mindre. — For natmandsbörns underholdning skruede man dog priserne i vejret, se foregående § s. 110 f. (1793) og følgende § mod slutn. (1811 og 1835).

55. I følge plak. 5 1834 havde købstæderne (uden for København og Bornholm) i disse to stifter at bidrage til de tvende tugthuse med -J mod landet. — Efter Ursins „Stiftsstaden Viborg" 1849 s. 224 hørte den gang omtrent } af fangerne i det derværende tugthus hjæmme i købstæderne.187

<Bom ved strafleaustalten på Kristianshavn)? Ørsted fandt dog, at »en sådan bipunkt« var det for tidlig at forhandle om.

De andre medlemmer (Stemann, præsident; Bentzen, Hansen; JLassen nævnes ikke) »henholdt sig til« Ørsteds bemærkninger. iJüg heldigvis var der nu kommet et ydre tryk til, som drev kollegiet hen imod noget, der i det mindste så ud som handling. JLange ytrer, at det, »da foranstaltninger mod natmændsfolkene dog nupåtvivlelig vil blive en genstand for forhandling i den jysie stænderforsamling, der nærmest forestår, vilde være ønskeligt, oom man allerede forinden kunde have et lovforslag i denne sag ilfærdigt«; og Ørsted »kan ikke nægte, at det, når sagen ved stænderforsamlingen i Viborg bliver bragt i bevægelse, som næppe kan itfejle, vilde være ham særdeles kært både at kende kollegiets iitanker desangående og at kunne sige, at den her er blevet for-dbe redet«.

Læmpet og eget en smule af Ørsted, fremtrådte omsider ud-Jkastet fra juli 1826 for den jyske evrighedsverden som cirku-Ilæret af 15de avgust 1 835. Med andre ord: ligesom amt-timændenes betænkninger fra 1819 havde været overladte til Moltkes oog Schønheyders skön, således vendte nu disses forslag fra 1822, 't forsynet med kancelliets randgloser og beriget med dets kritiske

i tvivl, tilbage til amtmændene for at underkastes disses (og deres

ii underordnedes) overskön og for yderligere at kommenteres og kri-t ticeres. Besvarelserne var alle indløbne inden udgangen af marts 1836)(den viborgske stænderforsamling åbnedes den Ilte april). Grund-iiigst er Ahlefeldt Lavrvigs betænkning af 19de februar 1836, set bladstærkt arbejde i folio. Den er ledsaget af to lister af Tin-fa dall over natmandsfolk i Viborg tugthus, og tager sig i sammen-

56. Trykt kos Ussing. Ændringerne er uvæsenlige, et par af dem, M. e. henvisningen til forordn. J1 1829, var ligefrem følge af forandringer, bder i mellemtiden var foregåede med lovgivningen. Egenlig nyt er kun b det sidste punkt: omkostningernes tilvejebringelse, med tilhørende be-3 grundelse.

57. Hvor magtpåliggende det var kancelliet at få noget „færdigt" (?) i"uden stænderforsamlingens åbning, fremgår også af, at den 1ste marts nmindedes stiftamtmændene i Ribe og Ålborg og amtmændene i Skander-dborg og Hjørring om at indsende deres svar.188

ligning med adskillige af de andre ud som en lærd afhandling ved I siden af middelmådige eksamensstile.

Det vilde dog blive for vidtløftigt her i det enkelte at gen- (nemgå endog biot de betydeligste af disse embedserklæringer. 1 Kancelliets bestemte spörgsmål havde heldigvis sat en skranke for I projektmageriet, i det man fik et nogenledes indgrænset rum at I svinge sig på. Kun et par gange lader matte efterglimt af ældre I fantastiske planer sig til syne. Jansen (Rinds herred) fandt det »vistnok bedre og med den menneskelige foleise mere stemmende I af natmændsfolkene at danne en koloni, hvor de ved agerbrug I kunde finde arbejde og udkomme«, end at sætte dem i et tvangs- 1 hus; men den første fremgangsmåde vilde blive for kostbar og i næppe hensigtssvarende. Bæ der (borgemester i Horsens) taler I om, at »de arbejdsføre individer f. e. måske kunde anvendes som I soldater eller arbejdere i kolonierne i Vest- eller Ostindieu samt I på Guinea, da det vei blev for kostbart at befolke de nikobarske I oer med dem«. Mere ædruelige og bedre grundede er de klager I over rets- og politivæsenets indretning og tilstand, som lod sig I høre; fra ingen skarpere end fra amtmand Lorenz (da i Ran- I ders): retskredsene var for store, og det var en fejl ved forvalt- I nings-ordningen, at øvrigheds- og dommerforretningerne I var overladte til en eneste. With foreslår at ægge sogne- fl fogdernes driftighed ved bøder og belønninger. Sponnetk I (Ribe amt) bemærker, at man heller lod omstrejferne gå, end man 1 ved anholdelse udsatte sig for misfornøjelse af dem eller af sognet I (som den midlertidige forsorgelse faldt til byrde) eller måske endog I af herredsfogden, hvem mængden af undersøgelser påbyrdedes. I For et par år siden havde han foredraget kancelliet et tilfælde, I hvor en sognefoged på egen hånd havde løsladt 44 omstrejfere! 5S Basmussen (Vilhelmsborg birk) mente, at for landets vedkom- I mende behøvede man kun at holde en god fattigfoged i hvert I sogn; og andre bevidnede de gavnlige felger af disse fogders virk- g, somhed, hvor de fandtes. Neer gård (fra 1827 i Ringkøbing B

58. På lignende måde udtalte sig året efter udvalget i stænderfor- I samlingen om kolonisationen: Viborg stændertid. 1836 2, 999 f.

59. Jf. fattigreglement for landet | 1803 (§ 63 og) 71, hvor en sådan I egenrådighed var forudset.

60. Se oven for s. 55 anm. 3. Ved fattigreglementet § 63 var det kun I189

umt; 1837 forflyttet til l'ræsto) mindede kancelliet om sin indstil-riing af 22de juni 1822 angående »oprettelsen og indretningen af igeneral-signalements- og strafferegistre fra Nörrejylland«, en tanke >8er var bifaldet af flere retsbetjænte; så han havde vei grund til fat undres over, at kollegiet havde været så længe om intet at gore wed så simpel en sag.

Så godt som alle var enige om, at noget måtte der göres laller kande der i al fald göres. Men de allerfleste — med Ahlefeldt Lavrvig i spidsen — slog en streg over centralkommissionen -— kærnepunktet i Moltkes og Schonheyders forslag — og frabad isig yderligere distinktioner mellem »omstrejfere« og »simple los-igængere«. Derimod kastede man sig, til dels med stormende iver, rover arbejdshusene som den store redningsplanke, hvilken man rigtignok tænkte sig meget forskellig lagt. Alle forudsatte, at /Ivangshusene kun var beregnede på de voksne; og kun få havde

ililladt sognekommissionerne, hvor tiggernes mængde gjorde det nod-iwendigt, at antage 1 eller 2 betjæntc til at opbringe dem; sml. J. Mollers iliåndb. for pra'ster 2den udg. s. 546 f. Naturligvis førtes tiggerne derved 'cover på de sogne, som ikke holdt slige betjænte.

61. Også Ahlef. L. trængte på tilvejebringelse af årlig affattede og iflomdelte delinkventlister fra samtlige dommere i Jyllands 10 amter, llolm IXI.yagård og Hids herreder) gör opmærksom på, at sådanne trykte skematiske fortegnelser allerede var i brug i „hertugdömmet Slesvig" [fra 1,805

l.»f, jf. i § 7 anm. 49, og sml. Allens Det danske sprogs historie 2, 519 UT.]. Oksenhøll (i Jærlev herred o. s. v.) fandt det nyttigt, om der „enten ulor denne provins i Viborg eller for det hele rige i Odense blev ført et (alfabetisk navneregister over alle dömte tiggere og løsgængere efter ind-dberetning fra politiøvrighederne".

62. Det må erindres, at arbeidshusenes sag i de omliggende åringer linned varme, og til dels med påråbelse af erfaringer andetsteds, førtes rçgtunem pressen. Se f. e. to dygtige anmældelser af et holstensk og et ihdansk skrift om fattigvæsenet ved David i Månedsskrift for literatur 1851; ilDansk ugeskrift nr 165 (april 1835) i en Ægså i

andre henseender mærkelig [Artikkel; Dansk folkeblad 2den årg. nr 21 (avg. 1836) efter det tyske. ÉBponneck fremhæver (} 1836) de velgörende virkninger ät" de „tvangsar-ibejdshuse", som man da i 8 år havde haft i enkelte af amtets sogne

læønden for kongeåen [i Døstrup allerede fra ‚jubelåret" 1826, se OG. Kochs beskrivelse derover 1836); Bml. Viborg stændertidende s. i. 2, "Ö950 og 950-52. Endnu i Kr. Søeborgs følgerige lille skrift Arbejds-iqog forsßrgelsesanstalter 1863 henvises s. 15 og 17 til „det Holstenske" soog til „Angeln".

63. Börnene vilde man have frataget forældrene, til opdragelse enk-190

noget imod, at de foruden omstrejfere kom til at omfatte tiggere og balstyrige almisselemmer. Men medens flere betragtede dem som forsörgelsesanstalter, hvori indsættelsen kunde ske »på begæring af vedkommende sognekommission ved amtets resolution« (Ahlef. L. og Sponneck), gruedes adskillige ved tanken om, at natmandsfolk eller løsgængere skulde kunne indsættes i en sådan anstalt uden ved dom: det vilde stride mod »tidens ånd« (Rod) og »rokke et skönt princip« i vor lovgivning (Jansen). Men forskelligheden træder først ret frem ved spörgsmålet om antallet af tvangshuse. Nogle holdt på et for hele provinsen, hvilket man så til dels å ønskede sat i forbindelse med tugthuset; nogle foretrak et for 'l hvert stift (efter Sponneck hvert til 80 å 100 personer), hvilke t man da for en del tænkte sig forenede med stiflsstædernes arbejds-huse, eller bestyrede som købstædernes faltigvæsen (d. e. væsenlig af sognepræsten og byfogden under stiftsøvrighedens overtilsyn); andre vilde have et tvangshus for hvert amt (efter Ahlef. L. kunde dog 2 amter slås sammen); Müller (Løgstør) helst et for hvert herred; og Urne (amtmand i Skanderborg) antydede, man måske kunde nöjes med at udvide landsognenes fattighuse. Hvorved da hele rækken er gennemløben!

With (i Bjærge og Hatting herreder) fremsendte afskrift af en plan til et amtsarbejdshus, hvilken han for halvandet år siden (19de februar 1834) havde indhændet sin amtmand (Hoppe i Vejle) og der, hvor vei i flere henseender umoden og uklar, er mærkelig både som et förste forsøg i sit slags og fordi det allerede berører punkter, som lige til den seneste tid har været genstand for teoretiske overvejelser og praktiske afgörelser. Han havde rejst om for at erfare, hvilke fattige der egnede sig til optagelse i et ar-

eltvis, når de var „under 10 år og de som i fremtiden fødes" (Casten-skiold, stiftamtm. i Ålborg), fra deres 5te til 15de år (Rod), sildigst når 1 år gamle (Lorenz). Ahlef. L. fandt det ønskeligt, om der for dem kunde oprettes et „opfostringshus" (jf. Bülow ov. for).

64. Wölfferdt, byfoged i Ålborg, mente, at bestemte man sig for e t tvangshus, burde det ligge i Århus.

65. Jansen, og med tvivl Claudi (Mariager), var de eneste, som holdt på et tvangshus for natmandsfolk alene; og det snarest p& hele rigets bekostning (i det han henviste til forordn, j' 1685), — en dristig191

(fbejdsbus, og henregnede dertil: dovne personer, som ingen vilde il have i tjæneste; modre med uægte börn. som lik understøttelse af il kommunen; gifte mænd, som ej kunde ernære en familie. Anis »talten skulde have to afdelinger, hver med sit marketenteri: den 9 ene for drukkenbolte, dagdrivere og løsgængere, hvilke (ligesom klemmerne på ladegården ved København) skulde være underkastede dlegemlig tugtelse; den anden for dem, som led af legemssvaghed oo. desl., af hvilke flere (ligesom i Nyboder) kunde være fælles om aet kokken. Der skulde være både skole og sygestue i stiftelsen. /[Mandfolkene skulde sy sko, gore træsko o. desl.; kvindfolkene spinde oog besörge husgærningen. De, som intet havde lært, skulde ud-IIej es til daglej erarbejde eller lære at slå fiskergarn o. m. IXhvilket kunde ophjælpe fiskerierne i Kolding og Vejle fjorde!). LD et var ønskeligt, at anstalten kom til at ligge på landet nær en /(købstad og flk et jordtillæg, hvorpå kunde holdes kor og heste, [oog hvorved den selv kunde holde sig med køkkenurter o. desl.; »»men stort avlsbrug vilde næppe betale sig«. Stiftamtmanden havde lasendt forslaget, der öjensynlig lider under forfatterens forkærlig-rihed for københavnske minder, til de øvrige herredsfogder og til f (provsterne i amtet. Og With synes betydelig at have nedstemt iasine fordringer, når han i sin erklæring af 25de avg. 1835 antager >¥or tilstrækkeligt et arbejdshus i hvert amt »på 20 ä 25 personer«, [(hvoriblandt nu også hvem der, efter at være dömt som løsgænger '«lier tigger, ej kunde påvise fast tjæneste. For resten skulde ingen liindsættes deri efter dom (ti det var intet »tvangshus«); men biot bde, der

mældte sig hos fattigkommissionen.

[OOg dødfødt tanke på en tid, da man netop havde slået provinsdelingen ß'tfast. Sml. ned. f. s. 197.

66. I de tvende herreder fandtes i alt 600 individer [543 efter i folketællingen i' 34: Ståt. tabelv. 1, 52 f.J, der nød almisse; deriblandt

'£256 enkelte fattige (de börn medregnede, som var udsatte hos bønderne); uresten, 344 personer, var fordelt på 99 familier, af hvilke dog de 23 ikunde ernære sig selv, og vilde gore det, når de blev underkastede ar-idbejdstvang, (endog den udvej, at sætte en familie „på omgang" i sognet idhavde vist sig virksom i så henseende).

67. Jf. G. Koch om Døstrup fattighus s. 14 og 18; og sml. i cirku-jjlære fra indenrigsministeren af | 1869.

68. Nogen indflydelse har With måske øvet på Hoppe, der, hvis192

Herredsfoged Holm skrev endogså en spiseseddel for et sådant fremtidshus, der, da dens forfatter går ud fra, at kosten der »ikke burde være bedre, end den, som den uformuende gårdmand eller husmand i provinsen i almindelighed nyder«, åbner os indsyn i en stor del af landalmuens daværende usle levemåde.

Spörgsmålet om omkostningernes tilvejebringelse måtte stille sig forskellig for de enkelte retsbetjænte, alt efter deres stilling til sagen i det hele: Vester på ønskede man, især for så vidt man holdt på et tvangshus, en fordeling af udgifterne påhele provinsen; medens f. e. Christensen (Boller og Møgelkær birker) ingen grund fandt til at bebyrde en egn for at lette en anden for et tryk. Efter Ahlefeldt Lavrvig skulde hvert distrikt (amt) bekoste og holde sit tvangshus, til hvilket der (som fra 1825 til det

tvangshuse „mod forvæntning" fandtes nødvendige, deri kun vilde have optaget tiggere, modtvillige og usædelige fattige, „måske også tjæneste-folk" (denne yndede kæphest for praktiserende moralister). — I stændersalen 1836 gjorde With ingen lykke med sine anskuelser, se Viborg stændertid.

2, 953 f. og 966 ff.

69. Derved bliver bespisningen påfaldende fattig ikke'alene i sammenligning f. e. med den i Døstrup arbejdshus (G. Koch s. 15) og med den i anstalten i Tikøb (åbnet 1861), se Søeborgs i anm. 62 anf. skrift s. 26 ff', (og tabel ved de 1864 af indenrigsministeriet bekræftede vedtægter); men også med den, som fandt sted i Kristian d. 4des „horne- og tugthus" i følge spise-ordningen fra 1621 (og 1639). Efter Holm vankede om morgenen: ost og brød (1621: øl og brød, koldt eller varmt efter omsta'ndig-hederne); om middagen: en ret varm mad, som kartofler med meldyppe, eller grød, eller vælling, eller pandekager, og höjst en gang om ugen en ret kød (1621: hver dag kål, og desuden de 2 dage kød, de 2 Islandstisk, om onsdagen „bergefisk", om fredagen sild og om söndageu flesk); om aftenen smörrebrød (1621: hver aften grød, og desuden de 4 aftener smiir og ost, de 2 sild, og söndag aften kød). Drikken var bægge steder „tyndt øl". — Ti, siger Holm, mange „hartkornsejere", der skal betale til anstalten, må selv leve ringere. Det er ingenlunde de mest uformuende, som er glade, når de kan have en middagsmad som den, der her er opført for tvangshuset, kartofler til frokost og et smörrebrød om aftenen, samt nogle gange om året } anker tyndt øl af havre i stedet for af byg og af malurt eller bukkeblad e i stedet for humle. Der bliver endnu et stort antal „hartkornsejere", hvis føde end mere består af kartofler, og som dertil, i stedet for meldyppe, må hjælpe sig med tyttebærsaft eller andet lige så lidet nærende. Disse se ikke kød eller øl i deres huse uden ved meget höjtidelige lejligheder. „Imidlertid leve de dog og arbejde daglig."193

ii Odense) skulde ydes et dagligt vederlag fra vedkommendes for-Msörgelseshjæm, dog således at amtsfattigkassen kom de mulig over-d bebyrdede sogne ti) hjælp. Nogle tænkte sig anlægsomkostningerne »udredede af hartkornet og de kobstæder, der havde del i anstalten, heller halvt af politifondet, halvt af amtsfattigkassen (som halv po-illiti- halv fattigsag: Hoppe), o. s. fr. Kohstædernes bidragsforhold ittil landet satte Neergård til J (som Ørsted), Sponneck til J, Lorenz iltil J (som i Odense).

Ørsted havde spåt rigtig: de stedlige interesser gjorde sig I »stærkt gældende i betænkningerne, om end modsætniugen udjævnedes noget ved, at adskillige af embedsmændene så tingen fra et almindeligere synspunkt,

til dels vistnok som følge af, at de tid-Hligere havde været i anden stilling (Ahlef. Lavrv.) eller på andet a stod (således Sponneck og Boeck). Nogle skildrede natmandsfolkene >a som »en sand landeplage« for de fattige og ufrugtbare egne, de i »særdeleshed hjæmsøgte; andre så tvivlesyge og spottende på for-;f tællingerne derom. Så vei With som Christensen havde, hin fra 1 1827 af, denne stundum i de sidste 25 år, gennemkrydset hede-9 egnene i forskellige linier uden nogen sinde at støde på natmands-1 folk. With var ved rygterne om den afholdte »jagt efter omløbere« i i Ringkøbing og Viborg amter kommen til at tænke på en lignende j. jagt, som hau for en snes år siden havde været vidne til på Koben-[I havns amt: 80 individer blev af amtets driftige politi opbragte til) Gentofte, hvoriblandt fandtes mange honnette borgerfolk, som var « spadserede tidlig ud fra Kobenhavn for at more sig i Dyrehaven, i naturligvis uden pas; og resultatet blev, at kun to holdtes tilbage

70. Urne vilde (eftei påvirkning af Ræder) i al fald have de køb-a stæder fritagne for bidrag, der selv vai i besiddelse af arbejdsanstalter.

--Sponneck anså det for muligt at rejse hele forskudet ved et aktielån

if hos private.

71. I)et sidste forholdstal fandt en forsvarer i Viborg (stændertid. 2, fl 967); men Sponnecks forslag gik igennem.

72. Om Sponneck se for ved under 1817; om Boeck i næste § under [1 Hjörring og Vejle amter.

73. Hvor lidt det slags iagttagelser betyder som bevis, har den i» tredie meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 (s. 110 f.) ytret ip. sig om.

74. With havde i sine yngre år haft en stilling ved Kbhvns politi, >a se hans egne optegnelser ved Iiarfod i Fædrelandet 1854 nr 56.

13194

som virkelige vagabonder. Intet under altså, at "With var en af- 11 gjort modstander af planen fra 1822: »dersom staten anvendte halvdelen af de penge, som et almindeligt tvangsarbejdshus og en centralkommissions oprettelse og vedligeholdelse vilde koste, kunde man derfor etablere de egenlige vagabonder så galant, at de aldrig skulde have lyst til at strejfe om mere«.

Hos With spirer allerede den vågnende oppositionsånd; be- I stemtere spores den hosJRæder (borgemester i Horsens), som hin I en af den ny tids mænd, der selv mælder sig som »den offenlige I menings« våbendrager. Han vil have skelnet mellem arbejdsan- I stalter og »tvangsarbejdsanstalter«. De förste, hvori dog en »mild I tvang«, der i fornødent tilfælde kunde bestemmes ved lov, måtte I tilstedes mod arbejdsføre genstridige, burde findes i en hver kom- I mune; og i næsten profetiske toner taler han om den fremtid, de I havde for sig: om få år vilde de findes i en hver jysk købstad; og I det kunde ikke vare dænge, inden hvert amt eller mindre landdi- T strikt fik sin, (de enkelte fattigkommuner var for små, men flere I kunde slå sig sammen om en anstalt). Bestyrelsen og benyttelsen I måtte overlades til kommunerne, der selv var mest interesserede i I anstalternes fornuftige drift og i, at de ikke overfyldtes; kun de I gamle og svage vilde til sidst blive i anstalten (som det havde \ vist sig i Horsens). Regeringen skulde indskrænke sig til at gore | kommunerne opmærksomme på de fordele med hensyn til politi I og fattigvæsen, der flod af deslige indretninger: så kom de nok I »af sig selv«. Men var alt ved disse »almindelige eller frivillige arbejdshnse« idel lys, så faldt hele skyggen over på de af kancelliet omspurgte »tvangshuse«, der ikke alene var overflødige og •

75. Randers amt, siger Ræder, har allerede samlet de dertil fornødne fonds. — Endnu ved fattigtællingen 1837 fandtes i hele kongeriget på landet kun to arbejdshuse (for 84 personer); i købstæderne (uden for København) 20: Bergsøs Statistik 4, 261 og 262.

76. Efter Ræders fremstilling ser det ud, som om hvad der udgik fra staten (regeringen) selvfølgelig var „tvang", hvad der stammede fra kommunerne (de större eller mindre) derimod „frivillighed"; medens den „milde tvang" kunde fordeles på bægge. En definition af „en frivillig arbejdsanstalt", således som han selv 1837 og 38 havde prøvet den i Ketrup og Gøtrup fattigdistrikt (Vesterhan-herred), giver dav. pastor J. R. Damkier i Dansk

folkeblad 4, 50, jf. 6, 219. — Ved loven } 1860 § 4 over-195

pengespildende, men, anvendte mod natmandsfolkene, vilde være et il frygteligt« middel, »et stadigt fæderneland for flere generationer« imon ikke snarere en art levende begravelse for en del af en enk-t(lt generation?]. Ingen havde dog i sin tid foreslået at indespærre Jøderne [nej! man plagede dem nok alljgevel]. Desuden — hvad lignede det: i samme öjeblik som man bebudede kommunernes »emancipation« at træde frem med forslag til anstalter, loom kun kunde bestå ved »indgreb i kommunernes ret til It bestyre deres kommunevæsen«.

Dette er knudepunktet i Kæders bevisførelse, og i sig selv oovedsagen. Den plan, hvis ophavsmænd var besjælede af den »sedeligste iver for at skifte lige mellem samfundets og individernes Interesse, og som, hvis den var bleven sat i værk en halv snes r tidligere, selv om den havde lönnet sig nok så dårlig, — og ibden en samtidig kraftig udvikling af landpolitiet vilde tvangs-nuset i al fald lige så lidt som »tugthusene« i det 17de og 18de imndredår have svaret til hensigten, — ufejlbarlig vilde været jleven hævet til skyerne som et vidnesbyrd om kongens faderlige itmsorg endog for sine usleste undersåtter, den sloges nu til jorden eiemplet som barbarisk i sin grundtanke og som indeholdende et i»rligt attentat på tredjemands velgrundede ret! Moltkes og Schon-•leyders forslag havde i virkeligheden overlevet sig selv. Det var o også kun som genganger, i et med möje sammenlappet klæde-

b'des det til jusitsministeriet at bestemme, hvilke arbejdshiise der skulde isetragtes som „tvangsarhejdsanstalter".

77. Meningen var jo, at den jyske natmandsslægt (og andre omlobere),) - (or så vidt den ikke på anden måde lod sig bofseste, — skulde indsættes rttvangsliuset og derved udryddes som sådan, i det hornene, ved i tide at lirilles fra forældrene, indpodedes i samfundet. Under forhandlingerne for-zHsættes det også stadig, at man måtte være betænkt på senere anvend-iase til andet brug af tvangshuset (eller tvangshusene).

78. I anordn, ang. provinsialstænders indførelse i Danmark af y <•#31 § 6 var det „anset for gavnligt, at der indrømmedes dem medvirk-[nng med hensyn til kommunernes anliggender". Udkast til kommunal->nordning for købstæderne forelagdes de tørste stænderforsam-^uger (1835-36) og udkom som anordning |J 1837, der modtoges med på-o:önnelse og forhåbninger (se f. e. David i Dansk folkeblad 5die årg. I j 12).

12*196

bon, at det var blevet sendt ud på æventyr i en vantroende, mistroisk verden!

I kancelliet fik man gjort en »ekstrakt« af de indkomne betænkninger, men ikke tid til efter gammel stil at underkaste derrç skriftlig »ventilation«. Stænderforsamlingen, der lige var sluttet i Roskilde og stod for dören i Viborg, gav så meget andet at tænka på og tage vare på. Ej heller ses man at have givet sig af med rektor Dorph s afhandling Om de jyske natmændsfolk, hvilket han indsendte med en egenhændig skrivelse af 21de marts 183([»til kongen«. Det er en yderst elegant afskrift af den smukkf 3 indledning, som han året efter lod trykke i anden udgave af sin i under 1824 omtalte bogliden, og som ender med nogle praktisk« forslag (om oprettelse af et ridende politi; af en tvangsarbejds-i-anstalt i Jylland, og en i hvert af de to hertugdommer), der i alt^l væsenligt er gentagelse af ældre, vei bekendte. Et, som de‡t synes, omtrent samtidig med Dorphs af Sten Blicher indgivet» forslag til »slægtens kultivering« forefindes ikke i arkivet, og jegrr kender det ikke.

Natmandssagen havde dog et efterliv, og det, som naturlig« var, i den jyske stænderforsamling, hvor den endog, fordÉI den var sat i gang ved umiddelbare stød fra dens eget rette mid-t-punkt, for en stakket stund fremtræder mindre indspundet i og£; gennemvævet med andetsteds fra hentede sager og stoffer, end vir længe har været vante til at se den. Biskop Øllgård oplæste (påp< Ebbe Nielsens vegne) et forslag fra 39 grundejere i Rind og Her —i

79. Do jyske Sigenere og en rotvælsk ordbog, København 1837, 041, sider, hvoraf indledningen (s. 1-27) er hel ny. Om forslagene (s. 22 ff.j.1 siger Dorph i brevet til kongen, at han havde „rådført sig med Jylland®! kyndigste og for denne sag sig mest interesserende mænd".

80. Jf. hans Viborg amt 1859 s. 20-22.

81. Se Tidende for forhandlingerne ved provinsialstænderne for Nörre-9 jylland 1836 1, 578 85; 2, 990-1017- (Efter Dansk folkeblad 7, 110 sp. £ skulde man tro, at sagen også var på bane i Viborg stændersal 1838|8 dertil har jeg dog intet spor kunnet opdage). — Til embedsmændenes-) betænkninger hentydes i stændertidenden 1, 581 og 2, 1000 samt (undi-r fattigsagen) 2, 935, men således, at man ikke ser, om forsamlingen ha«H fået dem forelagfe; skönt efter Ørsteds forlangende af f 36 amtmænd-I-enes erklæringer tillige med vedlægene og uddraget øjeblikkelig vin blevne ham tilsendte.197

iling sogne (Hammerum herred, Ringkøbing amt) »betræffende« nat-nhændsfolkene. Efter at alle de omvandrende var pågrebne ved inn alvorlig og stræng undersøgelse på en og samme dag over itcle Jylland (også i købstæderne), skulde börnene fra 5 til 10 år iiendes til Kubenbavn for der at opdrages for statens regning, .»•g alle »nogenledes« tjænstdygtige fra 15 til 30 år udskrives li.il den stående hær, hvor de burde forblive, så længe de kunde SjCre tjæneste, og siden forsörges af staten, men uden nogen sinde lit komme tilbage til Jylland. De øvrige unge af bægge kon /likulde opdrages »hvor de vare« ved at sættes i kost hos beboerne, jog efter konfirmationen (ligesom alle ugifte kvindfolk) sættes i ijrjæneste hos hunder, under fattigvæsenets og politiets særlige til-låyn; i deres alderdom skulde også de forsørges af »det offenlige«. De i lovligt ægteskab levende skulde bofæstes, hvor de var o'orsörgelsesberettigede, og underholdes af amtets repartitionsfond. JResten af mandfolkene skulde bringes i en offenlig arbejdsanstalt, iflcr blev at indrette og bestyre for statens regning og måske kunde «sættes i forbindelse med tugthuset i Viborg.

Efter at være betegnet dels som uudførligt dels som »stod-tende«, afvistes dette forslag med 32 stemmer mod 13. Derimod ;(havde det samme dag lykkedes justitsr. Fjelstrup (en afde »opplyste mænd« fra 1832) med 44 stemmer mod 1 at få nedsat en /komité (et udvalg) til at prøve hans forslag »betræffende den omstrejfen, som finder sted i Jylland, in specie af natmændsfolk«. (Da han havde opholdt sig mer end 26 år i de egne, hvor om-iHstrejferiet især gik i svang, og desuden havde været medlem af ^pastoratets fattigkommission (Sinding sogn, Hammerum herred) og IjbI amtets fattigdirektion, kunde han tale af erfaring om sagen, ilhvorom han desuden havde modtaget adskillige, skriftlige og mundt-iflige, til dels »besynderlige« andragender. Ikke heller glemte lian inat henpege på den hjælp ved sagens droftelse, man i Viborg knnde .f navnlig af inspektor Undall og herredsfoged Ti u l o tv. De fjpatriotiske strænge anslog han ved at betone den »ubodelige skade«, ir natmændsslægten, i tilfælde af en fjendtlig hærs fremrykken. kunde nanrette på grund af dens store stedkundskab. Komiteen kom til tsat bestå af moller Ebbe Nielsen, biskop Øllgård og stiftamtmand \.K. G. Ro sen o' rn. Den sidste, P. O. Rosenfirns efterfølger i k Århus stift, havde allerede i sin betænkning over kancellicirkulæret198

vist noget af broderens interesse for natmandssagen, og som komiteens referent (udvalgets ordfører) blev han nu, ved siden af Fjelstrup, dens varmeste talsmand. Komitébetænkningen, der er mærkeligst ved den deri givne klassifikation af natmandsfolket, ender med at indstille: at der måtte blive indgivet en petition til kongen, hvori han anmodedes om »i tiden« at lade forelægge for stændernes forsamling et lovudkast, enten særskilt eller i forening med en lov om løsgængeri og tiggeri i almindelighed, »til indskrænkning af omløbere, især af de såk. glarmester- og nat-mændsfolk«. De punkter, der ved udarbejdelsen ønskedes tagne i betragtning, indskrænkedes ved den endelige behandling til følgende: omkostningernes fordeling på hele Nørrejylland, indtil »disse stammer« var forsvundne; hensættelse af börnene, indtil dem i 6 års alderen, til opdragelse og senere erhverv i fjærne egne (»selv Fyn vilde næppe være fjærnt nok« hedder det i betænkningen); for så vidt de voksne plejede samliv uden at være gifte, skulde de tvinges til at indgå lovligt ægteskab, hvorefter der skulde anvises dem ophold på mandens hjæmsted, dog således, at deres forsorgelse i fornødent tilfælde faldt, ikke på den enkelte kommune, men på hele provinsen, der også skulde tage sig af böruene over 6 år (hele dette punkt var beregnet på at forebygge den voldsomme adskillelse af familierne og den grusomme adfærd mod de frugtsommelige kvinder, som hidtil havde fundet sted); under nærmere forudsætninger måtte der meddeles de voksne bevilling til fremdeles i visse distrikter at drive de af dem brugte professioner; endelig skulde der bestemmes »korporlig straf« for de glarmestereller natmændsfolk, der gav unge mennesker eller andre, være sig fra købstæder eller landet, tilhold hos sig. Ørsted stillede sig ingenlunde uvenlig til sagen: den störste vanskelighed bestod i at skelne

glarmester- og natmændsfolkene fra andre omløbere (Ro-senöm anså det for muligt ved samtidig anholdelse »i hele provinsen, måske også i det Slesvigske« at skaffe sig fortegnelserover den störste del af hine). Derimod havde Sponneck meget imod, at de østlige og sydlige amter deltog i en dem uvedkommende foranstaltning ; kun når udgifterne blev altfor byrdefulde for et amt, kunde han finde sig i en fordeling af dem på hele provinsen Også var han bange for indgreb i købstædernes håndværksnæring-With var imod petitions indgivelse: det var ubilligt, at en vis199

/(klasse statsborgere behandledes efter andre regler end den øvrige imiasse; det var hårdt at tage börnene fia forældrene; det var uret-ilfærdigt at skære de kommuner, der efter udkomsten af forordningen >'.31te januar 1794 havde taget sig af natmændene ved at underholde lido gamle og skalle börnene fast tjæneste, således at klassen efter-ifhånden gik op i mængden, over én kam med dem, som havde ladet bdem sejle deres egen sø, o. s. v.

Da ved afstemningen lige mange stemmer (23) erklærede sig il for og imod, blev ingen petition at indgive; et udfald, hvori /vistnok også de af forsamlingen dagen i forvejen (den 19de juli) ii fattigsagen vedtagne indstillinger havde deres del.

Hermed må natmandssagen betragtes som endelig død og beggraven. Hvad der senere fremkom, bliver nærmest at opfatte som iüigtaler over den. Således, foruden den nysnævnte indledning hos IDorph, en artikkel i Fædrelandet fjærde bind nr 159 (for 14de

0 oktbr 1837), som bl. a. bedömmer sagens behandling i Viborg a stændersal, og hvori der endnu tales om at bosætte natmændsfolkene

1 i hederne, sende börnene til Læsø eller Anholt o. s. v.'

Til visse ligger der noget nedslående i, således at se frugten af tf brave mænds vedholdende id og flid efterhånden smulre hen og til --sidst knuses under tidens rullende hjul og under menneskenes heusyns-Iluse trådd, l u trost er det imidlertid, at heller ikke denne udsæd il har opløst sig uden at efterlade spirer til en ny fremvækst. Det var i'tfor en stor del i følge tryk og tilstod fra natmandssagens venner, a at kancelliet fra tid til anden havde sat sin slæbende trædemølle i 3 gang, og hvor trælsomt og trættende arbejdet med denne end må i have været, — det lader sig ganske vist ikke nægte, at det væn-[i nede en vid kreds af embedsmænd til at ae de spörgsmål og tvivls-ir mål under öjne, der her måtte frembyde sig, og lidt efter lidt hos ti de dygtigere af dem så vei som hos regeringen til en vis grad

82. Dorph anmældte selv sin bog i Dansk folkeblad Sdic årg. nr 48 o og 49 (1838). „Söndagen" 1857 nr 10 holder sig nærmest til dens prakt-ii' iske forslag. Dens etnografiske og sproglige del underkastedes en skarp

0 og for det meste træffende kritik af Bcnrichten i Månedsskrift for

1 literatur 18, 1-30; jf. Dorphs svar i Københavnsposten 1837 nr 230.200

klarede forestillingerne og modnede anskuelserne om hvad der burde göres for at luse dem. Uden disse og andre lignende forudgående undersøgelser og forhandlinger, og det delvise røre, det havde vakt, er det lidet rimeligt, at fattigvæsenets ordning allerede i den første jyske stænderforsamling vilde have kunnet underkastes en så om- I fattende og indtrængende drøftelse, under embedsmændenes livlige deltagelse, som tilfældet blev. Ej heller er det usandsynligt, — så langt fremrykket som tiden nu engang var, — at selve natmands-sagens endemål, hvorom alle var enige, og måtte være det, så sandt de stod på et kristeligt og statsborgerligt standpunkt: natmands-klassens opløsning og indpodning på det øvrige samfundslegeme, kunde været opnåt sikrere og hurtigere ved at tages sammen med en mere omfattende foranstaltning, end ved fremdeles, efter så mange mislykkede, hele og halve, forsog, at skrues op til et særegent anliggende. Fra et sådant almindeligere synspunkt var netop natmandssagen bleven opfattet og betragtet under stænderforsamlingens behandling af de forskellige forslag til forandringer i fattig- é lovgivningen; forhandlinger, under hvilke overhovedet mange af de i betænkningerne fra 1835 og 36 antydede synsmåder og samstillinger gentog sig. I fattigsagen petitioneredes bl. m. a. om lettet adgang for kommunerne til at indrette »forsörgelses- og arbejdshuse . for almisselemmer«, samt om oprettelse af

en »tvangsarbejdsanstalt« i eller ved Viborg for 100 personer (modtvülige og usædelige almisselemmer, løsladte fanger og de, som efter dom skulde sættes under øvrighedens forvaring). Medens kancelliet tilskrev amtsfattig-direktionerne overensstemmende med det første andragende, blev det sidste rigtignok afslået; dog såfremt udvej kunde göres til indretning af tvangsarbejdshuse for enkelte dele afJylland, i lighed med det ved Odens,e (d. e. nærmest for løsgængere og tiggere), var regeringen villig til at tage sådanne forslag under nærmere over- 818 vejelse. Efter en menneskealders forlob havde man således på ny

83. Tid. f. forhandl, ved provinsialstænd. i Nörrejyll. 1836 1, 117-35;

2, 927-89. Derunder nævnes „natmændsfolkene" sp. 939 f. (komitébetænkningen), 964 (Sponneck, referent) og 985 (petitionen). De „burde i et og alt behandles ligesom de andre lemmer i stiftelsen" (tvangsarbejds-huset).

84. Samme tidende for 1838 1, 23 ff.

afstukket en bane for udviklingen; men denne gik sent og lod til dels længe vænte på sig.

Af mer umiddelbar betydning for natinandsvæsenet var det, at den idelige fremdragelse af spcrgsmålet fra oven og fra uden, i forbindelse vistnok med stadig tilbagevendende klager fra neden, ikke "havde Kunnet andet end vække selv de dvaskere embedsmænd, og ægge dem til at gore hvad de kunde med de midler, der alt stod til deres rådighed. Navnlig betænkte man sig efterhånden noget mindre på at fremme familiernes bofæstelse (og med det samme börnenes skolegang) ved, imder den betingelse, at give mændene begrænsede bevillinger til udøvelse af deres småhånd-; værk. Et eksempel herpå vil jeg meddele, både fordi det viser, hvor liberalt overbestyrelsen i så henseende gik til værks, og fordi det giver os et billede af den hele fremgangsmåde og en forestilling om, hvorledes det ad denne vej kunde lykkes at redde de enkelte individer for samfundet. Peder Pedersen, hjæminehorende i Höjslev sogn, fjændsherred (Viborg amt), der selv erklærer sig for at hore til natmandsklassen og for at være »født af vagabonder og oplært i disses beskæftigelser«, og af Undall betegnes som »hørende til Nörrejyllands omströjfere«, var omtrent i sit 40de år af Lindenborg birks politiret den 30te april 1840 for gentaget løsgængeri bleven inddömt på 18 måneder i den viborgske straffeanstalt. Nogle år tidligere havde han ansogt amtet om tilladelse til at ernære sig som glarmester på landet; mon dette var da blevet afslået, navnlig fordi Höjslev ikke lå i den i forordn, af 23de marts 1827 § 8 befalede afstand af halvanden mil fra Skive købsted. Denne omstændighed blev imidlertid siden hans lykke; ti deu nødte ham til at ty til kancelliet. Da nemlig straffetiden, under hvilken hans opførsel (efter üudalls vidnesbyrd) havde været god, lakkede mod enden, gruede han for den fremtid, der forestod ham, når ban mod slut-

85. Snil. for ved anm. 2 i begynd. — Nogen ligefrem frugt synes kaucellicirkulæret y 1838 ikke at have bSret. Indrettelsen at tvaugsarbejds-huse „i de andre provinser" forudses som en muligbed i fo. 1829 § 6 (om det i Odense); men endnu i cirkulære af y 18ti0 kendte indenrigsministeren ingen sådanne uden for Sæland og Fyn; jf. Klein i Folketingstidende 1859 sp. 284.

86. Se for ved anm. 50, jf. den første meddeler, jysk embedsmand, Dansk folkeblad 7de ärg. nr 28 (1811) s. 110 sp. 1 anm. .202

ningen af 1841 blev løsladt af anstalten. Han forudså, ikke på sit hjæmsted at kunne erhverve selv det allernødvendigste uden at lægge hånd på det for ham aldeles uvante bondearbejde, hvortil han desuden ikke havde kræfter nok, da hans helbred var svækket som følge af hans omvankende liv og de forfølgelser, dertil havde knyttet sig. Kommunens bistand vilde enten blive nægtet eller, hvad der omtrent var det samme, blive ydet så utilstrækkelig, at intet andet vilde stå tilbage end at begå ny lovovertrædelser og derved styrtes i ulykke. Støttet på disse grunde var det, at han, hvem det var bekendt, at kancelliet i forskellige amter havde meddelt flere af hans klasse bevilling til at drive glarmesterprofessionen, i et andragende fra Viborg tugt- og forbedringshus af 7de maj 1841 bönfaldt kollegiet om tilladelse til i Fjænds og Nörlyng herreder at drive samme håndtering, til hvis udøvelse han var i besiddelse af de fortrinligste redskaber. Uagtet nu Un-dall var nødsaget til at oplyse, at han desuden to gange havde været straffet for tyveri, uagtet herredsfoged Eberlin fandt det »höjst betænkeligt« at

åbne en sådan person, »hvis ophold i straffeanstalten næppe havde forøget hans moralitet«, adgang til folks huse, og mente, at der for tiden var »en sådan trang til folk på landet«, at han nok vilde kunne skaffe sig opholdet ved markarbejde og lettere tjæneste hos bønderne, og uagtet den konstituerede amtmand, Bretton, derfor ikke torde anbefale dette andragende, udfærdigedes der dog den 27de juli 1841 af kancelliet ad mandatum en bevilling for Peder Pedersen Höjslev, der endog gik videre end hans andragende og uden tvivl var affattet i overensstemmelse med tidligere i lignende tilfælde meddelte bevillinger. Han fik nemlig tilladelse til at drive glarmester- og blikkenslagerhåndtering på landet i Viborg amt, for så vidt han med egne hænder kunde afstedkomme, på vilkår, at han, når lian rejste uden for jurisdiktionen, i hvilken han var bosat, skulde forsyne sig med pas, samt at han under koncessionens fortabelse kun alene og, såfremt han måtte gifte sig, uden medfolge af kone eller börn måtte rejse omkring for at udøve sin håndtering; ligesom de börn, han måtte avle, ej heller måtte oplæres i de nævnte håndværk, men så 8

87. Sml. allerede 1819 en udtalelse af præsten P. Worsøe, næste § sidste afsnit.203

længe deres alder fordrede det, burde holdes til stadig skolegang, og når de udskreves af skolen, straks anbringes i fast tjæneste, hvormed vedkommende fattig- og skolekommission burde fore nøjagtigt tilsyn.

Alt dette er dog kun enkelte, underordnede, led i den hele udviklingskæde, der til sidst strakte sig hen til eller nær hen imod det endelige mål: hin samfundsplets aftvætning. Den rensende grundkraft lå dybere: i hele tidens fremgang i åndeligt og legemligt velvære. De for landmanden glimrende år under Kristian den ottende gav jordbruget et aldrig anet opsving, og krævede forøget arbejdskraft. De rester af fordomme mod hine mennesker, som almueskolen, — hvis fortjænester af overtroens bekæmpelse altid bör regnes med, når talen er om at vurdere dens indflydelse, — ikke allerede havde fået bugt med, henvejredes nu af en stadig stigende oplysnings sol. Hertil kom endelig kommunernes udvidede myndighed over og, med velstanden, voksende interesse for deres egne anliggender. En af de pligter, der ved anordningen om landkommunal-væsenet af 13de avgust 1841 pålagdes sogneforstanderskaberne, var det netop (§ 20) at hjælpe sognefogderne med at forhindre tiggeri og løsgængeri, og i det hele at bidrage til at fremme og opretholde god politiorden.

Men at landloheriet ikke kunde forliges med den stedse tiltagende indre samfundsorden, er en selvfølge. Et særligt eller strængt bevis for det jyske natmandsvæsens gradvise aftagelse i tiden efter de egenlige natmands-forhandlingers ophør er det dog vanskeligt at fore; dertil er i al fald de hjælpemidler, der står til min rådighed, hverken fyldige eller sammenhængende nok. Betænkes det imidlertid, at det ubundne natmandsræsen, set fra den krænkede statsmyndigheds standpunkt, netop væsenlig viser sig som et brud på den offenlige politiordeu, så bliver det rimeligt, at fortegnelser over dem, der har gjort sig skyldige i overtrædelse af løsgænger- og tiggerlovgivningen, vil kunne yde os en eller anden velkommen oplysning. Først skal jeg i så henseende betragte det

indbyrdes talforhold mellem de natmandsfolk og »andre løsgængere«, •

88. Jeg minder biot om den stadige nedgang (der allerede havde begyndt i Fredrik d. 6tes sidste regeringsår) af de almissenydendes antal, se listerne over dc forskellige folketællinger i Statistisk tabelværk.204

der var indsatte i Viborg tugt- og forbedringshus. Alle meddelelser herom skriver sig fra TJndall. For tidsrummet fra 1ste januar 1822 til 1ste juli 1835 har han selv nedskrevet dem (for hvert års Iste jan. og Iste juli) i en »schematisk fortegnelse«, dagtegnet 27 de oktbr 1835, der fremsendtes som vedlæg til Ahlefeldt Lavrvigs betænkning af 19de febr. 1836. Fortsættelsen fra slutningen af 1835 til slutningen af 4847 (for hvert års 31te dcbr;, med undtagelse af årene 1840 til 1842, er trykt i Ursins Stiftsstaden Viborg s. 224 (jf. for et enkelt år i St. Blichers Viborg amt s. 212). Herved er dog straks at mærke, at den første og störste del af Undalls egenhændige liste er ubrugelig til sammenligning (uden i al fald for så vidt den allerede fremviser et betydeligt antal løsgængere i forhold til det samlede forbrydertal); ti, som 89 Undall selv ytrer, sunder rubrikken »andre løsgængere« findes indtil 1ste juli 1831 en del af natmandsklassen, som jeg nu ikke ser mig i stand til at adskille og uddrage«. Og fejlen må være betydelig. Gennemsnitstallet af samtlige løsgængere [og tiggere], som ved årets begyndelse hensad i Viborg tugthus i tidsrummet fra 1ste januar 1822 til 1ste januar 1831, beløb sig nemlig til

omtrent 65; men deraf skulde i følge listen rigelig de 53 (29 mandfolk og 24 kvindfolk) regnes for »andre løsgængere« og næppe 12 (hvoraf 8 kvindfolk) for natmandsfolk, der altså kun blev mellem £ og jL af det hele antal; et forhold, som efter det følgende er aldeles usandsynligt, da der ingen gyldig grund er til at antage, at man den gang særlig skulde have set igennem fingre med nat-maudsfolkene. Sagen er uden tvivl den, at Undall forst senere er 90 D

89. Det gennemsnitlige fangetal fra } 1822 til { 1831 var omtr. 159 (87 mandfolk, 72 kvindfolk; de enkelte tal se i Btilows Bemærkninger Viborg tugtbus m. m. angående s. 61 f.), hvortil 65 forholder sig som 1 til 2j. — Fo. V 1829 (hvorom jf. Kollegialtidende s. å. nr 35), der fremtrådte som formildelse af de tidligere straffebestemmelser (forordning om politivæsenet på landet V 1791 § 3, sammenholdt med forordn, 'j' 1816 § 5, og fattigreglement for landet 4 1803 § 64 f.) har ikke frembragt nogen synlig forandring i tugthusets lemmetal af løsgængere og tiggøte (hvilke sidste på Undalls lister indbefattes under den første benævnelse). En stigning var allerede för til stede.

90. Også overgangen på grænseskellet bliver for bråt. } 1830 skulde der kun være 10, og } 1831 kun 16 natmandsfolk; men ‡ 1831 fandtes205

11 kommen på det rene med inddelingsgrunden. Det sidste afsnit af lians liste benytter jeg fuldstændig.

natmandsfolk andre løsg. og tiggere år og dag mdf. kvf. tils. mdf. kvf. tils. i alt 1831v 26 19 45 25 15 40 85 1832'/i 19 18 37 24 17 41 78 - Vt 14 17 31 39 29 68 99 1833 '/i 13 14 27 37 29 66 93 — I/T 10 11 21 38 26 64 85 1834'/i 8 14 22 38 26 64 86 - VT 8 19 27 33 24 57 84 1835 Vi 6 19 25 34 21 55 80 — V7 15 15 30 40 24 64 94 summa 119 146 265 308 211 519 784 halvårligt gennemsnit 13% 16% 29% 34% 23% 57% 87%

Herefter udgjorde altså natmandsfolkene ikke mindre end J af samtlige losgængere og tiggere (der igen ikke var langt fra at udgöre !02 halvdelen af det hele faugetal). For at vise, hvorledes forholdet

45, uden at nogen særegen efterstræbelse i mellemtiden rides at være fore-tagen.

91. Jf. næste § anm. 1 og anm. 138 (sml. i anm. 173). Delingsgrunden angiver han des værre intetsteds; men av den (for den senere tid) omtrent falder sammen med den af mig opstillede definition (for ved s. 152 og neden for s. 218), og at den navnlig ikke har holdt sig til det fysiske udseende alene, slutter jeg isæi af, at han sikkert har øvet indflydelse på den af det viborgske stænderudvalg gjorte klassifikation; se for ved s. 197 samt § 5 beg. og § 6 slutn.

92. } 1831 var fangetallet 188 i følge Blilows nysnævnte skrift s. 62 (jf. i Viborger samler 1835 nr 59), hvor han vei har sin kundskab fral'n-dall, skönt han bar 3 natmandsfolk flere, end denne p& listen. At Bülows bog (1831) må igen Fjelstrup have ost (Viborg stændertid. 1836 1, 579). J 1835 var fangetallet 194, hvoraf 88 natmandsfolk og omstrejfere (Dorph s. 15).206

stiller sig i den følgende tid, anforer jeg de henholdsvise gennemsnitstal for antallet ved årenes udgang i de to femår, hvorom efterretning haves.

tidsrum samtlige fanger natmandsfolk andre løsg. og t. i alt 31/i2 35-3i/I2 39 234% 23% 55 78% 31/i2 43-31/i2 47 358% 28% 58 86%

Antallet af natmandsfolk og andre løsgængere og tiggere under et holder altså ikke længer skridt med det stærkt fremad gående fangetal i det hele. Medens derimod det indbyrdes talforhold mellem »natmandsfolk« og »andre løsgængere og tiggere« omtrent bevares, viser der sig for hines vedkommende i det første femår en noget större afvækst, i det andet igen en noget större tilvækst end for disses. Men allerede denne op- og nedgang gör, at man ikke kan tillægge den öjeblikkelige forhöjelse nogen synderlig betydning. Hvorhos det ikke må glemmes, at natmandsfolkene, på grund af deres store ihærdighed i omdriveriet, hvortil de naturlig var henviste, vistnok var mest udsatte for gentagne gange at forsynde sig mod løsgænger- og tiggeranordningerne, og altså mer udsatte for af den årsag at komme i tugthuset; hvad der overhovedet, i det mindste stødvis, kan have bidraget til at holde tallene for deres vedkommende oppe på en forholdsvis höjde.

For den efterfølgende tid mangler jeg tilsvarende opgivelser. 93 Upåtvivlelig har en stadig nedgang fundet sted både af natmands-klassen og af andre løsgængere og tiggere. Endnu 1849 fandtes efter Ursin i tugthuset »henved 20« natmændsfolk; men i tidsrummet 1858 til 31te marts 1860 var gennemsnitstallet af der hensiddende »løsgængere og tiggere« kun 18 (på et middelfangetal af 94

93. Mit forsøg på at få den ursinake liste udfyldt og fortsat ved meddelelse fra straffeanstalten i Viborg er mislykket.

94. Se (F. Bruun) Beretning fra kontoret for fængelsvæsenet om straffeanstalternes tilstand fra { 1858 til V 1863 s. 76 (jf. s. 61: fra 1858 til V 1860 indsattes i alt 13 personer). 5 mandspersoner, der samtidig for denne forseelse hensad i straffeanstalten ved Horsens, bar jeg så207

i omtr. 277); hvilket tal, især om det tillige omfatter natmandsfolk, vidner om en rask formindskelse også af disses antal inden for tugthusets mure.

Om man endog ser bort fra manglen på tilstrækkelige positive i data efter 1847, må det dog indrömmes, at det sidstanforte tal (18) ikke afgiver et slet så afgörende vidnesbyrd for selve løs-1 gænger- og tiggervæsenets (samt natmandsvæsenets) stærke ind-: svinding, som det måske ved förste öjekast kunde synes. Blandt ; andet kunde man formode, at en mildere benyttelse af de ved for-- ordning 21de avgust 1829 opstillede straffealternativer efterhånden, under indflydelse af tidsånden og af andre hensyn, havde gjort sig I gældende og således bidraget til at formindske eller forkorte an- vendelsen af tugt- og forbedringshusstraffe for løsgængere og tig-5 gere, allerede inden disse straffe aldeles bortfaldt for de nævnte i forseelser ved loven af 3die marts 1860. I et hvert tilfælde bör i man huske på, at allerede længe forinden havde forbedringshusar-I bejde og de endnu strængere straffe kun udgjort den mindre del af i de for løsgængeri og tiggeri idömte straffe; vand og brod alene i over halvdelen. For at danne sig en tilnærmelsesvis forestilling om i det omfang, hvori disse forseelser gik i svang i Jylland, vil det i derfor være rådeligt at kaste et blik på antallet af samtlige straffe-kendelser, der for dem ad sædvanlig retsvej er idömte gennem hele i det tidsrum af 34 år, hvorfor avtentiske beretninger foreligger.

Hvorhos det, for ikke at mistyde årsagerne til de fremtrædende i svingninger, vil være rettest at udstrække sammenligningen til hele I kongeriget, for så vidt de givne grundbetingelser ikke er alt for 1 forskellige til at gore en sammenstilling tilstedelig. Jævnførelsen

i meget mindre medregnet, som denne anstalt ikke var for Jylland i alene.

95. For anden gang drevet løsgængeri og tredie gang drevet tiggeri var 1 f. e. straffen efter omstændighederne vand og lirod i henholdsvis 20 og 30 > dage til lårs arbejde i tugthuset. For 6te gangs løsgængeri og 7de gangs J tiggeri vilde straffen falde mellem 8 og 16 år i tugthuset. — Jf. anhang til I Eigsdagstidende 1859 sp. 353: den i anledning af straffeanstalternes om-) organisation nedsatte kommission havde anset det for utilrådeligt at lade } tiggere og løsgængere tage pladsen op i disse.

96. Se Statistisk tabelværk (1847) 13, XXIII tab. 48 (Pansk folke-1 blad 13, 72), Statistisk tabelværk, ny række (1860) 20, XLV, jf. Statist. 1 tabelværk, tredie række (1868) 14, XL.208

fremsættes overskueligst i tabellarisk form, og jeg har derfor udarbejdet folgende tabeller, ved hvis benyttelse det en gang for alle ! må bemærkes, at København helt igennem er fraregnet. På den förste tabel giver jeg et oversyn over samtlige domfældelser for løsgængeri og tiggeri i tidsrammet 1832 til 1865; på den anden tabel gives, så langt mine kilder tillader det, særskilte lister over domfældelser ved politiretterne for løsgængeri og tiggeri;! på den tredie tabel har jeg, for at vise, hvorledes og hvor vidt samme bevægelser og forhold som de på de to foregående tabeller fremstillede afpræger sig i mindre, nogenlunde fyldig repræsenterede kredse, valgt Ringkobing amt, der for os har en særlig interesse.

97. De angivelser, hvortil jeg har støttet mig, findes i Ståt. tabelv. 13de hft. (for 1832-40) ved C. J. Kayser, ny række 20de bind (for 1841-55) og tredie række 14de bind (for 1856-65) ved C. N. David. Tabellerne omfatter, så vidt det har ladet sig gore, både de tilfælde, der er pådümte som offenlige politiforseelser, og de, som er afgjorte ved de ordinære civile domstole, (af samtlige 7926 tilfælde i de 34 år falder i øvrigt kun 487 på sidstnævnte

domstole). Derimod har jeg intet hensyn taget til de yderst få tilfælde af denne art, der er afgjorte ved kommissioner eller for de militære retter. — Om forholdet mellem könnenes, købstad- og land-jurisdiktionernes, samt om udlændingers deltagelse i forseelserne m. m. henvises til tabelværket. — Det bemærkes, at „overtra-delse af bestemmelserne om håndværkssvendes rejser" i Statist, tabelv. har sin egen rubrik, og her slet ikke kommer i betragtning.

98. Ved til hovedtallene (798 + 505 og 456 + 547) at lægge henholdsvis 92 og 66 d. v. s. antallet af de ved de ordinære civile retter fældede domme, fås summerne 1395 og 1069, som på tabel 1. Det er de ved disse domstole afgjorte sager, der menes med udtrykket „ubestemte" på tabel 3.209 Tabel 1.

(Domfældte løsgængere og tiggere)

Jylland Øerne Kongeriget årra'kke antal årl. gnmsn. antal årl. gnmsn. antal årl. gnmsn. 1832-34 440 146% 278 92% 718 239% 1835-37 561 187 285 95 846 282 1838-40 394 131 % 506 168% 900 300 1832-40 1395 155 1069 118% 2464 273% 1841-45 613 122% 710 142 1323 264% 1846-50 347 69% 378 75% 725 145 1841-50 960 96 1088 108% 2048 204% 1851-55 j 251 50 Vs 406 81'/s 657 131% 1856-60 265 53 639 127% 904 180% 1851-60 516 513/s 1045 104 Vi 1561 156'/io 1861-65 I 495 | 99 | 1358 271% 1853 370% Tabel 2.

Jylland Øerne løsgængere tiggere løsgængere tiggere årrække an tal årligt antal årligt antal årligt antal årligt gnmsn. gnmsn. gnmsn. 1832-34 242 80% 167 55% 116 38% 143 47% 1835-37 356 118% 171 57 109 36% 158 52% 1838-40 200 66% 167 55% 231 77 246 82 1832-40 798 88% 505 56% 456 50% 547 60%

t210

Tabel 3.

(Ringkøbing amt)

—

årrække antal årl.gnmsn. antal årl.gnmsn.| antal årl.gnmsn.

1832-34 76 25% 17 5% i 3 1

1835-37 i 96 32 22 7vi 8 2%

1838-40 30 10 20 6% 7 2v3

1832-40 202 22 4h 59 6% j 18 2

løsgængere

tiggere

ubestemte

b.

' løsgæng. og tiggere årrække antal årl. gnmsn. 1832-34 96 32 1835-37 126 42 1838-40 57 19 1832-40 279 31 1841-45 126 25 Vs 1846-50 28 5% 1841-50 154 15 2/5 1851-55 23 4% 1856-60 j 16 3'/s 1851-60 || 39 39/io 1861-65 I 37 1 7%211

Ser man på tabel 1, vil det være iöjnéfaldende, at Jylland i Ilet første niår (1832-40) har en betydelig overvægt over oerne med hensyn til antallet af løsgængere og tiggere, eller nærmest af 4e første (jf. tabel 2): og det i en grad, der på ingen måde ståv forhold til forskellen i folkemængde. Den stærke stigning for ;Tyllands vedkommende af tallet på straffede løsgængere og tiggere »egenlig dog kun af de förste) i det andet treår (1835-37) hid-iorer væscnlig fra den forcerede opsnappelse af natmandsfolk og undre omløbere i dets begyndelse; hvorom siden mere. At antallet iiteg så stærkt på øerne i det sidste treår (1838-40) kommer sagtens oor en del af skærpet forfølgelse; men hænger vei også noget sammen med de stigende priser på livsfornødenlieder (jf.kapittelstakst-»ne på rug for 1838-42). At nedgang både i Jylland og på sei ne fandt sted gennem hele det

næste tiår (1841-50), uagtet der »eri var flere overordenlig dyrtidsår (hvis virkning på arbejds-

99. Mod hensyn til folkemængden i de to hovedgrupper skal jeg kun eksempelvis anføre, at J 1845 var befolkningen i Nørrejylland 576,882 >iennesker, pi oerne (Kobenhavn fraregnet) 646,658 Derved må imidlertid mærkes, at vei har jeg på listerne medtalt straffede løsgængere og gkgere fra Bornholms og Maribo amter (med en samlet befolkning den tag af 101,795); men i virkeligheden er deres tal i de to nævnte amter «ennem den største del af tidsrummet for intet at regne (det årlige gen-emsnit i de 21 år 1832-55 var for bægge amter tilsammen næppe 4 nrsoner; først i tiåret 1856-65 begyndte Maribo amt for alvor at komme •ed). Det er altså egenlig kun Sælauds stift, undtagen Bornholm |og oærøerne], og Fyns stift, med en samlet befolkning J 1845 af 544.863, der (henseende til det pågaddende spörgsmål bliver at sammenstille med Mrrcjylland.

100. Denne, om jeg så må sige, kunstige tilvækst i treåret 1835-37 'jembragte naturlig en tilsvarende afvækst i det følgende treår, hvilken ir Ringkøbing amts vedkommende var så stærk, at der her igen viser i)g en tilvækst i det næste femår (1841-45); se tabel 3 b.

101. Naturligvis har lignende indflydelser altid gjort sig gældende 3»å i mindre kredse. Sml. Viborg stændertid. 1836 2, 992 (i udvalgs-istænkningen), hvori det foregivende, at natmandsfolkenes lomløberne») 11, som var formindsket, atter skulde være betydelig tiltaget (jf. næste s anm. 33), til dels forklares af, at „den betydelige skade, som overalt, ær i hedeegnene, forvoldtes på kornet ved den i afvigte høst [8de og >4e avgust 1835, jf. P. G. Bang i Heibergs flyvende post 1837 nr 124 sp.

indtrufne storm, har nødt mange af beboerne i de på disse egne alt ir almindelige små huse til at gribe tiggerstaven".

12*212

klassen dog for en del hævedes ved udsalg af sæd til nedsat prisl og lignende foranstaltninger), må vistnok væsenlig tilskrives landets I heldige ekonomiske stilling i det hele. Den særdeles stærke for-1 mindskelse af de to forseelser, så vei som af de egenlige forbryd-1 eiser, i det sidste femår (184G-50) må, efter hvad David har på-1 vist, for en stor del tilskrives krigen 1848-50. Hverken krigens | ophor eller höje kornpriser eller handelskrisens konsekvenser kundel for Jyllands vedkemmende standse aftagendet af løsgængeriet ogl tiggeriet i tiåret 1851-60 (afvigelsen mellem de to femår 1851-551 og 1856-60 er for ubetydelig til at komme i betragtning); hvor-1 imod et, efterhånden endog betydeligt, tiltagende gör sig gældende 1 på øerne. I det sidste, enkeltstående, femår 1861-65 mer end for-1 doblede antallet og gennemsnittet sig for øernes vedkommende, ogl også i Jylland steg de nu betydelig, om end i et noget mindre! forhold. Årsagerne til denne beklagelige fremtrædelse, der forl øgruppen driver tallene langt höjere i vejret, end de har været detl på noget tidligere punkt i den bele årrække, og som selv for Jyl-B lands vedkommende udsletter et hvert spor af den nedgang, deri havde fundet sted fra 1846-60, er uden tvivl af meget forskellig« art og betydning. På den ene side måtte de mildere straffebestem-B meiser i loven af 3die marts 1860, i forbindelse med den lettereB adgang til at få losgængerne og tiggerne fat (navnlig ved en del-H vis oprettelse af ridende politi eller »gensd'armer«) forringe® den i naturlige medlidenheds- og magelighedshensyn grundede til-B bojelighed til at se igennem fingre med dem. På den anden sideB kan det næppe nægtes, at loven derved havde tabt en del af sitS afskrækkende og tilbageskræmmende, der i al fald ikke var til stedeBf

102. Jf. Statist, tabelværk, ny række 20, V, 3die række 14, IV.

103. Netop fordi forøgelsen indskrænker sig til øerne alene, er deBl lidet rimeligt, at § 8 i tyendeloven af y 1854 (ophævelse af den vissoB-i personer af bondestanden påhvilende forpligtelse til at tage fast tjænestc)l(skulde have øvet nogen synderlig indflydelse. — At plakaten jf 18101 U (samme fritagelse for ugifte 28årige bønderkarle) i sin tid skulde havel 'i forsinket nedgangen, kan der endnu mindre være tale om, ikke så megetj i på grund af dens slutnings-pålæg, som fordi de derved mildnede bestem«-meiser i forordningen y 1791 i den nærmest forudgående tid de færre stal steder var blevne strængt overholdte eller fortolkede (jf. de didhørendel stænderforhandlinger og Ny kollegialtidende 1841 nr 1).213

en grad, som kunde opveje de Ira andre kanter indströmmende •fristelser. Hvor mange af disse, der må betragtes som mere forbigående (f. e. som efterveer fra krigen), hvor mange som udsprungne rni dybere liggende misforhold (f. e. arbejdslønnens trykning navnlig ved tilstrømning af fremmede), kan der dog ikke med sikkerhed Hömmes om, för det far vist sig, hvorledes forholdet vil stille sig i iTremtiden.

Men hvad jeg betragter som afgjort er, at denne genopvågnen af landløberiet i Jylland ikke kan skrives på natmandsfolkets regning: de indflydelser, der har gjort sig gaddende, har i det væsen-ilige været fælles for hele riget, og har endog virket stærkere på werne end i Jylland. Denne opfattelse bestyrkes ved at lægge rmærke til forholdets udvikling i det seneste tiår (1856-65) i de iTorskellige jyske amter. Af det overskud af 226 hidhørende, ved 'politiretterne påkendte, tilfælde, som femåret 1861-65 fremviser rmod det foregående 1856-60, falder nemlig på Tisted, Hjörring og ÄÅlborg amter 30 (3 + 12 + 15), på Viborg og Kingkøbing amter 24 (4 + 20); på Ribe og Vejle amter 7 2 (34 -f 38), på Skanderborg, Århus og Randers amter 100 (44 + 15 + 41), ilhvilket giver de sydlige og ostlige egne et betydeligt overtal (172 rmod 54) mod de vestlige og nordlige, dem vi dog har hort betegne æom natmandsfolkets egenlige stamsæde; hvorom nærmere under onæste overskrift.

Min mening er altså denne: at medens endnu ved begyndelsen naf den 34årige periode natmandsvæSenet i Jylland var betydeligt oog fremtrædende nok til, i al fald som medvirkende faktor, at på-Jtrykke det jyske omløbervæsen (særlig løsgængeriet) sit stempel Xhvorom mere siden), og give det et vist overlegenheds præg over t for oernes, hvor uatmaudsvæsenet for længe siden var udslettet, så ifkau dette på ingen måde senere siges at være tilfældet; i det løs-5(ga nger- og tiggervæsenets udviklingsgang i bæggc grupper i det 1 hele og i det störste har været ensartet, og for så vidt afvigelser 1 finder sted, disse netop består i en stærkere og stadigere indsvind-riug af den jyske gruppe. Hermed er det naturligvis ikke iniu hen-i sigt at påstå, at uatmandsfolket i Jylland enten skulde være ganske 1 forsvundet fra jordens overflade eller endog biot aldeles have for-mægtet sin fortid. Vidnesbyrd om det modsatte haves ned til den i nyeste tid. Under folketingets forhandlinger om udkastet til lov214

om straffe for løsgængere og tiggere, ytrede således justitsråd, land- I inspektør Fløe: at i det sogn eller pastorat, som han var fra, havde I man sit meste fattigvæseu og det störste tiggeri af natmandsfolk- | ene (han kaldte dem »natmænd, Sigenere eller Tatere«), der ikke I kunde bruges til arbejde, hvad man end gjorde ved dem. Han, I eller rettere sagt hans kone, havde erfaret, hvor vanskeligt det var I igen at blive af med den slags personer, når de i flokke på 4 til 5 I stykker kom til en enlig liggende gård eller et hus, og der netop fl i samme öjeblik ingen mandfolk var til stede. Endnu i november lt 1868 gjorde 3 mænd og 2 kvinder af »natmandsfolket« sig skyldige I i temmelig slemme udskejelser i Hammerum herred, hvor de lige- I ledes holdt sig til »udkanterne« af sognene. II

Allerede i den første del af Fløes ytringer ligger imidlertid, I hvad der heller ikke godt kunde tænkes anderledes, at natmands- I folkene i fornødent tilfælde er stillede under fattigvæsenets for-1 sorg og tilsyn; og overhovedet må det antages, at de, selv når de l' for en tid slår sig løs eller griber vandringsstaven, nu ikke længer fl biot i princippet står under øvrighedens kontrol, kan denne end I mulig i enkelte tilfælde være vanskelig nok at overholde eller gen- I nemføre. Adskillige af dem er sikkert, navnlig når de fra barns- I ben af var komne under sognerådenes varetægt, efterhånden og I umærkelig gåede over i eller ved at gå op i det øvrige samfund; i andre har søgt tilflugt i fattighusene; nogle har fundet en midler- I tidig eller endelig havn i straffeanstalterne. I så henseende kan l'

104. Rigsdagstidende, forhandlinger på folketinget, Ilte session 1859 sp. 507- Fløe er barnfødt i og var rigsdagsmand for Hammerum herred, og hans meste virksomhed har været knyttet til Ringkøbing amt(Lönborg sogn i Nörreherred, se Erslews supplement 1, 490 og Fr. Barfods rigs-dagskalender s. 173).

105. Silkeborg avis 1868 nr 142 (optaget f. e. i Dagbladet s. å. nr

287).

106. Blandt de ved den store jagt i Ringkøbing amt anholdte skal der kun have været en person, hvis l'ødeited.

(forsörgelsessted) ikke kunde udfindes: den anden meddeler i Dansk folkeblad 7de årg.nr 28 s. 110 (uden tvivl en jysk embedsmand, der i øvrigt udtaler sig mindre gunstig om fremgangen med natmændsfolkenes omvendelse til stadighed). Jf. næste § anm. 161.

107. At natmandsfolkene på deres sidste dage skulde været blevne mer henfaldne til de egenlige forbrydelser, f. e. tyveri, end forhen (hvilket215

sieg endogså henvise til Goldschmidts En hederejse [i sommeren H86(.| i Viborg egnen (1867). Ti for så vidt hans livfulde skild-rringer af virkelige, formente eller foregivue »Tatere« er byggede iq>å selvsyn, har han jo sine personlige bekendtskaber fra straffeanstalterne i Viborg og Horsens. Når »Tater-Lene« (s. 224) skal gælde for »en fri Taterske«, vil dette ikke sige andet, end at hun likke oiholdt sig i tugthuset, men i Østbirk fattighus. Selv den cß. 194 nævnte »vandretid« forudsætter ordenlig fast bopæl til andre [årstider, og tilkaster os i det höjeste et mat efterskin af den for-Hums glans; især hvis man, som sandsynligt er, må gå ud fra, at :tfandringäfriheden er betinget af øvrighedens tilladelse (forsyning tmed pas).

Under alle omstændigheder står det fast, at med natmands-Massen som hjæmløst, losgående folkefærd er det stærkt på hæld-lingen; er det end muligt, at svage eftervirkninger af denne til-wærelse endau den dag i dag kan spores i det mindste i Ringkøbing amt.

§ 5.

(Det jyske natmandsfolks sammensætning og benævnelser. Dets antal og fordeling. Dets væsen og livsforhold.)

Efter at have set, hvorledes statsmyndigheden og øvrighedfjerne pønsede på og prøvede på at stille sig til natmandsvæs-oenet for at fremme dets opløsning, der — mer i følge tidens

jlkunde have fremskyndet defts udryddelse), har jeg fundet antydet, men i ikke bevist; se næste § anm. 114.

108. En anden betydning har rigtignok „vandringstiden • (is;vr om v vinteren) hos den tredie medeier i det nævnte nr af Dansk folkeblad >(1841) s. Ul sp. 2. 215

sieg endogså henvise til Goldschmidts En hederejse [i sommeren H86(.| i Viborg egnen (1867). Ti for så vidt hans livfulde skild-rringer af virkelige, formente eller foregivue »Tatere« er byggede iq>å selvsyn, har han jo sine personlige bekendtskaber fra straffeanstalterne i Viborg og Horsens. Når »Tater-Lene« (s. 224) skal gælde for »en fri Taterske«, vil dette ikke sige andet, end at hun likke oiholdt sig i tugthuset, men i Østbirk fattighus. Selv den cß. 194 nævnte »vandretid« forudsætter ordenlig fast bopæl til andre [årstider, og tilkaster os i det höjeste et mat efterskin af den for-Hums glans; især hvis man, som sandsynligt er, må gå ud fra, at :tfandringäfriheden er betinget af øvrighedens tilladelse (forsyning tmed pas).

Under alle omstændigheder står det fast, at med natmands-Massen som hjæmløst, losgående folkefærd er det stærkt på hæld-lingen; er det end muligt, at svage eftervirkninger af denne til-wærelse endau den dag i dag kan spores i det mindste i Ringkøbing amt.

§ 5.

(Det jyske natmandsfolks sammensætning og benævnelser. Dets antal og fordeling. Dets væsen og livsforhold.)

Efter at have set, hvorledes statsmyndigheden og øvrighedfjerne pønsede på og prøvede på at stille sig til natmandsvæs-oenet for at fremme dets opløsning, der — mer i følge tidens

jlkunde have fremskyndet defts udryddelse), har jeg fundet antydet, men i ikke bevist; se næste § anm. 114.

108. En anden betydning har rigtignok „vandringstiden • (is;vr om v vinteren) hos den tredie medeier i det nævnte nr af Dansk folkeblad >(1841) s. Ul sp. 2.216

medfør end på grand af nogen særlig foranstaltning — omsider virkelig indtrådte, vil det være på tiden nærmere at betragte, Ivor-ledes selve natmandsfolkets stilling og befindende var, medens disse forhandlinger og bestræbelser gik for sig; det vil sige: så fenge det endnu nogenlunde stod i kraft som en samfundsstridig magt

(omtrent 1805 tü 1845).

Allerførst må jeg dog se til noget nöjere at bestemme: hvad der forstås ved de såkaldte »natmandsfolk« (eller »natmændsfolk»)? et spörgsmål, der, som en tænksom jysk retsbetjænt, Jansen (herredsfoged i Rinds og Gislum herreder samt byfoged i Hobro) allerede har sagt, ikke er så let at besvare, som man skulde tro. Selv giver han et slående bevis på rigtigheden heraf; ti de to bestemmelser, han — åbenbar bægge gange påvirket af praktiskjuridiske bekvæmmeligheds-hensyn — til forskellige tid«r opstiller, står i virkeligheden ikke i den allerbedste indbyrdes overensstemmelse. »Natmændsfolk«, mener han 1819, »kan vei egenligen kun kaldes de, der, som oftest selskabsvis, uden nogen sinde at have haft fast opholdssted, strejfe landet omkring og ernære sig ved renovation af skorstene, glarmesterarbejde, [ved] at tage huden af heste o. desl. samt endeligen af tiggeri, uden at have gjort sig skyldige i nogen kriminel forbrydelse«. »Under nitmændsslægten« skriver han derimod 1835, »bör indbefattes alle, som føre et stadigt) omstrejfende levned, — også de enkelte, som først i en ældre alder have hengivet sig dertil, — uden at etaære sig ved andet end tiggeri og hvad de på deres omvandriager ved deres håndteringer kan fortjæne«. Br den förste definihon for snæver, bl. a. for så vidt den uden indre nødvendighed har indflettet en skyldfriheds-erklæring, der (som han selv indröm/ner) ikke engang altid holder stik, så er den sidste for rummelig, i det den ikke alene har ledet ham til optagelse af den her spm indskud indrykkede 1

I. Også Undall siger 1826, at natmandsfylkene kan henføres til to afdelinger: „de der fødes af omrejsende foraldre" (hvilke han nærmest omhandler) og „de der nedstamme fra ordentg bosatte almuesfolk, men som af liderlighed og dovenskab slå sig ti! dem" (sml. udvalgsbetænkningen i Viborg stændertid. 1836 2, 990 ld. Overhovedet varede det længe, inden denne ved sin stilling til og interesse for sagen betydningsfulde personlighed blev ret enig med sig snv om skelnemærket mellem natmandsfolk og andre landstrygere; men netop derfor lægger jeg vægt217

r udvidelse, men endog bar forledet ham til den påstand, at »om-! strejferiet i Jylland uduves kun af de såk. natma-ndsfolk«. Men, i som han 1819 ganske rigtig bemærker, »ikke en hver paslos person I borer til denne klasse, og endnu mindre de af arrester og straffe-: anstalter udbrudte forbrydere.« Ikke heller en hver løsgiven straffefange eller udtjænt soldat, der ikke kunde eller vilde skaffe sig fast arbejde og ophold. Lige så lidt kan der være tale om mulig enkeltvis indkommende tyske »gaunere«. Allermindst om indfudte eller fremmede »fægtende« håndværkssvende; eller om bissekræmmere, hvoriblandt (som Sponneck 1836 klager over) fandtes raske bonder-karle, der smuglede over grænsen mellem Nörre- og Søndeijylland. Særlig tör ej heller hidregnes jyske husmænd eller inderster, der f. e. ved misvækst (jf. s. 211 anm. 101) eller som folge af krigen var gjorte brodlose, og derfor havde kastet sig på omløberiet; selv om de derved måske for kortere eller længere tid kom i berøring med eu eller anden natmandsflok og tilegnede sig noget af dens væsen. Ad disse veje kunde foreløbig i det höjeste fremkomme en • art uægte natmandsfolk; skönt det ikke skal overses, at ligesom fristelsen til at slå sig løs måtte være forholdsvis uimodstålig for den, der oprindelig (mulig først gennem sine forfædre) havde hørt natmands-folket til, men havde skilt sig derfra, således er det til dels gennem en sådan stadig fortsat løsrivelse af enkelte samfundsdele, at --,-

på livad der må anses for resultaterne af lians endelige overbevisning i så benseende; jf. oven for s. 205 (anm. 91).

2. . Rasks ytring om en nytysk indvandring skal jeg siden belyse.

3. Jf f. ,e. Rosenörn 3,° 1811: „erfaringen viser, at andre personer, end de, som ved fødselen henhøre til de såk. natmændsfamilier, give sig dette navn for ligesom at erholde bjæmmel for deres ørkesløshed og omstrejfen" (eller, som Sponneck 1836 udtrykker sig, „for at vække så vei medlidenhed som frygt og således tiltrygle sig logis og milde gaver hos landmanden"). Og Berner 1813: „siden (efter 18051 har krigen og de uordener, som altid i stiirre eller mindre grad udspringer af denne kilde, væntelig forøget tallet af dem, som nu henregne sig til natmænds-klassen, uagtet de ikke egenlig høre til den". Ilet er også tidens pinagtighed, der væsenlig forklarer den foregivne stadige forøgelse af nat-mandsfolkenes tal, hvorover 1815 både pastor Zimmer og forfatt, i Fyns stifts

adresse-avis nr 100 bitterlig klager. Den sidste nævner udtrykkelig som en af grundene, at meget „liderligt pak" slog sig til dem.218

det blandede folkefærd, vi kalder »natmandsfolket«, må tænkes opstået og vedligeholdt.

Lader vi disse, enten aldeles uvedkommende eller tilfældig på-hængte, elementer ude af syne, og ser os om efter en definition, der lader den historiske udvikling ske fyldest, uden at træde de faktiske forhold for nær, så tör jeg her ikke lægge eftertrykket på natmandsklassens kunstsprog, det såkaldte »kæltringlatin«. Ti hverken er det umuligt, at en eller anden biot midlertidig livsfælle kan være bleven indviet i eller have tilluret sig hemmeligheden; ikke heller kan man erklære det for aldeles usandsynligt, at denne, efterhånden som sammenhængen mellem klassens enkelte medlemmer brodes, kan være gået i glemme hos flere eller færre af dens förste ihændehavere. End ikke manglen på »fast opholdssted« ønsker jeg udtrykkelig at inddrage i definitionen; ti den ene afdeling af nat-mandsklassen kan netop ikke siges at have været uden bolig, var end denne ikke altid »fast« i den betydning, at beboerne tiljævns-hold skulde have dvælet i den. Hovedvægten ligger uden tvivl på det ved fødslen betingede forhold til og i statssamfundet. »Det jyske natmandsfolk« vilde jeg derfor simpel hen bestemme som et arveligt vandringsfolk, der både betragtede sig selv som adskilt fra den øvrige nation og af denne igen betragtedes på samme måde.

Nærmere beset viser imidlertid dette folkefærd sig som en blandet masse, sammensat af oprindelig uensartede, men da til en vis grad forenede, bestanddele. Hvorledes forskellige nationale elementer: et dansk (jysk), et tysk og et romanisk, deri afspejler sig, skal jeg senere oplyse, når jeg kommer til Sigenerne og til sproget, hvor jeg da også skal tale om de tilsvarende navne (skojerer og Tatere). Her må det være nok at fremhæve den straks iøjnefaldende tvedeling, der gör sig gældende inden for hvad der almindelig, opfattet som helhed, kaldes »natmandsfolkets« kreds; og som svarer til de henholdsvise håndteringers art eller formentlige værdighed. Derom foreligger navnlig tre, i det væsenlige overens-

4. Jf. også With 1835: „ved natmandsfolk forstår jeg en egen slægt, som fra ældre tid er indkommen i landet, og vedligeholder sig som et omstrejfende folk uden at have noget fast lijæm".

5. Jf. forfatt, i Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100; Rosenürn for ved i anm. 3.219

stemmende udsagn, der dog er indbyrdes forskellige nok til at torde betragtes som lige så mange selvstændige vidnesbyrd. 1815 udtrykker en (jyskj forfatter sig således: »foruden kreaturtlåningen drive natmandsfolkene og andre båndteringer, fornemmelig glarmester- og blikkenslager-professionen, så at de omløbende g larmestere og blikkenslagere sædvanligen stå i forbindelse med natmændene, og høre til disses republik. Nogle af dem ere bosatte, men den talrigere del har aldeles intet hjæm«. 1835 ytrer herredsfoged Jansen følgende: »omstrejferiet i Jylland udøves kun[!| af de såkaldte natmændsfolk, når herunder tillige indbefattes denne menneskeklasses forskellige forgreninger af kedelflikkere, glar-mestere, hesteskærere o. desl.; ti mellem dem selv indbyrdes gore de herpå en stor forskel, idet disse ikke vil hemegnes til natmænds-folk, hvorunder de indbyrdes kun forstå sådanne, som alene befatte sig med at rense latriner og aftage døde kreaturer. De kalde sig ellers selv professionister. De henhøre imidlertid alle til en og samme slægt«. Endelig hedder det i den jyske stænderforsamlings udvalgsbetænkning: »natmændsfolkene dele sig i to afdelinger, nemlig dem, der udelukkende ernære sig ved glarmester- og blikkenslagerarbejde, kedelflikuing o. desl. uden at befatte sig med at flå kreaturer, slagte katte og hunde, feje skorstene m. v., hvilke kalde

sig glarmesterfolk, anse sig for bedre end de andre---og

ikke indlade sig i følgeskab eller omgang [?] med de egenlige natmændsfolk, som ere dem, der mest befatte sig med de sidstnævnte forretninger, hvilke af glarmesterfolkene anses for uværdige. ----For øvrigt synes det, som om glarmesterfolkene

noget sjældnere end natmændsfolkene eje boliger«.---

I virkeligheden var dog, som det også er antydet i udvalgsbetænkningen, glarmesterfolkene eller professionisterne , en hel del værre end natmandsfolkene (de egenlige nat-

6. Samme avis-nr (og derefter i Jörgensens bog s. å).

7. Viborg stæudertidende 1836 2,991- I sin fri gengivelse indsætter Sundt s. 182 på egen hånd „kæltringer" som særnavn for glarmester-folkene.

8. Glarmestere, af den jyske almue forskönnet til glarmester-krammet- (Undall 1826). — Neden for s. 277. St. Blicher roser (Viborg amt s. 22) de bosiddende natmaudsfamilicr for deres gode „patriarkalske" egenskaber.220

mandsfolk, natmændene); ti netop i den omstændighed, at mange af de sidste fra fortiden af havde et eget hjæm (hvorved de rigtignok i og for sig på ingen måde udelukkedes fra omflakningen) lå et moment, der ikke kunde undlade i tidens lob at gore sig gældende som kultiveringsmiddel: de havde lettere ved at indgå ordenligt (sammenviet) ægteskab, det var lettere at kontrollere deres börns skolegang o. s. v. Overhovedet kom de derved til at indtage en mellemstilling mellem borgersamfundet og »glarmesterfolket«. Hvor vei nemlig modsætningen mellem »natmændene« og »profession-isterne« for så vidt ingenlunde tör kaldes overfladisk, som den hviler på historisk grundvold: delvis national forskel og delvis så at sige officiel anerkendelse af de forstes tilværelse som et indtil videre nødvendigt samfundsonde, så lader det sig næppe omtvivle, at netop den efterhånden, under tidsåndens tryk, stærkere og stærkere fremtrædende bestræbelse fra oven for at afskære denne snylte-vækst eller bortgrave jorden under dens redder, jo har bidraget sit til at formindske den indbyrdes afstand og udslette forskelligheden mellem de to klasser. Så langsomt det end gik fremad med forsvindingen af fordommen mod de såkaldte natmandsbestillinger, kunde ophøret af fordommen mod selve natmanden dog ikke holde skridt dermed: den plet af »uærlighed«, der engang i almuens öjne havde hæftet sig til en vis person (og hans familie), udviskedes ikke straks, fordi dens oprindelige årsag havde tabt sig. Ikke heller var det vænteligt, at ret mange af de til natmandsforretninger fodte og opdragne personer skulde fole sig oplagte til at slå ind på anden håndværks- eller landbogærning. Denne mislige følge af den ved forordningen 31te januar 1794 betegnede retning: at brødet vilde blive taget ud af munden på en del i sig selv brødefri men-mesker, var jo forudset, til dels endog stærkt betonet, og søgt modarbejdet under forhandlingerne 1792-1803. Hvor derfor kommunerne ikke særlig tog sig af disse ulykkelige, måtte de, ude af stand til at friste livet ved de dem foreløbig lævnede bestillinger (f. e. som skorstensfejere eller skarpretterens håndlangere), naturlig ledes til at søge opholdet ved en ideligere omstrejfning, måske endog ud over deres nedarvede distrikters grænser, og drives til, når stumperne af deres gamle (og beslægtede) erhverv ikke slog til, at bode på det manglende ved en mere udstrakt og påtrængende tiggen og tryglen. Således forøgedes og forfleredes det egenlige natmands-221

folks beroringspunkter med glarmesterfolket, og man er uberettiget til at opfatte forholdet i det hele som indbyrdes fjendtligt. Ja man fristes til at antage, at glarmesterfolket, af hensyn til mængdens endnu langt fra udryddede fordomme, en del har overdrevet sin medfødte ringeagt og afsky for natmandsfolket. Vist er det i al fald, at de ofte kom i fortroligt samkvæm: de indgik könsfor-bindelser med hinanden, og natmændenes hytter blev ikke mindre tilflugtssteder for den fedende glarmesterkvinde og hvilesteder (natteherberget) for »de rejsende«, end de vistnok var tilholdssteder for meget udskejende væsen. Som bestemte eksempler skal jeg her anfore folgende, også i andre henseender mærkelige, fra foiliorene i december 1819.

Kirsten Kristoffersdatter, 62 år gammel, var født (altså 1757) i Skærk by, Avlum sogn (Hammerum herred) af forældrene glarmester og soldemager Kristoffer Jænsen og »hustru«, der uden al tvivl har været omvandrende, siden datteren var konfirmeret på Mors. Hun havde en broder, Jæns Kristoffersen, skorstensfejer, der (1819) hode i et hus »norden Vind by« (Ulvborg herred), — altså en glarmestersön, der drev i det mindste en enkelt natmandsforret-G9 ning; men jeg ved ikke, om det f. e. var på grund af giftermål med en natmandsdatter, eller måske endog i folge en art kommunal beskikkelse (jf. Krarups forslag). Kirsten selv var »enke« efter ,1 glarmester Jæns Jænsen (dod 1813), med hvem hun havde avlet 12 bom, af hvilke »så vidt hun vidste« de 7 endnu var i live. Den yngste sön, Kristoffer Jænsen, der tillige med moderen var stillet for retten, var født 1802 i »Bitse«, Gællerup sogn (Hammerum herred) og havde fra sin tidligste barndom vandret landet om med forældrene (senest med moderen alene), uden nogen sinde at have haft fast tjæneste eller ophold; han havde engang været mistænkt for ildspåsættelse og havde det foregående år siddet en kort tid i fængsel for tiggeri. Hans

omtrent 20 år ældre broder, Jæns 00 Kristian Jænsen (også kaldet Glerup), der havde 3 börn med sin

9. Hverken ban eller søsteren (men vei dennes börn) findes p& den liste over natmandsfolk i Kingkøbing amt, som indsendtes af Rosenörn og er undertegnet T"u 1819.

10. I følge nysnævnte liste havde han i følge med sig et kvindfolk og 3 börn.222

såkaldte kone Margrete Henriksdatter fra Ty, var omvandrende glarmester og blikkenslager. Deres ene søster, Mette Katrine Jæns-datter, var fedt omtrent 1794 i et da (1819) nedbrudt hus på Morup hede i Rind sogn (Hammerum herred), der bebodes af Jörgen natmand; også hun havde alle sine dage vandret om: til sit 13de år med forældrene; siden med en ældre af søstrene, Kirsten, og en yngre, Johanne; en tid også med moderen og broderen Kristoffer; i de to sidste år med Hans Kristian Nielsen Rosenlund »som hans kone«. Denne, der var fodt omtrent 1796 i Skinnerup nord for Tisted af omvandrende glarmesterfolk, havde omtrent til sit 18de år gået om med forældrene og tigget i Ty og Salling samt i egnen vesten og norden Holstebro, i Hammerum herred og på »Himmeland«; siden i de nævnte egne snart på egen hånd, snart med sin broder Simon Nielsen, snart med sin soster Anne Margrete og dennes ledsager, o. s.v. Hans Kristian levede som glarmester, medens hans »kæreste« tiggede; deres eneste barn var død. En anden af Jæns Jænsens og Kirsten Kristoffersdatters døtre, Ingeborg Jænsdatter, havde et barn ved en afdød omløber, Peder Først, og lob nu om med »den gamle natmand« Peder Grönnings sön Jörgen, der »bærer en glaskiste og sætter ruder ind«. Af Ingeborgs 3 andre søstre løb den ene, Anne Jænsdatter, om med den nysnævnte Simon Nielsen, glarmester; en anden, Kirsten Jænsdatter, havde løbet om med blikkenslager Anders Akselsen (eller Anders Funder), med hvem hun havde 4 endnu 11 levende börn, men som hun dog siden havde forladt for glarmester Johannes Akselsen, om hvilken det ved samme lejlighed erfares, at han for havde bot i Ørre (Hammerum herred), men 1819 havde kort om på professionen i en enspændig vogn, han havde tilbyttet sig, med en rød hest for; at han snart havde levet sammen med, snart adskilt fra, sin »kone«, Stine, og at han desuden havde, eller havde haft, i følge med sig »en natmands datter fra Rönbjærg« (Ginding herred). Johannes Akselsen havde vist sig for

11. På Undalls navneliste (fra 1835) over natmandsfolk i Viborg tugthus forekommer under f 1831 Anders Akselsen, 36 år gammel, fra lian sted sogn (Vor herred), Skanderborg amt, inddümt på 8 måneder for tiggeri; også under } 1835 en Niels Kr. Akselsen, 19 år gammel, fra Ryde sogn (Ginding herred), Ringkøbing amt, inddömt på samme tid for samme brøde.223

1 hård mod Kirsten Jænsdatters ene medbragte barn, hvorfor bedste-i moderen havde taget det til sig eller rettere med sig (jf. oven for s s. 164). Dennes 5te datter, Johanne Jænsdatter, havde lobet om i med en skorstensfejerdreng, Abraham, sön af nysnævnte natmand i Peder Grönning; men havde nok da ligeledes slået sig til den i uopsporlige, skönt allesteds virkende, Johannes Akselsen, der •i synes at have øvet en forunderlig tiltrækningskraft på natmands-I kvinderne. Af det ene forhør ses også, at i »et enligt hus tæt i norden Vinde by ved Skive, hvor der bode en natmand navnlig [Hans Mortensen« (jf. oven for s. 110) havde på en gang overnattet I hele 7 natmandsfolk.

Andetsteds fra erfarer vi, at endog de to klassers bestillinger stundum forenedes i en og samme person. Natmanden på Gud-I bjærg mark (Ribe amt) var tillige glarmester (1803); lige så han i i Sønderdråby (på Mors, 1819); - en naturlig følge af, atdeegen-I lige natmandsforretninger efterhånden skrumpede ind.

Flyder de to afdelinger således over i hinanden, er det intet j under, om de benævnelser, hvorunder de forekommer, næppe altid) er skarpt begrænsede i betydning eller anvendelse. Til det alt an-

12. Hvorledes en sådan født Don Juan så ud, ffir man at vide af de a slesvigske kriminaltabeller for 1814 nr 82 (aftrykt i C. D. Christensens

1 Beschreibung der in--Schlesw. und Holstein--- 1802 bis 1817 he-

ri straften Verbrecher, Kiel 1819, 1, 54 nr 97). Joh. A., der også kaldte s sig Jæns Lassen og var født i Viborg (?) amt, samt 38 år gammel, var „af f höj, smal statur, velvoksen, havde et langagtigt ansigt, brunt hår og skæg i og brune øjenbryn, blå öjne, store hænder og fødder". Han blev 1814

3 sat fast i Flensborg formedelst brug af et falsk pas, og sendt til Viborg

i tugthus, hvorfra han tidligere var undvegen. De 1819 afhørte attesterede 1 hans læse- og skrivekyndighed, og at han var mistænkt for visse tyverier. 1 Endnu Ahlefeldt Lavrvig nævner ham (1856) som en af de „enkelte celebre 1 forbrydere" i natmandsklassen, der bidrog til at göre hvert medlem af i denne mistænkt og frygtet. Se i øvrigt i St. Blichers Kæltringliv (Nord-I lyset 10, 428) og i Goldschmidts hederejse (s. 199 ff.). Den sidste titler i kam „Taterkonge".

15. Sml. de tvende s. 219 indførte udtalelser fra 1815 og 1856.

14. F. c. Ahlefeldt Lavrvig iagttager ikke forskellen, når han (1835) * taler om „den hele klasse, som kaldes natmand, som kalder sig n/unde

0 og stundom gå[r] under prædikatet af ylarmest<rJolku. Rosenörn (1811)

8 siger biot, at de vanke om under „navn af natmænds- og glarmester-

1 folk".224

førte skal jeg hin föje, at »de rejsende« (f. e. anfort af Undall og Ahlefeldt Lavrvig) vei nærmest er et navn (jf. »skojerer«), hvormed »professionisterne« betegnede sig selv; medens »rakker« var et af de navne, som endnu hængte ved de oprindelige natmænd. Endelig synes »kæltring« (f. e. hos Tottrup) at være en folkelig benævnelse på den hele klasse; i sig selv betyder det kun efter den danske almues talebrug en prakker, en, som ej kan klare sig eller rede for sig (i pekuniær henseende).

Hvor stort kan nu antallet af jyske natmandsfolk regnes at have været, mens de endnu stod nogenlunde i flor? At give et aldeles bestemt svar på dette spörgsmål, anser jeg for en

15. Om den jyske brug af „kæltring" se St. Blichers Noveller 1833 1, 237; jf. P. E. Mullers Synonymik 2den udg. s. 386 nederst (hvor betydningen „insolvent" er rigtig, udledningen af kotkarl, som i bogen Om det islandske sprogs vigtighed s. 149 f., umulig). Ligeledes på Låland, se Molbechs dial.-leksik. under Skalk. Også på Sæland: „di ny sel'ejere e' blewcd ti' kæltringer", forsikrede en mand på Tudse næs. Uden tvivl har det også særlig været anvendt om natmandsfolkene (sml. Molbechs d.-l. s. 267), således som det for Fyns vedkommende bevidnes af Rask, at „navnet kæltringer hos almuen længe har været i brug om store og stærke tiggere, der stundum tiltrue sig hvad almisse de behage, modsat stoddere om svage og virkelig trængende tiggere" (Dansk literaiur-tid. 1824 s. 613). Jf. også Holbergs barselstuen 2-8, og Hegelunds kriminalret 1760 s. 97 („kæltringer og gemene folk" i modsætning til „vise og store mænd"). I sin besværing 1813 over natmands-uvæsenet taler biskop Bloch om „alle sådanne omløbende kæltringer", og pastor Hübertz betegner dem 1817 som „disse kæltringer". Overgangen til ordets moderne betydning i fællessproget ligger nær f. e. i det af amtmand Gersdorff ov. for s. 130 anførte sted; sml. denne § i anm. 129 og næste § i anm. 104. At afledningen hos Tøttrup s. 5, og efter ham hos Dorph s. 9. ikke holder stik, er før bemærket. Ahlef. Lavrv. har måske dog taget den til indtægt, når han (1836) siger, at der af andre tillægges dem navne „mestendels" efter deres beskæftigelser „såsom natmænd, glarmestere, kedelflikkere og kæltringer". Misledet af Dorph anfører I'ott (1, 29 f.) „kældringer" som en umiddelbar benævnelse på Sigenere, men vil dog ikke tro på hans udledning af ordet.

Ihre i sit Glossarium (1769) 1, 1062 bruger „kæltringar" som fællesnavn for Sigenere (Cingari) og andre omløbere (alii circumforanei). Udtrykket „folkets bærme" (fæx populi) passede også på den da herskende opfattelse af Sigenerne som en samling udskud uden nogen bevaret national oprindelighed. Stedet er åbenbar misforstået af Sundt s. 183 anm. +*.

225

såre mislig sag. Det er i særdeleshed tre omstændigheder, der har bidraget til at gore de hidhorende overslag og opgivelser upålidelige og usikre. Den ene ligger i menneskets tilböjelighed til at omgås med runde tal, især når de er lidt klækkelige. Den anden er den mere tilfældige, at det åbenbar løb rundt for adskillige, hvad udstrækning man skulde give begrebet »natmandsfolk«. Den tredie, og den væsenligste, er den, at det i sig selv var en

vanskelig opgave at få hold og tal på mennesker, der for en stor del intet fast bjæm havde. Alt dette gör det forklarligt, at de forskellige, der har forsogt sig i denne retning, er komue til så forskellige resultater. Medens nogle blev stående ved svævende udtryk 16 som »nogle 100« (Worsøe 1813) eller »vei flere 100« (Undall 1823 og 26), fandt andre behag i mer eller mindre vilkårlige summer. »Man anslar natmændsfolkene eller kæltringerne her i Jylland til omtr. 1000«, siger Tottrup (1823 s. 4), hvad han dog indrömmer mulig kan være overdrevent, hvorfor han i sin plan (s. 13 jf. oven for s. 173) på slump »antager«, at »de omvandrende kæltringer« er 300, hvoraf 100 gifte. Hos ingen fremtræder det tydeligere end hos Bfllow, hvor gyngende og forvirrende deslige ansættelser er. Medens han 1828 (Vib. samler nr 50) biot i almindelighed harmes over, at »man overlader flere 100 af landets egne börn til deres egen skæbne: at rekruttere tugthuset«, og 1831 (Vib. tugth. s. 62) ytrer, at »landløbernes antal i NörrejyIland vei kan med et rundt tal anslås til 1000 individer«, udtaler han sig i maj 1835 (Viborger saud. nr 59), skönt betingelses™, som om natmands-folkenes antal kunde være 800 å 1000; hvilket nærmere begrundes i hans indberetning fra oktbr s. å. I det han går ud fra antallet af dem, der 1831 hensad i Viborg tugthus (oven for s. 205), og »tilföjer« dem (som man ingen nærmere rede far på), der årlig er under tiltale i forskellige retskredse, så vei som dem. der

16. Når Krarup 1817 som svar på en mod hans forslag rejst indvending ytrer: „det er ikke få amter, hvor disse folk har deres gang, og efter min formening vil der næppe blive to at tildele hvert sogn", så er det utydeligt, om han derved har tænkt på alle sogne i de vedkommende amter (Ringkøbing og Viborg amter alene har benved 250 landsogne), eller biot på de henholdsvise fødesogne (jf. oven for s. 156). Måske endog, efter en anden ytring at dömme, på sognene i hele „landet" (Jylland).

15226

er hendömte til rasphuset eller slaveriet, og endelig i henhold til fangernes udsagn i Viborg tugthus, ender han med at få de nævnte tal ud; men er dog så forsigtig at tilföje, at »skulde nu dette opgivne antal, som er begrundet på sikre data [? |, være overdrevet, så kan man dog med vished anslå deres antal til 4 å 600«.

Så ufortjænt det var, nød 800 den ære at tillægges rang som normaltal, som man kun efter lune og lejlighed gav en indskrænkende eller udvidende tilsætning. Natmandsfolkenes antal »overstiger på ingen måde 800«, erklærede Fjelstrup i Viborg stændersal 1836; medens Dorph forsikrer, de udgör »i det mindste 800 individer«.

Heldigvis har vi omtrent fra midten af perioden i de jyske retsbetjæntes besvarelse af den første post i kancellicirkulæret af 22de juni 1819 en ledetråd, der, om end ikke meget holdfast på alle punkter, dog kan og må tjæne os til rettesnor. For oversynets skyld sidestiller jeg udbyttet af tællingen 1803; og af hensyn til den delvise jævnførelse med forholdene i 1835, hvortil jeg snart skal komme, er det, jeg allerede 1803 og 1819 fra Århus amt har skilt Skanderborg amt efter de grænser, som dette lik ved dets genoprettelse 1824.

17. 1837 s. 15; i andragende til kongen af V 1836 siger han endog, at sagen „angik omtrent 1000 menneskers timelige, måske evige vei". — Både den første og tredie meddeler i llansk folkeblad 7de årg. nr 28 anser tallet 800 for urimelig liöjt; hvorimod det sættes som givet i Fædrelandet 1837 nr 159. — I følge Fyns avis 1847 nr 51 [ltohmann] anslog man på forfølgelsens (den store jagts) tid antallet af natmandsfolk „på halvøen" til 500.

18. Moltke og Schønheyder, der må have kendt indberetningerne fra 1819, går alligevel i deres fællesforslag ud lra, at natmandspersonernes antal var „omtrent et par 100"; sagtens ved misforståelse af en i kancelliet foretagen opgörelse, der lød på „19 familier og [desuden] 200 personer".

19. Fra Ringkøbing og Ribe amter synes det ikke at have været brug åt lade underøvrighedernes erklæringer medfølge, siden disse mangler både 1803, 1819 og 1835. ISOS er de desuden ikke indsendte fra Ålborg (så lidt som 1819, jf. oven for s. 162), Tisted (ej heller 1835), Bjerring og Århus (-Skanderborg) amter. I disse tilfælde har jeg derfor kun haft amtmændenes opgörelser at holde mig til. Ellers vedlagdes „bilagene" d. e. de originale stedlige udtalelser og optegnelser af herredsfogder,

amt 1803 1819 familier personer familier personer Ringkøbing (10) 51 [15] 79 Viborg C (41) 4 (27) Ålborg 3 1G [20J 100? Randers 5 (30) 5 (28) Tisted 4 18 [5] 24 Hjörring 4 22 4 (17) Århus 2 6 2 (12) (Skanderborg) 3 16 2 (10) Vejle 4 (20) 3 12 Ribe 4 28 1 (5) summa 45 248 61 314 fradrag for købstæderne 6 34 4 22 rost for landet 39 fam. 214 pers. 57 fam. 292 pers.

Købstæderne kan her straks fradrages, da de derværende »beskikkede« natmænd — der tilmed 1835 var så godt som aldeles

byøvrigheder og birkedommere (stundum af sognefogder, undtagelsesvis af præster). Her har jeg da si meget heller lagt bilagenes meddelelser til grund, som det har vist sig, at hverken amtmændenes sammendrag eller kancellisternes uddrag er ubetinget at stole på. I adskillige opgivelser er snart persontallet, snart familietallet ikke, eller ikke tilstrækkelig nöje, opgivet; i så tilfælde har jeg sat en familie lig 5 personer. Skulde dette gennemsnitstal være vei lille for natmandsfolkenes vedkommende, opvejes fejlen måske ved, at uden tvivl en og anden medregnet (f c. blandt hustruerne) strængt taget ikke hørte til natmands-folket. Hvor en sådan mindre eller större usikkerhed finder sted i grundtallene, er på tabellen betegnet ved at sætte () eller [ ] om summen for det enkelte amt. — Ved „familie" må i øvrigt ikke altid tænkes på fælles husstand eller på i könsforbindelse levende personer med følge ; undertiden (se f. e. Viborg by 1803 og Ilassing-Revs herreder 1819) betegner ordet de til samme slægt hørende individer.

20. Når efter Undalls natmandsliste enkelte var hjæmmehørende i

15«228

forsvundne — vistnok nu var mindst udsatte for at gå over i de egenlige omloberes klasse. Allerede 1803 fandtes natmandsfamilier kun i Viborg, Ålborg, Mariager, Randers, Århus ogFrederits; 1819 kun i Mariager, Tisted, Århus og Frederits. Deres stilling og opførsel var i det hele upåklagelig. 1803 havde de »frit hus«, der i Viborg lå uden St. Ibsport, i Ålborg uden for Østerport (ligesom 1705: Bircherods dagbøger s. 475), i Århus »tæt uden for byen«; og desuden fast årlig lön, der i Ålborg var 20 rdlr 4 mk, i Randers 20 rdlr og i Frederits 13 rdlr 2 ink. Natmanden i Ålborg fik des- I uden 30 rdlr om året til vedligeholdelse af huset, af »natvognen« m. m., I og nød en årlig efterlön af 16 rdlr som afgået skorstensfejer (da s byen havde antaget en anden til denne bestilling); han var end ' videre beskikket hesteskærer i 5 af amtets herreder, og havde sit gode udkomme. En af hans døtre var gift med en underofficer ved] det i byen garnisonerende tredie jyske regiment. Natmanden i Vi- 21 borg, Hans Gregersen, havde til huse hos sig en gift sön, der var 1 hans medhjælper og havde sögt om at blive hans efterfølger; hans i to andre sönner var i soldaterstanden; af hans tre dotre var de to I gifte med natmændene henholdsvis i Vrove og Nörager, den tredie med en soldat i Ålborg. Ikkun natmandsfamilien i Randers j. (på 8 personer) havde, på grund af næringens aftagelse og tidens j dyrhed, ondt ved at slå sig igennem.

Fordommen mod natmandsstanden havde i kobstæderne i al fald ikke længer nogen praktisk betydning; i Randers deltog f. e. j to af börnene i »horspindeskolen«. Betegnende er udviklingen i Mariager. Efter udkomsten af forordn. 31 jan. 1794 havde det ; lykkedes byfogden, Henr. Tetens, at overbevise borgerne om det i ubillige i deres forhold mod natmanden og hans familie, og at få ; afskaffet »adskillige ceremonier ved deres börnedåb, begravelse og j afsondring«. 1803 indmældte han, at der i byen ikke fandtes >

Kolding, Ribe og Vejle, peger dette (angivelsens nöjagtighed forudsat) enten længer tilbage i tiden, eller betyder kun, at vedkommende der | havde forsörgelsesret. Jf. li. G. Rosenörn i Viborg stændertid. 1836 (2, 1013): „mange af de endnu levende natmandsfamilier ere vistnok fødte i købstæderne"; sml. ned. for blandt vedhængene (i kancelliet 1793).

21. Dette regiment kommanderedes den gang af Fredrik Moltkes broder Adam Ludvig Moltke, om hvem se mod slutn. af denne §.229

nogen natmand (som derfor også udelodes pa amtmandens liste): rigtignok havde dens skorstensfejer »tilforn hort til denne klasse, da han var fodt og opdragen i den stand«, men nu nod han samme omgang og behandling som en hver anden byens borger. Han levede som daglejer og af fiskeri, hvorom han var i interessentskab med !

»nogle af byens bedste borgere«; og han var med sin sön bleven indfort i sørullen. Siden forfaldt manden til drik, hvorfor skorstensfejerforretningen bestredes af hans sön, og 1819 blev familien (i alt 4 personer), der stundum tillod sig at gå på tiggeri i omegnen, regnet med blandt natmandsfolkene. Af de tre andre natmands-familier, der ommældes 1819, var det ene den i Århus (på 7 personer, 1803 kun på 2), der drev natmandshåndteringen og levede af den. Klemmen Nielsen i Frederits (den samme som 1803) kaltles nu »den forrige natmand«; han havde beholdt sin fribolig, men ernærede sig som daglejer, og haus börn var gåede over i arbejder- og tyeudeklassen (den ene sön var tambur). En særegen, 2 uheldig, stilling indtog familien i Tisted, der muligvis i mellemtiden var indkommen fra landet. Mette Marie Josefsdatter havde tillige med sin mand, Didrik Jænsen, for 14 år siden været tiltalt for tyveri i Han herrederne; han undveg fra arresten i Tisted (slige undvigelser borte den gang, og længe derefter, til dagens orden), 13 og dörntes skyldig; hun frikendtes. 1814 havde hun været straffet for kvaksalveri, og endnu sagdes hun stundum at lube ud på landet og »drive kurer på mennesker og dyr«. For resten tog hun sig intet bestemt for, men fik dog ingen understøttelse af byen, uden for så vidt den i den sidste tid havde måttet skaffe hende hus-lejlighed. Hendes ene datter, Inger Marie, havde tjænt på landet, men opholdt sig nu hos moderen med 3 uægte börn. Også en anden datter, Lene Didriksdatter, der havde været 2 år i tugt-

22. Ej heller på Å gårds liste over Tisteds professionister (Beskriv, over Ty 1802 s. 171 f.) lindes nogen natmand (men vei en skorstensfejer, måske den natmand, eller hans efterfølger, som tandtes der 1702 og flg. å. og som tillige var skorstensfejer); hvorimod han side 170 klager over de mange, der strømmede ind fra landet som arbejds- og brøndevins-mænd.

23. Eor samme brøde kom hun 1826 — i sit 80de år! — på 1 år i tugthuset (Undall).230

huset for tiggeri, og da (1819) mentes at drive om i Han herred- 21 erne, havde efterladt et barn hos bedstemoderen. Endnu 1835 bode en natmandsfaiuilie (den eneste i amtet) i Tisted, hvor den ned understøttelse af fattigvæsenet (amtmand Faye).

Den tistedske familie giver os på en gang et billede af nat-maudsvæsenet i en af dets hæsligste skikkelser, og danner tillige en overgangsform for dets fremtrædelse i købstæderne og på landet-Vender vi da tilbage til de ovennævnte tal 214 og 292 for henholdsvis 1803 og 1819, vilde det være meget overilet og urigtigt, af dem at uddrage den slutning, at natmandsfolkets tal imidlertid var steget med en 80 personer eller i det hele tiltaget. I modsætning til tællingen 1803, der kun vedrørte natmændene som »embeds«-mænd, skulde den i 1819 omfatte de »personer under navn af natmandsfolk, som ferte et omvankende levnei og for störste delen ernærede sig af tiggeri«. Medens med andre ord den første (da embedsmandigheden dog ikke tör betones for stærkt) var indskrænket til natmandsfolkene i egenlig eller snævrere betydning, . angik den sidste natmandsfolkene i overført eller videre betydning. Alligevel skal det indrömmes, at i udførelsen hverken fremtrådte modsætningen synderlig skarpt, eller kunde den lettelig gore det. Kun er det vist, at 1803 holdt man sig de fleste steder mekanisk til opgaven, i det man holdt de mer eller mindre hjæmløse bestand- ' dele uden for opgørelsen. Amtmanden, etatsr. Hansen, i King-købing undrer sig selv over, at der efter de indhentede oplysninger »i hele amtet ej findes mere end 51 personer, uagtet man daglig horer, at hele troppe d. e. flokke omvanke i amtet fra et sted til et andet, uden at man er i stand til at få fat på dem. Enten må der findes mangfoldige andensteds, eller og kan man formode, at der er mange, som udgive sig for natmændsfolk og bruge denne list til at tilvende sig almuens gaver; ti almuen giver straks noget for at entledige sådanne gæster.« 2!

24. Hun kom der igen 1825 (i sit 42de år) på 4 år for samme brøde (Undall).

25. Erklæring 1803; sml. oven for s. 148 og for ved anm. 3. — Netop Hansen får i øvrigt af en gammel moralist i Vib. samler 1828 nr 51 det skudsmål, at han var „den allerførste embedsmand i Jylland (der, skönt ufortjænt, i hovedstadens sladdermunde-kunstsprog kaldes dum, og231

Til visse var også 1819 de nogenlunde bofaste natmandsfolk mindst udsatte for at blive oversprungne. Kun i et enkelttilfælde vides det med bestemthed, at cirkulærets ordlyd ved en temmelig vilkårlig fortolkning har givet anledning til, at ej heller de kom med på listen. Stiftamtmanden i Ribe (Kofod) ytrer nemlig, at , »efter modtagen indberetning fra samtlige amtets under- og politiøvrigheder findes intetsteds under disse distrikter sådanne

egenlige 80 kaldte natmændsfamilier, der ene ved omstrejfende levned ernære sig, skönt der undertiden kan findes personer i stone eller mindre flokke, der omvanke for at tigge under påskud af at være kedeltlækkere [!] hvis antal ej kan opgives«. I reglen var det biot de stadig omstrejfende eller gennemstrejfende, man ikke torde eller vilde binde an med. At give en fortegnelse over dem anså også Jansen (Kindsherred) endnu den gang for en umulighed; jf. i øvrigt neden for under Salling, Nörlyng herred, Kærherred og fl. st. Og det er ingenlunde sandsynligt, at ret mange af dem, der således forbigikkes på et eller flere steder, skulde været medtagne på et andet, og da snarest på hvad der

ja vei iirkcdum imod de superkloge hovedstads-indbyggere — jal gud se i nåde til hver Sælænder og Jyde, der dog ere de gamle Goter). I>enne fordomsfri mand jog natmandspakket ud af sit amt, satte börnene til bunder som tjænestefolk (der på den tid var som en malurtstilk på almenhedens tunge), —og han „reensede"sit amt for disse »glereder i menneskesamfundet. Andre enkelte steder, hvor over- og underovrighed ikke brød sig om denne embedsivcr (og man kunde vei nævne dem, hvis de dode ikke bor hvile) gik det anderledes til". Skulde Hansen nogen Binde have gjort en sådan kraftanstra^ngelse, måtte det vei snarest vare sket i slutningen af hans embedstid (han gik af 1805) og kunde måske ta nkes at være et slags fortsættelse eller følge af den i ; Slesvig 1801 holdte „almindelige eftersøgelse"; ti endnu 1803 taler r han ikke et ord om noget lignende. Men jeg er meget tilbøjelig til at i holde det hele lor en liktion eller for en med årene, og for modsætningens skyld, fremskudt velvillig udpyntning og forstørrelse af Hansens priselige iver (han fortæller selv 1S03, hvorledes han et par år havde dragets med et skarns natmandsfolk som kokkepige, der siden blev gift med eu rebslager, som „meget fortrød sin engagement"). Ti ikke heller hos Krarup, llosenörn eller nogen anden tinder jeg nogen som helst antydning af sligt; eller af, at Hansens nidkære efterfølger skulde have modtaget amtet frit for omstrejfere eller renset for „øglereder".

26. Ribe amt står derfor blank i kancelli-ekstrakten, skönt det er vist, at ikke alle de 4 familier lra 1803 (om overhovedet nogen af dem) var uddøde eller forsvundne 1819: se ned. f. s. 256.232

måtte regnes for deres hjæmsted. Cirkulærets udtryk »natmands-familiernes antal i vedkommende embedsdistrikt« forstod man nemlig gennemgående, selv hvor man ikke holdt sig til de bofæstede personer alene, ikke om de inden for kredsen (amtet) i juridisk forstand hjæmmehorende (forsörgelsesberettigede), — hvad der næppe heller vilde været praktisk gennemforligt, — men om dem, der d a for tiden opholdt sig på dens enemærker. At hovedtallet for 1819 ikke des mindre blev så meget höjere end det for 1803, kommer væsenlig af, dels at man dog i Ringkøbing amt også tog hensyn til de bolose natmandsfolk, dels af, at angivelsen for Ålborg amt vei er ikke så lidt overdreven. Moltke siger selv (13de avgust 1819): »efter de fra sognefogderne modtagne lister, på hvis tilforladelighed jeg dog ikke kan stole, beløber antallet på disse folk, som jævnligen indfinde sig i amtet, og nogen tid der søge underhold, noget over 100. Dertil regnes ikke den mængde, som hjæmsøge sognene og kuns strejfe igennem dem«. Lutter natmandsfolk kan denne fabelagtige masse af omløbere og omstrejfere, selv efter det neden for (s. 239 og 248) anførte, i al fald næppe antages at have været.

Må end således det for 1803 opgivne tal tænkes betydelig forøget, for så vidt det skal gælde som udtryk for hvad jeg oven for har kaldt natmandsfolket i udvidet betydning, og må end det for 1819 i samme öjemed på forskellig måde tillempes, vilde dog et hvert forsøg på i henhold hertil at rette tallene ved bestemte tillæg eller fradrag være vilkårligt og for så vidt uberettiget. Höjere end til mellem 300 og 400 personer, voksne og börn, er man dog på ingen måde berettiget til at gå. Om nogen mærkelig afvækst af tallet fra 1803 til 1819 tror jeg ikke heller der kan være tale, da det er lidet sandsynligt, at ret mange familier i mellemtiden skulde været enten rent uddøde eller i den grad have sammensmeltet sig med det øvrige samfund, at fortidens præg helt skulde været udslettet. De ydre tidsforhold var også kun lidet gunstige for en stærkt fremad skridende udvikling i praktisk retning. Kun er det rimeligt, at den skærpede forsörgelsestvang, der fra periodens 27

27. Når fattigreglementet for landet 1S03 § 6 pålægger et hvert sognedistrikt bl. a. at forsörge „alle dem, som i samme ere fødte og opdragne", skulde233

28 begyndelse var lagt på kommunerne, ligesom den skarpere skoletvang, der blev pålagt individerne — trods

den delvise vrangvillie,

denne bestemmelse rigtignok synes uanvendelig på hvem der, så at sige, aldeles i forbigående var bragt til verden inden sognekredsens område; hvilket navnlig gjaldt om 'mange af de løsgående natmandsfolk. Dog, hvilken friere fortolkning af „fødestedet" der end kan have været forsøgt (se Ussings anm. i reskriptsamling for 1830 s. 323), må den mekaniske forståelse i dette forhold betragtes som fastslået (jf. plakat V '817 °S kaneelliskriv. y 1821). Ved mennesker, der gennem Uere slægtled havde drevet omløberiet som næringsvej, kunde der naturligvis slet ikke være tale om at bestemme forsørgelsesstedet efter nogen af de andre i § 6 givne regler; men nægtes kan det ikke, at hin ordrette fortolkning både var ensidig og blev mislig i sine følger, for så vidt enkelte sogne, hvor omløbere særlig havde tilhold, derved overbebyrdedes. — På forskellige misligheder i lovbestemmelserne om forsørgelsesretten var det man, overensstemmende med et andragende fra den jyske stænderforsamling 1836, søgte at råde bod ved plak. V 1839 jf. fo. V 1844.

28. Særlige bestemmelser til fremme af omløberbørns skolegang vides ikke at have flydt af de 1819 indhentede betænkninger fra amtsskole-direktionerne (ov. f. s. 165).

Undertiden kneb det ined at få ungdommen indprentet så megen kristendomskundskab, at den kunde konfirmeres inden det 19de år (fo. y 1759 § 2, jf. kaneelliskriv. 1806). end sige da med det 14de eller 15de. En 17&rig knøs på Falster blev i den anledning ved politiets foranstaltning sat på vand og brød; men da det ikke hjalp, flk kancelliet v 1811 kongens tilladelse til at lade ham, om det viste sig fornødent, uden videre dom indsætte i forbedringshuset til undervisning og påfølgende konfirmation. Næste år indtraf et lignende tilfælde med en äOårig Fynbo (i lille Ubbcrød by), og kancelliet udvirkede nu en kngl. resolution af ^ 1812, hvorved det bemyndigedes til på egen hånd at anordne samme fremgangsmåde mod alle sådanne uvidende og vrangvillige personer (kgl. resolutionsbog i kultusministeriets arkiv). Tilfældet var, som kancelliet bemærker i en af sine indstillinger, ikke forudset i det foreløbig på øerne indførte skolereglement af 1806; men slutningsbestemmelsen i § 17 af anordningen ",» 1814 synes beregnet på at forebygge dets hyppigere indtrædelse i fremtiden. Forhold, der nærmest var at betragte dels som en almindelig arv fra fortiden, dels som en særlig frugt af nat-mandsvæsenet, gav dog kancelliet oftere anleduing til at benytte sig af den givne fuldmagt. Således i skrivelse af J 1814 (trykt, om en ..ukonfirmeret dreng på 20 år" i Lødderup sogn, Sønderherred på Mors); og af 1820 om en ukonfirmeret pige, Anne Marie Pedersdatter, på over 25 år, der alt havde 3 uægte børn, i Fuglslev påMols. Af denne sidstes genstridighed giver pastor Holger Rørdam en plastisk beskrivelse i sin indberetning til amtsskoledirektionen af | 1S20 (kultusm. arkiv). Med urette gör Ursin (Viborg s. 222) kaneelliskriv. 1820 til et reskript af234

der viste sig fra bægge parter — ikke kunde blive uden al indflydelse på natmandsvæsenet, men måtte bidrage til at. forberede dets oplosning.

Til en sådan begyndende indre oplosning af natmandsklassen — rigtignok nærmest af dens bofæstede afdeling — opdager man virkelig enkelte tegn, om end temmelig svage, når man sammenholder de to sæt beretninger. Almuens fordomme, denne hovedstøtte for klassens særskilte beståen, betones nok så stærkt 1803 som 1819 (skönt de endnu 1835 ikke alle vegne var forsvundne). Bønderne i enkelte egne blev efterhånden lidt mindre uvillige til at tage fedte natmandsfolk i tjæneste; ligesom regeringen, hvorom siden hen, mindre betænkelig ved at udskrive dem til hæren. Giftermål uden for klassen (og med andre end omløbere) var ikke 29j længer aldeles uhørte. Med fordommens aftagelse hænger det for en del sammen, at natmændene efterhånden blev mindre trevne til at sende deres börn i skole. Allerede 1803 havde de naturligvis samme adgang som bønderne til at lade börnene deltage i skoleundervisningen; men f. e. om ham i Langå bemærkes det udtrykkelig, at han kun lidet benyttede sig heraf. 1819 hores intet til sligt; ti at natmandens datter i Vrove lob bort, da hun sladde konfirmeres, kunde faderen vei næppe gore for. Selve det økonomiske tryk, natmændene til dels voldte distrikterne, synes enkelte steder (f. e. i Hassing-Revs herreder) at have været noget mindre 1819 end 1803. Bedst farne var naturligvis i en hver henseende de, der binde hjælpe sig selv, f. e. han ved Frisenborg, der af grevskabet havde »frit hus med 4 tønder laud og en vis god lön«

almindeligt indhold. Jf. ned. f. anm 156 om tvangsnndervisningen i Viborg tugthus.

Den hele foranstaltning finder sit forbillede i Kristian d. 6tes tvangs-eller rettere voldsbud om „det unge reservamandskabs" fuldkommengørelse til sakramentets nydelse ved af „proprietærerne" at sættes „i hullet" eller besörges på fæstningen, om ikke til St. Croix (fo. T9, 1735 part 2 art. 1)1 Og det har sin interesse at se en pietistisk og en rationalistisk tidsalder række hinanden hånden.

29. Reglen var endnu, at de forplantede sig indbyrdes, se ned. f. s. 251 (Faye 1819). Eksempler på natmandsfolks indgiftelse i andre samfundsklasser haves dog; se for ved under Ålborg og Viborg byer samt i anm. 25; neden for under lljærge by og Hassing-Revs herreder.

235

(1803) eller »hus med hartkorn i fæste« (1819); og netop disse havde lettest ved at få deres börn anbragte hos bønderne.

I øvrigt var i mange tilfælde den enkelte families velfærd eller stakkeldom for lang tid betinget af den omhu eller vanrøgt, ved-

30 kommende kommune (eller dennes ledende mænd) havde vist den, da dens egenlige næringskilder tilstoppedes som følge af en lovfor-anstaltning, der var født af tidens ånd og blev frembåren af den, trods al modstand i det første öjeblik. Som eksempel på udviklings-gangen i et landsogn skal jeg anføre den, som fandt sted i Bj æ r g (e) under Boller birk, en by, hvor endnu 1835 et hus- førte navn af »rakkerborgen« og et stykke jord af »Fredrik rakkers kirkegård«, og hvor inden 1794 hovedsamliiigspladsen skal have været for nat-mandsfolkene fra laudets sydlige og østlige del, i det flere gange om året et selskab af over 50 personer skal have samlet sig der og under

31 åben himmel fortæret hvad de havde fortjænt på deres omstrejfen. Det må være om den derværende natmand, at birkedommeren, rådmand i Horsens, Andreas Tolstrup, den 8de maj 1794 skrev til kancelliet: »han har kun husly og ingen avling til stedet. Hans levebrod har hidtil været at tage huden af de kreature, som døde blandt almuen; ti vei er han tillige skorstensfejer; men bønderne feje selv deres skorstene, og skorstensfejeren i Horsens fejer på adskillige herregårde i amtet. Forordningen af 31te januar efterkommes nu af hver mand, så at denne arme natmand og familie siden aldeles intet har haft at fortjæne eller leve af, uden alene hvad han har fået for et par rytterheste, som ere døde ved regimentet her i Horsens, dem han har udslæbt og aftaget huden. Han kan intet arbejde få ved bonden, dels fordi han som natmand endnu bör at udføre misdædere etc. og dels fordi hans börn ej, lige ved bondens, kan blive antaget i krigstjæueste. Tigge må han ikke, og han skammer sig derved, da han er frisk og stærk. Det synes altså åbenbar, at han og familie enten må omkomme af hunger eller gribe til utilladelige og farlige midler. Jeg indstiller derfor underdanigst til det kngl. danske kancelli, hvordan sådant onde kan af-

30. Jf. Withs ov. for s. 199 berørte udtalelse 1830 (Viborg stænder-tid. d. å. 2, 1005), hvis rigtighed bevidnedes af „Here medlemmer'-.

31. Birkedommer Christensen i Boller og Jløgelkær birker i hans betænkning af y 1835.236

værges fra disse mennesker«. Hvad kancelliet svarede, ved jeg ikke; men man må dog i dette tilfælde til dels have fundet på råd; ti af en senere beretning erfares, at den del af natmands- 31 folket, der havde hjæmme i retskredsen, blev da af præsten i Bjærge sogn og af stedets politimester opmuntret til at tage fast tjæneste hos bønderne og anvist passende arbejde; siden giftede de sig med husmandssöimer og -døtre og blev fæstere eller ejere af mindre jordlodder og jordlose huse, og ophørte således der at bestå som særskilt stand. Ikkun en gammel mand fra Bjærge, ligesom en anden fra Fövling (Tyrsting herred i det senere Skanderborg 32 amt), vedblev at strejfe om, da de ikke som de yngre var i stand til at vænne sig til bondearbejde. For en del passer denne skildring vist nok først på tiden efter 1803. I dette år fandtes i Bjærge 2 natmandsfamilier, den ene på 5, den anden på 4 personer. Börnene tjænte hos Bønder og nød undervisning »lige ved de øvrige bønderbörn«. Den yngste natmand ernærede sig som skorstensfejer; den ældste nød almisse, da næringen som natmand »var intet«; han havde tilforn tjænt lidt som hesteskærer, men også dette var ophort, siden dertil var ansat oplærte folk fra

veterinærskolen. 1819 fandtes i Bjærge kun en eneste natmandsperson, en sön af en af hine familier, og han havde for længe siden ud-tjænt ved den stående hær, var indsidder, arbejdsom og sædelig.

En fortegnelse over natmandsfolkenes vigtigste opholdssteder og tilholdssteder omkring i herrederne skal jeg give, når jeg först fir dvælet ved de, rigtignok lidet fyldestgørende, bidrag til en tælling for 1835, som kan uddrages af indberetningerne fra dette år.

32. Om natmandsfamilien i Ring og „Fovling" sogne handler en kancelliskrivelse af y 1793 (Fogtmans Allah, register 1,520) til biskoppen i Århus, der havde indberettet, at det ikke vidstes, om denne familie, der ikke i mange år (hvis overhovedet nogen sinde) havde søgt altergang, men nu forlangte den, var ægtefolk, skönt de ikke var uoplyste og levede skikkelig; samt indstillet, om de ikke burde anses for ægtefolk, antages til altergang og resolutionen meddeles dem af præsten, som da skulde give dem „tjænlig eragtende" formaninger i sognefogdens og medhjælpernes overværelse. Hvilken indstilling i et og alt bifaldtes.237

Har der fundet nogen betydeligere forandring sted i natmands-folkets antal i tiden fra 1819 til 1835? Sandsynligheden taler jo vistnok for, at den spire til en delvis aftagelse, der, som antydet, så at sige lå skjult på hunden alt inden 1819, efterhånden måtte skyde frem for dagens lys og i det mindste blive kendelig i de senere åringer. At antallet var i aftagende antages også, trods

33 alle påstande om det modsatte, af udvalget i den viborgske stænderforsamling. I et hvert tilfælde er det dog klart, at på ubestemte eller løse udsagn, hvad enten de går i den ene eller den anden ret-

34 iling, kan der ikke lægges videre vægt. Sådanne mangler ikke engang for Itingkobing amt, hvorfra man snart trøstes med en ned-

35 gang af tallet, snart skræmmes med en opgang.

Det furste punkt i cirkulæret af 15de avgust 1835 gav intet pålæg om at holde mandtal over omstrejferne eller særlig over nat-* mandsfolket; og i foleisen af opgavens vanskelighed afholdt man sig klogelig fra forsøg på deus løsning (med mindre man dertil vil henregne godtkøbs-overslag som de s. 225 f. anførte). Indirekte yder erklæringerne dog nogle ret værdifulde bidrag til besvarelsen !3G ved de, desværre kun brudstrykkeagtige, meddelelser, de indeholder om udbyttet af den store jagt. Forskellig fra de tidligere an-

33. Vib. stæud. tid. 1836 i 2, 902, hvor dot også bemærkes, at selve den omsta'ndighed, at den midlertidige lettelse, der for visse egne indtrådte efter den store jagt, igen [for endel, ti börnene blev jo udsatte] ophørte, efter at de pågældende havde „udstået en temporær arrest", lod Big opfatte som en absolut tilvækst; hvad den naturligvis ingenlunde var.

34. F. e. herredsfoged Rod 1835: „de omvandrende natmanilsfolks antal skal være formindsket meget i de sidste 20 til 30 år, ved at adskillige af disse folk imidlertid ere gåede over til at blive bosatte eller stadige folk". Sml. den gamle moralists og Bülows modstående meninger i Viborger samler 1828 nr 50,51 og 53.

35. Lorenz 1824, se oven for s. 175; Neergård 1835: „antallet af omströjfere og af natmandsklassen i særdeleshed er sikkerlig sturre end i 1822".

36. Billigt var dog det af ovenn. Christensen udtalte ønske, at vedkommende jurisdiktioner vilde give nærmere oplysninger om, hvor mange virkelige omstrejfere der fandtes blandt den mængde pasløse personer, som efter aviserne var anholdte „i landets nordlige egne". — Hverken i Castenskiolds, Neergårds eller Lorenz's betænkninger tindes noget om jagten.238

førte, betegner de denne vedrorende tal alene virkelig (i det mindste den dag) omløbende personer; og de er i al fald det eneste nogenlunde sikre, vi har at holde os til. 37 Jagten holdtes den Ilte februar 1835 og udstrakte sig over 38 Ringkøbing, Viborg, Ålborg (i al fald syd for Limfjorden) og til dels Randers amt. Fangsten beløb sig i Ringkøbing amt 39 til omtr. 64 personer, »for största delen henhorende til natmands-klassen«: til Holstebro indbragtes nemlig 54, hvoraf dog 24 var börn under 15 år, hvis forældre til dels endnu ikke var konfirmerede; og'i det øvrige amt opsnappedes omtr. 10 personer. I Vi- 40 borg amt opfangedes 45 individer: til Skive førtes

nemlig fra Salling 35 (hvoriblandt en familie på 11 personer), af hvilke 19 idömtes straf (resten var for en stor del börn under kriminel lav- 41 alder); og til Viborg 10 fra Fjænds, Norlyng, Middelsom og Sonder-lyng herreder. Fra de to sidste (østlige) herreder var det kun 3 personer, der kunde domfældes som løsgængere. I Ålborg amt 42

37. Et hvert forsøg på at bestemme natmandsfolkenes antal efter deres forholdsvise tal i tugthuset anser jeg for misligt, både fordi man næppe ubetinget tör antage samme forholdstal som gyldigt også uden for tugthuset (jf. oven for s. 206), og fordi vi næppe kan have nogen fast forestilling om antallet af løsgængere (og tiggere) overhovedet, der naturligvis ikke er udtomt ved tallet på de straffede individer.

38. Denne dato, hvis rigtighed fremgår af flere af de indsendte betænkninger, findes i Vib. samler 1835 nr 23 (i nr 26 står ved skødesløshed d. 12te) og hos den anden meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28. Dorph 1837 s. 26 har biot „forrige år" d. e. 1835 (da indledningen er skreven 1836, se oven for s. 196). Fjelstrup i Vib. stænd. tid. 1836 1, 579 har efteråret 1835; Fædrelandet 4de bind nr 159 sp. 266 endog 1834.

39. Ahlef. Lavrvig (1836) siger, at den „efter aftale afholdtes samtidig i Ringkøbing (og Viborg) amt; flere tilgrænsende amter, som han forud havde underrettet derom, traf samme foranstaltning". Herredsfoged Jansen medtager uden videre Randers amt; Fædrel. anf. st. liar kun „på grænsen af R. a.", hvilket torde være det rigtigste.

40. Den nysnævnte meddeler (jysk embedsmand) til D. folkebl. jf. Vib. samler 1835 nr 23.

41. Ahlefeldt Lavrvig, og Vib. samler 1835 nr 26; unöjagtig er Fjelstrup anf. st. med hensyn til Skive. — Jf. oven for s. 183 og neden for anm. 123.

42. Herredsfoged Rod i Middelsom og Sønderlyng. Også Tommesen (Frisenborg birk) bemærker, at inkvisitionen d. 11te febr. viste, at der239

indbragtes til arresten i Legstor 33 personer (hvoraf 9 börn), der »næsten udelukkende bestod af de såkaldte natmaudsfolk«, og af hvilke de voksne dömtes og straffedes dels for løsgængeri dels for tiggeri dels for bægge dele. Af dem var kim et par fra Hornum '.3 og Fieskum herreder; resten fra (de vestligere) Års og Slet herreder. Derimod savnes særlig underretning om dem, der efter udsagn af et samtidigt öjenvidne må antages at være drevne til Ål-4 borg; så vei som fra Randers amt, hvis forråd af natmandsfolk uden tvivl har været forholdsvis ringe og vei nærmest et lån fra naboamterne.

Antallet af omlobere i de nævnte 2| amt (Ringkobing, Vilrørg 55 og til dels Ålborg) bliver altså 142. De pågrebne, af hvilke kun få synes at være blevne frikendte, forudsættes og siges for den langt overvejende del at have henhørt til natmandsfolket.

Under et har man i ovrigt angivet tallet på samtlige i de 4)G amter opsnappede personer til omtrent 200, en angivelse, hvis rigtighed eller sandsynlighed vi ved hjælp af krimiualtabellerne er i stand til så nogenlunde at kontrollere. Dertil kau foreløbig tjæne i7 folgende liste over

var flere løsgængere i den vestre, mindre befolkede, del af Viborg amt end i den østlige. Sml. St. Blicher Viborg amt 8. 21.

13. Herredsfoged Lynge i Hornum og Fieskum.

11. Herredsf. Hvass ytrer biot, at Februarinkvisitionen havde vist, at Helium og Hindsted herreder samt Lindenborg birk ikke var i den grad plagede af løsgængere og landstrygere, at overordenlige foranstaltninger var fornødne.

15. For Ringkøbing og Viborg amter 109. Når Vib. samler 1835 nr 26 lige får 100, så er det, fordi den har 9 færre fra Ringkøbing amt. (With havde hørt lra disse 2 amter „henved 80", hvorved i al fald börnene må være fraregnede).

16. Fædrelandet anf. st; jf. Jansen straks neden for.

17. På denne tabel er tiggerne ikke medtagne, dels fordi løsgængeriet, som det også ved denne lejlighed lagde sig for dagen, er den ret egenlige natmandsbrøde; dels fordi tallene på de strafl'ede tiggere i 1831-36 er så små (for de 1 navngivne amter tilsammen i alle 3 år kun 58, mod 67 i de andre 6 amter). For øvrigt fremviser de 1 amter netop 1855 et mindretal mod 1831 og 1836 (i alt 11 mod henholdsvis 21 og 23). Også for hele årrækken 1852-10 havde de 6 amter et ringe overtal af strafl'ede tiggere mod de 1 navngivne (henholdsvis 266 mod 239), skønt Randers amt af dem alle 10 var det rigeste på denne vare.240

Ved politiretterne domfældte løsgængere.

amt 1834 1835 1836 1832-40 Ringkøbing 28 58 23 202 Viborg 10 36 3 105 Ålborg 7 29 6 99 Randers 12 21 8 111 de 4 amter tilsamm. 57 144 40 517 de 6 andre amter 32 40 34 281 hele Nörrejylland 89 184 74 798

Ringkøbing amt indtager altså en fremragende stilling endog mellem de 4 navngivne amter, der alle tilsammen udmærker sig ved en stor rigdom på straffede løsgængere i sammenligning med de 6 andre amter, — en yppighed for hines vedkommende, der allerstærkest træder frem i året 1835, hvad der naturligvis, ligesom störrelsen af særtallene for dette år sammenlignede med dem for 1834 og 1836, hænger nöje sammen med afholdelsen af den store jagt i begyndelsen af 1835.

I femåret 1841-45, da løsgængere og tiggere ikke længer kan skelnes efter tabellerne, er det egenlig kun Ringkøbing amt, der hævder en betydeligere overvægt (med 119 for politiretterne pä-dömte tilfælde; Randers amt 69), medens navnlig Ribe amt (med 64 tilfælde, Ålborg amt 61, Viborg 54, Vejle 53) er på veje til at arbejde sig frem, og i de to folgende femår (med henholdsvis 61 og 40 tilfælde) har taget luven fra alle de andre amter. Det er i henhold hertil, jeg har sat grænsen for natmandsfolkets glansperiode ved 1845.

- Vei tör nu det fulde tal 144 eller (med tillæg efter anmærkning 47) 158 af de 1835 i de 4 ovennævnte amter domfældte løsgængere (og tiggere) ikke betragtes som udtryk for fangsten den Ilte februar: nogle er sagtens komne til i årets løb; skönt næppe mange, da klapjagten for en tid havde bortslæbt eller bortskræmmet241

48 vildtet, vei også noget havde kulnet jægernes iver. Lige så lidt kan hint tal siges ubetinget at falde sammen med antallet af de den 11 te febr. eller overhovedet i lobet af dette år inden for de angivne enemærker pågrebne natmandsfolk, og naturligvis endnu mindre med antallet af de der overhovedet tilværende natmandsfolk: fradrages må i det mindste et nu ubestemmeligt, men efter de ovenanførte ytringer at dömme, næppe betydeligt antal af andre løsgængere. På den anden side må der lægges adskillige til: forst og fremmest de anholdte börn under kriminel lavalder, af hvilke ?9 ti eller ingen blev straffede eller vistnok efter omstændighederne kunde straffes, og hvis antal lader til at have været temmelig stort. Dernæst, for så vidt man vilde have en fuldstændig styrkeliste, måtte der tilföjes et större eller mindre antal natmandsfolk, der i året 1835 slet ikke var i øvrighedens hænder. Så det kan gærne være, — men det er rigtignok for en del et regnestykke med ubekendte tal — at man ad denne vej kunde nå hen til et omtrentligt tal af 200 som betegnelse enten af de ved jagten opsnappede »stykker«, eller dog af samtlige natmandsklassens personer i Ringkøbing, Viborg, Ålborg og Banders amter i året),0 1835.

Om værdien af et sådant tal kan nu sammenlignes følgende

48. Det kan bemærkes, at denne fællesjagt, der havde mange tilknytningspunkter i vor ældre lovgivning (se § 1 anm. 6 og § 6 anm. 37 slutn.), så vidt vides, blev den sidste i sit slags i landet, uagtet både Ahl. Lavrvig og Neergård i deres besvarelser af cirkulæret '5S 1835 anbefalede en „almindelig eftersøgelse" eller „almindelig pågribelse", rigtignok under forudsætning af, at man ikke efter en stunds forløb lod de forefundne eller pågrebne løbe igen. Jf. stænderforhandlingerne 1836, ov.

. for s. 197 f.

49. Jf. fattigreglement for landet f 1803 § 67 og 68. — Af de i de navngivne 4 amter 1835 afsagte 168 politiretskendelser (hvoraf de 144 for løsgængeri, de 14 for tiggeri og 10 for andre forseelser) lod de 34 på forbedringshuset, de 115 på vand og brød, 18 på simpelt fængsel med almindelig fangekost, og kun 1 (Randers amt) på ris. — Ved årets udgang hensad efter Ursin i tugthuset 24 natmændsfolk og 64 andre løsgængere og tiggere; hvilket tilsammen ikke er over middeltallet i de foregående år, se oven for s. 205.

50. Købstæderne fradragne, var antallet i disse 4 amter 1819 efter J listerne omtr. 230; (1803 kun omtr. 110, hvilket tal dog åbenbar er meget

for lavt).

16242

udsagn af herredsfoged Jansen (i Gislum og Rinds herreder) 1835: antallet af natmændsfolkene vil det vei ikke være vanskeligt at be-dömme efter undersøgelsen i februar d. å., hvorved »vei omtrent alle« i de 4 navngivne amter blev pågrebne. »Efter den kundskab, han har derom, beløber deres antal, börnene iberegnede, sig sikkert til henved 200 individer«. Hvorhos han siden tilföjer, at natmænds-folkene just huserede i Jyllands skarpeste egne, nemlig den vestlige og nordlige del indtil Limfjorden; »hvor vidt de fandtes norden for denne fjord, vidste han ikke, men i Jyllands østlige og bedre egne gaves der ingen«. Efter forbindelsen synes det klart (som også antaget af Ahlefeldt Lavrvig), at for ham har tallet 200 (tillige) betydet natmandsfolkeues antal i hele Nørrejylland; i al fald med undtagelse af egnen nord for Limfjorden (og måske Ribe amt).

Af hvad man neden for vil finde anført, tör vei sluttes så meget: at tallet af natmandsfolk virkelig 1835 de Heste steder uden for de 4 amter var ubetydeligt, endog i sammenligning med hvad det havde været (1803 og) 1819; og jeg vilde meget betanike mig på at anslå beløbet i hint år for hele Nørrejylland til höjere end imellem 2 og 300.

Noget fastere grundlag, skönt ingenlunde frit for huller, får vi at stå på, når vi går over til en fremstilling af natmandsfolkeues fordeling i herrederne og sognene, for så vidt den på nogen måde 51

51. I følge Ahlef. Lavrvigs opgörelse af Undalls anden liste fra fj 1835, indeholdende navnefortegnelse over „de såkaldte jyske natmændsfolk", der fra januar 1822 til juli 1835 havde været indsatte i Viborg tugt-og forhedringshus, „med hensyn til alder, forbrydelse, tid samt [i] hvilke jurisdiktioner hjæmmehørende", faldt der p& Ringkøbing amt 19 personer, på Viborg a. 12, pa Ålborg a. 19, på Randers a. 15, på Tisted a. 8, på Hjörring a. 2, på Århus a. 17, på Skanderborg a. 25, på Ribe a. 8 og pä Vejle amt 4 (i alt 129); men disse tal afgive så meget mindre en nøjagtig målestok for de enkelte amters forråd af natmandsfolk, som også denne liste er meget ufuldstændig indtil j 1831. —Enkeltvis tindes altså på denne liste tugthuslemmer fra sogne i alle Jyllands amter; men jeg har i det følgende (jf. for ved anm. 20) ikke benyttet den, uden når sasune by, eller en og samme familie fra en by, stadig paraderer på den; ti kun da er man fuldt berettiget til at antage, at der der har bot en natmands-familie, eller i al fald bar været et natmandshus, hvor de fødende kvinder kunde ty hen.243

lader sig oprede. Enkelte andre stedlige småtræk indfletter jeg lejlighedsvis. Först tager jeg de 4 oven for navngivne og med hensyn til jagtudbyttet omhandlede amter.

I Ringkøbing amt bode 1803 en familie på 4 personer i Ramme sogn, Vandfuld herred; 2 personer i Romb (jf. oven for s. 127), Skodborg herred; 3 familier eller 9 personer i Hj ærm og Ginding herreder; 1 familie på 13 personer (mand, kone, 5 sönner, 5 døtre og 1 uægte datterbarn) i Madum, Ulvborg herred; 1 natmandssön i Vil bjærg og 2 familier på 15 personer i Hind, Hammerum herred; endelig i Dej bjærg, Bøll ing herred, 1 familie på 7 personer. 1815 uævues desuden Avlum i ' Hammerum herred som »fast rede«. 1817 meddeler pastor Christen-5 sen et par eksempler på den »bænkende foragt«, der vistes natmandsfolkene. Da han holdt altergang i Madum, hvor 2indfødte natmandsfamilier opholdt sig, nærmede de sig ikke hverken ved absolutionen eller kommunionen, sköut der var plads nok, for de andre var betjæute: de torde ej, fordi menigheden fandt sig fornærmet over at knæle ved siden af dem. »Disse fordomme afskaffede [?] jeg ved en dertil indrettet, indtrængende tale«. Samme forholdsmäde brugte han i skolen ved at sætte deres böm over »sognets börn«, når hine var skikkeligere, flittigere og dueligere. Ved sidste konfirmation havde han endog sat en natmandsdatter over en gårdmandsdatter, hvorfor han naturligvis måtte »høre ilde«. 1819 opholdt sig i Rönbjærg, Ginding herred, Abraham Mortensen, der havde i 6 sönner og 3 døtre; 2 af sönnerne løb om hver med sit kvindfolk og havde i alt 3 börn (jf. for ved s. 222). Desuden i Rind Kasper Kristensen, der havde 7 börn; 3 døtre løb om hver med sit mandfolk og havde hver et barn. Disse 2 familier udgjorde tilsammen »27« personer. De øvrige 52 tillægges der intet fast hjæm. De bestod dels af 3 enkelte personer dels af flokke (i alt 10) på 3 til 7 personer:

snart en kvinde med et par börn, snart en mand med »kone« og börn, snart en mand, der »havde i følge« et kvindfolk med börn. At listen af «de oktbr 1819 endda ikke er fuldstændig, skönnes bl. a. af forhørene i decbr s. å. Fra

52. Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100; jf. for ved s. 221.

53. Den yngste sön, Hans Abrahamsen, 21 år gammel, var 1835 ind-» dömt i tugthuset på 8 måneder for lt»sga ngeri (Undal)).

1 835 haves ingen sådanne særlige opgivelser; men om nogen væsenlig tilbagegang af natmandstallet i dette amt kunde der vistnok endnu den gang ikke være tale. De ældre forhold spores endog en rum tid derefter; navnlig vedblev Hammerum herred at betragtes som natmandsfolkenes »hovedkvarter«.

I Viborg amt spillede Salling laud en hovedrolle. 1803 og 1819 levede der de to samme natmandsfamilier, deu ene i Resen (under det daværende Resen birk), hjælpesogn til Skive, på 8 personer (forældre, börn, börneböru); den anden i Durup, Harge herred på henholdsvis 6 og 5 personer. Bægge gange sagdes (eller sagde sig) de to natmænd at være beskikkede af amtmanden, hver i sit distrikt, der 1819 bestemmes således: han i Durup skulde have Nörre- og Harge herreder »3om og kaldes Nörsåiling«, han i Resen Hindborg og Rødding herreder »som og kaldes Vestersalling«; og det tilföjes om den sidste, der tillige var skorstensfejer, at hau vei vandrede omkring, dog så vidt vidstes, ikke uden for det ham anviste distrikt. Alskens elendighed og urenlighed trivedes i disse fattigdommens huler. Familien i Resen talte to krøblinge, og om en »knægt«, der 1803 hørte til den, fortælles, at han efter forlydende i de sidste 16 år havde haft skurvet hoved. Durup havde ikke alene byrde af sine egne natmandsfolk; men desuden, forsikrer sognefogden 1819, oversvømmedes sognet daglig af store flokke af disse »yderst fordærvede og farlige folk«. 18 35 fortæller Ahl. L., i sin indstilling af 5te maj, at han nogen tid efter den store jagt fra fattigkommissionen i Resen og Skive

54. St. Blicher Viborg amt (1839) 8. 21. Som deres hovedsæde i | Kingkøbing amt nævner Hald (1833), foruden Rönbjærg og Rind, Dej-bjærg, om hvis „rakkere" (Kvembergfolkene) jf. Trap Stat.-topograf. beskr. af Danmark, speciel del 2, 807 f. og Dansk folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 2. Meddeleren til folkebl. (1841), og efter ham Bergsøe i sin statistik, har Madum og Rönbjærg blandt de få steder, hvor natmændene endnu stadig opholdt sig. Efter Ahlef. Lavrvig (1836) havde nat- , mandstolkene lignende tilholdssteder i Rönbjærg og Es tv ad som i det j tilstødende Salling. — Rind forekommer hele 7 gange på Undalls nysnævnte liste; jf. ned. for s. 279.

55. Denue folkelige inddeling retter sig dog ikke så lige efter her- : red8skellene, se Trap speciel del 2, 297.

56. Til Skive landsogn hører Vinde by, hvorom oven for s. 110 og 223.

1 an ds og n havde modtaget et andragende, som viste, at der sammesteds var et såkaldet natmandshus, hvis beboere, der hidtil for en stor del havde sögt erhverv ved tiggeri i de tilgrænsende egne, var en omtrent 80årig kone med en datter, der havde 5 uægte börn; en anden datter, der var krøbling; en slægtning af den gamle kone, Mads cognomine rakker, 60 år gammel, og endelig et kvindfolk, der vei ikke var fodt af natmandsfolk, men havde forenet sig med dem og havde 4 börn. Disse 13 (?) mennesker nød af fattigvæsenet, når man anslog deres kostdage, som gik på omgang, til'8 skill, daglig, i alt 75 rdlr 5 mk, 8 tønder mg og 8 tønder byg årlig, klæder, ildebrændsel o. s. v. ikke iberegnet — »en ganske enorm byrde for deime kommune, der til samme pris kunde have en vei aflagt skolelærer«. Stort bedre, mente Ahlef. Lavrvig, ikke det stod til i Døl by (Kindborg herred). Ej heller var »almuens fordom eller rettere ringeagt mod natmandsfolkene«, påstår herredsfogden, byfoged Rosenstand, det ringeste mindre da end 1794, hvorfor det vilde falde vanskeligt at få de den 11 te febr. opsnappede börn satte i tjæneste hos bønderne.

IFjænds herred bode iVrove 1803 (»i et lidet sted uden for byen«) og 1819 en natmandsfamilie på henholdsvis 8 og 9 personer. 1803 erklærer herredsfogden, Wissing, at Jörgen ej vilde kunne leve (med kone og 6 börn, af

hvilke »3 gifte«), hvis han ikke tillige var natmand, skönt fortjænesten derved havde tabt sig. Fordommen var der endnu ikke udryddet-, ti, som det var mældt til amtmanden, havde natmanden sidste efterår ej uden offenlig bistand kunnet få sit barn båret til kirke. Börnene undervistes af forældrene selv, »og det at almuen har skyet disse folk gör, at deres oplysning des værre kun er mådelig«. 1819 får familien af herredsfoged Biilow det vidnesbyrd, at den næsten bestandig var hjæmme; manden, en affældig 80årig olding, flk fattighjælp. Endnu 183 5 nævnes Vrov[e] og dets hjælpesogn 9 (sønder) Resen som eksempel på de af natmandsfolk bebyrdede

57. Mads Kristoffersen, 50 (?) gammel, fra Resen, Viborg amt, sad ved begyndelsen af 1831 i Viborg tugthus, hvor han var hendömt på 1 år for tiggeri (Undall).

58. Sml. anordn, om almucskolevæs. på landet af V 1814 § 55.

59. Ahlef. Lavrv. — Vrove har ydet sine bidrag til tugthuset (1832-246

kommuner. I det med Fjænds herred forbundne Nörlyng herred opholdt sig 1803 ingen natmandsfamilie. 1 8 19 bemærker Biilow: »af omstrejfende natmandsfamilier findes ingen i Fjænds herred; ti de, som aflægge besøg i Vrove, forlade distriktet öjeblikkeligen, da opbringeise af dem straks foranstaltes. Derimod omstrejfer en del familier i skovegnen af Nörlyng herred«; hvilket han undskylder med afstanden fra Viborg (hvor han hode) og den ringe forbindelse, dette herred stod i med hans øvrige embedsdistrikt, samt med sognefogdernes vrangvillighed. I Ly sglrd herred bode 1803 i Hinge en familie på tc personer, der »endnu« ernærede sig selv. 1819 forsikrer Holstein, at hverken i Lysgård herred eller i det dermed forbundne Hids herred (hvilket sidste indtil 1821 hørte til Århus amt) enten hode eller opholdt sig nogen nat-mandsfolk, og kun såre sjælden strejfede ' de derind. Næppe så I ganske rigtigt, siden Klode mølle i Hids herred længe efter 1 nævnes som et sted, i nærheden af hvilket de stadig opholdt sig. 6C Af amtets østlige herreder mældes 1803 fra Rinds herred I (forbundet med Gislum herred i Ålborg amt), at ingen natmands-folk findes der; men birkedommeren i det daværende Lerkenfelt birk tilstår, at hvor vei ingen der var bosatte, kom der »ofte og jævnlig« omløbere af det slags, hvilke endog mistænktes for adskillige af de der i egnen begåede tyverier; og en samtidig klage 61 fra en enkelt kommune stadfæster denne fremstilling. Også 1819 mælder Jansen fra Rinds herred: »ikke en eneste natmandsfamilie har fast ophold her; men de komme vei her som andre steder på

34: to søstre). — Den 3die meddeler i D. folkebl. 7de årg. nr 28 har desuden „ved Dagbjærg kalkværk i Fjændsherred".

60. Den nysnævnte meddeler i D. folkebl.

61. Sognepræsten i Ve st erbølle, A G. Jahn, klagede ff 1803 på fattigkommissionens vegne til stiftsøvrigheden: sognet kunde ikke underholde sine egne fattige, så længe det var så trykket ved daglig overhæng af omløbende rakkere, der ofte kom 8 til 10 i komplot og tiltruede sig føde, foruden hvad de stjal omkring i egnen ved nattetider, som netop da var sket på 3 steder i distriktet. Beboerne torde ikke pågribe dem efter det ny fattigreglements bydende af frygt for hævn ved ildspåsættelse o. s. v. Stedets politimester, birkedommer Holm i Ullits havde „ingen sted at sætte sådanne omløbere". Stiftamtm. Sehestedt, der betvivlede det sidste foregivende, henviste foreløbig til fattigreglementets § 63 og 71 (om pågribelsen og sognefogdens forpligtelse), og indsendte klagen til kancelliet.247

deres omstrejferier«. 1 836 nævner dog Ahlefeldt Lavrvig Kinds herred som mest »hjæmsogt« af dem næst efter Fjænds og Sallings herreder. IMiddelsom herred bebode 1803 ennatmandsfamilie af 8 personer: Niels Lund med kone, hendes moster og 5 horn, en faldefærdig rönne uden for Langå by (Ulstrup gods). Efter meddelelse fra godskontoret gav han sig af med | egenligt] natmands-arbejde, og var desuden skorstensfejer på Ulstrup o. fl. st., hvorfor han havde frit, hus og desuden årlig 3 tønder rug og »2 vurderings-læs træ«. Men skönt han tillige var lidt skrædder, var han dog til byrde; han strejfede ofte om på tiggeri og sommerfiskeri. Fra samme 12 sogn foreligger fra den tid en besværing, der dog for en del peger længere tilbage i tiden. Langå, der 1815 hædres med tilnavnet ;3 »fast rede«, er det formodelig også, Tottrup mener, når han 1819 opgiver, at i Middelsom-Sønderlyng herreder bode en eneste natmandsfamilie; ligesom dette sogn senere (1831-34) findes repræsenteret

ved natmandsfolk i tugthuset.

I det hele er det klart, at Ahlefeldt Lavrvig har ret, når han 1835 siger, at natmandsfolkene i Viborg amt har holdt sig til 4 til Fjænds og Sallings herreder; »men«, lægger han til, de komme og fra Ålborg amt«.

62 Fattigkommissionen for Langå og Vinge sogne besværede sig V 1804 hos Viborg amts fattigvæsens direktion over, at der havde mældt sig „af natmands- eller skorstensfejerfolk i alt 10 personer, som da behøvede understøttelse, den de hidtil havde søgt ved omstrejfen i landet, og deres byrde og nytte altså været for det almindelige". De bestod af en kone på over 80 år, et par gamle folk. som alene nogle få dage om året havde va>ret i Langå, samt natmanden eller skorstensfejeren med kone og 5 börn, hvoraf de 3 var sönner og „indførte i lægs-sed-delen". Med de gamle havde det dog „udsigt til endelighed"; men börnene gad ej tjæne; ej heller vilde nogen liave dem i tjæneste: dels af fordom, dels fordi man frygtede, de skulde fremture i deres uskikkelighed. Af den fri adgang til skoleundervisningen benyttede de sig kun lidt; de drev heller. Når natmandshuset faldt ned,vilde det næppe blive muligt for disse folk at få husly. På grund af disse „overordenlige omstændigheder" bad fattigkommissionen om hjælp af hele amtet i henhold til fattigrfglem. § 10. — Kancelliet resolverede, at for så vidt der krævedes øjeblikkelig hjælp, skulde der forholdes efter reglementet [§ 8 og 9]; og bemærkede for øvrigt, at natmandssagen snart vilde blive hans majestæt forelagt til endelig bestemmelse, [hvilket dog ikke skete).

63. Fyns stifts adresse-avis nr 100.

64. Jf. for ved anm. 42.

Dog netop fra 11 borg amt (sønden for Limfjorden) skorter det pi fyldestgørende efterretninger. 1803 fandtes i Gislum herred 2 familier (pi henholdsvis 7 og 4 personer), hvis börn nød undervisning lig almuens; hvorimod de ikke, som den i Ålborg, havde noget vist årlig at leve af, men erhvervede brødet dels ved skorstenes fejning og glarmesteri, dels også ved tiggeri. Stiftamtmand Pentz siger ikke, hvor de to familier havde hus; men efter hvad oven for er anført ved Viborg by bode den ene i Nörager; den anden sandsynligvis i Hole, der 1815 nævnes som »fåst rede«. 65' »I talrige, frygtelige hobe gennemvandre natmændsfolkene vore egne«, udråber s. å. pastor Zimmer i Kirketorp, Veggerby sogn, Hornum herred: i løbet af en måned (maj-juni 1815) havde han set over 12 forskellige familier gennemvanke sin isolerede præstegård; i en uge næsten 30 personer af bægge kon og af en hver alder. 1819 var det efter Moltkes som vedhæng aftrykte forestilling egenlig i Gislum, Års og Slet herreder, natmænds-familierne havde deres tilholdssteder, og hvorfra de foretog deres periodiske vandringer. I tugthuset er da også Sibberkloster (1828-31) i Slet herred og Björnsholm (1832-31) i Års herred, . foruden Øls (1823) i Hindsted herred, temmelig fremtrædende. Og amtet eller dele af det stod i al fald i ry for sine natmands-folk. I følge St. Blicher 1839 var den gang dog kun »nogle få« 66' bosatte i Ålborg amt.

I Randers amt, Sønder hald herred, Estrup birk (og gods) bode 1 803 to familier: den ene på 8 personer i et hus uden for Avning by; den anden på 5 personer i en inderstestue i samme by. Bægge familiefædrene, Lorens Petersen og Hans Falkenberg, var skorstensfejere; den første havde som sådan årlig lön af Estrup-gård, og akkord med flere herregårde og præstegårde. 1819 om-

65. Fyns st. adr.-avis anf. nr.

66. Efter Undal] 1826 havde de „fornemmelig tilhold på vestkanten af Jylland, i Hammerum herred, på det såkaldte Himmeland, Salling o. fl. st." Så vidt Claudi (1835, herredsfoged i Onsild og Gærlev herreder, Randers amt) vidste, forekom de især i Ålborg og Viborg amter. — Hindsted, Gislum og Års samt den vestlige side af Slet herred har de mådeligste jorder i amtet (Christensen Ålborg amt s. 4).

tales hægge familier som husfolk, der, foruden af et ubetydeligt jordbrug, ernærede sig som tor. 1 803 levede fremdeles i Sonder-herred, østerballe by, Hved sogn, Katholms gods, i et jordløst hus en familie på 4 personer, der 1819 var stegen til 8 personer, hvoraf dog de to konfirmerede börn var ude at tjæne. Manden, Hans Nielsen, der var skorstensfejer og vilde kaldes så, bodede desuden kobber- og bliktöj. Efter præstens, Peter Worsøes

beskrivelse (1819) var han tilböjelig til omvanken og ikke så ordenlig som ;i7 konen; så, skönt han kun var 48, hun 44 år gammel, nød de allerede nogen fattighjælp. Hans Nielsen var svoger til »en vis Hans Viborg«, der forst nævnes 1819 og bebode et hus uden jord i Fugl slev by, Tirstrup sogn. Hvor vei han havde 4 til 5 små börn, beskyldtes han dog af præsten, Holger Rørdam, for ikke at ville lade sin ældste sön komme i nogens tjæneste. »Familien lever desuagtet meget godt, er stadselig klædt ved bryllupper og barsler og — modig, da alle bønder frygte dem og deres lige«. 1835 skildres omstrejfningen at de underordnede retsbetjænte enstemmig som lidet betydende. Dog indkom en del omlobere andetsteds fra. I de 3j år, Stephensen havde været herredsfoged i Mols og Sonder-heired samt byfoged i Ebeltoft, havde han pådömt sager mod 30 omstrejfere og løsgængere; men af dem var de 23 fremmede d. v. s. ikke fra hans retskreds. Amtmand Lorenz siger, at ikke få vagabonder indvandrede fra Århus, Skanderborg og Viborg amter samt fra grevskabet Frisenborg (jf. neden for!), hvoraf en del straffedes, andre undgik opbringeise; og han har nok antaget, at der fandtes adskillige natmandsfolk derimellem, siden han tilråder at forstyrre og rydde de »reder«, hvor de havde tilhold. B8 Går vi over til de 6 andre amter og begynder med Tisted amt, så fandtes her 1803 i Revs herred to familier: den ene på 9 personer i Hvidbjærg sogn (på Tyholm), den anden på 2 personer i Vestervig sogn; desuden på Morsø to familier: den ene på 4 personer i Sonder-dråby, Nörreherred, den anden på 3 personer (foruden flere börn, der var uden for huset) i Vils, Sonder-

67. Kn sön, lians Hansen, -26 år gamme), sad 1834 i tugthuset (på 1 år) for løsgængeri.

68. Sml. oven for s. 92.250

herred. Tilstanden var i det hele bedrøvelig: familierne var meget fattige, og fik til dels fattighjælp; dog siges börnene at have nydt undervisning med almueklassens. Takket være den skikkelige Peder Jænsen. synes familien i Vils at have været i 69 færd med at opløse sig; dog. skyder et vantrevent skud af den snart frem i nabolaget. Efter særlisterne 1819 befandt de to familier i (Hassing-) Eevs herred sig, så vidt skönnes kan, i en glædelig oplosningstilstand, i det de enkelte medlemmer var på veje til at vokse sammen med det øvrige samfund. To personer, den 60årige Jæns Nielsen og hans ældste sön var »bosatte husmænd« i Barslev, Hvidbjærg sogn. J. Nielsens anden sön vaj' fæstehusmand i Hassing by, og hans datter tjænte i Be(d)sted by. To kvindfolk, et ældre og et yngre, var gifte i Randrup, Vestervig sogn, henholdsvis med en husmand og en indsidder. Foruden disse 6 personer navngives endnu Peder Jænsen glarmester fra Horsted sogn, hvor han havde nydt understøttelse, men som for tiden hensad i Tisted arrest; og et andet mandfolk, der var fedt i Vestervig, havde løbet om på Morsø og da sad arresteret i Nykøbing; naturligvis ikke for deres dyds skyld. I Sønderdråby bestod familien nu af Andreas Rasmussen med kone og den 79arige svigermoder samt af en konesøster med et uægte barn. De 2 förste personer levede af natmands- og glarmesterarbejde; de 3 sidste af tiggeri. Familien i Rakkeby, Sønderherred, fandt opholdet ved natmandsarbejde, lidt jorddrift samt ved almisser; den talte 4 personer: Peder Pedersen Vils, et kvindfolk og deres 2 i naturligt ægteskab sammenavlede sönner. 70 j

Det er vistnok nærmest med de tistedske og morsiske forhold 71 for öje, at amtmanden, Faye, 1819 giver følgende fællesskildring:

69. Se oven for s. 126 f.

70. I tugthuset hensad ved begyndelsen af 1826 Peder Kristian Kristiansen (26 år gammel) og Sören Kristiansen (24 år), hægge for tyveri og fra Rakkeby sogn; jf. den under 1794 nævnte Kristian .natmand i S. dråby.

71. I sin beskrivelse over Mors bemærker i øvrigt Schade (1811) s. 242: „tiggere af Mors og omegne, som forhen i snesetal dagligen hjæm-søgte godtfolk, ere nu såre sjældne". Der var arbejde nok til hvem der vilde arbejde. Om natmænd har han intet.251

»Eudskönt den herværende natraandsslægt ikke kan anses for at være af det farligste slags mennesker, og aldrig, så vidt jeg ved, har forenet sig i selskaber at vanke om i landet, så kan dog denne familie anses som en afsondret slægt i stateu, der ikke letteligen indblandes ved ægteskab mellem dens (ivrige borgere, men gifter sig eller avler uægte börn enten med personer af deres egen kaste eller med afskummet af nationens mennesker« (undvegne

forbrydere o. desl.). 1835 udkaster samme amtmand et mere fornöjeligt billede: af natmandsfamilier fandtes ingen (uden for Tisted); også af vagabonder fra andre egne kom der kun få; ti landet var stærkt befolket, og beboerne alt andet end gæstfri mod de omstrejfende kvinder, der på deres vandringer kunde fede börn, som vilde falde kommunerne til byrde f jf. neden for s. 261]; de måtte derfor vende tilbage til hederne i Ålborg, Viborg. Ringkøbing og Ribe amter, »hvor deres egenlige hjæm skal være«.

Fra Han herrederne (mellem Ty og Vendsyssel; det ene hørende til Tisted, det andet til Hjörring amt) mældes 1819: »af natmandsfolk bor ingen der for tiden«; og 1835 hedder det, at »omstrejfen« af natmandsfolk der ikke finder sted »i nogen synder-

72 lig grad« (men nok af andre nødlidende).

Af natmandsfamilierne i Hjörring amt levede 1 803 de trende, på henholdsvis 7, 6 og 5 personer, af deres profession og »tilfæstede landbohuse«, uden at være sognene til byrde; den fjærde, den gang bestående af 4 personer (moder, 2 sönner og 1 sonnedatter), var derimod et ukrud af statslemmer, der Hakkede omkring og »havde omgået hinanden pa ægteskabsvis uden borgerlig sammenvielse«. De

73 var blottede for al oplysning; sonnedatteren skulde endog mangle dåb. Først 1819 får vi besked om familiernes fordeling. 1 Hundelev i den vestre del af Venne bjærg herred levede Kristen Klims

74 familie; ingen af den var omvankende. I ßorlum-jærslev her-

72. Boeck nævner dog (1835) Han herrederne (samt Vennehjærg og Hvetbo herreder og Ty) som egne, hvori de omkring 1819 forekom langt talrigere end i Børlum-Jærslev herreder. Se også for ved nnder købstæderne (Tisted), og straks ned. for.

73. Noget mere „biografisk" havde amtmanden, Emanuel Blom. givet i sin indberetning om denne „Rordrengfamilie" af | 1802; et aktstykke, jeg ej har kunnet opdrive.

74. I Viborg tugthus hensad dog ved begyndelsen af 1824 Kristen252

reder levede to familier, af hvilke den ene var bosat i Tårs (Børlum herred), medens den anden, der bestod af en fader (som »skal have været gift med sin egen datter«), en datter og en person, der uden ægteskab havde med hende avlet 2de börn, »egenlig ikke havde noget fast tilholdssted, men førte et sandt Sigenerliv«. Ingen af familierne havde dog nogen sinde øvet nogen påfaldende uorden, ja endog sjælden tigget. Så vidt Boeck (1819), der (1835) tilföjer, at i lobet af de 21 år [til 1824], han havde været byfoged i Sæby og herredsfoged i Borlum-Jærslev, var under justitiens tiltale, »foruden Here enkelte som troldmænd omstrejfende personer, tvende bander af gennemstreijfende, hvoraf den ene havde forøvet indbrud og flere grove bedragerier som troldmænd«, den anden var greben »under flere lommetyverier på et marked«; som og bægge var rekrutterede med fra straffestederne løsslupne og af arrester udbrudte personer. I Vorgårds birkedistrikt bode en gammel natmand, Anders, med sin voksne datter. I Hvetbo herred var »for tiden intet sådant folk«; i Horns herred fandtes ingen bosatte nat-mandsf'amilier; ej heller i Skagens landdistrikt »bode eller opholdt sig nogen«; lige så lidt som de kendtes på Læssø. 1835 fås til dels bedre oplysninger om de gennemstrejfende landstrygere. Amtmanden (Gråh) mælder biot, at »omstrejfen af natmandsfolk eller sluttede familier ingenlunde er hyppig«. Ikke slet så gunstig lyder herredsfoged Langes meddelelse fra Hvetbo og Kær herreder. I disse fandtes ikke få omstrejfere, der var farlige for den offenlige sikkerhed; dog var det for det meste kun enkelte personer, og så vidt han kunde skönne, var det kun en eller to familier, der kunde betragtes som omstrejfende eller mulig henregnes til de såkaldte natmandsfolk, der nødig vilde have arbejde og ej heller let kunde få det, trods forordn, af 21de avgust 1829, på grund af beboernes ulyst til at tage dem i tjæneste. Den sædvanlige vej, omstrejferne tog, var gennem Han herred til Hvetbo herred og derfra længer nord på. Sådanne omstrejfere og natmandsfolk (til hvem løsladte forbrydere havde slået sig) »skulde efter sigende« oftere træffes i större flokke, endog en snes personer

Hejlersen Klim, 44 år gammel (på 3 år for tiggeri og løsgængeri) fra Klim sogn ved Tisted [i Vesterhan-herred].253

75 samlede. I Kær herred (Ålborg amt) traf man sjældnere omstrejfere og natmandsfolk; de kom sønder fra, og da gærne over Limfjorden »fra Gudumlunds kanal til Gåser«. I Dronninglund (Jærslev) herred omvankede et par, Fredrik og Juliane, med 5 börn; foruden andre, der udgav sig for Fredriks slægtninge. Hvor parret var forsörgelsesberettiget, vidstes ikke; men det havde mest tilhold i Idskov by, Vor sogn. Det var meget hengivet til drukkenskab, gav sig af med at feje skorstene, slagte heste, fiske og — tigge. For andre lovovertrædelser var det ej blevet beskyldt. Fra Borlum herred hedder det, at den derværende omstrejfning af natmandsfolk ej var af nogen betydenhed: i nogle egne var de höjst sjælden, næsten aldrig, bemærkede; i andre egne — især de sydlige — lod der sig vei en til to gange hvert år se et par familier af dette folkefærd, men som, efter at have overnattet et eller andet sted, igen vandrede videre. Fra Horns herred, at i de sidste to år kun en omstrejfende løsgænger-familie, bestående af 3 voksne og nogle börn, der var tiltalt og dömt.

I Århus amt (efter de grænser det lik 1824) bode 1803 en

76 natmandsfamilie i Hads herred. 1819 opgives fia samme herred husmand Peder Fredriksen i Ørting, der tjænte på Åkær. I en indberetning fia 183 5 hedder det, at man i denne egn, i modsætning til huidets vestlige, havde langt mindre grund til at klage over omstrejfende natmandsfolk end over demoraliserede købsted folk, dei hjæmsogte omegnen: for disse kunde et tvangsar-bejdshus måske behøves.

I Skanderborg amt (således som det genoprettedes 1824)

75. Endnu ved periodens slutning vankede, i følge privat meddelelse fra Åby præstegård (p& grænsen af Hvetbo herred), en sådan familie om i det mindste i Kær herred. Manden, Peder Hansen, som var skorstensfejer, havde kastet kæp til sin Karen, der bar deres bara i sit for til opkiltede skört. Når Peder Hansen stundum i fuldskab havde mishandlet Karen, var han pjaltet; ellers ordenlig i klæderne. Undertiden mentes bægge at göre en lille tvungen udflugt til Viborg. De kunde kæltring-sproget (ord som „primer", „skråler"), og var ansete for godmodige og uskadelige; medeus en anden omvandrende bande, der solgte musefælder m. m., var frygtet og mistænkt for tyvagtighed.

76. Amtmanden, Morgenstierne, bemærker, at den „dog snarere, efter herredsfogdens beskrivelse, hørte til dem, almuen betegner med navnet sosniddere". Men dette var netop en natmandsbestilling (Wiss ng 1803, Sponneck 1817; jf. Jørgensen s. 6 ned).254

levede på Frisenborg birk (Gærn herred) den ovenomtalte nat-mandsfamilie, der 1803 bestod af 9 personer; 1819 nævnes Hammel som dens bosted; börnene havde gået i skole, og allerede 1803 tjænte de 4 ældste hos bønder. Desuden fandtes 180 3 en familie på 6 personer i Hjælmslev herred. I samme sogn som faderen hode en af sönnerne, der var gift; ham havde almuen vist ringeagt på grund af hans fødsel; men da amtmanden ved kirkestævne havde ladet oplæse en »alvorlig formaning derimod«, gik det over. Nylig havde han udskrevet en anden sön til soldat »uden at nogen af almuen derimod indvendte noget«. Det er formodelig den samme familie, der 1819 anføres som boende i et hus ved Sotiendal i Yenge sogn, samme herred, og betegnes som ikke 77 omvankende. I Tyrsting herred var 1803 en natmandsenke, der flk understøttelse af sognet; medens det 1819 derfra hedder, at »i mangfoldige år« ingen natmandsfolk der har haft hjæm eller tilholdssted, og herredsfogden heller ikke havdé erfaret, at nogen af dem havde omstrejfet der i egnen. Samme år var Vor-Nim her- 78 reder dog ikke fri for undertiden at hjæmsoges af dem. 1835 betragtes natmandsfolkene som sjældne fremmede. I Tyrsting-Vrads herreder fandtes lå omstrejfere, ingen natmandsfolk. Her- 77 redsfoged Bernth i Vor-Nim herreder havde i sin embedstid [fra 1822] kun haft 4 under tiltale, og det på en gang og i en sag; de havde netop berort grænsen og der begået et tyveri. Hvor vei ingen natmandsfolk fandtes i Hjælmslev-Gærn herreder, kendte herredsfoged Blichfeldt dem ret godt; ti i hans første embedstid [fra 1820] viste de sig der temmelig ofte, blev anholdte og dömte; de kom fra vesten, men havde da i flere ir ikke vist sig. Altså et bestemt udsagn om natmandsvæsenets tilbagegang i denne egn.

Hvad angår Vejle amt, så har jeg allerede omtalt de to fa-

77. Venge glimrer i tugthuset (1825-31); ligesom det nierliggende Mesing (1822 30;; og Klovborg (1823-35) i

Vrads herred. (Om dette sidste herred, der indtil 1822 hørte til Eiugkøbing amt, bemærkes ellers udtrykkelig 1803, at deri ingen natniandsi'amilie fandtes).

78. I Østbirk, Vor herred, har der i øvrigt været et natmandshus, siden en natmandsfamilie derfra stadig (1825-35) har sendt repræsentanter til Viborg tugthus; snil. Goldschmidts hederejse s. 224.255

milier i Bjærg(e) by 1803 og lævningen deraf 1819. I et udflytterhus fra Hostrup, Gadbjærg sogn, Törrild herred, bode desuden 1803 natmand og glarmester Sören Andersen, der havde en natmandsdatter til kone. Samme familie betegnes 1819 som fæstehusfolk pä Gadbjærg mark: af de 4 börn borte de 3 sönner under forstærkningsbatailloneine. Kun datteren, der havde et uægte barn og var under tiltale for tyveri, havde ej fast ophold. 1835 betragtes natmandsfolkene af alle amtets retsbetjænte som eu oldsag, et lortidssagn, eller som et torbifarende sa;rsyn. With (i Bjærge og Hatting herreder) mener, at de overhovedet i Jylland »fra omvankende Sigenere ere blevne jordlose husmænd«. Christensen (Boller og Møgelkær birker) ytrer, at få år efter at den vel-görende forordn, af 31te januar 1794 var udkommen, aftog om-strejfningeu af de såkaldte natmandsfolk (hvorfra han antog, at de endnu værende omstrejfere nedstammede) i en sådan grad, at de ikke længer betragtedes som en byrde. Nu var omstrejferiet der i birkerne aldeles ubekendt. Oxenbull (i Jærlev og noget af Brusk samt i Andst og Slags herreder, de to sidste i Ribe amt) havde ikke erfaret, at natmaiidsfolkenes strejftog havde strakt sig til hans jurisdiktion; derimod kom der en del tiggere fra de omliggende købstæder, og enkelte vagabonder fra fremmede egne, mest fra det Slesvigske. Boeck (i Holmands, Elbo og noget af Brusk herreder) skriver, at hvor vei hedeegnene og de vestre samt nordvestlige egne især var deres tumleplads, gjorde de dog undertiden udvandringer til andre egne. Således havde »5 år siden« en bande af 8 personer i tvende dage opslaget bopæl i Trælleskov, ja endog en nat i lystanlæget der i byeu (Fredericia), hvorfra de undslap, uden at han havde kunnet komme til kundskab om hvorledes, til Fyn, og derfra tilbage til Bjærge herred.

Tvivlsomt er det derfor, om det er med rotte, St. Blicher 1839 regner de vestlige dele af Vejle amt til de egne, hvor de endnu den gang fandtes bosatte.

Fra Ribe amt er efterretningerne sparsomme. 1803 kunde ingen af de fire familier »ganske ernære sig selv«; ligesom börnene heller tiggede end gik i skole. I Horne sogn i Østerherred bode to familier på henholdsvis 6 og 4 personer (i den mindste

79. I tugthuset hensad veil midten af 1835 A hr ah am Johans en (28256

familie var »manden bortrejste). I Ovtrup sogn i Vesterher-red opholdt sig en familie på 9 personer (mand, kone, 6 börn og mandens 72årige moder). Endelig i Brøndum i Skads herred en familie på 9 personer. Da der efter Spounecks indberetning af 4de marts 1836 endnu den gang fandtes en natmandsfamilie i Ovtrup sogn, har jeg medregnet en sådan for 1819; men det kan næppe omtvivles, at der da fandtes flere i amtet. På den auden side er det sagtens misligt, endnu hen imod periodens slutning med Sten Blicher at stille Ribe amt i spidsen for de egne, hvor natmandsfolkene forekom som bosatte.

Ovenstående fortegnelse, hvis enkelte led udfylder og til dels retter hinanden, omfatter rigtignok nærmest de bosiddende natmandsfolk som sådanne, men yder dog også adskillige bidrag til de losgåendes statistik. Hvorved det må erindres, at en skarp grænse jo her ikke lader sig drage, og at ligesom de første stundum blev oversete eller ikke medtalte, således kunde de sidste, eller de egenlig nomadiserende, let komme til at tage sig talrigere ud, end de i virkeligheden var: samme familie kom til syne på mange, til dels vidt adskilte steder, og snart samlet, snart spredt. Ti så meget mindre kan man undre sig over de ikke altid samstemmende udtalelser om dette punkt.

Betragter vi nu forholdet under et, så viser det sig, at de vestlige egne, fremfor alt Ringkøbing amt og den vestre del af Viborg amt. var den egenlige beholder, hvorfra en ström-ning udgød sig over Ty, for, efter at have gennemløbet Han herrederne, i Vendsyssel at modes med den anden og stærkere, der havde banet sig vej gennem Ålborg amt. Men vistnok dannede

Ir gammel; inddömt på 1 år for løsgængeri) fra Horne sogn, Ribe amt. Han var altså født der, men holdt af at

vandre; jf. Goldschmidts hederejse s. 214 f.

80. Worsøe skriver 1813: „meget få ere eller kunne kaldes bosatte, der i det höjeste vil sige så meget, at de have en ussel hytte, de stundum kunne åbne for i mag og sværmende gammen at kunne tære deres rov, og tillige som samlingsplads for hele det øvrige slæng". Jf. bl. a. Fyns stifts adresse-avis 1815 (for ved s. 219), og endnu St. Blicher 1839: „en langt större del [end de bosatte] er endnu som altid nomader". Hvorimod Blichfeldt 1836 siger: „mange have omstrejfet i mange år uden tiltale; enhver af dem har dog et sted,han anser for sit hjæm" [for en del vei dog biot som sit endelige forsijrgelseshjæm].257

strömmen sig også a fl nb i andre retninger, og navnlig undlod de vidt om spredte natmandshuse ikke at gore deres sugekraft gældende; en egenskab, der endnu ved 1835 tillægges dem af forskellige. Disse »kuler« var med audre ord et slags midpunkter, både udgangs- og tilholdspunkter, for den hele omlobs-bevægelse.

Undertiden sked en enkelt lille bølge eller flere småbolger sig for en stakkpt stund ud over provinsens enemærker; selv efter at hovedlejet allerede var i færd med at udtørres. For øernes vedkommende ser det næsten ud, som om dette står i en vis forbindelse med borttageisen af en hoveddæmning for den indenlandske samfærdsel overhovedet. I del mindste er det påfaldende, at straks efter udkomsten af forordningen 7de avgust 184(5 (ophævelse af pasforpligtelsen for sørejsende mellem forskellige steder i konge-. riget eller mellem dette og hertugdømmerne) klages lydelig over, at »Taterne« (natmandsfolkene) havde begyndt (i efteråret 1840 11 og i 1847) at komme til syne igen på Fyn, og det i større mængde (flere familier). Allerede tidligere skete dette dog af og til. Nys har vi set eksempel på en sådan udflugt til Fyn i 1830; og det er vist, at enkelte familier allerede inden 1846 gjorde sig en tur til Sæland.

Af større betydning var forbindelsen med Sønderjylland; ti det er en selvfølge, at Kongeåen eller toldlinien ikke kunde 2 bryde eller stoppe bølgegangen. Et livligt frem- og tilbageslag

81. Rohmann i Fyns avis 1847 nr 51. En familie var kommen over i fra Frederits, en anden ved Assens. De var dog forsynede med pas på

deres håndværk (som skærslibere), formodelig udstedt i henhold til lor-ordn. 1828 (§ 17?), som ej var forandret ved forordn. | 1846. Det , ses, at Fynboerne havde let ved at tale med dem; men for den sags skyld kunde de da gærne være fra Sønderjylland. Efter beskrivelsen („brunladen ansigtsfarve, gnistrende öjne, kulsorte glinsende hår") var de af Sigeneræt; jf. § 6 i anm. 96.

82. At den store jagt. som antydet i Fyns avis anf. st., skulde have fremkaldt en udvandring til Slesvig og Holsten og „måske videre frem" er en uhjæmlet påstand, og alt andet end rimeligt, for så vidt derved skulde tænkes på en varig forsvinden af nörrejyske natmandsfolk. — Af tvivlsom betydning for deres vandringer er den ved plakat j og patent V 1842 indtrådte lettelse af samlærdslen mellem hertugdømmernes og Nørrejyllands beboere (ophævelse af pasforpligtelsen for indbyrdes land-rejsende ; med bevarelse af legitimation på anden måde). Se Ny kollegialtidende 1842 s. 208 ff. og 730.

16258

fandt her i øvrigt sted. Vi har set, at Nörrejyden Johannes Akselsen gjorde en afstikker til Flensborg; omvendt var Dorphs »professor« (sprogmester i »rotvælsk«) født »et sted i Sønderjylland«. Han landede for en tid i Viborg tugthus, hvor der efter Undalls (ufuldstændige) liste desuden (1822-31) hensad 5 natmandspersoner fra Tønder amt, foruden 2 (i 1831), der siges at være fra Flensborg og Rendsborg. •

Heller ikke Ejderen var' nogen uoverstigelig bom for voro letfodede natmandsfolk. Holstein (1819) havde haft adskillige jyske vagabonder under forhør, som »ethvert fakultet vilde have tilkendt karakter laudabilis for deres geografiske kundskaber om hertug-dömmene«. Det hele store Tyskland lå med det samme åbent for de mest vandrelystne; den nysnævnte »professor« blev ikke engang stående derved.

Men, som sagt, Nørrejyllands dårligste, og da især de vestlige, egne var og blev natmandsfolkenes egenlige hjæm, eller i al fald deres hovedtilholdssted. Vilde man spörge, hvad grunden til denne forkærlighed vei kunde

være, så lå den sikkert ikke i nogen naturpoetisk forelskelse i lyngheden og dens skönhed, (vi har set dem også tage til takke med skovegne). Granden var den simple prosaiske, at de befandt sig bedst i de mindst befolkede egne, fordi de der lettest kunde tjæno eller, efter omstændighederne, tiltrue sig noget hos de omspredte beboere, og var længst fra politiøvrighedens öjne. Dette var for dem at forene det nyttige med det behagelige. Spiren til denne ulige fordeling går da også langt tilbage i tiden.

Efter dette oversyn over den jyske natmandsstand, dens talforhold og udbredning, er der endnu et spörgsmål, jeg må berøre, inden jeg tager fat på hvad jeg vilde kalde den enkelte families lev-

83. Dorph 1837 s. 1-2. Jf. den3die meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. s. 110 sp. 2.

84. Jf. f. e. K. G. Rosenftrn i lians erklæring af T', 1835 og i Viborg stændertidende 1836 2, 1015. — Oven for s. 93 og 146.259

nedabeskrivelse. Dannede natraandsklassen virkelig et for sig organiseret samfund? er det mer end et mundsvejr, når man idelig omtaler den som »en ståt i staten«? At de, der som følge af fremmede fordomme og egne fejl finder sig udstødte af »det honnette selskab«, så vidt ydre forhold tillader det, knytter og klynger sig sammen, tor efter den i menneskesjælen nedlagte selskabs- og samfundsdrift næsten siges at være en naturnødvendighed. Men 5 dette gjaldt netop om de forskellige lag, hvoraf natmandsfolket var en sammenskylling. Som minder om en særlig organisation eller vedtægtsret ordning står da, foruden det lavede fællessprog, 3 do særegne ægteskabsskikke og enkelte spor af en summarisk rettergang. Ligesom imidlertid et sådant særsamfund vistnok væsenlig måtte have familievælden eller, om jeg så torde sige, husfaderligheden til grundlag, således finder jeg i mine kilder fra den foreliggende periode — den eneste, hvorfra haves nogenlunde fyldige efterretninger om natmands folkenes tilværelsesmåde — ingen 7 som helst antydning af en »konge« eller fælleshøvding. Og i det hole or det naturligt, at forfatningens forstyrrelse måtte skride frem med selve folkets tiltagende opløsning. Medens det endnu 1815 3 siges om natmandsfolkene, at »de -stå i nöje forbindelse med hverandre«, hedder det 1836: »et formeligt almindeligt sammenhæng eller samfund synes ikke at bestå imellem dem. Så længe en trop vandrer samlet, bruge de efter sigende fælles alt hvad de erhverve,

85. V. A. Worsøe, efter hvem „de såkaldede natmænd" rimeligvis er „en lævning nationaliseret af de forrige Tatere", ytrer fremdeles: „i det mindste synes de at have antaget deres sæder, levemåde, kunstgreb og for så vidt de ere sig selv indbyrdes en lov, en slags lovform, overenstcmmende med deres forfatning". — Da jeg antager en mere blandet oprindelse, er det en selvfølge jeg ikke uden videre forer et hvert særegent træk tilbage til „Taterne".

86. Dorphs professor blev efter forlydende dræbt af „kæltringerne", fordi han havde forrådt deres sprog. 1838 skal to „førere" have tve-kæmpet på liv og død, uden at nogen af følget havde ret til at lægge sig imellem: Dansk folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 1.

87. Jt. om Sigenerne i næste § mod slutn.

88. Fyns stifts adresse-avis d. å. nr 100. — Som en af årsagerne til, at ingen tör tage en natmandsperson i tjæneste, anfører Rosenörn (V 1811) „den forbindelse, som disse såkaldte natmændsfolk almindeligen vedligeholde mellem sig".

16*260

men uden at den ene har noget over den anden at sige, si at den stærkeres ret eller næveretten afgör de uenigheder, der opstå imellem dem, ligesom de adskille sig og samles aldeles tilfældigen«. 8 Om en sammenstimling til et enkelt punkt i halvhundredvis, som den, vi har set henfort til tiden for 1794, høres nu intet; og under oinflakningen synes hele perioden igennem og navnlig hen imod dens slutning kun undtagelsesvis mer end en enkelt familie at have holdt sig sammen. 1822 beskrives endnu »et selskab af 16 kæltringer« (foruden en efterflok af 7 personer), der bestod af flere familier og i fællesskab besøgte en landsby. Men når Jansen 1835 9 taler om »store flokke på 10 til 20 personer« og Ahlefeldt Lavr-vig om at »ofte slutte Gere familier sig til hinanden« (på omvandringer.), så hedder det i den jyske stænderforsamlings udvalgsbetænkning: »nu skal det

være meget sjældent, at de gå i store troppe, men derimod holde kun de sig i almindelighed samlede, der høre til en familie«.

I det jeg altså går over til at give et omrids af en sådan vandrende natmandsfamilies levnedshistorie, føier jeg til fulde det mislige i et sligt forseg, der i visse måder er ikke mindre dumdristigt end tanken om at skrive en Iliade efter Homer. Et fælles-mærke for sådanne digterskildringer, som de vor bogverden ejer af natmandslivet, er det imidlertid, at man ingen sinde ret ved, hvor historien hører op og hvor digtningen begynder. Denne uopløselige sammenslyngning af den prosaiske- virkelighed og det poetiske ideal er endogså, om jeg ikke fejler, en betingelse for og en prøvesten på deslige fortællingers mesterskab. Min opgave er naturligvis en anden: at give det faktiske så ublandet som muligt, endog med fare for, at dette i sin nøgenhed vil tage sig lidet glansfuldt ud. For så vidt kan jeg snarere til sammenligning (på enkelte punkter

89. Viborg stændertideiide 1836 2, 992 (i udvalgsbetænkningen).

90. Viborger samler 1822 nr 98 (hos Dorph s. 13 f.). Adskillige hjælper sig med rundmundede udtryk som „talrige skarer" (Rosenörn 1811), „karavaner" (forfatt, i Fyns st. adr.-avis 1815), „hele flokke" (Moltke 1819) eller „hele horder" (Undall 1823); hvorved lige så godt kan tænkes på særskilte familier som på flere lorbundne. Herredsf. Langes s. 252 f. gengivne ytring fra 1835 fremtræder ikke alene som usikker, men vedrører ikke natmandsfolk alene.261

endog til udfyldning) henvise til det vakre lille billede, Bros-I b o 11 engang har udkastet, og som bærer alle kendetegn af at være en ren objektiv fremstilling, der desuden har det fortrin at være bygget på umiddelbar iagttagelse, medens jeg har måttet holde mig til mine, for det meste håndskrevne kilder. Kor resten er det en selvfolge, at jeg har lagt mest vægt på dem iblandt disse, der ikke må betragtes som afledte. Også har jeg, af hensyn til mulig efterhånden indtrådte forandringer, så vidt görligt var, sögt at tilvejebringe i det mindste et bevissted eller støttepunkt for de enkelte sætninger fra periodens förste afsnit (inden 1820), og et fra dens seuere tidslob.

Lad os da folge en sådan gudsforladt og menneskeforhadt »kæltring« på hans trange og bugtede vej fra vuggen og til graven (oin jeg ellers tör bruge detto udtryk). I virkeligheden begyndte dog natmandsbaroets genvordigheder og kamp med verden, endnu inden det havde set dagens lys. Når ikke et natmandshus var i nærheden, kom barnet i bedste tilfælde til verden i en lade eller et udhus; i værste tilfælde satte man moderen, når fodsien stundede til, på en vogn og korte hende fra sted til andet, indtil hun måske på vognen under åben himmel fuldbyrdede fødslen. Så

91. Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 8. 110-12; er i det foregående oftere anført som „tredie meddeler". — Markes må naturligvis Dorphs livlige skildring (1837 s. 1-22), hvis enkelte træk nærmest er hentede fra

i Viborg tugthus. Noget egenlig nyt er man ikke berettiget til at vænte sig i folkelige fremstillinger som den korte hos Meinert (Naturen og menneskelivet 1, 108-10) eller den fyldigere i Krslevs I'anske stat s. 209-17. Dden selvstændig betydning er også afsnittet i liergsoes statistik 1, 159-64. Nogle meddelelser i Saml.nger til jysk historie og topograti har

I jeg, som udkomne under og efter denne afhandlings udarbejdelse, ikke lier villet benytte.

92. Udvalgsbetænkningen i Viborg stæudertid. 2, 996 (jf. Dorph s. 10 f.). Udvalget, der med rette stempler denne, som det synes ikke ganske sjældne, fremgangsmåde som „i hftj grad uværdig", tilfojer, at „dette barbari" også øves mod andre fattige, men dog vei hyppigst mod natmandskvinderne. Grunden til den umenneskelige adfærd var, som man "kan vide, sognenes frygt for, at den forvæutede spæde i sin tid skulde falde fødestedetB fattigvæseu til byrde; se for ved anm: 27, sml. anm. 62. Transporten betaltes måske oven i kobet af amtets fattigkasse (fattig-

| reglem. § 49 og 73 sml. plak. {} 1810 § 9).262

snart det pl nogen måde lod sig gore, var familien atter på farten, den nyfødte tronende i en »liden kurv«

(Krarup) eller i en »sæk« 9i (Ahlef. Lavrvig) på moderens ryg. »Ikke sjælden ses på veje og i byer hele familier af 10 til 12 personer, gamle og unge,, omdrivende, belæssede på rvg og skuldre med diende spæde, og desuden 9 ledende börn ved hånden«. Ti »yngelsomme« var disse folk. En 9 del af börnene døde rigtignok, siger Krarup 1813, i deres spæde ungdom, hvad der ikke var at undres over; men en del levede dog, takket være den tidlige hærdelse og forældrenes opofrende kærlighed; ti disse elskede lidenskabelig deres afkom, hvilket naturligvis ikke hindrede dem i med strænghed at hævde den faderlige myndighed. 96

Hvorledes fristede nu en sådan familie tilværelsen? Boeck skriver: »sikkerligen gives der flere iblandt natmændsfolkene, der stamme fra Taterne oer der som deres forfædre ej have nogen fast bopæl, udholde selv i strænge vintere at leve i skove eller i hytter nedgravede i jorden under en pjalt af telt, og med forundring har jeg flere gange på mine rejser set hele familier endog med spæde börn selv i ublideste vejrligt og årstid fiske i bække og åer og på ommældte måde berede deres natteleje under åben himmel« 9 Og om medlemmerne af den för omtalte i Børlum-Jærslev herreder omstrejfende familie siger han (1819): »oftest, trodsende alle årstider, sove de under åben himmel«; en af personerne »kan end

95. Se også Brosbøll anf. st. s. 111 sp. 2 øverst. — Det er formodelig denne kurv, der menes, uår det i Moths ordbog (garni. kngl. saml. nr 7741) hedder som et slags ordsprog: „kæltringer kendes på 3 ting, en hund, en gris og en kurv; hvilke de har med sig, hvor de fremkommer". Sml. Fyns avis 1847 nr 51.

94. V. A. Worsøe 1813, og Bülow i Viborger samler 1828 nr 50.

95. Deres frugtbarhed fremhæves, foruden af Worsøe, bl. a. af forf. i Fyns st. adr.-avis 1815 nr 100.

96. „Börnene, dem de, lig de vilde, ofte elske höjt" Worsøe, (end de tamme da?). — Viborger samler 1822 nr 98 (hos Dorph s. 13).

97. I erklæring af T'T 1835; men hans skildring gælder forholdet, som han kendte det en snes år tilbage i tiden (fra Vendsyssel). — I en indberetning af 1794 fra Randers magistrat opføres blandt natmændenes bestillinger den at „tiske med angle og krog"; og fiskeri hørte til den nyeste tid til deres kæreste sysler; jf. for ved under Langå og Idskov. — Efter Brosbøll anf. st, s. 111 var de også dyre- og fuglefængere.263

ikke fordöje varmt mad«. For resten fortsattes omvandringen dag ud og dag ind; i reglen synes det kun at have været i den kære juletid, at de slog sig til ro i dere dögn på et og samme sted; men de var sig dog også ellers om nattely hos en eller anden :>8 samfølende, medlidende eller frygtsom, måske endog vindesyg sjæl.

Kærkomnest i så henseende var naturligvis natmandshusene, der !>9 af almuen titledes »rakkerkuler«, hvorover jeg nys har givet en liste; ti her fandt krage sin mage. Men de tog dog også til takke med andre, helst enlig liggende, huse eller gårde, hvor de var mindst udsatte for at blive afviste. Og Undall bemærker, at udflytningen var kommen dem belejlig, da den havde åbnet dem flere tilholdssteder hos slettænkende udflyttere.

Tiggeri var en væsenlig næringskilde for natmandsfolket, og også i denne henseende fandt de mest behag i afsides liggende ; boliger, hvor de ikke betænkte sig på, i fornødent tilfælde, ved trusler om ildspåsættelse o. desl. at tiltvinge sig hvad de onskede. I selve landsbyerne var de bedst farne »når de traf konen alene hjæmme: da skete det undertiden, at de tiltruede sig store almisser« (Krarup); det var derfor også især »i høsten og i slæten«,når mandfolkene var i marken, at de foruroligede bondens hustru og i borh (Wissing 1803). Ved sådant trygleri afnødte de beboerne så meget, at det hele året igennem på mangt et sted vejede op imod det ordenlige fattigbidrag (Ahlef. Lavrv.). Medens man i øvrigt i adskillige egne sogte at bolde sig dem fra halsen ved hjælp af

98. I forhørsakterne 1819 opregnes, til dels endog for et temmelig langt tidsrum, de som oftest nat for uat skiftende tilholdssteder for de indstævnede personer og lamilier. blandt værterne fandtes også gårdmænd. Kn sådan blev indkaldt og påstod, at han intet tog for logis'et; men vei stundum lidt for kosten, hvilken omløberne dog sædvanlig selv medbragte. I)en gamle Kirsten, der bandt uldtrøjer, stümpebånd, ærmer o. desl., synes undertiden på denne måde at have fornöjet konen i huset. — Om opholdet i julen ses omløberne af samme forhør endog længere tid i forvejen at have truffet attale.

99. 1 ltind er der „et natmandshus eller såkaldet rakkerkule" Krarup 1817. Den tøjlesløse fordærvelse, hvori natmændsfolkene leve, udbreder sig også videre „fra de huse, hvori enkelte af dem i et eller andet sogn tage fast bopæl, fra de såkaldte „rakkerkvier" et medlem i Viborg stænderforsamling 1836 (tidende 1, 582). Jf. Dorph s. 14; Trap 2, 807.264

stodderfogder, havde de praktiske Jyder i nogle byer udtænkt en fremgangsmåde, hvorved byrden i det mindste fordeltes ligelig, og som slet ikke var efter omløbernes hoved. Beboerne havde nemlig oprettet en vedtægt om at holde omgang mellem sig med deres almisse, således at kun den mand, der stod for tur og som kendeliggjordes ved et uden for gården udhængt bræt, og ingen anden, li gav noget til de tryglende. 1 købstæderne vovede vore æven- 1 tyrere sig sjælden ind uden i al fald på markedsdagene, da de »forstak sig blandt mængden og ransagede lommerne«. l'

Man vilde dog göre natmandsfolkene höjlig uret, om man tænkte sig dem som biot »tærende vandbier i staten«. Tiggeriet, hvis bestridelse de klogelig lod være kvindernes særfag, var ikke 1 deres eneste borgerlige bedrift. Jeg har allerede for ved s. 219 nævnt de vigtigste håndværker og bestillinger, hvormed de for j øvrigt gav sig af. De optrådte desuden som svinesnidere (anm. II 76); skærslibere; kludesamlere (Undall); plattenslagere (Worsøe); , klinkere; solde- og hægtemagere; nålemagere (Bülow), ja stundum l1 som urmagere (Boeck). Men ligesom de ikke var ene om alle disse håndteringer, således tager man fejl, hvis man tror, der fandt nogen gennemgående adskillelse sted mellem de forskellige over-

100. Skikken, der beskrives af Ahlefeldt Lavrvig som ham „på in-direkt måde" bekendt, er sikkert en lævning fra de gamle byskråers (videbøgers) tid; sml. f. e. Bjærgegrav bylov § 40 (Histor. tidsskr. 4, 539).

101. V. A. Worsøe; sml. Boeck oven for s. 252, og jf. Rohmann s. 146. Mere enestående er en tildragelse som den af Undall (1823) anførte: for nogle år siden gik en stærk og velvoxen karl om i Viborg by, mest hvor manden var borte. Fik han ikke noget, truede han, ti „sulte i hjæl kunde han ikke, og de kendte vei den røde hane". Men på købsted-markeder indfandt natmandsfolkene sig, efter sigende, langt ned i tiden.

102. Dette træk fremhæves oftere. Den i forhøret 1819 nævnte Kristoffer Jænsen overlod til moderen at tigge; selv gjorde han det kun sjælden: når han intet havde fortjænt ved sine nævenyttigheder, og da gjaldt det i det höjeste „en sætte mælk" eller „et smørrebrød", der fortæredes på stedet.

103. Om „kalverakkere" i Vendsyssel, hvor deres tilværelse endnu 1803 antydes af herredsf. Wissing, se ov. for § 3 anm. 97.

104. Sml. Dorph s. 12 (Sundt s. 7).265

og underafdelinger af nyttige håndfærdigheder. Piere forretninger var ofte samlede på en hand. Hertil er sigtet for ved s. 223,)0.r> og dette er meningen af Sponnecks ytring: »natmændsfolkene drive ikke nogen enkelt profession, men forrette derimod, hver for sig, glarmester-, kedelflikker-, blikkenslager- o. desl. arbejder«. En egenskab havde disse småsysler desuden til fælles: de dreves gærne uden bevilling, og vakte for så vidt skrupler hos lovens hævdere (se Ahlefeldt Lavrvig s. 184); anordningen om hånd-værksdrift på landet var ikke til for natmandstolkene.

I hvad omfang forretningerne dreves, og med hvad udbytte, derom lyder udsagnene temmelig forskellig. At det gik tilbage med natmændene som sådanne, var en uundgålig følge af, at det gik frem med almuens oplysning og med videnskaben (dyrlægekunsten, se under Bjærge by 1803). 10 år efter periodens begyndelse var den jyske bonde ikke bange for selv at flå sine heste, når natmanden ikke tilfældig var i nærheden; 10år för dens slutning var det kun i yderst få egne, man overlod natmanden nogen af de .06 för for vanærende ansete forretninger. Men der siges også, at de som »fuskede på glarmester- og plattenslagerhåndværket«, mest kun gjorde det for at have et påskud til at tigge eller finde en

107 lejlighed til at stjæle. Og der anføres forskellige grunde til, at det ikko godt kunde være anderledes. Snart hedder det, at hine idrætter har »nedlagt sig selv formedelst materialiernes dyrhed i de sidste tider« (1813), snart, at medens der af blikkenslagere o. desl. i ældre tider gaves næsten ingen i de mindre købstæder, fandtes

108 de nu (1836) selv i de mindste. På den anden side forsikres det ikke alene, at »mange steder i Vesterjylland bestredes skor-stensfejningen udelukkende af dette slags mennesker« (1817); men også (1835 og 36), at de var i faktisk besiddelse af glarmesterprofessionen på landet, hvor hele distrikter f. e. i Viborg amt indtil videre vilde komme i forlegenhed, hvis man for-

105. Viborg stændertid. (1856) 2, 1017.

106. Fyns stilts adresse-avis 1815 nr 100 (hunde og katte lod man endnu natmanden besörge). Viborg stændertid. 2, 098.

107. Worsoe 1813, Undall 1823, Dorph s. 12 ned., St. Blicher Viborg amt s. 21.

108. WorBøe; Viborg stændert. sidstan!', st.266

drev »natmændene«, så meget mere som disse netop befattede sig med de hos bender og i landsbykirker almindelige »blyvinduer« (i bly indfattede vinduer). 109

Store mestere i deres mange hånde fri kunster var natmands-og glarmesterfolkene nu til visse ikke. »Kæltringværk« var efter Moth et navn på ilde gjort arbejde. Pastor Hjorth i Skarrild (Hammerum herred) enskede dem, i sin betænkning over Krarups forslag, så meget heller lykke på rejsen til vore indiske nybygder, som han havde erfaret, at de, der gav sig ud for at kunne feje skorstene, »ej alene var uforskammede i deres betaling, men gjorde det yderst slet«. Og Boeck i Børlum-Jærslev herreder havde næsten gjort sig det til en livsopgave at få dem udryddede som skorstensfejere, »da de almindelige natmænd sædvanligen manglede de nødvendige fejeredskaber, og derfor alene affejede den løse sod«. 1808 fik han en »ordeuligen oplært skorstensfejer« overtalt til at nedsætte sig i Sæby, og han lik ham sideu antaget så vei i Hjör-ring og Fredrikshavn som på landet — hvor man dog snart faldt fra — på en del herregårde og i nogle præstegårde. Ti oplærelsen 1 IC var ganske vist vore frikunstneres svage side. De tilegnede småfærdigheder måtte enten betragtes som den enkeltes fædrenearv eller var frugten af indbyrdes undervisning. Som et kraftigt middel til at hæmme natmandsvæsenet anså derfor Peter Worsøe det, at forældrene, i stedet for at lære börnene deres håndtering, skulde så snart som muligt lade dem komme i tjæneste hos bonder og 111 jordbrugere. Kristoffer Jænsen havde i nogle få dage af sin ældre broder, medens de fulgtes ad, lært glarmesteriet og blikkenslager-iet, og han bragte det dog til at »lodde kedler, gore tragte, potte-og pæglemål, lyseformer, sier, lamper og fyrtønder af blik, lygter 112!

109. Amtsprovst Tilemann; Ahlefeldt Lavrvig. Ansøgninger til den sidste om bevilling på professionen lød stundum på Viborg og Ringkøbing amter.

110. Da den antagne skorstensfejer krævede befordring fra sted til andet, og desuden ikke vilde rense småhuse, hvilket hans forgængere, natmandsfolkene, havde påtaget sig, trådte disse snart igen ind i „deres såkaldte gamle rettighed".

111. Jf. for ved under Randers amt og sml. oven for s. 202. De; gamle skulde vei have tilladelse til at gore bliktöj og glarmesterarbejde men de måtte ej løbe om og falbyde det.

112. Forhørsakterne 1819; jf. St. Blicher aysanf. sted.267

og vinduer af glas«. Hvor simple deres arbejdsredskaber var, og hvor tarveligt deres forråd af materiale, derom får man troen i hænderne ved med forhorsdommeren at kaste et blik ind i de to »glaskister« d. e. glarmesterkasser, der undersøgtes i decbr 1819, og som ved deres indhold levende minder om Mads Madsens læd-dike i Wessels Kærlighed uden strömper. I Kristoffer Jænsens forefandtes »en lille glarmesterhammer, en tælgekniv, en syl, en liden spærhage, et stykke tyndt messing og en stumpe engelsk tin«; i Hans Kristian Nielsens »en kniv, en syl, en hammer, en 13 hugtang, en fil, en cirkel, en lodbolt og nogle små stumper glas«. Og det tilföjes udtrykkelig, at foruden deres gangklæder, hvilket udtryk må tages bogstavelig om de klæder, de gik og stod i, ejede for resten ingen af de afhorte det allermindste.

Formen af deres klædedragt synes intet afstikkende at have haft ved sig: den er »som bondernes i almindelighed, biot mere simpel og pjaltet«, siger Brosbøll; medens Krarup henkaster, at deres klæder i almindelighed var »ret

gode«. I bedste tilfælde var det sikkerlig »aussen blank, binnen krank«. Om dem, der ved den store jagt opfangedes i Viborg amt, skriver Ahlefeldt Lavrvig, at i særdeleshed de 35 individer, som indbragtes til Skive, be-fandtes i en ynkelig tilstand: »ældre og yngre, kvinder og börn i höjeste grad befængte med urenlighed, utöj [og] udslæt, således at de, efter at deres klædningsstykker havde passeret bagerovnen, måtte soigneres af distriktskirurgen. Ved hjæmsendelsen vilde der blive spörgsmål om at skaffe dem linned, eller om de skulde afsendes uden skjorter, da de ikke kunde medtage det under arresten benyttede inventarielinned«. Vi skal snart se, at det offenlige ingen ringe del tog i omløbernes beklædnings-udstyr. I den viborgske 114 stænderforsamlings udvalgsbetænkning hedder det i øvrigt, at »glar-

113. Kr. Jæn8en havde dog haft en bedre glaskiste, siden han i bytte med den dahavende af „omvankende glarmester Niels Jænsen fra Ry[d]e sogn" havde fået „en syl, noget gammelt bly og en hugtang" samt eftergivelse af en gæld på 3 mk. Tinnet havde han tilbyttet sig af glarmester Jørgen Pedersen Grönning for 2 metalknapper! — Sml. Johannes Koks sønderjyske ordsprog nr 727 og 755.

114. Om glarmester og blikkenslager Jæns Kristian Jænsen(Glerup) hedder det i forhøret 1819, at han „i reglen var godt klædt".268

mesterfolkene klædte sig bedre end de egenlige natmændsfolk«, hvad der uden tvivl hænger sammen med de sidstes smudsige sysler og dårlige fortjæneste.

Heller ikke natmaudsklassens åndelige udstyr eller kundskabs-forråd var synderlig righoldigt. Og dog gives der dem, bl. a. af Undall. det skudsmål, at de som oftest af naturen var vei udrustede, ikke mindre i sjælelig end i legemlig henseende. Om en vis begavelse vidner det allerede, at adskillige af dem skal have optrådt som »spillemænd« eller »musici«. I en enkelt retning hævdede de endogså en ikke ubetydelig overlegenhed over almuen; hvad der sagtens lige så meget vidner om dennes vankundighed, der forst efterhånden veg for skolens og tidsåndens forenede indflydelse, som om det æggende og oplivende, der ligger, eller kan ligge, i det fri omvandrende liv, i modsætning til det dvaske og stedbundne. Ikke få af vore omløbere, mænd og kvinder (jf. under Tisted by), gav gæsteroller som kvaksalvere, som »almægtige hjælpere for menneskets og dyrets legemlige brost«, der sneg sig ind hos godtfolk som »manere, spåmænd og troldmænd«. Således Boeck, efter hvem de på denne måde tilvendte sig »ikke ubetydelige summer«, men »selv grebne kunde være sikre på ikke at blive endog efter øvrighedens opfordring derfor af den fornærmede angivne ; ti slåp de ud igen, hvo kuude da sikre ham og hans krea-ture for at blive forgjorte og forheksede?« I denne deres egenskab af overnaturlighedens repræsentanter var det nok også nærnæst, at de »tåltes i omgang ved bondens legestuer«. Ifølge den Hf tit nævnte udvalgsbetænkning var det som oftest glarmesterfolkene, der gjorde sig skyldige i »bedrageri med spådoms-kunster, heksekurer o. desl.« 116

At denne medfødte eller ad ren naturlig vej udviklede klogt således kom på afveje, kan så meget mindre undre os, som den aldeles ikke var ledet eller blev • avet ved nogen höjere tugt.

115. V. A. Worsøe, der ytrer stor harme over det „kogleri" og de „underkure", hvormed de bedrog almuen. Også Ahlef. I.avrvig nævner i forbigående kvaksalveri og „bedragelige kunster" som forseelser, eier øvedes af omstrejfere.

116. Viborg stændertid. (1836) 2, 991. — Jf. om Sigenerne i næste § mod slutn.269

Hvorledes var nemlig de løsgående natmandsfolks forhold til kirke ti7 og skole? De pålideligste vidnesbyrd samstemme i, at forældrene så godt som altid gjorde deres yderste flid for at få börnene døbte; hvad enten det nu var, fordi de, som Dorph giver det udseende af, anså det for en samvittighedspligt; eller det, som Ahlefeldt Lavrvig formoder, var følge af en eller anden overtro; eller det, :18 som St. Blicher påstår, skete af hensyn til faddergaverne. Snarest skulde jeg dog mene, at hoved-drivefjedren har været en dobbelt klogskabs-beregning: dels ønskede man ikke blandt almuen at gå • for rene hedninge, dels vilde man, ved indførelsen i kirkebogen, 19 sikre den nyfødte et sidste tilflugtssted.

Men med dåben var omtrent alt gjort; på nogen undervisning i kristendoms-kundskab eller opdragelse til »gode

og retskafne mennesker og nyttige borgere« var der ikke at tænke, så længe både forældre og börn drog rastløse om fra sted til sted. En sjælden gang hændte det sig, at en ældre var i stand til at give de yngre en smule vejledning i boglig syssel. En tolvårs dreng kom til Krarup og bad om en katekismus til sin moder. Hun for-

117. Mod don forsikring, en forhenværende embedsmand i Jylland havde givet Hempel (Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 89), at mange al natmændsfolkenes börn aldrig var kristnede; og mod Tøttiups udsagn (s. 6) „deres börn døbes ikke, mindre konfirmeres", kan stilles de bestemte påstande i Fyns stifts adr.-avis 1815 nr 100: sædvanlig døbes börnene, hvor moderen har haft sit korte barselleje, og af Undall 1823: börnene døbes, hvor de tilfældigvis fødes. 11. Kr. Nielsen, der i slutningen af forrige hundredår var født i sognefoged Kristen Ørgårds hus i Skinnerup (se for ved s. 222), var døbt i Skinnerup kirke og forlod byen, så snart moderen var i stand til at fortsætte vandringen (forliørsakten 1819). — Undtagelser kan have fundet sted; men endog det under Hjörring amt 1803 anførte tilfælde fremtræder som usikkert.

118. Viborg amt s. 21, mod det flotte tillæg: at da sportlerne nu var bortfaldne, blev dåben sja'ldnere og sjældnere (det var uden tvivl selve de omløbende natmandsfolks tal, der tog al), lian sigter vei i øvrigt til den skik at „ofre på barnet", der i mange menigheder holdt sig til langt ind i vort hundredår, skönt den må betragtes som strøngt forbudt ved forordn, 'j5 1683 III § 5 (J. Møllers båndbog for præster 2den udg. s. 56 anm.). — Til sammenligning mærkes, at Sigenerne beskyldes for af samme grund at lade deres börn døbe endog flere gange: Grellmann s. 121 og 144, Liehich s. 35.

119. Sml. Sundt s. 111 og hans Fjærde årsberetning s. 53 f.270

talte, at i sin ungdom havde hun gået omkring i Ty, hvor en gammel brav skolemester havde undervist hende, medens andre i sognet gav hende kosten; derfor var hun bleven konfirmeret og kunde nu læse med sin sön. Den gamle lærers udsæd var falden i god jord og bar frugt for himlen. Smukt er det også at se, hvorledes den bedre natur undertiden bryder igennem den slette optugtelse og sprænger alle bånd for at nå frem til lys og fred. En lßårig pige af natmandsfolket henvendte sig i sommeren 1835 til Lynge og bad ham om at blive arresteret, fordi hun da væntede at blive hjæmsendt til sit forsörgelsessted og blive undervist og-konfirmeret, for så at kunne få fast tjæneste »ligesom andre skikkelige folk«; hun var ked af den evige omstrejfen og havde derfor forladt sine omflakkende forældre. Lynge flk fattigvæsenet i Nibe til indtil videre at tage sig af hende og holde hende i skole, hvor hun opførte sig godt.

Undtagelsen styrker imidlertid reglen: den ædle læse- og skrivekunst — disse den moderne dannelses umistelige kendetegn og løftestænger — dyrkedes ikke, og kunde ikke dyrkes, af omløberne som sådanne. I det første af forhørene decbr 1819 udfrittedes de afhørte natmandsfolk om, hvem af deres, dem bekendte, jævninge der kunde læse og skrive. De vidste ingen uden Johannes Akselsen, der også i denne henseende synes at have stået på et fremmeligt stade, den gamle Niels Rosenlund (N. Fimmer eller N. Fynbo, jf. oven for s. 147) og Anders Rönbjærg, bægge vandrende glarmestere. »Læse kunne de sjælden« skriver 120 Undall 1823.

Uden skolegang og boglæsning ingen konfirmation; og intet udsiges enstemmigere, eller er vissere, end at de fra ungdommen af omvandrende natmands- og glarmesterfolk i reglen forblev ukonfirmerede, i al fald indtil de, ofte i en fremrykket alder, 121

120. Af selve de afhørte kunde Kristoffer Jænsen „næppe læse prent", hans søster Mette Katrine kunde „ikke synderlig" læse, og H. Kr. Nielsen kunde hverken læse eller skrive.

121. Krarup siger (1817): „enkelte af de voksne ere af barmhjærtige præster konfirmerede uden kundskaber [sml. ned. for i anm. 129], men en hel del af dem ere aldrig konfirmerede". Af de 4 voksne personer, der forhørtes 1819, var kun den gamle kone konfirmeret. At glarmesterfolkene endnu sjældnere end de egenlige natmandsfolk „lod deres börn271

faldt i øvrighedens hænder. Denne ene afvigelse fra det normale førte fiere med sig. Ti når staten end videre tillod sig at forordne »uden konfirmation intet ægteskab«, stillede den sig derved i et misligt, i sine konsekvenser uhyggeligt, forhold til natmands-folket, der netop stod på det rå, rent naturlige, standpunkt: »så 22 hastig de blev

voksne, løb de sammen og avlede börn«. Mange ukonfirmerede levede således i könsforbindelse med hinanden; efter V. A. Worsøe havde de endog som oftest »fra 16de år valgt sig en donna at vandre landet om med«. Men sådant var stik imod lovgivningen (jf. forordn, af 2den septbr 1745). At regeringen, når den ikke vilde træde alle billigheds- og menneskelighedshensyn under fødder, var nødsaget til at se gennem fingre med denne £3 overtrædelse, derpå har vi bestemte eksempler. Og det er ikke uden en vis pinlig fornemmelse, man læser en beretning som 24 denne: en ved navn Kristen Jörgensen, der gik meget omkring i Bølling herred, hvor han opførte sig upåklagelig, og som levede med en kvinde på nogle og tredive år, med hvem han havde 5 börn, henvendte sig flere gange til Krarup som provst og klagede over, at hans kone, som ej kunde læse i bog, ikke var konfirmeret, og som følge deraf ej heller viet til ham; han ønskede nu, at hægge dele kunde ske. Krarup skrev til præsten i Rind (Hammerum herred), hvor der fandtes et natmandshus: om han ikke

søge skoler og konfirmere" (Vib. stændertid. sidstanf. st.) var en ligefrem følge af, at liine sjældnere end disse „ejede boliger". — Om altergang var der naturligvis heller ikke tale: Fyns stifts adresseavis 1815 nr 100, hvor der dog tilföjes: „det højeste, de måske bringes til, er at lære herrens bön udenad".

12-2. Krarup 1813, og ligeså Btllow i Viborger samler 1828 nr 50. Også i klagen af y 1804 fra fattigkommissionen i Langå og Vinge [for ved anm. 62] hedder det: „i almindelighed løbe disse, ej mindre end andre yderlig fattige, sammen, og inden de ere fuldvuksne, ubekymret om mindste lovlig næringsvej, avle börn".

123. Af de den 13de og 14de febr. 1835, efter den store jagt, i Skive afhørte natmandsfolk fik 7 ukonfirmerede personer (3 mandfolk og 4 kvindfolk) i følge kancelliets ordre af 28de marts s. å. eftergivelse af straf for begået lejermål. De to af disse var ingen andre end Simon Nielsen og Anne Jensdatter, os bekendte fra forhørene 1819, altså nu ingen årsunger længer.

124. 1 Krarups indstilling af ^ 1817, jfrt. med natmandslisten fra Ringkøbing amt af & 1819. Snil. ov. f. s. 116.272

vilde undervise hende? Præsten lovede det; men konfirmation påfulgte næppe. Ti, skriver Krarup, »sagen er, at familien har hverken der eller nogetsteds tilhold og kan følgelig ej finde roligt opholdssted så lang tid, som dertil behøves«.

Alle mine hjemmelsmænd sætter som givet, at mange, eller de fleste, af de omvankende ikke var kirkelig viede; hvilket den 12 gang var den eneste form, man kunde tænke sig for et fuldgyldigt ægteskab. De færreste af disse tog sig imidlertid den sag nær. Sædvanlig lod de det blive ved en mundtlig aftale, der i det höjeste bekræftedes ved den sindbilledlige skik at i kaste kæp sammen«, der forklares ved, at de to forelskede byltede tiggerstav 12 med hinanden, eller tilkastede hinanden deres kæppe; af Boeck således, at manden kastede eij stok, kvinden greb i hånden. Lost bundet er let lost; og det horte, efter forskelliges udsagn, vistnok ikke til sjældenhederne, at de således forenede eller sammenkæp-pede igen adskilte sig, bred stokken, og hver for sig indgik ny 12 forbindelser. Ahlefeldt Lavrvig bemærker dog, at samlivet stundum varede »10 eller flere år«. Han kunde gærne have sagt, at det ikke sjælden holdt sig for hele livet; og der haves eksempler på heltemodig opofrelse i det mindste fra den kvindelige side. 12

125. At glarmesterfolkene sjældnere end de egenlige natmandsfolk indgik „ordenlige ægteskaber" (Viborg stændertid. anf. st.) var igen en følge af, at disse oftere havde et hjæm (og var konfirmerede). —Kuriøst er det, at for så vidt som enkelte omløbere var „ordenlig gifte", var det netop dem, der kom til at volde juristerne (Ahlef. Lavrv.) samvittighedsskrupler, eftersom det da blev tvivlsomt, om man torde straffe dem som løsgængere (forordn. y 1791 § 1). Hvormed kan sammenlignes den gejstlige øvrigheds forlegenhed med hensyn til altergangen, se for ved anm. 52.

126. Fyns st. adr.-av. 1815 nr 100; udvalgsbetænkn. i Vib. stændertid. 1856 (2, 992). Udvalget tilföjer, at de „ikke synes at lægge megen vægt på disse ceremonier, men snarere at anse dem for morskab under deres gilder". En udførligere og smukkere beskrivelse over denne skik giver Brosbøll i D. folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 1; jf. Dorph s. 65 anm. og St. Blicher Viborg amt s. 22.

127. Undall 1825: „deres bryllupper bestå i en mundtlig overenskomst, som hæves, når dem selv tykkes". Efter udvalgsbetænkningen anf. st. forlod de dog også uden videre hinanden, selv når de var virkelig sammenviede.

128. Dorph s. 5 f. (fra 1825). Tilsvarende fra den mandlige side se hos Sundt s."189 f.273

Ikke sjælden beskyldes de omstrejfende natmandsfolk for at have henlevet i flerkoneri elier i det mindste tvekoneri. Noget aldeles afgörende bevis, endog biot i et enkelt tilfælde, for at en mand samtidig har levet i könsforbindelse med to eller flere kvinder, har jeg dog intetsteds fundet. Ikke engang deraf, at han samtidig havde flere i sit folge (som f. e. Johannes Akselsen, se for ved s. 222 f.), kan det med bestemthed sluttes. Almindeligt var det !9 i et hvert tilfælde ingenlunde.

En endnu mere nærgående beskyldning, der er gået over fra det ene synderegister på det andet og tredie, er den for blodskam. Det eneste vitterlig sande heri er imidlertid det, at de ikke, — som njan da ej heller med billighed kunde vænte, — 10 brod sig om de ved loven »forbudne gradere. At de — og det endog til stadighed skulde have gjort brud på den ved medfodt ærefrygt og naturlig sky indprentede afholdenhed, er en hidtil aldeles uhjæmlet sigtelse. Hvad der under Hjörring amt er sagt om en faders »giftermål« med hans datter, fremtræder jo kun sotn et rygte; og når Boeck dertil (1819) föjer, at det er »noget, som ej skal være ualmindeligt iblandt disse folk«, betegner også dette sig selv som løs tale. Er det således fat med det eneste faktiske, Boeck vides at have haft at støtte sig til, kau jeg i hans senere

129. Polygami sættes i spidsen for deres synderegister i Fyns stifts adr.-avis (1815 nr 100), hvilket er aftrykt hos Jørgensen og går igen hos Dorph (s. 11). Efter V. A.Worsøe levede en mand med „1 til 2 kvinder"; efter Tøttrup (s. 6) havde han „stundum 2 koner". St. Blicher anf. st. har også herom en bemærkning, der er mere flot end vægtig; Brosbøll anf. st. tvivler stærkt om, at polygami nogen sinde fandt sted imellem dem. — I al fald til en ældre tid henhører følgende udbrud af den gamle, i enkeltheder næppe pålidelige moralist i Viborger samler 1828 nr 51 [sml. for ved anm, 25]: „slige polygamier og svinegamier linde ikke lettelig sted, uden hvor vedkommende præster tage slige Bcktaschiter [?] til alters, døbe deres børn,vie dem (som for 40 til 50 år jævnlig fandt sted), og hvor øvrighederne agte det under deres værdighed at befri landet for sligt kæltringpak".

130. Antydet af Ahl. Lavrvig. I sin betænkning over Krarups forslag vilde Jørgen Bloch, præst i Lønborg, inden man skred til at sammen-vie dem, der hidtil havde levet i naturligt ægteskab, først have det undersøgt, om de ikke var for nær beslægtede, „som vei her og der kunde være tilfældet".

16274

(1835) henkastede beskyldning: »börnene gifte sig med fædre, mødre, eller søskende indbyrdes«, indtil videre ikke se andet end frugten af en gammel mands ophidsede indbildningskraft. 1

Var natmandsfolkene, hvorved her nærmest tænkes på, de stadig omstrejfende, ved forholdenes magt noget nær udelukkede fra kirken og skolen, så gjaldt det samme om en tredie optugtelses-anstalt, hæren; en tilsidesættelse, de dog sikkert har taget sig endnu lettere. Vi har set, at styrelsen endnu efter 1790 veg tilbage for den mod dem i rækkerne herskende fordom. Ikke bedre skal det være gået general Moltke, der mod hundredårets slutning »som chef for det i Ålborg garnisonerende regiment havde prøvet på at hverve adskillige af hine vagabonder; men da det øvrige mandskab nægtede at tjæne • med dem, måtte det igen opgives«. 1 Ja, i følge »forholdsregler ved sessionen at iagttage« af 19de jan. 1799 § 4 skulde spæde börn med vedtegning »fodte af omløbende forældre, som straks forlode lægdet og medførte barnet« udslettes af tilgangslisterne, da det ingen nytte var til, at de stod på dem i 36 år. Altså en falliterklæring for politimyndigheden! Rigtignok 1 siger Wissing allerede 1803, at i nogle år, »siden natmænds sönner blev antagne i krigstjæneste«, var de omlobendes tal blevet mindre. 1

131. Det bemærkes til sammenligning, at mellem Sigenerne er ægteskab i opstigende og nedstigende linie forbudt; og at det i det mindste nu om stunder undg&s mellem søskende: Liebich s. 49.

132. Boeck 1835, efter hvem forsøget var gjort „omtrent 40 siden". Om Å. L. Moltke (jf. for ved anm. 21; han døde JT° 1809) se, foruden de hos Erslev anførte forfattere, Skandinavisk folkekalender for 1844 s. 248 fl'., Liebenbergs udg. af Ewalds skrifter 2, 263 (med urigtigt dødsår) og Hauchs Minder fra min barndom og ungdom

s. 202 f.

133. Hovedvanskeligheden lå ganske rigtig i deres omflakkende levned, hvorimod den af Worsøe fremhævede omstændighed, at de, „fødte enten til åben mark eller i en afsides krog, ikke kunde indføres enten i kirkebøger [?] eller lægdsruller" betyder mindre; i det mindste når man går ud fra, at de allerfleste natmandsfolk lod deres börn døbe; ti det var jo præsternes sag at give lægdsmændene årlige udtog over de fødte. Også Krarup tinder det (1817) naturligt, at en stor del at de omløbende natmænds börn ej fandtes „på" nogen lægdsrulle, (efter den nævnte § 4 slutn. skulde de udslettede „dog af krigs- og landkommissæren anføres på lægdets tilgangsbemærkning med lige vedtegning").

134. Efter Wissings mening burde netop disse folk bestandig (!) blive jnde ved regimenterne.275

Efter Worsoe 1813 var det dog »yderst få«, der anbragtes i militær tjæneste, og endnu 1817 ytrer provst Tilemann, at fordommen mod dem fandt stflrst næring ved, at de »ikke kunde antages blandt 16 de militære«, hvor man dog ellers ikke var så kræsen; medens Krarup s. år »nyligen havde erfaret, at der skal være adskillige, som ere fodte af bosatte natmænd, der have været i krigstjæneste«. 16 Hvilket sidste stemmer med de oven for fremførte tilfælde. Siden hedder det, at »regeringen havde befalet, at disse folk skulde udskrives til soldat« (Undall 1823); en befaling, jeg dog ikke har kunnet finde i nogen af vore trykte samlinger af militære forordninger, reskripter, sessions-bestemmelser, parolbefalinger o. desl. Men selv om nogen fremgang, som rimeligt er, efterhånden har gjort sig gældende også med hensyn til omløbernes udskrivning, var det dog så langt fra, at militærstanden havde øvet den fra alle sider foijættede kultiverende og tæmmende indflydelse på de lod-ramte, at de tværtimod, efter at have udtjænt, sædvanlig vendte 7 tilbage til »deres egen flok«, og atter blev landstrygere. For de fleste var der vei heller ikke andet at gore.

At natmandsfolkene, der således fra alle kanter var overladte til sig selv, ikke stod på noget höjt standpunkt i moralsk henseende, er en selvfølge. Hvad positive lovovertrædelser angår, har man dog ikke sjælden gjort dem uret, i det man har skrevet ad-B skilligt, der var forbrudt af andre, på deres regning. Flere rets-embedsmænd bevidner udtrykkelig, at »efter deres erfaring begås de grovere forbrydelser mest af andre vagabonder«, eller at de »vistnok ikke ere farlige forbrydere: på listerne over kriminelle

135. Ogs&Sponneck vilde samme &r have dem udskrevue til militær-tjæneste og helst henlagte i fæstningerne.

136. Se, foruden under Viborg by 1803 (og Frederits 1819), under lljælmslev herred 1803 og Bjærge hy 1819; sml. i anm 62, og under Gadbjærg i Vejle amt 1819; end videre, med hensyn til sørullen, under Mariager 1803.

137. Siledes ikke alene Worsøe 1813, men også, skeint i mindre vide udtryk, Ahl. Lavrvig 1835 og 36.

138. Når Undall 1823 siger, at de fleste forbrydelser på landet begis af natmandsfolk, og endnu 1826 tillægger dem en stor mængde grove for-

brydelser, si stemmer dette aldeles ikke med hans tit nævnte anden liste.

16*276

sager forekomme de sjælden uden for løsgængeri og tiggeri«. Når 13 alt koyimer til alt, »synes de endog at fortjæne ros, når det eneste brud, de tillade sig mod den offenlige sikkerhed, består i nogle ubetydelige tyverier«; ti »det synes rimeligt, at de ikke vei kunde være bedre, end de ere, men endog underligt — og kuns at forklare af deres ringe kulturgrad og indskrænkede livsforn ødenheder i — at de ikke ere end værre«. Med hensyn til forseelser eller 14' forbrydelser i det enkelte kan det til visse ikke nægtes, at forholdet mellem könnene har været løst, for ikke at sige løsagtigt; . som allerede antydet, lader det sig imidlertid ikke gore uden videre at bedömme og fordomme efter de regler, der gælder for et udviklet og i så henseende finfolende. samfund. Sikkert har også drukken- 14 skab været en almindelig last iblandt dem; efter Ahlefeldt Lavrvig var det endog ofte »slagsmål i beskænket tilstand og anden offenlig fredsforstyrrelse«, der forte dem lige i politiets hænder. At de benyttede | sig af almuens uvidenhed og overtro til forskellige bedragerier, er j allerede indrömmet. Også havde de deres interesse af at vedligeholde folketroen på, at de, om de ikke fik deres villie, ikke vilde ömme sig ved at gore alvor

af deres trusler om »ildspåsæt«; men 1 hvor ofte de end er blevne mistænkte i denne retning, har jeg dog intetsteds i mine kilder truffet på noget bevist tilfælde. Må jeg lade dette stå hen, tör jeg på ingen måde frikende dem for al- -skens tilfældige småtyverier; ti, som andre tiggere og omløbere, havde de sagtens ondt ved at modstå fristelsen til at »rapse småting, hvor det faldt for og de lå dem i vejen«. l'

139. Herredsfogderne Holm (i Lysgård og Hids herreder) og Jansen, o. fl. a., i 1835.

140. Rosenörn 1811, Worsøe 1813; ligeså Bülow i Viborger samler 18-25 nr 50: tager man i betragtning, at de er ukendte med religion og positiv moralitet, „må det forundre, at end ikke större ekseesser begås af disse rå mennesker".

141. Fyns stifts adr.-av. 1815 nr 100: „deres usædelighed overgår al beskrivelse". På deres synderegister opføres her også „horeri".

142. Krarup påstår (1817), at de „undertiden virkelig" har sat ild på. Jf. Viborger samler 1822 nr 98 (ov. for s. 166 i anm. 15). Tøttrup siger (s. 7), at de blev „beskyldte for de mange indbrud og brandstiftelser i Jylland". Bønderne holdt nattevagt, når en bande var i nærheden (F. st. adr.-av. anf. nr).

143. Herredsf. Bernth (i Vor og Nim herreder) 1835, o. fl. a.277

Efter den almindelige skildring, som udvalget i den viborgske stænderforsamling giver af glarmesterfolkene og de egenlige natmandsfolk synes i ovrigt de furste langt oftere end de sidste at B4 have gjort sig skyldige i »egenlige tyverier og andre forbrydelser«. Indbrud, røveri, (falsk) o. desl. alvorligere indgreb i ejendomssik- kerheden horer dog i det hele enten til undtagelserne, eller må ttö biot regnes enkelte personer eller familier til onde.

En pålideligere gradestok for beskaffenheden af natmandsfolkets lovovertrædelser end embedsmænds eller forfatteres erfarings-udsagn eller sandsynligheds-påstande, vilde officielle straffelister afgive; og tilfældigvis er jeg i besiddelse af et hjælpemiddel, der (sine indre mangler uagtet) tör sættes på lige linie med sådanne.

Hvor slapt det stedlige landpoliti (i sognefogdernes person) end vistnok i reglen var, og hvor uvillig end almuen, snart på grund

16 af magelighed, snart af frygt eller medlidenhed, var til at understotte det, led nemlig natmandsfamiliernes omstrippen meget ofte en afbrydelse ved, at de ved en eller anden lejlighed faldt i hænderne på herredsfogden; og fængsels- eller vand- og brodsstraf, i gen-

17 tagelsestilfælde tugthusstraf, var da så godt som altid deres visse lod. En almindelig klage er det, at undersøgelserne og straffens fuldbyrdelse krævede större pengeofre, end det opnåde resultat i sig

i selv var værd. Det var til visse heller »ingen ubetydelighed for repartitionsfondet at holde et antal af 20, 30 eller 40 arrestanter i tiere måneder biot for løsgængeri og tiggeri, foruden de sædvan-tt8 lige delinkventer«. Fra den senere tid haves enkelte særlige op-

144. Viborg stændert (1836) 2, 991. Når det sp. 998 ytres, at det af defr skår, som bægge afdelingers næringsveje efterhånden havde lidt, var „aldeles forklarligt, at disse vagabonderende familier nu oftere, end man forhen synes at have bemærket, har begået tyverier", så ligger det allerede i udtrykkene, at denne formentlige forøgelse også kunde komme af, at man tidligere havde været mindre stræng med forfølgelsen.

145. F. e. Johannes Akselsen (for ved anm. 12); Kvemberg-folkene (for ved anm. 54).

146. Sml. for ved i anm. 61.

147. Om den del af straffelovgivningen, der nærmest kom til anvendelse mod natmandsfolkene se § 4 i anm. 89 (og 95).

148. Ahlefeldt Lavrvig f 1835. Medens f. e. Jørgensen (s. 15) og efter ham Dorph (s. 26) som sikker frugt af deres henholdsvise planer bebudede besparelse bl. a. af „de uhyre delinkvent-omkostninger", advarer278

givelser. Retsforfølgelsen mod de 30 omstrejfere i Mols og Sender-herred (for ved s. 249) havde kostet omtr. 900 rdlr sedler. Herredsfoged Holm beretter, at sagsomkostningerne mod »to fremmede tiggere og løsgængere«, der nyårsdag 1832 pågrebes i hans retskreds, beløb sig til 45 rdlr 3 mk 14 sk. sedler og tegn, og 51 rdlr sølv [værdiforskellen mellem sølv og sedler var da forsvindende]; den ene kom 10 dage på vand og brød, den anden 40 dage i simpelt fængsel. Dette var dog kun småting mod hvad »langvarige justitssager« siges stundum at have kunnet løbe op til.

Men om end natmandsfolk kan have været indviklede i slige sager, må det have hort til sjældenhederne. Ti for det meste var deres lovovertrædelser af den let bevislige art. Dette fremgår aldeles tydelig af Uudalls anden liste eller navnlige fortegnelse over omtrent 130 i Viborg tugthus indsatte natmandsfolk. Den langt overvejende del, omtrent 90, var nemlig dömt for løsgængeri eller tiggeri eller for bægge forseelser. Omtrent30, ellei næsten hele resten, var fældede for tyveri, af og til forbundet med tiggeri, kun i ganske få tilfælde (der falder på bægge kon) med indbrud; hvortil slutter sig enkelte tilfælde af hæleri (naturligvis af bosiddende). Et 40-årigt kvindfolk (»fra Kolding« 1826) havde »vejledet til et fosters fordrivelse«; et andet (se for ved anmærkn. 23) havde drevet kvaksalveri; endelig hensad 1831 og 1834 to kvindfolk, det ene fra Klovborg 21 år gammelt, det andet fra Langå 31 år gammelt, »på kongens nåde for blodskam«. Enkelte slægter og enkelte personer er fremstikkende ved deres stadige tilsynekomst. Således fra Østbirk: 1833 Adam Karlsen, 56 år gammel, på 1 år for losgængeri; 1831 Else Marie Karlsdatter, 34 år gammel, på 5 år foi tiggeri; 1825 Vilhelm Adamsen, 18 år gammel, på 10 måneder

den mere ædruelige Ahlef. Lavrv. i sin betænkning over cirkulæret af s. å. imod, af de påtænkte strængere foranstaltninger at vænte sig nogen besparelse i delinkvent-omkostningerne; hvorved han beråber 6ig på tidligere gjorte erfaringer.

149. „Flere 1000 rigsdaler" (ündall 1823). „En enkelt retssag mod omløbere har jo kostet 7 til 8000 rigsdaler": Fædrelandet 1837 nr 159 sp. 270.

150. Et par gange (1826) anføres som grund „voldsom opførsel og tiggeri", og en gang (ved et kvindfolk 1834) „bedrageri"; men noget sådant skjuler sig måske stundum i det hyppig tilföjede „med videre".279

1 for losgængeri; og endelig 1828 i juli Kristian Peter Adamsen. , 27 år gammel, på 3 år for løsgængeri (dog slåp lian nok med omtrent den

halve tid); 1831 juli findes han atter indsat på 3 år for samme forseelse ' (men var igen ude året efter.); 1835 blev han på ny inddömt på 4 år for • tyveri. 1829 kom Jörgen Kristensen Kind i en alder af 19 år, i tugthuset ' på 3 år for tyveri; 1833 på 1 år og 1834 på 2 år for løsgængeri. Else Marie Jörgensdatter fra Venge sogn indsattes 1825, i sit 19de år, på 1 år for tiggeri; af samme grund 1826 på 2 år, og 1831 på 3 år. Kristiane Jænsdatter fra Mesing sogn dömtes gentagne gange i tugthuset for tiggeri: 1822, i sit 28de år, på 16 måneder, 1825 på 1, og 1830 på 2 år; omsider 1834pål år for løsgængeri.

2 Og således havde det været i det mindste siden hundredårets begyndelse. J. N. Tilemann, senere amtsprovst, der i dets første tiår som residerende kapellan ved domkirken havde været præst ved tugthuset, udtaler 1817 som sin personlige erfaring, at natmandsfolkene kun brod sig lidt om tugthnsstraf. Man var altid vis på, at de løsladte snart kom igen, hvis de da traf på en retskreds, hvor herredsfogden og sognefogderne viste nogen iver mod løsgængeri; og han råber ak og ve over deres store letsindighed og mangel på skamfølelse over at have været i tugthuset. Stort anderledes kan dommen vei ikke lyde fra et præsteligt og strængt borgerligt standpunkt; fra et almenmenneskeligt kunde man vei spörge, om ikke netop disse menneskers lette sind var en mild forsynets gave til dem, og deres jordelivs störste, næsten eneste, lykke? og hvorfra denne udviklede æresfølelse vei skulde taget sit udspring og draget sin næring? Kunde de virkelig føie det som en fortjænt straf, at ovrigheden en gang i ny og en gang i næ stansede dem i den så godt som eneste næringsmåde og levevis, der var ladt dem åben? Vor tids naturlige følelse vil snarere oprøres over at se f. e. en

8 60årig kvinde indsat i tugthuset på 4 år for løsgængeri. Overhovedet inå man vei antage, at når lovgivningen var kommen ind f på anvendelse af »tugt- og forbedringshus«-straf for løsgængeri og

151. Jf. Goldschmidts hederejse s. 196 (næste § i anm. 96).

152. Sml. Dorph s. 20 f.

153. Karen Andersdatter fra Langå 1834. Dog er alders-angivelsen måske unöjagtig; ti 1831, da hun hensad på 4 år for tiggeri (hvilken straf dog synes hende eftergiven efter forløbet af et års tid), lyder den kun på 54 år. Lignende tilfælde var ikke sjældne.280

tiggeri, var det ikke alene sket at omhu for samfundsordenen, men også under trykket af »tugthus«-begrebets historiske udvikling: fra en tvangsopdragelses-indretning til en almindelig straffeanstalt. Det tit urimelig hårde i straffebestemmelserne synes man i gær-uingen at have erkendt ved en temmelig udstrakt påkaldelse af den kongelige benådning netop til bedste for natmandsfolk.

Alligevel skal det indrömmes, at når kun opholdet i arresten eller i tugthuset ikke blev alt for langvarigt, — ti da horte udbrud vistnok ikke til de sjældne begivenheder, — havde det næppe i almindelighed noget særdeles afskrækkende for vore natmandsfolk. Faktisk blev fængslerne og »stiftelsen« eller »det store hus« (som tugthuset omskrivende kaldtes) dem en art bedesteder på deres möjsommelige livsvandring, fra hvilke de gik ud, styrkede og hægede på legemet. De to af herredsfoged Holm nysomtalte løsgængere takkede ham ved deres frigivelse: de var nu blevne godt nærede, og havde fået hele og varme klæder for deres egne pjaltede, la Hvad særlig tugthuset angår, så var behandlingen der, i det mindste i Undalls tid, uden al tvivl »rundelig mild« (som Blichfeldt udtrykker sig) af alle, som ikke gjorde brud på disciplinen; og just om natmandsfolkene havde bestyreren under sin lange embedsførelse erfaret, at deres opførsel langt fra var slettere end de øvrige fangers: de viste endog »mere hørsommelighed«, men holdt sig dog så meget som muligt sammen og adskilte fra de andre. Man tog sig der li endog af beboernes åndelige livsfornodenhed, for så vidt man lagde an på at indprente dem så megen kundskab, at de kunde blive konfirmerede; noget Undall bevidner, at natmandsfolkene gærne vilde. Dels bragte jo konfirmationen dem nærmere til det øvrige samfund, dels var foiberedelsen dertil altid en adspredelse i det ensformige fangeliv. Og dog var det »læsebörn« på 30 til 50 år og derover, man fik med at gore. I øvrigt er det rimeligt nok, at ij

154. Se også Bülow i Viborger samler 1835 nr 59.

155. Undall hos St. Blicher Viborg amt s. 213. At hverken tugthuset eller dets „overopsynsmand" (fra 1811 afj var fangerne forhadte, fremgår også af deres eksemplariske opførsel under en ildebrand, som udbrød der sidst i april 1826: UndallB brev til Kierulff af "ss d. å.

156. 1803 siger herredsf. Wissing (boende i Viborg), at der var ukonfirmerede natmændsfolk i snesetal dömte til tugthuset, hvor de først blev konfirmerede; deriblandt nogle på 20-30-40-50 60, ja for nylig en, som var281

de frøkorn til en renere sædelig bevidsthed, der ad denne vej kunde nedlægges i deres sjæle, for störste delen henvejredes i de brogede omgivelser eller kvaltes af tugthusets usunde luft, og at de »vendte ! tilbage i deres families og selskabs skød, berigede måske med deres •7 forrige medfangers rænker og kunstgreb«.

En sådan gensamling gik dog kun for sig ad omveje. Meningen med konfirmationen var nemlig ingenlunde, at man derved vilde åbne de pågældende adgang til at indgå lovformeligt ægteskab. Tværtimod, da de ansås for ude af stand til at forsörge sig selv på lovlig måde. bar man omsorg for at adsplitte familielem-merue så meget, som det efter lovgivningen lod sig gore. Her galdt det nu først og fremmest om at få udfundet fodestedet, der

58 for vore omlobere var ensbetydende med forsörgelses-stedet, men ofte var forskelligt for de forskellige medlemmer af »familien«; en undersøgelse, der undertiden voldte både bryderier og skriverier i svære mængde. Ti på den ene side var de anholdtes udsagn i så

59 henseende ikke altid til at stole på; og på den anden side gjorde

71 ir [altså en ældre samtidig af konfirmations-forordninger.]. Lignende udsagn f. e. af Lorenz, Ahlef. Lavrvig; Dorph s. 12, St. Blicher s. 22. Der havde på en gang hensiddet 12 ukonfirmerede fanger i tugthuset, i følge direktørernes (hiskoppens og stiftamtmandens) indstilling, der fremkaldte den kongelige resolution af jJ 1831

(trykt), som bl. a. ordner undervisningen både for de ukonfirmerede fanger og for dem, der (på vedk. kommunes regning) var indsatte i tugthuset, alene til midlertidig tvangsundervisning (se for ved anm. 28). Undertiden var de førstes straffetid ikke lang nok til, at konfirmationsforberedelsen under den kunde fuldendes; heraf kan det komme, at af U personer (10kvindf. oglmandf.), der havde været indsatte til tvangsundervisning i Viborg, var de 5 natmandsfolk, som „efter at være afstraffede for deres lovovertrædelser, afgaves til tvangsundervisning": Ursin Stiftstad. Viborg s. 223. — Endnu 1862 hensad til tvangsundervisning i samme tugthus et 16årigt pigebarn og et 33årigt mandfolk: Beretning om straffeanstalternes tilstand fra J 1858 til V 1863 s. 20.

157. Worsøe 1813.

158. For ved anm. 27; sml. i anm. 92.

159. Ahl. Lavrvig. Kn medvirkende grund til falsk opgivelse kunde vei være, at de ikke vilde lette forhørsdommeren kontrollen med deres foregående liv og mulig tidligere afstraffelse; jf. ov. for s. 163 f. Imidlertid roser stiftamtm. Castenskiold (1835) dem som ofte „godmodige mennesker", der „straks gik til bekendelse" — ret en elskværdig egenskab i en politimands öjne!282

naturligvis kommunerne så mange udflugter som muligt for at skyde 16! byrden fra sig. For det allermeste lykkedes det dog forhørsdom-dommerne, i det mindste i den senere tid, at komme på det rene 161 med forsörgelsesstedet. Om dette har været tilfældet eller ej med de natmandspar, som omtales af Rosenörn i hans indberetning af 30te avgust 1811 (ov. for s. 155), fremgår ikke tydelig af hans ord, at forsorgeisen af deres spæde börn »væntelig vilde for amt- 102 ets fattigkasse i flere år medføre en årlig udgift af 150 rdlr i det mindste« (ved en alt afholdt licitation havde det laveste bud været 174 rdlr årlig). Derimod er det vist om de i decemb. 1819 forhørte personer, hvilke det, efter Rosenörns indberetning af Ilte januar 1820, pålagdes »fodedistrikterne at anbringe eller indtinge

hos skikkelige folk,---imod at amtsfattigkassen gav 162!

tilskud til de medgående omkostninger«. Siden fremsættes det som reglen, at »faderen henvistes til et sted, moderen og börnene til et andet, og disse sidste, når de var 18 år gamle, igen til andre di- 163: strikter«. Börnene under kriminel lavalder indtog en egen stilling. For så vidt de ikke »lå ved moderens bryst« og da fulgte hende i 16^ fangenskabet, synes praksis — der for øvrigt en gang af kancelliet er stemplet som »i de fleste tilfælde« ulovmedholdelig — at have været: at man pålagde fattigkommissionen på anholdelsesstedet at overtage deres forsörgelse, indtil forældrene havde udstået deres straf; hvornæst de tilligemed disse [moderen] sendtes til deres

160. Hvilke smålige spörgsmål bestemmelsen af en omløbende persons forsörgelsessted kunde give anledning til, ses bl. a. af kaneellisvaret V 1830 vedrørende et tilfælde fra Ringkøbing amt.

161. Jf. Worsøe for ved i anm. 133. 1826 siger XJndall, at det stundum ikke vidstes, hvor de var fødte eller døbte; sml.forrige § anm. 106. (I følge den i anm. 156 slutn. nævnte Beretning o. s. v. s. 66 og80 var tallet af fanger med ubekendt forsörgelsessted den gang også i Viborg aldeles forsvindende).

162. Jf. fattigreglement 1803 § 8 ff. og 49; sml. kancelliskriv. y 1820 (i anledning af et i Randers amt dømt kvindfolk, der ikke vidste sit fødested og hele sin levetid havde ført et omflakkende levned) og plakat ff 1827.

163. Udvalgsbetænkning i Viborg stændertid. (1836), 2, 995 (plakat 1810 § 11 og 13).

164. 1). v. s. var under 1 års alder: kanc.-cirk. y 1804 § 16 jf. kanc-skr. f 1828.283

5 I hendes] fedesogn, der naturligvis havde at godtgöre anholdelses-stedet dets udlæg til hornenes ophold og beklædning. Når Ahlefeldt Lavrvig lod fattigkommissionen i Skive (altså på arreststedet) sörge for at fil de ved den store jagt dertil indforte börn midlertidig anbragte, — noget, den havde vanskelighed ved, »da folk skyede disse ulykkelige væsner som natmandsbörn«, men som dog lykkedes den, skönt for en betaling, »mod hvis störrelse der ved refusionen nok vilde blive gjort erindring«, — så må dette uden al tvivl kun betragtes som et enkelt led i hele den overordenlige 'j foranstaltning.

Ihvorom alting er, ikke sjælden hændtes det, at et landsogn overraskedes så vei med godtgörels>e for midlertidig forsorgelse, — en udtælling, der kun blev så meget des större, jo længer man havde vredet sig ved at erkende forpligtelsen og jo mer uundgå-ligt det måske i mellemtiden var blevet at anskaffe »klæder og medicin til de med pjalter og udslæt forsynede kroppe«, — som med den fremtidige forsorgelse af en person, der måske var sognet aldeles ubekendt og som kun kendte det af sin døbeseddel, eller af et kvindfolk med en flok börn, »fordi bedstemoderen til disse en gang kavde gjort barsel sammesteds«. Allerede inden de kom til bys, havde de således »lettet« fattigkassen, mulig voldt en ekstra påligning; hvad der ikke skulde tjæne til at berede dem en venligere modtagelse. Imidlertid, fattigkommissionen måtte sætte sig i bevægelse; med hvilken iver det skete, og med hvor.megen dygt-? igbed, alliang, som forholdene den gang var, væsenlig af præstens

165. Sml. plakat }} 1810 § 5 (og 6); se kancelliskrivelse ff 1830 ' anledning af forespørgsel fra Ålborg stift. — Udsættelsen var vei til dels grundet i, at man vilde slippe med en enkelt transport.

166 Se hans indstilling af ; 1835. — I sin betænkning af f 1836 erklærer han udtrykkelig, at börn under kriminel lavalder måtte blive genstand for interimistisk forsörgelse på deprehensionsstedet, der bjælden (som et landsogn) faldt sammen med forældrenes detentionssted (gærne en købstad).

167. I følge lattigreglem. 1803 § 2 og 25 var i øvrigt også „stedets politimester" selvskrevet medlem af fattigkommissionen, og ved forordn. V 1829 § 1 pålagdes der ham en særlig forpligtelse i så henseende. — Ahlef. I.avrv. tilføjer, at hvis der i forsörgelsessognet var et virkelig fast tilhold, „så at f. e. en gammel stammemoder sad i et sa?rligt, dertil bestemt hus", blev fattigvæsnets udgifter på den familie, hvortil det284

personlighed. Opgaven var, på en gang at gore forsörgelsesbyrden så lidt følelig som muligt, og at påse hornenes skolegang eller våge over andre ukonfirmeredes beredelse til fornyelsen at deres dåbs pagt. Ti også blandt de voksne fandtes ukonfirmerede, som enten var hjæmsendte ustraffede (således de 3 personer fra forhoret 1819), eller fra andre straffesteder end tugthuset; og om disses indsættelse i dette til tvangsundervisning (der jo endda intet sparede for sognet) kunde der först blive tale, når de havde vist sig absolut genstridige. Tre lovlige eller tilladte udveje åbnede sig her: enten anbragte man de pågældende i fattighuset; eller man »indtingede« dem hos godtfolk, eller man lod dem »gå på omgang«. Den første fremgangsmåde var efter de såkaldte hospitalers mangelfulde indretning (ingen gennemført arbejdstvang) ren tilsættelse for kommunen, og for de indsatte en anvisning på fortsat driveri. At få dem anbragte ved »indtingning« eller ved licitation eller som tjænestetyende var langt fra nogen let sag. Selv »den oplyste klasse« havde ringe tillid til disse subjekters stadighed; bonden havde god grund til at mistvivle både om deres arbejdslyst og arbejdsdygtighed, og han vidste, hvor vanskeligt det var at holde fast på dem. Oftest tyede man derfor til omgangs-væsenet, hvorved trykket fordeltes, uden at nogen umiddelbar pengeudskrivning behøvedes, og hvorunder synderen desuden kunde arbejde lidt på hvert sted for føden. Ahlefeldt Lavrvig trode så meget mindre at burde formene nogen fattigkommission denne forsörgelses- 16t måde, som »det kunde være, at den gav de unge lejlighed til at omgås med andre mennesker«; skönt han tilstår, at den omgængelse, de fik, var alt andet end velvillig og vindende. Ti uden tvivl var det under denne form, at almuens fordom mod den hele nat-mandsklasse fandt bedst lejlighed til og folte sig mest ægget til at

var stærkere bundet end ved en biot in transitu sket fødsel, altid uforholdsvis stor og trykkende; især hvis præsten (hvortil dog hørte ualmindelig nidkærhed) for alvor tog sig af børnenes opdragelse og undervisning; ti disse måtte da tages fra forældrene og sættes til skikkelige bønder mod vederlag (fattigreglem. 1803 § 13; sml. D. 1. 3 —18—7). — Efter Fjelstrup i Viborg stændertid. 1836 (1, 579) havde en fattig kommune i hedeegnen 36 individer af „denne kaste" [?] at forsørge.

168. Forsørgelsen „på omgang" var på en måde sat i stil ved resk. V 1732 (om kosten; jf. fattigreglem. 1803 § 12 a slutn.)', sml. f. e. kaneellicirkul. 1804 (om.huslyet). Skikken er endnu ikke overalt uddød.285

lægge sig for dagen på den råeste og mest sårende måde; hvorhos det dog ikke skal glemmes, at denne uvillie, der træder frem endnu mod periodens slutning, ikke savnede en hver ydre berettigelse, for så vidt den stettede sig dels på en i og for sig velgrundet ringeagt for omlobernes i det hele ørkesløse liv, dels på en naturlig 89

modbydelighed for mennesker, der ofte var »urenlige på legemet«, TO næppe altid som følge af enkelte af deres småhåndteringers smudsighed. »At arbejde, spise, samleve med en rakker! en tanke, der vilde ryste stærkeste bondes nerver«, udbryder Worsøe 1813. Ingen, ikke engang bondens tyende, vilde sobe af fad eller drikke af glas med natmandsfolkene; hvorfor de, når de gik på omgang, fik deres eget særskilte bord at spise ved, fortæller 1835 heneds-fogderne Bosenstand. Muller og Lynge (i Viborg og Ålborg amter). Når der således sås skævt til dem for hver bid, de nod, kan man ikke undre sig over, at taknemmeligheden for den modtagne føde ikke var stor. Uvillien blev, og måtte blive, gensidig, og forte kun alt for let til en skilsmisse; hvormed det dog ingenlunde skal være nægtet, at jo en del efterhånden ad denne vej kan have blevet hængende ved samfundet.

Uudertiden var det sogneboerne, der gjorde det første greb til overrivelsen af det skøre sambånd, i det man »nogle steder« forsynede de af øvrigheden hjæmsendte med penge til anskaffelse af '71 blik, jærnträd, glas o. 1. med anmodning om snarest muligt at forlade pastoratet. Den under forhøret 1819 omtalte Kirsten Kristoffersdatter var i marts 1818 bleven henvist til Avlum sogn for at forsörges. Hun indtingedes da hos en husmand for3rbmk daglig af fattigkassen. Da dette havde varet en 3 ugers tid, fandt n.an det for dyrt, hvorfor sognefogden og to fattigkommissærer gik til hende og bad hende (efter hendes forklaring) at »ernære sig selv

169. Ahlefeldt Lavrvig, sml. Rosenstand for ved s. 245; Kman. Blom 1803.

170. Hertil samt til naturfejl o. 1. sigter også de fleste af de tilnavne, almuen tillagde adskillige af dem, og som til dels synes at have været arvelige. Således — alle fra retssagen 1819 — Jæns Jænsen „svinet" og hans sön Ja^ns svin eller svine Jæns (Jæns Kristian Jænsen dier Glerup); Skele Simon (Simon Nielsen), Snövle lians; Skråddel[?] Rasmus, der var en anden end Sorte Rasmus (fra „Himmeland").

171. Btllow i hans skriftlige erklæring af (J 1835.286

ved at gå, omkring i de omliggende egne, og så længe som muligt at skåne Avlum sogn«; (efter deres forklaring) »som så mange andre at tage foden ved at gå omkring fra mand til mand (i sognedistriktet)«. I et hvert tilfælde lod hun sig ikke dette sige to gange; og at de tre mænd intet havde imod hendes fortolkning af deres ord, er klart; ti når hun på sin vandring i eftertiden stundum kom til Avlum, og endog iud til dem, for at tigge, gjorde de ikke det fjærneste forsøg på at holde hende tilbage inden sognets grænser. I retten undskyldte de sig med beboernes misfornöjelse: sognet var trykket nok endda af egne og andres »endog arbejdsføre« fattige.

Ti i virkeligheden var man overalt gladest, når de påtvungne gæster gjorde sig usynlige, og hos mange behøvedes næppe nogen tvetydig opfordring eller eugang de mange skoser og skamflikker, for at få dem til at udføre dette kunststykke. Og kan man undre sig, om f. e. en kvinde, der alt havde været moder, blev led og ked af, således som vi har set det med Mette Katrine Jænsdatter, nu at skulle stave i bog? især når befrielsen intet offer kostede og gik let fra hånden. Og kom så hendes måske ved ydre vold fraskilte elsker, eller andre af hendes nærmeste eller biot nogen af hendes jævnlige, i nabolaget, hvor meget hørte der da ikke til for at modstå kærlighedens bud og at kvæle naturens røst? Selv om de imge, hvis omvendelse til stadighed dog alle håbede tryggest på, udtales det gentagne gange, at de gav efter for det fælles vandrelivs og den ubundne friheds tillokkelser. Amtmand Rosenörn (1811) havde i sin embedstid erfaret, at opbragte omløberes börn på 10 til 15 år, der var blevne udsatte, til opdragelse hos skikkelige bønderfolk, som oftest, efter at være opklædte og udspiste, igen forlod plejeforældrene uden anden grund end deres lyst til det omvankende liv. Pastor Næblerød i Rind (Hammerum herred) skriver 1817, at han sidste sommer havde en sön af en natmand til at passe sine kreaturer. Drengen var ferm nok, undtagen når de omvandrende »hjorde« nærmede sig, med hvem han da indlod sig i passiar. Ved sådan lejlighed, ikke ellers, ytrede præstens folk »en slags afsky for ham«. Men det skulde da ikke styrke en

172. Se ov. for s. 164; og sml. for ved s. 222 og anm. 120.287

stymper i fristelsens stund! Til dels var det vei også, som Ahlefeldt Lavrvig ytrer, »af en slags undseelse mod deres oprindelige kammerater«, at de unge forlod deres tjæneste eller ordenlige stilling.

Dette kredslob: fra marken og landevejen til rådstuen eller tugthuset, derfra til fødehjæmmet, og så tilbage til udgangspunktet, kunde (som alt antydet) for den enkelte person eller familie gentage sig flere gange. Til sidst

blev de fleste dog trætte af dette stundesløse liv, der i ungdommen og manddommen kunde vække livsånderne og holde dem vågne, men i alderdommen blev tomt og trøstesløst.

Undall siger endog (182t>), at natmandsfolkene på grund af deres levned og de udskejelser, det førte med sig, ikke sjælden -i blev »for tidlig sløvede«, [adskillige eksempler forekommer dog på en höj alder]. Vi har set, at allerede straks efter fattigreglementets udkomst indfandt en natmandsfamilie, hvoriblandt tre udlevede 4 gande, sig i Langå og Vinge sogne og gjorde krav på forsorgelse. Slig fremfærd, hvorved man sikrede sine gamle, så vei som sig selv og bömene — i al fald i en senere fremtid —, et tilflugtssted, !5 har uden tvivl sideu stadig gentaget sig. Om deres endelige udgang af verden mældes i øvrigt lidet i mine kilder; man havde

173. En betydelig overdrivelse ligger til grand for hans ytring s. ä. „sjælden forplante de sig her i landet i mere end 2 å 3 generationer; ti deres fordærvelse bringe[r] dem tidlig eller sildig i straffeanstalterne, hvor de så do, og familien med dem*'.

174. For ved anm. 62; sml. f. e. Blichfeldt i anm. 80.

175. Som yderligere vidnesbyrd om en trang hos enkelte til at knytte sig til samfundet, eller indtage en tryggere stilling i samme, kunde man beråbe sig på udsagn som disse af Krarup 1817: en omvankende natmand havde ladet sig forlyde med, at han vilde prise sig lykkelig, om han havde en „husende at sidde i med sine små börn"; en anden (Kristen Jörgen8en, se for ved s. 271) havde foregivet, at han flere gange forgæves havde ansøgt øvrigheden om at tå anvist bopæl og plads som skorstensfejer; eller af Rosenstand 1835: at Here natmandsfolk, „der tænkte over deres mislige stilling i samfundet", for ham havde ytret ønske om at komme i en arbejdsanstalt Men netop fordi denne længsel efter ro opstilles som støttepunkt 'for den plan, man hver gang havde for, får man en mistanke om, at ordene er lagte vedkommende i munden og måske ikke altid har været fuldkommen oprigtig mente.288

haft for meget besvær af dem i livet til at bryde sig videre om, hvor de blev af efter doden. 1823 siger Tottrup: »det er uvist, hvor de begrave deres börn og gamle folk«; men 1839 skriver 17 Sten Blicher, de ønskede at få en »kristelig begravelse«. Og i de allerfleste tilfælde opnåde de vistnok dette. Kirken, der havde åbnet sig for dem ved deres indtrædelse i livet, forskød dem ej heller ved deres udtrædelse af det. Det var i mellemtiden, at de var blevne stemoderlig behandlede både af den ene og af den anden; men om end nogen misforstået iver (f. e. for konfirmationens uundværlighed til stiftelsen af et lovgyldigt eller kristeligt ægteskab) derved havde gjort sig gældende, må det dog indrömmes, at en væsenlig del af skylden for det stedfindende misforhold lå hos de nærmest skadelidende selv, eller, rettere sagt: i de forhold, hvorunder de var trådte ind i verden.

Jeg skal slutte dette afsnit med at udtale min beklagelse over, at jeg ikke har haft til min rådighed »en specificeret beskrivelse af en overordenlig stor mængde natmænd og andre omstrejfere, deres færd og farter, deres tilholds- og tumlesteder«, som justitsråd Neckelmann i sin tid havde afgivet til »Viborg amts kontor« (amthusét). 17

176. Om en begravelse af de gamle i levende live, hvorom i slutn. af næste §, ymter ingen af de hjæmmelsmænd, jeg har benyttet under denne og de foregående overskrifter, et eneste ord.

177. Ahlefeldt Lavrvig y 1856. 289

§ 6.

(Sigenere i Danmark. Forskellige jævnførelser.)

Der er endnu en klasse omløbere i Danmark, ved hvilke jeg hidtil ikke særlig har dvælet, skönt de netop, i folge afhandlingens krav, trænger til særskilt omtale. Det er Sigenerne eller, som de i dansk lovsprog og talesprog altid er kaldte, Taterne.

Sikkert er det en overilet påstand, at disse allerede i det 15de

1 hundredår, eller endog i sammes begyndelse, skulde være komne til Danmark eller i det mindste til Jylland. Vilde man i så henseende beråbe gig på, at de jo allerede 1417 i det mindste berorte Holstens grænser, så er det

tidligere fremhævet, at dette kun var på et aldeles forbigående strejftog af en större bande, der snart

2 efter kommer til syne i sydligere lande. Der findes ikke heller, det jeg ved, noget udsagn for, eller mindste spor til, at stammen allerede da skulde have skudt en gren op ad den jyske halvo, end mindre en sidegren over til de danske øer. At den senere, vokset i omfang, men samtidig afböjet fra sted til sted, har kløftet sig, og — lige så meget i folge indre naturnødvendighed som på grund af ydre tryk — har drevet sine skud også mod nordligere egne, kan vei ikke betvivles. Men ikke för i slutningen af hundredåret

, var det dog, at der udstedtes almindelise tyske forhud imod Sigen-

. erne. Og ikke för ind i næste hundredår kom de jo til Storbritannien og Skandinavien (1512 til Sverrig og omtrent samtidig til England). At de tidligere skulde have været til stede i nogen af

1. Porpli 8. 8, jf. Werlauff i Nyt histor. tidsskr. 6, 582; Larsen 1, 1, 409.

2. Rigtignok hedder det hos Lambertus Alardns († 1672) i Westphalen Monumenta I, 1831 under 1416: „Anno eodem Tartari primo in Holsatiam venerunt". Men ligesom L. A. er alt andet end nöjagtig med hensyn til tidsregningen (dronning Margretes død henføres til samme ir!), siledes tvivler jeg ikke om, at årstallet skal være 1417. Og skönt jeg ikke ved, hvad det er for en „Chronicon manuscriptum" han her har udskrevet blandt de „manuscripta non una" (sp. 1749), han har haft til sin rådighed, holder jeg mig overbevist om, at efterretningen ad en eller anden vej må føres tilbage til Korner. — Hos Presbyter Bremensis (Westphalen III, 1-178) findes intet om Sigenerne.

16290

kong Hans's stater, kan allermindst sluttes af det kostelige anbefalingsbrev, som Jakob den fjærde af Skotland i juli 1505 medgav en Sigenerhøvding med følge, der i nogle måneder havde opholdt sig i Skotland og nu agtede sig »til Danmark«, til denne sin kongelige morbroder; og hvori han er så beskeden at forudsætte, at Hans bedre end han selv kendte til dette folk, da »lille Ægypten lå så meget nærmere ved Hans's rige, hvori en mængde af dem færdedes«. Ti Werlauff har vistnok ret i, at »Ægyptere« og »lappiske 3 nomadestammer« er løbet i et for den troskyldige skotske konge. Flokkens videre skæbne er ubekendt; i det höjeste har den vei, som i Skotland, fået lov til at opholde sig en lille tid. For Danmarks vedkommende haves ikke, så vidt jeg ved, i nogen af vore trykte eller håndskrevne krenniker nogen meddelelse om Sigenernes förste 4 komme til landet. Men de har sagtens indfundet sig her en stund, for det i den af historikerne såkaldte Kristian den tredies förste københavnske reces af 30te oktbr 1536 befaledes, at »alle Tatere, som her ere eller findes udi riget, forvises at drage herud af riget inden tre måneder hernæst efterfolgendes«; en tidsfrist, der synes 5 lånt fra det tilsvarende tyske rigsforbud af 1530. 6

Overhovedet kan der vei, i følge beliggenheden, ingen tvivl være om, at vi nærmest har fået Sigenerne fra Tyskland. Derfra fik nordboerne også kendingsnavnet Tater, der i Tyskland vei ikke nåde at blive stemplet som officielt, men ikke des mindre der var

3. Årsberetning fra gehejmearkivet 1, 52 f. (efter grundbrevet på papir i arkivet): „Anthonius Gagino ex parua Egipto eomes et cetera comitatus eius gens afflicta et miseranda, dum Christianum orbem apostolico (ut aiunt) iussu suorum more peregrinantur" etc. „quæ (gentis calamitas) co tibi quain nnbis notior creditur, quo Egiptus tuo regno vicinior et maior horum frequencia tuo diuersatur imperio". Jf. Werlauff i Nyt hist. tidsskr. 6, 581 f.

4. F. e. ikke i den af H. Rørdam (Historieskrivningen og historieskriverne s. 24 ff.) såkaldte „de oldenborgske kongers krønnike" på universitetsbiblioteket, eller i det herværende uddrag (Rørd. s. 38 anm.) af H. Smiths årbog.

5. Kolderup-Rosenvinges samling af gamle danske love 170; den danske oversættelse af Krags og Stephanius's Kristian den tredies historie 1, 508.

6. Reformation guter Polizey tit. XXXV om die Zigeuner, der skulde være ude af den tyske nations lande „inwendig drey Monaten".291

en vei bekendt og temmelig ndbredt — om end misforstået eller i1 vilkårlig — benævnelse på Sigenerne. Navnet Tatar tilhørte 3 egenlig et enkelt lille folk i Mellemasien. Af Evropæerne forvansk-9 edes det til Tartar, i det man tænkte på det græske rdpzafwç, og anvendtes i flæng om et hvilket som helst af de mellemasiatiske 3 folkeslag af skytisk æt (Tunguser, Mongoler, Tyrker); forst og fremmest da om Mongolerne som dem, med hvem man tidlig kom i 1 mangfoldig berøring. Historiens gang førte det med sig, at »Ta(r)-

7. Tart ar os uulgus appellat" Alb. Krantz; „Zigeuner odder Tattern" Agricola 1529 (Sprichwortter, trykt i Haganaw, 2, 92 !i); „die Tattern oder Zigeuner" Luther 1541 (den ældste Jona udgave 1555 ff. af hans tyske skrifter 8, 132 b). Jf. Zwey nützliche Tractätlein (1664) i begynd, „in Sachsen und Thüringen verden sie von dem gemeinen Mann Tatem ge-nant"; Leutholf Comment. ad histor. Acthiopic. 1691 s. 214: „ Talén" [?] seu tartari apud vulgus nostrum [L. var født i Krfurt og døde i Frankf. am M.) et Suecos"; Schambachs nedert. ordbog 1858 s. 224 f. — Hvor vei ka rnen af de svensk-norske Sigenere, i henhold til deres efterkommeres udsagn og ordforråd, menes at være indkommen over Finland (Sundt s. 72 f., Bugge s. 148 f.), tillægges dem dog også i Sverrig de fra Tyskland bekendte, og da vei nærmest ad literær vej indførte, navne

1 („Tåtare" allerede hos Olaus Petri; „Tartare"L. Petri og kirkeloven 1686; i „tartari" Messenius) I Finland er det kun Svenskerne, der kalder dem i „Tattare" og „Zigen are": Arwidsson i Ileitr. 1, 143. I den svenske lovgivning bruges disse to bena*nelser „Tattare" (Tartare, Tartarer) og j „Zigenare" (Sikeiner 1637, Zignener 1642, Zigeuner 1662; o. s. v.) sorn oftest jævnsides i det 17de og 18de hundredår. Også i lovgivningen for Slesvig og Holsten fra det 17de hundredår forbindes hægge navne, „Tartern" (1622) eller Tartarn og „Zigeuner" eller (1680) Zigainer; ' „Zigeuner, so man gemeiniglich Tartern genennet" I'olizeiverordn. 1636 art. 15.

8. Se Johannes de Piano Carpini rejsebeskrivelse, fra midten af det 13de hundredår, i Recueil de voyages et de mémoires, 4, 645 (1839); Haytons (Hétoums) rejse — oprindelig, efter forfatterens foresagn, nedskreven på fransk 1307 - i latinsk oversættelse, udgave ved Andr. Miiller 1671 kap. XVI (s. 26).

9. Bevissteder se hos Abel-Rémusat i Mémoires de l'institut royal de France, Acadi'mie des inscriptions et belles-lettres, 6, 408 f. (1822); man anså Mongolerne for at stå i pagt med mørkets magter, fordi de forstod at fremkalde ild og røg under slaget (d. v. s. de kendte krudtet).

10. Se f. e. Abel-Rémusat i Récherclies sur les langucs Tartares 1, 21 f. (1820), jfrt med M. Tl'Avezac i Rec. de voyag. ct mémoir. 4,

. 458.

11. Eksempelvis anføres, at indfaldet i Ungern o. s. v. 1241 af krøn-

19*

>292

tarer«under forskellige fremtrædelser blev en svebe og en rædsel for Evropa, og deres navn næsten enstydigt med gudsforgåene barbarer. Meget påfaldende er det nu ikke, at man i Nord- (og Mel-lem-)tyskland faldt på med hine folkefærd at sammenstille, og måske forledtes til at sammenblande, Sigenerne, hvad enten man derved så hen til disses komme ester fra, eller tænkte på deres sære væsen og vilde sæder, eller vei endog lod sig påvirke af deres mørkladne udseende.

Hos os tog man Taternavnet som givet. Eoruden i lovgivningen findes det allerede i Dødedansen og hos Henrik Smith. Når denne fortæller, at landsknægtene og Taterne almindeligen gærne brugte den »konst« at få opflöjne höns til at falde ned ved en rog af bulmefre, så er dette oversættelse af »die Zigeiner und ihre Gesellschaften« i hans kilde »Hieronymus Tragi genant Bock: Kräutterbuch«.

nikeskriverne i Pertz Momim. script. XVI tilskrives „Tartari" (sml. „Tater" 1. i Karl Weinholds Beitriige zu einem schlesischen Wörterbuche s. 97 b). — Senere, f. e. bos Luther 1530 (Jcüa udg. 5, 170 a) „ein wilster wilder hauffen Tat/em oder Tiircken" og i historien om Wiens belejring 1683, må vistnok tænkes på indbyggerne i det såkaldte „lille Tartari" eller nærmest på „de krimske Tatarer". Forf. af de ovenn. Tractätlein hævder

grundforskellen imellem Sigenerne (Nubiani) ogyle rette naturlige Tartere" (i det lille og store Tartari), men er dog selv hildet i sammenblandingen, når han påstår, at hine holdtes f stor ære ved det tyrkiske hof o. s. v.

12. Sml. bl. a. „perjuri Tartari" ved siden af „tnrpes Mauri" i Se-drtionum Daniæ liber (1538): S. r. I). 8, 516. — Holberg bruger formen „Tatere" for Tatarer: Danm. histor. ved Levin 2, 333; medens Resen s. 235 har „Tartaren".

13. „De orientalibus partibus---nigri ut Tartari" Korner;

hvoraf Rufus har fået ud„desse quemen ute Tartarien".— Fra en enkelt side kan hermed sammenlignes deres hollandske navn „Heydens", og deres ældre franske folkenavn Sarracins.

11. Stedet i Dødedansen se neden for i anm. 78. I digtningens lybske forbillede har jeg iutet tilsvarende fundet; men da linierne „hjælp mig gud og sante Loje, i år skulde jeg skyde papegoje, døden giver mig ingen tid" aldeles stemmer med den lybske tekst af 1496, medens de mangler i den af 1520, antager jeg det for rimeligst, at en tredie, hidtil ukendt, lybsk redaktion har ligget til grund for den danske bearbejdelse [af typografiske grunde formoder dog Bruun, at denne først er trykt efter 1550: Meddel, fra d. st. kngl. bibliot. 2, I60 f.]. — H. Smith i En skøn, lystig, ny urtegård 1516 1)1. XXIX b (udg. 1650 s. 19). Ilier. Buck (død 1551, fra Rin-bajern) kender jeg dog kun af den tyske folio-udgave, Strås-293

Da recessens udvisningsbud intet frugtede, udstedte Kristian den tredie »åbne breve«, der gik i samme retning, men hvoraf jeg kun kender det af 29de september 1554, hvilket jeg har ladet aftrykke blandt vedhængene som den ældste fyldigere udtalelse mod 5 Taternes »værelse« her i riget.

Allerede 7 år efter fandt Fredrik den anden det fornedent at gentage forbudet. I »åbne breve til alle landsting«, dagtegnede Kobenhavn den 18 dag novembris 1561, befalede han alvorligen alle sine lensmænd, fogeder, befalingsmænd, gejstlige og verdslige, adelen og alle andre, at de straks med det allerførste lode forvise ud af riget alle »Tattere« og dennom efter den dag for ingen del tilstedde der længer at blive. Pligtforsömmende lensmand truedes med deres lens forbrydelse og anden vedbørlig straf; adelen, som i fremtiden bevilgede dennom ophold »på deres gods«, skulde stande hver mand til rette, som påklagede, og oprette al den skade, de gjorde, og dertil straffes som de, kongens brev og bud ikke agte vilde. Hver mand skulde det være frit fore, ehvem som helst det var, at tage fran Tatterne alt hvis de havde med at fare og o handle med dennom som med andre fredløse folk.

Samme dag linge landsdommerne brev (fra København) om fornævnte åbne breve at lade forkynde og siden gæmme dem vei. Af selve hovedbrevet udsendtes derhos, måske nærmest til lens-t mændene, et nyt sæt afskrifter, dagtegnet Kalundborg den 27de

burg 1630 (s. 106). I den latinske oversættelse af Strasburgeren Kyber 1552 (botanisk haves bihliot.) er udtrykket omskrevet til (s. 135) „nebul-ones illi perditissimi, qui se Ægyptios appellantes, vagabundi per regiones errant" etc. — l)en pågældende plante (hyos-cyamus) kaldtes i Tyskland „Zigeåur-krata", et navn jeg förste gang bar fundet i den ny udgave af [HöszlinsJ Krcuttcrbuch, Krankt, am M. 1546 bl. cl. III a; jf. Lifebich s. 86.

15. Jf. Vedel-Simonsen Iiidrag til Odense bys ældre historie 3, I, 160 f., Cronholm Skånes polit, histor. 1, 565. — Ligesom i øvrigt recessen 1536 betegner sig selv som (åbet) brev, se Kolderup-Rosenvinge 4, 162 øverst, 170 nederBt og 171 nederst, således er det bekendt, at eu og sanmie regerings-forskrift, efter omstændighederne, betegnes snart som „åbet brev", snart som „åbne breve".

16. T. p. a. 1. VI, 515.

17. Aftrykt blandt vedhængene.

18. Trykt i D. mag. 6, 56 f. (kongen var den dag virkelig i Kålund-294

november næst efter. End videre udgik den 6te september 1570 , det som vedhæng aftrykte kongebrev til indbyggerne i Fyn mod Tattere, som vandrede om der i landet og gjorde fortræd.

Lige meget hjalp det. Et slående bevis herpå er kongelig majestats skrivelse af 28de april 1574 til kngl. majestats |rigensl 1! hovmester, hvori kong Fredrik siger: »vi ville eder og nådigst have befalet, at i straks affærdiger vor profos at hente alle de Tat- 2i tere, som ligge her udi landet [d. e. Sæland], og at han dennom forskaffer til Kobnehavn; og de siden bruges til at arbejde, enten udi smedjen på galejen eller andensteds«. En foranstaltning, der gör så meget åbenbarere brud på den fra fortiden nedarvede og til eftertiden forplantede opfattelse af Taterne som uden for samfundet stående og til opnåelse af statens öjemed ubrugelige væsener, jo mere den i enkelte henseender ligner den j fremgangsmåde, som i fornødent tilfælde brugtes mod landets egne 2 sönner; men der for øvrigt må betragtes som grundet dels i hen-

borg). Hvis kilde-angivelsen „af det danske kancellis arkiv" er pålidelig, kan aftrykket ikke være besörget efter Langebeks udskrift (gehejmearkiv-ets Danske samlinger nr 796) „af en gammel dombog, som tilhører rektor Hopp i Ålborg 1741", hvad der ellers nok var muligt. Iøvrigt er teksten i udstedelserne af 18de og 27de jiovbr den selv samme, i det nogle ubetydelige afvigelser må tilregnes de henholdsvise afskrivere. Den vigtigste forskel er, at ordene „Oc oprette all thend skade, the [Taterne] giöre" mangler i aftrykket i D. mag. (og i Langebeks afskrift).

19. S. t. XII, 266 b i et kongebrev om mange hånde sager til Pe der Okse.

20. Om „kongens (rigens) profos" jf. bl. a., foruden Krist. d. 2dens gejstl. lov 15, verdsl. lov 1 (Kilians holl. ordb. udg. 1599 s. 415 og 417) Krist. d. 4de i S. r. 19, 368 a (1635) og i Nyerups Karakter, s. XXXIII nedeAt (1642); sml. Daniel Hunds ErikXIVs krønicka ved Dahlgreu 1847 vers 369 og 439, Ilallenberg Svea rikes historia uuder Gustav Adolf 2, 524. Udviklingen fortjænte nærmere undersøgelse.

21. Sinl. hele datidens udskrivningsvæsen og særlig kongebreve som det af f 1567, hvorved 6 lensmænd udi Skåne lik ordre til i anledning af „orlovsskibenes udrustning og vort arbed på Holmen" at udtage i købstæderne og på landsbyerne „de fleste tøin mer mænd, husetømmermænd og skibstømmermænd", og straks iligen med deres redskab og med lensmandens l'uldvisse bud sende dennom „til vort slot Kbhvn til vor ammeral Evert Bild": T. p. a. 1. IX, 223; jf. Jacobsen i Nyt hist. tidsskr. 1, 166 ff.295

syn til de temmelig omfattende sørustninger, der foretoges til som-!2 meren 1574, dels i det ry, Sigenerne dengang som senere havde !3 på sig som dygtige smede og metalarbejdere. Ved »smedjen på galejen« eller »vor smedje« (som kongen også kalder den) må nemlig uden tvivl tænkes på et værksted ved flådens værft på !4 Gammelholm, der endnu sorterede umiddelbar under kongen.

Hverken lovens banstråle eller kongens magtbud kunde imid-i lertid göre det af med de fordömte og retlose; hvad der dog ikke afholdt Kristian, den fjærde fra, efter med sit elskelige rigens råd at have overvejet al lejlighed, gennem åbet forbudsbrev af 31te maj 1589 at göre et nyt forsøg på at ramme og udrydde »disse ugudelige, skammelose og skadelige parti« af Tattere, om hvilke han havde fornummet, at de — uagtet hans faders og farfaders mandater — uden al sky skulde begive dennem udi hans riger og der ved nogle antal fast alle vegne omstrippe og omløbe en sted fra anden, og med deres bedrageri, lögn, tyveri og trolddom besvige og berove hans imdersåtte deres gods og bedrive meget modvillighed, og derforuden fore et meget skændeligt levned med skørlevned og blodskam efter deres sædvane. End skulde iblandt hans undersåtte være de, som gave dennem medlidende og tilladelse at være på deres gods og drive deres utilbørlige handel; men efter

I følge kongebreve af henholdsvis 5 o? V 1574 skulde 8 navngivne skibe og derhos „de 3 galejer" og en pinke eller to befare Østersøen i forskellige øjemed (jf. Gardes Den dansk-norske sømagts historie 1535-1700 s. 100 f.), og to pinker gå til „Vester^jøen" mod fribytterne. S. t. XII, 235 a og 266 b.

23. Allerede 1196 havde Vladislav d. 2den givet en Sigenerhøvding (agilis I'haraonum) med følge (af 25 telte) l'rit lejde over hele Ungern, mod at de skulde göre bøssekugler og andet (pro faciendis globulis pyxidum siue aliis instrumentis) for kongens ven, biskop Sigismund til Fünfkirehen. Se aktstykket hos Georg l'ray Annales regum llungariæ 4, 273. Itelon i Les observations de plusieurs singularitet et ehoses memorabies, livre 2 chap. 41 (udg. f. e. 1555) nævner Sigenerne i Grækenland o. s. v. som smede. Se også Grellinann s. 81 f-, hvor han bar et tredie

eksempel fra Tyrkernes krig i Bosnien 1565.

24. Om bestyrelsen af værftet se Garde anf. st. s. 45, 52, 92. — Et spörgsmål er det, om „kongens mestersmed" har haft lettere ved at komme ud af det med Taterne end med den „smed Cornelii son- (sagtens en Hollænder), som kongen af brevet 1574 ses tidligere at have skafli t ham på halsen.296

den dag måtte ingen Tattere under höjeste straf tillades og lides enten af kongens lensmænd på haus og kronens gods eller af adel eller andre på deres gods at komme, være eller blive. Embedsmændene, hver udi sit len, skulde lade dennem pågribe og fratage dennem alt hvad de havde med at fare og siden »hver partijes øverste, høvedsmand eller anførere lade straffe på livet uden al nåde«, og lige så de andre, mænd og kvinder, hvis de ikke inden en vis fastsat tid rommede riget. Dersom nogen Tattere dennem underholdt på adelens gods, skulde adelsmanden efter embedsmandens tilsigelse, og med hans hjælp, dennem efterstande. Viste adelsmanden sig genstridig, var embedsmanden berettiget og forpligtet til at forfølge Tatterne på egen hånd, og siden tiltale ejeren for modvilligbed mod kongens forbud og ordning. Herredsfogederne, delefogederne og sognefogederne skulde, under deres gårdes forbrydelse, angive Tattere for lensmanden; i lige måde skulde borge-mestere, rådmænd og byfogeder fængslige anholde dennem, som kom til købstæderne, og give kongens lensmand det til kende. Hvo som Tattere husede eller herbergede, skulde bode for hver nat og hver person, som den der husede andre fredløse folk. Hvilken færgemand eller skipper sig understod at indføre udi riget eller flytte over en færgested til anden nogen Tattere skulde, foruden anden straf, have forbrudt skibet og sin halve boslod.

25. Forbuilsbrevet (S. t. XVII, 152 ff.) findes i den trykte samling af forordninger, Kbhvn 1590; også ved udgaven af jyske lov s. å. Om det ligelydende brev for Norge af J 1589 se Sundt s. 74 f.; jf. den trykte Norsk rigs-registratur 3, 66. — Som den ældste forordning mod Taterne i Norge må betragtes Fredrik den 2dens åbne brev af y 1584 (med for-kyndelsesordre af samme dato), aftrykt i Norsk rigs-registratur 2, 563 f., hvorefter lensmanden skulde „uden al respit ved Bolens undergang" forjage Taterne; kom de igen, var han forpligt — ligesom det stod en hver anden frit fore — „at lade dennem indsmede udi jærn og bruge udi arbejde og trældom et år omkring", hvornæst de skulde forvises af landet og være „som udsleger" (utlæge). — Den ældste bekendte svenske verdslige forordning mod Sigenerne, af f 1637 (se Stiernman Saml. utaf kngl. bref, stadgar och förordningar, 2, 104 ff.), er åbenbar, da en fælles kilde næppe kan påvises, kun en forkortet og noget til-læmpet afskrift af Kristian den 4des åbne breve af 1589. Hvis Taterne ikke inden 8de novbr næst kommende havde forladt Sverrig, skulde „karlene" hænges, „koner og börn" bringes ud af riget. Sml. plakat af y 1662 (s. st. 3, 69 f.); se videre neden for anm. 64 og 67.297

Folk som Taterne dode imidlertid ikke af trusler, hvis udfør-i'O else — om end enkelte forsøg gjordes derpå — lå over tidens kræfter. Deres fortsatte tilværelse skimtes bl. a. gennem recessen "7 1615 § 44, optagen i recessen 1643 (2—21—3), hvorefter stådere, der på egen hånd lob om og tiggede, skulde på hvad steder de kunde betrædes, straks pågribes og siden »som andre Tatere eller fredløse alvorligen straffes«; og end mere igennem sidstnævnte reces 2—3—16, hvor kobstedøvrighedens forpligtelse til at fængsle alle ankommende Tatere og mælde det til lensmanden er optagen af det åbne brev fra 1589.

Heller ikke under enevælden tabtes de af syne eller lodes de i ro. Den 18de febr. 1682 udgik et kngl. reskript til Helmut Otto von Winterfeld, stiftsbefalingsmand i Fyn, af følgende indhold: eftersom for kongen var andraget, hvorledes en stor • mængde af

26. Se den som vedhæng meddelte skånske retssag, hvis forfølgelse gennem alle 3 instanser trak sig nd over hele 3 år (1627-30).

27. K.-Roseuvinge gamle d. love 4, 326 ned. og 484 øv. „andre" i denne forbindelse (stedet er urigtig anført af Larsen 1, 1, 514) er brugt på en noget løs og lidt flot måde — med ensidig fremlia;velse af lighedspunktet — som så ofte i ældre og yngre sprog (jf. Philologus 14, 613 ff.). Sml. udtryk som „han ser ud som en anden stodder"; „mau — annæt fæ" Eriks sæl. lov 2. kap. 58-61; Gislasons anmærkning til „konur adrar" i Saga Gisla Sürssonar s. 86 lin. 8.

28. K.-Rosenvinge a. st. s. 424 nederst. — Som hertug til Slesvig og Holsten deltog Kristian den 4de med hertug Fredrik den 3die i udstedelsen af forordning for hertugdommerne af j j 1622, hvis § 9-11 handler om Sigenerne, som der, på tysk vis, skældes for ^Verräther, Aus-speher und verbannte Leute", hvem man skulde nægte „Ein- und Purch-7.ug" o. s. v. (Samml. der hauptsächl. Schlesw.-Holst. gemeinsam. Verord-nungen 1773 i 4 s. 339 f.); jf. Polizeiverordn. V 1636 art. 15 (Samml. s. 527), hvori udtrykkelig henvises til „Reiehsabsehiede". Bestemmelserne fra 1622 fornyedes og skærpedes 1655 (hvis et landsbyfolk følte sig for svagt, måtte det hidkalde hjælp ved at ringe med tårnklokkerne), 1664 og 1669 (da beskyldningen for udspionering af landet var svunden ind til en „formodning") og 1680 (nysnævnte samling s. 672, 695, 725, 753); og den påråbes endnu i fo. fl 1712 (s. st. 830 ff.), som dog ved sit indhold (mændene skulde sættes til fæstningsarbejde; kvinderne, efter at være kagpiskede, føres over grænsen tillige med börnene; l'orsömmelige godsejere burde mulkteres, og militærhjælp kunde rekvireres af prælaterne og ridderskabet) i flere henseender danner overgangen til en ny række forordninger, se ned. f. anm. 64.

298

Tartere i hans land Fyn omstrippede, som hans undersåtter med

tyveri og andre ulæmpe besværgede, foruden at man befrygtede, de landet »store« skade enten ved brand eller i andre måder med tiden skulde tilföje, så var det kongens villie og befaling, at stiftbefalingsmanden forskrevne Tartere strængeligen lod anbefale, sig inden 8 dage, efter at det dennem ankyndiget blev, af hans riger og lande at forföje, såfremt de, som derefter sammesteds fandtes, ikke vilde pågribes og derefter uden al nåde straffes på livet. I lige måde havde han og færgemændene at lade advare og strængeligen forbyde, at de ingen af sådan slags folk derefter overfurte, såfremt de ej derfor vilde straffes og stande til rette som ved burde. 29

Det er i ovrigt bestemmelser i forbudsbrevet 1589, der ligger til grund for Kristian den femtes danske lov 3—11—8 (skipperes eller færgemænds undgældelse) og 3—20—3 (Tateres og deres 30 huseres straf). Men om end således dødsstraffen endnu 1683 — og indtil 25 år derefter — stod truende i baggrunden, ved jeg intet eksempel på, at Taternes høvdinge eller genstridige menige, biot som sådanne, er komne til at bøde med livet. Også må man vei give Ørsted ret i, at når Taterne i 3—20—3, skönt ad omveje, betegnes som »fredløse«, så er fredsløshed der kun et hårdere navn for udvisning af landet, eller »mere at anse som en politiforanstaltning imod personer, der ingen adgang fadkomstj havde til at opholde sig her i riget, end som egenlig straf«. 31

Men inden jeg forfølger den borgerlige lovgivning videre, skal jeg kaste et blik på den samtidige militære, der naturligvis går i 32

29. Fynske og smålandske tegneiser X, 263b-64 a (Fogtman).

30. Kristian d. 5tes norske lov 3—11—7 og 3—22—3.

31. Kollegialtidende for Danmark 1827 nr 20 s. 267.

3?. Vor kirkelige lovgivning kar ikke værdiget Taterne nogen tanke, enten i sin yngre form (ritualet 1685) eller i den ældre (ordinansen 1539). — Ikke heller linder jeg dem omtalte i vore tidligere militærlove, f. e. ikke i Fredrik d. 2dens „krigsordning" af Ilte december [ikke Ilte oktbr] 1564 (T. p. a. 1. VIII) eller i Kristian den 4des krigsartikler af y 1625 (hvoraf en god afskrift på dansk i S. r. nr 18). Overhovedet er Kristian d. 5tes krigsartikler ene om Taterne, hvor vei den anf. art. 2 i øvrigt har sit tilsvarende så vei i Gustav Adolfs krigsarticlar, der i deres første skikkelse går tilbage til 1621 (Hallenberg a. st. 4, 935 ff.) som i de med dem beslægtede tyske, der ikke blev uden indflydelse på Kristian den 5tes

(sml. Scheel Nogle bemærkn. henhør, til den danske militærret 1831 s-_299

samme retning af banlysning og udstødelse. Den 9de marts 1683 underskrev Kristian den 5te sit »Articuls-Brief und Kriegs-Geriehts Instruction«, der udkom på tysk samme år, og 1688 i dansk over-

33 sættelse ved Johan Lauerentzen. Artikkel 2 lyder således: »ingen afgudiske sortkunstnere, troldkarle, hårdgörere, våbenbesværere, ej

34 heller nogen Tatt ere iblandt vores krigsfolk må lides, men skulle efter belindelse med doden, hudstrygning eller forvisning straffes«. En bestemmelse, der, støttende sig til fordommen, i höj grad måtte støtte denne. Overraskende og mistænkeligt er det derfor, når Sehudt »mindes, at i den kngl. danske lejr for Hamborg år 1686

35 var der 2 til 3 kompanier Sigenere (Ziegeimer) med deres officerer.« Sandheden kan vei i det höjeste være, at man har brugt nogle Tatere som spejdere.

Som gentagelse fra rigspolitimesterens instruks 1691 (oven for s. 32) pålægges det i forordningen om politiens administration af

36 22de oktbr 1701 (IV, 3 jf. I, 10) politimesteren i København, byfogden i købstæderne og herreds- eller birke fogden på landet, med Jøder, »Tartere og andre ukristne personer« så vei som med løsgængere og tiggere at forholde sig efter loveu og forordningerne,

10-12). Se Corpus juris militaris, ny udgave, Fr. am M. 1674 i 8, og Lünigs samling med samme tittel 1723, to bind i folio.

33. Den tyske udgave både i 4 og 8; den danske i 4, alle med kngl. privilegio hos Joakim Schmedtge% For ved et eksemplar af den danske på det kngl. bibliotek tindes en særdeles pyntelig skreven tilegnelse på verB til arveprins Fredrik af Johan Lanereutzen, „bogens fortolkere"; om hvis forhold som afskriver af andre af datidens lovarbejder se Kall Rasmussens anm. s. 7-8 i afhandlingen Om to nylig l'undne fragmenter af Saxo 1855. Om oversættelsens beskaffenhed se Schou Kronologisk register, 2den udg., 2, 255 f.

34. For Taltere har den tyske tekst Ziegeuner. I ßvrigt er det klart af forbindelsen, at det var Sigenernes troldomsry, der skaffede dem plads i krigsartiklerne og uden for hæren. — „Trolddomskunster" og „Tatere" er beholdte i den „forbedrede", første avtoriserede, danske oversættelse, der udkom 1808.

35. „Jüdische Merckwilrdigkeiten" 1 (1715) s. 485: „wie ich mich dann erinne, dass" o. s. v.; efter ham Holberg i Jødiske historie 2, 717. I det ledreborgske håndskrift 209 (6 blade i 4), hvori tildragelser for Hamborg fra 21de til 27de avgust beskrives af et øjenvidne i kongens følge, lindes ingen hertil sigtende meddelelse.

36. Forordningen udstraktes siden til Norge, jf. Sundt s. 79.

-300

som »enten allerede udgangne ere eller herefter udgivne vorde«. For Taternes vedkommende indeholdes en tillæmpning af lovens hud i den vigtige forordning om tiggerne (d. e. om fattigvæsnet) i Danmark så vei på landet som i købstæderne, Kobenhavn undtagen, af 24de septbr 1708. I afsnittet om købstæderne lyder nemlig § 13 således: »som Tartere, der omløbe og besvige folk med deres lögn, tyveri og trolddom, ere af de værste landstrygere, og vi ingenlunde ville tåle dem i vore riger og lande, da skal de af stedets øvrighed, hvor de kunde findes, pågribes, dennem efter loven fratages hvis de have med at fare (hvilket skal hore byens fattige til) og de straks römme riget; fortover de endda, efter advarsel, skal de sættes i r asp hu s et, der at fortjæne deres brød; og holder deslige folk sig til side, enten på marken eller i skove, skal amtmanden sognevis lade dem eftersætte og pågribe. Hvo der huser eller herbergerer dem, skal bøde for hver nat 16 lod sølv, hvilke(t) efter loven høre[r] os til, men vi allernådigst vil have skænket til byens fattige«. Og efter post II om landet § 12 slutning »skal med Tartere, der kommer på landet, forholdes ligesom i købstæderne«.

Dette er det sidste almindelige lovbud mod Taterne i Dan-

37. I følge § 33 om „Zigøner eller Tartare, som her i landene måtte findes", i et tidligere udkast skulde de, medens det i det øvrige blev ved hvad loven derom tilsagde, „såfremt de ikke efter advarsel straks pakkede sig hort, af landet udstryges"; hvilket udtryk i detifebr. 1708 vedtagne udkast forklares ved „skal d% med stokke prygles ud af byen, dog at man sparer deres liv". Se sælandske indlæge 1708 litr. C. Bestemmelsen om rasphuset, på hvis indrettelse man netop den gang var betænkt af særligt hensyn til det københavnske fattigvæsen (jf. fo. V 1708 om tiggere o. s. v. i København, samt reskripterne af T'ff og f $ 1708), er da senere indsat, (forordninger stod ved denne tid længe „opsatte i trykkeriet" på grund af sådanne efterhånden foretagne småforandringer, efter

livad bogtrykkeren, Johan Lauerentzen klager i et andragende af

I 1708). Ligesom altså rasphusstraf er sat for livsstraf i Danske lov 3— 20—3, således er bøden for huserne en betydelig formildelse af I). 1.1— 24—16, hvorom se ov. for s. 144 f. — Det amtmanden pålagte hverv (jf. § 14) fremtræder som konsekvens af den ham efter lovens 3—19—18 påhvilende forpligtelse til årlige inkvisitioner over løsgængere.

38. Ved trykfejl har den toårige kvartudgave fået den meningsløse læsemåde „fra landet".

39. Fo. V 1708 fornyedes, med indskærpelse af et enkelt punkt, ved fo. Tss 1731; jf. pi ak. 3,° 1745 (for Låland og Falster) § 3, der hl. a. befaler iagttagelsen af den ovenanførte § 13 i fo. 1708.301

mark; om dets virkninger far vi nogle, skönt ufuldstændige, oplysninger af flere særlige reskripter og af enkelte tilfældige ytringer af samtidige. Det vil deraf fremgå, at om end ævnen ikke altid slog til, skortede det ikke de höjere myndigheder på god villie til at få Taterne fat; og at man endog undertiden gjorde alvor af deres udvisning af riget, men rigtignok ofte under sådanne forhold og indskrænkninger, at det bliver meget tvivlsomt, om det skete i medfør af selve Taterlovgivningen, og ikke snarere i folge öjeblikke-ligt godtykke, læmpet efter de for andre nogenlunde beslægtede tilfælde gældende regler eller vilkårlige afgörelser. Navnlig viste man sig på den ene side ingenlunde utilböjelig til at forbeholde sig de arbejdsføre mandskræfter, medens på den anden side Kristian den sjæte, og hvem der vilde tække s ham, med faderlig omhu tog sig af börnenes kristelige opdragelse. Først tager jeg de udstedelser og udladeiser, som vedrører Jylland og til dels Fyn.

Den 20de oktbr 1711 tilskrev Fredrik den fjærde, fra hovedkvarteret for Stralsund, stiftbefalingsmændene i Jylland sålunde: »Såsom vi have fornummen, at et parti løst folk såsom Tartere og andre sig skal have sammenrottet og på adskillige steder i vort land Nörrejylland fra indbyggerne ej alene stjæler og røver, men endog dennem med mordbrand truer, så er vores allern. villie og befaling, at du straks selv og ellers ved amtmændene i det dig au-betrode stift den anstalt gör, at med sådant lost folks og paks pågribelse, straf og udjagning af landet efter loven og 40 vedkommende forordninger uden ophold vorder forholdt«.

Og man lagde liånd på værket. Ti den 19de decbr indsendte etatsråd Ludvig Ernst v. Woyda, amtmand over Koldinghus amt, en alleranderd. memorial »anlangende der af landet udjagede og sig igen indfundene Tartare«, hvorpå han den 10de januar 1712 (fra København) allern. lik til svar: at de, som han til kongens fæstning Fredericia til arbejde havde heusendt, skulde der til arbejde fremdeles forblive; og om flere deslige, »som tilforn vare forvist laudet efter loven«, sig der i amtet igen skulde indfinde, da havde han dem i lige måde til samme fæstning

40. J. t. XXII, 44)1>; trykt i Anhang til Rothes reskript-saml. s. 35

f. (Fogtman).302

til arbejde at forsende eller til »store« straf efter deres misgær-ningers beskaffenhed. 41

I Frederits blev Taterne ikke gamle, hvilket fremgår af et nyt reskript til Woyda, dagtegnet Itzehoe d. 26de julii 1712 og så lydende: »Såsom vi allern. .ville, at de i vor fæstning Fredericia anholdne Tartarer, udi tallet en snes personer af mænd, kvinder og börn, skulle derfra drives eller fores fra et amt til et andet, den nærmeste vej, indtil de lybske grænser, så er vores allern. villie og befaling, at du straks den anstalt gör, at forskrevne pak vorder, så vidt de igennem det dig anbetrode amt skal passere, til næst liggende Haderslevhus amt forskaffet«. 42

1730 klages fra det nordligste Jylland over, at der ikke holdtes strikte over allern. forordning allerede udgivet og at slige ikke blev straffede, som indkom over Koldingå, eller de skippere eller færge-folk, som overbragte dem, hvorfor landet fandtes opfyldt med påtrængende, ufornöjelige »tyske prakkere« og andre fremmede stakler, »ja ofte mængde af omløbende Tartarer«, der bedrog den tåbelige. 43

Midtsommers 1732 begik »et komplot Tartare« i det sydlige Fyn et mord på trende af deres eget komplot, 1 mandsperson og 2 kvindespersoner, hvilke blev fundne døde »på Klingstrup gårds grund udi den såkaldede Ovby skov ved strandbreden«. De rette gærningsmænd bortrömte straks derefter; men »nogle andre af samme slags

folk« blev eftersatte og arresterede på obersüöjtn. Walkendorfs gård (Klingstrup), og gjorde derpå om dette mord deres udsigende, hvorover toges tingsvidne udi Sunds-Gudme herredsting den 5te juni og 3die juli. Den 26de næst efter indsendte amtmanden over Nyborg og Tranekær amter, Kristian Rosenkrantz, disse tingsvidner til kongen (kancelliet) med en memorial, hvori han udbad hans allernåd. resolution, »at som disse arresterede personer ikke for rette gærningsmænd kunde være at anse, om da ikke de anholdte mandspersoner kunde sættes på Bremerholm og kvindes-personerne med börnene i spindehuset og tugthuset, siden de selv

41. J. t. XXII, 463 a.

42. J. t. XXII, 524 a.

43. Jürgen Bille, stiftamtmand i Ålborg, se Panske samlinger 4, 213 f.303

bekender at være sådan art onde mennesker, der omlober og nærer dem af tiggeri og at spå med videre«; hvorved landet kunde blive befriet fra deres roven og plyndren. Kancelli-kollegiet og konseil-" let var dog enige om, at »disse arresterede mennesker [på lovlig , måde vorder tiltalte og over dennem hændet dom til lovlig undgældelse«; og i overensstemmelse hermed faldt den kngl. resolution 14 d. 8de avgust.

Sagen lik imidlertid större udstrækning, end man den gang vidste af. Den 7de og Ilte avgust gav nemlig stiftamtmand Klavs Reventlou, amtmand over Ålborghus, Åstrup, Burium og Seglstrup amter, Kristian Rosenkrantz til kende, at »et komplot Tartere, desertører og tiggere, med kvinder og börn i tallet tilsammen 23, var udi hans amter bleven pågrebne og eksaminerede«; hvorved det be-fandtes, at de var komne fra Fyn. Om disse »23 Tatere« af mand- og kviudekönnet erfares fra- anden side, at de få dage efter var bragte til Århus, hvor magistraten lod dem sætte i byeus M.3 fængsel, og satte 12 borgere til »med ladt gevær« at holde vagt rundt om fængslet. Fra Århus fortes de sønder på, og kom den 21de avgust til Kristian Rosenkrantz |på SkovsboJ, som dennem magistraten i kongens stabelstad Nyborg til bevaring lod overlevere. Da han formente, at disse »Tartere« var af det komplot, som havde ihjælslaget de 3 mennesker, anholdt han den 23de om kongens resolution: om ikke de på Küngstrup af samme slags folk arresterede personer kunde samles til disse, og de alle, i allerunderdanigst folge af befalingen af 8de avgust, under et kunde vorde tiltalte og forfulgte til doms, og bekostningerne over det ganske stift måtte re-parteres; samt om de ikke måtte vorde bevogtede af nogle soldater af garnisonen udi Nyborg. Hvilket alt bevilgedes ham ved et refill skript af 19de september 1732; ligesom stiftbefalingsmanden, ghmr.

41. Resk. til Kr. Rosenkrantz af | 1732 i Fynske og smålandske tcgnelser XVI, 127 f.; kancelli-protokol (fra V 1732 til } 1733) s. 150. Samme dag tilsendtes der amtmanden beneficium paupertatis (fri proces) i sagen.

45. Htlbertz Aktstykk, vedk. Århus 3, 179: et brev af 16de avgust fra byens magistrat til stiftamtmanden, Ejler Holck, hvori denne spürgCB, hvem der skulde betale deres forflegning og transport til Horsens.

46. Fynske og smålandske tegneiser XVI, 135-37 i følge vedtagelse i304

Kristian Sehestedt, samme dag fik befaling om at lade repartere og I ligne alle på arrestanterne gående omkostninger på alle uden for- I skel »på landet boende proprietarier, præster, fogder, rytterbonder og andre bønder, ingen undtagne, efter en hvers hartkorn« på den måde som forordning 9de december 1712 ommældte. 47

Senere androg Kristian Rosenkrantz, i anledning af sagens langsomme drift,pådens overdragelse tilenkommissionaf3afhamforeslagne med- I lemmer; kancelli-kollegium formente dog bedst at være, at sagen forblev »ved ordinære lands lov og ret«; og konseillet tiltrådte denne udtalelse. 48 Til sagens forsinkelse bidrog »komplottets« brogede sammensætning. Bl. a. talte det »tvende desertører af Mariner-regimentet«, hvilket efter derom falden interlocutorii kendelse ikke vilde lade sagen mod dem forfølge og se dem straffede; hvorfor Rosenkrantz d. 31te jan. 1733 forespurgte, om sagen mod de tvende desertører »ved den civile ret og under et med Tartar-komplotten måtte forfölges«; hvad der bevilgedes ved kngl. resolution af 20de marts s. å. 49

Om undersøgelsens udfald får vi tilfældigvis nogen oplysning i det vidtløftige og mærkelige reskript af 23de september 1735, hvori det hedder, at de i følge reskriptet af 19de septbr 1732 forfulgte »Tartere dels var

henrettede dels bragt til København til arbejde«, og hvoraf tillige erfares, at kongen havde tilladt, at udgifterne måtte »forsynes af hans cassa for Nyborg og Tranekær amter, indtil samme kunde blive lignet på hartkornet«. Rosenkrantz havde derhos ønsket, at kongen, som sagsøger, skulde »betale hvis i dette tilfælde var udgivet«; men kongen holdt på godtgörelse af alle amter i folge det ovenstående reskript til stiftbefalingsmanden. 50

konseillet af 29de avgust; kancelliet havde til dels været af anden mening, se nysnævnte protokol s. 151 f. — Krigskancelliet lik ordre til at anbefale kommandanten udi Nyborg at „lade disse arresterede for denne gang i henseende til deres antal af militaires bevogte".

47. Fynske og smålandske tegn. XVI, 133 f.; jf. Fogtman Alfab. reg. 1, 249.

48. Den nævnte protokol s. 459; statsrådsmøde T"j 1732 (jf. Møllers Mnemosyne 2, 208).

49. Fynske og smål. tegn. XVI, 194 f.

50. Fogtman 4, 1, 284 f. og 286 (af Fynske og smål. tegn. XVI, 507 b-508 a og 510 a). Reskriptet af y 1735 er et af de mange, der kaster lys over den praktiske udvikling af retsvæsenet, som gik for sig ved denne tid.305

1740 lod »landfiskalen« i Viborg stift Mattias Brun anholde et komplot af »såkaldede Tattere, bestående af 6 mænd og 13 kvinder og 7 börn«. De 6 mænd, som var fore og stærke, antog justitsr. og borgemester Dyssel, som entrepenør for Viborg tugthuses opførelse, ved samme huses bygning; de øvrige 20 stykker sendte stiftamtmanden uden nogen over dem erhvervet dom til »raspehusetc i København. Kongens tilforordnede direktører over de fattiges væsen i hans rige Danmark besværede sig imidlertid over, at de ikke havde fået noget varsel om deres imodtagelse, og forestillede kongen, at det indsendte komplot bestod alene af gamle kvinder og börn, som var uduelige til raspehus-arbejde, hvortil kom, at i København var der intet egenligt raspehus, hvorfor de kuu faldt börnehuset til byrde. Efter direktørernes indstilling befalede derfor kongen, at »bemældte 20 stykker Tattere« skulde forblive i börnehuset til arbejde, indtil tugthuset i Viborg kom i stand; hvori de så skulde indsættes til arbejde. Ligesom det pålagdes stiftbefalingsmanden, i lignende tilfælde i fremtiden først at

51 korrespondere med direktørerne over de fattiges væsen.

I lobet af samme år må M. Brun have opsnappet endnu i det mindste 7 Taterdrenge; ti det ses af et reskript til stiftbefalings-

52 mand Gyldencrone og biskop Woldike af 23de marts 1741, at Brun i en memorial havde berettet, hvorledes han afvigte år havde eftersøgt og opbragt »trende komplotter Taterer, i tallet nogle og tredive«, hvoriblandt de ovennævnte 6 »karle« (mænd). Kvinderne med

53 pigebörnene var sendte »ud af landet«, medens Br. beholdt »7 drenge-

51. Kesk. til stiftbefalingsm. (jyldencrone i Viborg af V 1710: J. t. XXVIII, 176, jf. F ogtman 4, 2, 102 f.— Stiftbefalingsmandens fremgangsmåde har vistnok sin hjæmmel i fo. y 1708; sml. resk. 1736 ('s0 1737) om udenrigs tiggere. — 1734 havde bemældte direktører dog skildret rasphuset i Kbhvn som færdigt (Fogtman 4, 1, 170 f.), og på grund af den eneret til at drive rasperi, der da tilstodes de fattiges væsen (sml. plak. ; 1751) kunde det 1752 ikke bevilges at indrette et sådant i det ny tugthus i Odense.

52. J. t. XXVIII, 293 b-295 a, jf. Fogtmans Alfab. reg. 1, 367, hvor dagtegningen er urigtig. Bruns virksomhed er berørt af Ursin (hvis kilde jeg ikke kender) i Stiftsstaden Viborg s. 230, hvor det hedder, at da grundstenen til Viborg tugthus var lagt [ov. fors.49], sendte landfiskalen en del Tatere til brug ved opførelsen, hvilke dog snart bortsendtes som ubrugelige.

53. Dette udtryk må vistnok ikke her (jf. ned. for i resk. V 1732)306

börn, fra 5 til 14 år gamle, for at lade dem oplære i guds kundskab; til hvilket brug han havde destineret renten af 400 rigsdaler af en kapital bestående på 500 rigsdaler, som han havde konfiskeret hos en mand i Viborg ved navn Sören Moller«. Da kongen imidlertid resolverede, at S. M. skulde have sine penge igen mod at give landfiskalen 60 rigsdaler, så spurgte nu denne, hvorledes han skulde 54 forholde' sig med drengene. Af stiftbefalingsmandens

og biskoppens derom indhentede erklæring havde kongen fornummen, at Brun för med sandhed, og at han på egen bekostning gav drengene information samt klæder og føde i denne dyre tid; men tillige, at stifts- 55 øvrigheden ikke vidste nogen udvej til uden publici höjlige besværing at bestride deres underholdning, såsom Viborgs eneste publikke kasser, hospitalets og de fattiges, var hårdt bebyrdede, og tugthuset endnu ikke var færdigt. Da heller ikke bornehusets tilstand »nu for hånden« således befandtes, at det kunde imodtage dem med, så fandt kongen for godt, at de 7 drenge, som nødvendig skulde have livs ophold, undervises i deres kristendom og hensættes til en eller anden håndtering, hvorved de i sin tid kunde erhverve deres brød, 56 »skulde underholdes af Viborg stifts fattiges midler, hvor de vare pågrebne, og af den kollekt, som indsamledes til Viborg tugthus«, indtil dette var fuldført: da skulde de indtages der »for at lære et eller andet forefaldende arbejde«.

Fra Sæland, hvor Fredriksborg amt synes at have fundet særlig nåde for Taternes öjne, går efterretningerne lige så langt ned i tiden.

Den 21de oktbr 1726 indkom fra stiftbefalingsmanden og biskoppen i Sæland, Kudolf friherre v. Gersdorph og Kristen Worm, forestilling om, hvorledes en del ugudelige og tyvagtige mennesker en tid lang havde indbrudt ej alene i husene på landet i Sæland, men endog udi adskillige kirker sammesteds, så at Udi indeværende

forstås om en udførelse af riget,men alene om den ovenomtalte overbringelse fra Jylland til København.

54. Sml. fo. V 1739 § 7.

55. Dette er mer end en talemåde: kornpriserne i 1740 og 41 var virkelig usædvanlig höje (hvilket efter den tids vrangvisdom fremkaldte udførselsforbud m. m.), se kapittelstaksterne i Bangs Samlinger 6, 337.

56. Sml. i den siden anførte forordning for hertugdommerne af £

1736307

år var sket indbrud over i 30 kirker, hvor de havde understået sig at bryde blokkene m. v. I den anledning udgik den 8de november s. å., foruden en meddelelse til bispen, to i det væsenlige enslydende reskripter, det ene til stiftbefalingsmanden, det andet til samtlige (7) amtmænd i Sæland (og Mon), hvori det bl. a. hedder, at trods lovens pag. 564 (3—20—3) skal der nylig i Sæland være bleven set en sværm Tatere: disse skulde efterforskes og arresteres samt eksamineres, ved hvilke færgesteder de vare oversatte. Udfaldet skulde indberettes til kongens videre resolution, for at både deslige ugudelige mennesker og den eller de, som havde overfort

57 dem, kunde vorde straffede.

Den 29de decbr 1727 forestillede Fredrik Gram, amtmand over Fredriksborg (og Kronborg) amt, at der den 21de næst forhen udi Ba(d)strup by var attraperet en sværm af 4 friske karle, 5 kvinder og 2de börn, som udgav sig for Tar te re, og hvilke intet tilforladeligt pas eller bevis havde medbragt, hvem eller hvorfra de vare; men hos hvem for resten intet var bleven funden, som for tyveri kunde göre dennem mistænkelige. I benhold til lovens pag. 558 og 559 befalede kongen den 9de januar 1728 Gram straks at indsende de 4 mandspersoner til Bremerholm for der at arbejde i jærn deres livstid; men fandt derimod for godt, at de 5 kvinder og 2de börn af riget skulde udfores; hvorfor Gram havde forderligst at indberette, fra hvilken af sustæderne udi Sæland han formente, at

58 de bekvæmmeligst og med mindste bekostning kunde bortføres. Den 14de forespurgte Gram, om kvinderne og börnene skulde bortsendes gennem Sæland og Fyn, eller til Skåne oversættes. Siden på denne årsens tid ingen skibslejlighed gaves, ved hvilken de kunde

57. S. t. LXV, 420 a-422 a; jf. Fogtman, og ov. f. s. 66. Stiftamtmanden skulde tilholde så vei alle skippere og søfarende i købstæderne som færgemændene, at de ikke nnderstod sig i landet at indføre enten Jøder, Tatere eller fremmede tiggere og slige ubekendte personer. Bispen skulde pålægge præsterne, når indbrud skete i kirkerne, at underrette amtmanden derom. Henne havde, når sådant indbrud var sket, „ved sognefogden eller andre" straksen at lade inkvirere, om der i sognet på de tider havde været nogen fremmede indlogeret o. s. v.

58. S. t. LXVI, 8b-9a; hvor også ordre af samme dag(f) til de deputerede udi søetatens general-kommissariat om at imodtage de 4 karle.

24*308

bortskikkes, fandt kongen for godt, at de fra arresthuset ved Fred-riksborg over Sæland og Fyn så vei som over færgestederne og over Haderslev til nærmeste udenrigs grænser skulde udbringes, og udstedte d. 23de januar de fornødne ordrer derom til amtmanden så vei som til de deputerede for finanserne og kommitterede udi kom-merce-kollegio. Gram skulde forinden betyde de 7 mennesker, at såfremt de understod sig derefter at lade sig finde i kongens riger og lande, vilde de uden al nåde blive strøgne til kaget og komme til at arbejde i spindehuset deres livstid.

Atter 1730 havde Gram udi Jörlunde by i Fredriksborg amt ladet pågribe en sværm Tattere, bestående af 2de mænd og 4 kvindespersoner samt 1 barn, og samme efter kongens »uundgålige« resolution indsendt til Bremerholm, hvor de befandtes arresterede udi trunken (blokken), da kongen d. 18de juli gav de deputerede over søetatens general-kommissariat til kende, at de 7 Tattere skulde forblive der under vagt og nyde samme forfiegning som de andre der værende fanger, indtil de ved allerførste skibslejlighed til »den tyske bund« kunde blive overførte. De deputerede skulde se derhen, at når nogen skipper der fra stadeu til Kostok eller Lybæk hengik, de da på det nöjeste med ham betingede deres overførsel og ellers medgav ham så megen mund-provision, at de dermed kunde underholdes, indtil lian ved et af forskrevne steder eller der omtrent kunde sætte dennem i land.

59. S. t. LXVI, 19b-21 a. Finansstyrelsen sknlde straks gore den anstalt hos vedkommende amtsforvaltere samt amts- og regimentskrivere, at de 5 kvinder og 2de börn blev givet fri lordringskab med fornødne vogne fra et stifts sted til andet, så og behøvende mandskab til varetægt fra en hetjænt til anden; til hvilken ende var bevilget en hver af de 7 personer 6 sk. danske dagligen til underholdning; en bekostning, som dernæst udi betjænternes indkommende regnskaber til udgift kunde passere. Til yderligere forvisning om, at kongens befaling udi alt med hørsomme-lighed blev efterlevet, opfordredes Gram til at medsende „en tilforladelig karl", der på hen- og hjæmrejsen, foruden fri befordring, måtte nyde 2 mk dagligen til „forptlegning"; hvilke penge finanserne, efter indkommen regning fra Gram, havde at betale.

Tanken om de udvistes overførelse til Skåne måtte ligge amtmanden så meget nærmere, som man derfra, siden denne landsdels forening med Sverrig, lod slige folk bringe over til Sæland: Cronholm Skånes polit, hist. 2, 141 af et landshøvdingsbrev fra 1670.

60 S. t. LXVI, 826b-827 a; jf. Fogtman Alfab. reg I, 362. Den309

Den 7de januar 1732 indsendte Gram igen allerunderd. forestilling, at i hans amt havde ladet sig tinde en bande løsgængere af 3de mænd og 4 kvinder med 3 små börn, der udgav sig for Tartere. Da »regimentskriver Morsleth« havde villet lade dennem pågribe, vare mandene undvigte, men kvinderne og börnene vare bleven anholdne og arresterede på slottet, hvor de toges i forhør og bekendte »at være fødte udi Danmark og deres forældre at have \æret soldater og matrosser, foregivende at have opholdt sig i Sæland en 6 års tid nu på et og nu på et andet sted«. På amtmandens forespörgsel, hvorledes der skulde forholdes med disse kvinder og börn, svaredes den 26de januar, at han skulde foje anstalt til, at disse såkaldede Tartere »ved første forefaldende lejlig-61 hed til skibs vorder udførte af landet og vore fyrstendomme«.

Mindet om disse karakteristiske sø-ekspeditioner levede 100 år efter i det nordøstlige Sæland, hvor det fortaltes H. Kr. Lyngbye, i følge hans optegnelse 1833, at da Taterne, til hvis flokke adskilligt pak af Sælændere havde slået sig, undertiden stjal og gjorde optöjer, »bleve de til sidst fangne, bragte på et skib og sendte til fremmede lande, og således blev man skilt ved dem her til lands«.

1728 og 1730 mod Taterne brugte fremgangsmåde kan sammenlignes med den, Bom i det mellemliggende år anvendtes mod en 70iirig, aldrig tilforn straffet eller tiltalt mand, Ilans Hansen, der ved Fredriksborgs rytterdistrikts birketingsdom af JT° 1729 for at have „stålet en stud af værdi 8 slette daler", i følge forordningen J

1690, „blandt andet var dömt til at miste sit liv i galgen"; bvilkcn dom af kongen formildedes til, at han skulde stryges til kaget, og derpå så snart skibslejlighed gaves, til fremmede Bteder afsendes; hvorved tænktes på steder i „den tyske bund". Se 2 reskripter af 'j" og S 1729 til amtmand Gram og et af sidste dato til de ovennævnte deputerede, der skulde besörge bortsendeisen fra Holmen, i S. t. LXVI, 373 a og 420; jfrt med resolutionsbog for 1723-30 under nr 1198 (kongens påtegning på dommen) og nr 1199 (amtmand Grams anbefaling): oldingen forlangte ikke sagen til højere ret indstævnet, men henskod sig under kongens nåde Nåden blev derefter!

61. Resk. V 1732 (jf. Fogtman Alf. reg. 1, 362) i S. t. LXVII, 383. Til dels kan hermed også sammenlignes kngl. resolution af £ 1731 (gentagen 'j" 1732), hvorefter soldater, der havde udstået deres idömte fæst-ningsstraf, og ikke fordredes tilbage af deres regiment, „for ikke at fylde landet med vagabunder", skulde ved allerførste skibslejlighed sendes ud af landet (jf. Rosenstand Goiskts krigsret 2,112); sagtens dog vei af hensyn til, at det i reglen var udlændinge.310

Endog i hjærtet af Sæland forefandtes Tatere dog endnu, i det mindste i støderyk, ved tiden om 1740. Dette fremgår af en holbergsk anekdote. »Jeg erindrer mig«, fortæller han, »at jeg for et par år siden en aften silde bankede længe på en bondes port, som tilhørede mig, förend man vilde indlade mig, og da jeg spurgte, hvorfor man lod mig stå så længe, svarede bondekarlen: jeg var bange, at husbond(en) var en Tater. Og fornam jeg da, at Sigenerne da på samme tid virkeligen grasserede udi landet«. 62

Denne række faktiske vidnesbyrd formindsker betydningen af Pontoppidans udtalelse, at Taterne da vei var forsvundne, en formodning, der næppe er andet end genklang af en vrang tysk teori, hvorefter de egenlige oprindelige Sigenere da overhovedet betragtedes som uddøde. Utænkeligt var det nu ikke, at en sådan indført falsk 63 forudsætning kunde have fået indflydelse også på vor regerings opfattelse af forholdet; umuligt var det,ikke heller, at en grund til den tavshed, som lovgivningen i kongeriget Danmark — i mod-

62. Jødiske historie (1742) 2, 717. — Omtrent til samme tid fører slutningen af en fortælling fra Holbæks amt om en vis Fransiska. Som spæd var huu funden i en ynkelig tilstand på en mark i Søndeijærr.løse sogn, og hun formodedes at være barn af de landet dengang „gennein-ströjfende" Taterfolk. Herskabet på Knapstrup lod hende døbe og opdrage, og lik hende y 1720 viet til degnen i Sønderjærnløse, N. L. Solberg. Hun blev en flink kone i sit hus, og gik derfor i arv til Solbergs eftermand, P. H. Birch (1750-59). Under hendes sidste ægteskab, „efter at Taterne vare forviste af landet", men dog endnu for en del vedblev lönlig at snige sig om deri, skal det en gang have hændet sig, at et par af dem kom ind i dégneboligen og vilde vedkende sig konen som deres barn; men degnen mærkede uråd og jog dem på dören. Se Etterretn, om Sønderjærnløse og Søstrup sognekald, samlede dels af embedsbøger m. m. dels af mundtlige sagn ved Jörgen Keingård, prast sammesteds (f. der 1776 † 1834), håndskrift i 4 ved kaldet (afskr. i 8 i gehejmearkivet s. 66-67).

63. Annales eccles. Danicæ 2, 513 (1744): „Tartaren, in Teutschland Zigeuner, — — — wiewohl sie itzo kaum mehr angetroffen werden". I Det første forsøg på Norges naturlige historie 2, 362 (1753) siger P. dog biot, at de norske fanter er „ej ulige dem, man i Danmark kalder Tartare, i Tyskl. Zigeuner, i Frankrig Egiptiens". Sml. Grellmann s. 224 fl'.; Sundt s. 43.311

G4 sætning til hvad der fandt sted i de omliggende lande — i den følgende tid iagttager med hensyn til Taterne, kunde ligge i, at

64. I hertugdömmerne gå vei som i Sverrig var Sigenerne endnu længer ned i tiden (omtrent til 1780) genstand for statsmyndighedernes særlige opmærksomhed.

Foruden af lovsamlingerne vil man kunne danne sig en forestilling om de vigtigste bestemmelser i Slesvigs og Holstens naturligvis også i denne henseende brogede lovgivning ved hjælp af Ambrosius's Chrono-log. Verzcichn. jtrt med § 134 i 1ste og 2den del af Schiracbs Criminal-reeht. Hvorhos bemærkes, at i de efter den kugl. regerings bud (1721) og under amtmandens tilsyn aftattede „Uorfbeliebungen" eller „Willkiihrs-briefe" forpligtede bondeme sig til, ikke at huse eller ved deres gildeslag at tåle nogen „Tartaren" eller andre landstrygere og tiggere; se § 31 i den for store Kværn af g 1722: Falcks Staatsbürg. Magazin 4, 741. Enheden søgte man i

øvrigt at bringe til veje ved kongelige og ved fælles forordninger (jf. for ved anm. 28), af hvilke den fra * 1724 endnu truer med „Staupen und Verweisung", ja i visse tilfælde med „ohne einige zu orwartende (.nåde mit dem Strang vom Lebem zum Tode gebracht zu werden" (Sammlung 1773 s. 834 ff.). I den korte forordning, udstedt i overretten på Gottorp slot j 1735 (hvoraf det ledreborgske håndskrift 333 i fol. kun er en afskrift) erklærer dog Kristian den 6te, at disse midler ikke havde vist sig kraftige nok, hvorfor „sothanen ßaubgesindels junge, gesunde und starcke Kerls" derefter skulde „mit Eysen geschmiedt und in die barre ad operas publicas condemniret werden". Kongens fromhed, parret med tidens hensynsløshed, lægger sig for dagen i fattigforordn. af i 1736 § 7 (Corpus constitutionum regio-Holsatic. I, 558 i.), i følge hvilken af de ved en almindelig jagt opsnappede Sigenere mændene skulde briugcs til tugt- eller værkhusene og der „nai h ziemlich starker Bewill-kommung" for deres livstid holdes til det sværeste arbejde; medens kvinderne, efter 3 dages vand og brød, skulde føres over grønsen; og börnene skulde fratages forældrene for at døbes (hvilket disse ofte havde forsömt) og opdrages til håndværkere biler tjænestefolk på anholdelses-distriktets regning. Jf. endnu de samsvarende forordninger af ,'t 1756 (Sclil.-Holst. Anzeigcu 1757, 2tes Stück) og 1757 (Sammlung 1773 s. 947 ff.), der bestemtes nöjcre ved forordningerne al V °ß H 1759 (i samling af Fredr. 5tes forordn, og åbne breve, og i Scbl.-Uolst. Anz. 1759, 50stes Stück og 1760, 2tes St.). På grænsen skulde oprejses indskriftpade med angivelse af den Sigenerne og andre lignende landløbere truende straf: fæstningsarbejde på livstid for mændene og livsvarigt tugthusarbejde for kvinderne. Militærmagt kunde anvendes til deres pågribelse. 1 novbr 1764 (og til dels i I7üli foretoges virkelig en sådan almindelig ettersøgning (Sammlung 1773 s. 952 f.) i de fælles distrikter; og dette er vei det sande i hvad „en holstensk lærd", der mellem 1783 og 87 flyttede fra Guttingen (Grellmans opholdssted) til København, havde lortalt Grellmann (1ste udg. s. 23, 2den udg. s. 29): at Katrine d. 2den, inden Lun afstod312

den evropæiske stemning imod dem efterhånden mildnedes noget. 65 Rimeligst er det dog, at det omtrent fra hundredårets midte virkelig er gået stærkt til agters for vore Tatere som sådanne. Den gradvis fæstnede indre statsorden, så vei som provins-tugthusenes opret- 66 telse, har næppe heller kunnet andet end bidrage til, så at sige, at bringe også Taterne ud af omløb.

To spörgsmål påtrænger sig her til drøftelse: hvor vidt skal de Sigenere, der under navn af Tatere omhandles i loven og kongebrevene og stundum ellers, betragtes som virkelig hjæmmehørende i Danmark, eller som biot midlertidige, stadig skiftende, gæster? Og, hvis der overhovedet til nogen tid har været Sigenere, for hvem Danmark var blevet den egenlige hjæmstavn, hvor længe holdt de sig da som et særegent, endog fra samfundets nederste lag adskilt, folkefærd?

Hvad besvarelsen af det første spörgsmål angår, så er det jo vist, at de vestevropæiske regeringer i lang tid vedblev at behandle Sigenerne som uvelkomne indvandrere, hvem man ingen gæsterets-hensyn skyldte; og den danske var ikke den regering, som med mindst troskab bevarede traditionen i så henseende, i det den stadig omtalte eller opfattede »Taterne« som ulidelige fremmede, hvem det gjaldt om at få på dören, uden at den indlod sig på nogen skelnelse mellem dem, der muligpris havde været her til stadighed.

Holsten, havde ladet bortføre „die in dortigen Wäldern scliaarenweise unterliegenden Zigeuner" og søgt at bosætte dem i en eller anden provins af sit rige.

Over den hidhørende svenske lovgivning (jf. oven for i anm. 25) giver Rabenius i § 4 af sin disputats (titlen hos Sundt s. 47) en liste, der måske er fuldstændig, men lider af enkelte unøjagtigheder og misforståelser; jf., for uden Stiernmans samling, det bekendte Utdrag utur alla publique handlingar o. s. v. (begynder med 1718) og Quidings Svenskt allmänt för-fattuingsregister 1865 (i 4). En lang række besværinger fra 1725 af på rigsdagen, snart af præstestanden snart af den svenske og tinske landbostand, over Sigenerne og andre omløbere fremkaldte til sidst forordn. j>ä 1741 [ikke 1748], hvis § 1 for Sigenernes vedkommende dog kun gentog påbudet om deres uddrivelse. I Sverrig fik man endogså Sigenerne (dog kun utländske) indblandede i 2 forordninger om kvægsygen {', 1770 og T'5 1771 § 3), hvilket har sit sidestykke i de danske forordninger af-f‡ 1762 § 7 og II 1775 § 4.

65. Sml. oven for i indledningen s. 13.

66. Se for ved i reskripterne af y 1740 og Y 1741 om det i Viborg, og snil. oven for s. 49 om det i Odense 1752.313

miiske allerede gennem flere slægtled, og dem, der kun var komne ' her, om jeg så må sige, på besøg. Heller ikke kan det betvivles, at jo adskillige flokke har indfundet sig her under den sidste form: som midlertidig tilrejsende eller biot gennemrejsende. Når vi læser, at den 10de januar 1583 ankom 120 Tatere (Tartern) med 24 i heste, under en konge Åndres Holst, til Ulvesbøll (i Ejderstedt), hvor de blev i 5 dage og imens huserede ilde, så har vi ondt ved at tænke os, at et så storladent optog, der minder om Sigenernes bedste tid, har holdt sig inden hertugdommernes snævre grænser; sikkert har de faret vide om landene, og kun i forbigående set ind til halvøens beboere. Det samme må uden tvivl antages om de med hertug Johan Adolfs lejdebrev forsynede Tatere, som 1G07 i stor mængde drog igennem »Stranden« og tog deres vinter-9 stade på Pilworm, hvilket »sammenlobne lose pak« overalt voldte beboerne stort besvær. Fra en senere tid har vi udtrykkelige hjæm-J stands-angivelser for et par i Sydslesvig indstrejfede Sigenere.

Men om end lignende tilfælde må antages, vei endog temmelig

67. I Sverrig skelnede man meget fornuftig mellem de „såkallade Tartarer oeh Ziguener", der nylig var indkomne og ikke havde bosat sig, og dem „iler nogen tid havde været i riget". De første skulde tja'rnes; de sidste tik lov at blive, kun at de ikke gjorde andre udtiugter end til markederne (i overtradelses-tilfælde skulde de kagpiskes: slide ris og spø). Se første afsnit af fo. 1748, og allerede § 8 af den kongelige kundgørelse, som svar på bondestandens besværinger ved dens fuldmægtige på rigsdagen, af J 1727, hvilken også er meddelt på tysk i (Nettel-bladts) Schwedische Bibliothek, 5, 261 ff. (1729). 1 sig selv var en sådan fremgangsmåde konsekvens at udtalelsen i kirkeloven 1686.

68. Anton Heimrich (Walther, levede 1625-84) „Nordfresische Chronik" 2den udg. 1668 (i 4) s. 225; Falcks udg. 1, 375. Da datoen angives, må en samtidig optegnelse være benyttet.

69. Heimrich Nordlres. Chron. 1ste udg. 1666 (i 12) s. 424; 2den udg. s. 323; Falcks 2, 86. Om betydningen af „Strand" se Annaler for nord. oldkyndigh. 1849 s. 354 f. Nordstrand var 1581 kommet til den gottorpske del af hertugdømmet.

70. „1694, Donnerstag, den 20 December, ist hier ein Zigeuner, welcher in Börm bei Hans Sirk gelegen, Namens Johann I.athur, ans Sachsen gebürtig, mit einer Zigcunerin, Namens Anna Sophie aus Jevern [in Oldenburg) copulirt worden": Augustiny Versuch einer Chronik des Kirclispiels Hollingstedt, Flensb. 1852 s. 54 efter optegnelse i en præstebog ved kaldet.314

hyppig, at have indtruffet i kongeriget, tör det dog sættes som vist, at adskillige Sigenere har gjort sig det hjæmligt hos os på deres måde: har ynglet og ældedes her, og haft deres tilholdssteder på vore heder og i vore skove. De idelige udvisningsordrer har næppe frugtet synderlig mere her end andetsteds, selv ikke da, når embedsmændene for alvor tog fat på sagen; ti hvad herredsfogden i Nim herred (i det daværende Stjærnholms amt, nu i Århus amt) 1717 siger om Tatere og natmænd: »når vi drive en skare ud af den ene ende af herredet, så strömmer en ny ind ad den 7i anden ende«, gælder sikkert ikke mindst om de første. I det höjeste lik man dem til at skifte plads eller forsvinde for en liden stund.

Et minde om deres stadige eller jævnlige ophold også på øerne haves i et stednavn som »Taterhulen« i Delhoved skov ved det sydøstlige hjörne af Skarridssø i Holbæks amt. Med sådanne 7i huler eller kuler tog de vistnok ofte til takke som samlingspladser eller nattelejer. I Fyn synes de at have haft tilhold på den mod nordost udgående halvo Hindsholmen, der ved sin beliggenhed og beskaffenhed var særdeles skikket til sådan bing. I det mindste hedder det i biskop Jakob Madsens visitatsbog, i anledning af at han den 15de april 1595 visiterede i Stubberup: »mange Taterer i sognet, nogre i kirken samme dag«.

Det vigtigste bevis for Tateres fortsatte og uafbrudte tilværelse inden for vore enemærker ligger dog i den omstændighed, at den har efterladt sig spor til ned mod den nyeste tid. Dette punkt hænger imidlertid sammen med det andet, oven for berørte spörgsmål, til hvis besvarelse jeg derfor nu skal gå over.

Medens det synes vist, at de i Danmark fra først af indkomne, og siden sagtens tid efter anden sønder fra forstærkede »Tatere«, i det mindste for den langt overvejende del, var ægte, ublandede Sigenere, — noget der ligger så vei i den hele givne situation som i det 73

71. Hübertz Aktst. vedk. Århus 3, 84.

72. Det er en nu med gran bevokset hulning i det bakkede jordsmon langs „Kongens møller" lige ved skovridergården Birkenæs (efter privat meddelelse og selvsyn; generalstabens atlas, kort 17). — Stednavne med Tater- i Sønderjylland se Joh. lioks Det danske folkesprog 2, 400: jf. Miillenhoffs Sagen, Marchen und Lieder s. 558.

73. Bergsøes påstand (Statistik 1, 461), at „Tatere" i Danske lov315

dem tillagte navn og i den dem tiltænkte behandling — kan det være tvivlsomt, om de ret længe har holdt sig uden for beiøring med andre her i riget blomstrende arter af omløbere. Allerede Al-

4 bert Krantz forsikrer, at Sigenerne, hvor de kom Irem, optog mænd og kvinder, som dertil fandtes villige, i deres samfund. Tör man end ikke deraf slutte, at de umiddelbar har draget fremmede med sig ind i Danmark, forøger dette udsagn dog sandsynligheden for, at de heller ikke hos os, for så vidt fordelen eller nødvendigheden bød det modsatte, ubetinget bar afvist hvem der følte lyst eller trang til deres selskab. Den ældste udtalelse fra dansk side, som jeg er tilböjelig til at udlægge som et vidnesbyrd om en sådan, muligvis ikke biot rent ydre, sammenblanding, er dog først fra midten af det 17de hundredår. Kristen Osterssön Vejle siger nem-

5 lig 1652 i sit glossarium juridieum: »Tattere, venefici lat., er et særdeles slags folk, en del sorte og en del hvide«, hvornæst han giver en gruopvækkende skildring af deres moralske tilstand. Det forekommer mig nemlig langt sandsynligere ved de »hvide Tatere« at tænke — om ikke på udartninger af »de sorte«, fremkomne ved kødelig omgang med lysere folkefærd, — så på vanartede individer af landets egne börn eller på andre omløbere, der enten havde gjort fælles sag med de egenlige Sigenere eller havde fundet deres regning ved at tilegne sig deres levemåde og måske deres navn, end at forstå udtrykket om hine Sigenere af ublandet byrd »med bleg ansigtsfarve og blonde, ja fuldkommen hvide hår«, der efter en forfatter fra den nyeste tid »sjælden og undtagelses-

6 vis« forekommer som en kakerlak- eller albinoagtig afart.

3—20—3 [og dens kilde] ikke er Sigenere på grund af tillæget, „som omløbe og besvige folk" o. s. v. er et mønster på en vrangslutning, som kun måler sig med den omvendte, der tit er brugt: fordi de og de omløbere besviger folk o. s. v., derfor er det Tatere.

74. Se blandt vedhængene.

75. D. e. i anden udgave s. 761. Hele indledningen, der for resten kuu synes at være eu omskrivning af skældsordene og beskyldningerne i det åbne brev 1589, mangler i første udgave (1641). At Kr. O. V. skulde have lånt de fremhævede ord af nogen tysk forfatter, har jeg intet spor fundet til.

76. Liebich s. 21. Hvormed måske bör jævnføres hvad Jimenez siger (s. T) om de spanske Jitanos: deres lød (color) er olivenagtig eller brun-gul (olivastro (S trigueno tostado), deres ojne og hovedhår sorte (negros),316

Men er det end således ikke uantageligt, at spiren til sammenblandingen og forbindelsen er tidlig lagt og efterhånden har skudt sig frem, varede det uden tvivl en god stund, inden den romaniske bestanddel blev aldeles tilbagetrængt eller overskygget. Først i løbet af den sidste halvdel af det 18de hundredår synes dens op- 77 løsning at have fuldbyrdet sig, dog ikke grundigere, end at den pletvis kan spores på bunden så godt som ned til vor egen samtid.

Sigenernes (Taternes) egenlig nationale liv i Danmark vilde jeg i øvrigt betragte som udslukt fra det öjeblik af, de havde opgivet deres eget sprog, d. v. s. havde tabt dets selvstændige grammatik. Dog, om deres tidligere sproglige tilstand hos os skorter det os des værre på en hver efterretning; og da tilstedeværelsen af adskillige

romaniske gloser i det os bekendte »kæltringsprog« muligvis kunde — tagen for sig alene — forklares som fremkommen på anden måde end ved umiddelbar arvetægt, skal jeg ikke her henvise til disse forstyrrede ruiner af en fortidsbygning, men gore opmærksom på de andre, mer eller mindre sikre, efterspor af »Taternes« væren og færden iblandt os.

Som noget særtegnende, der straks faldt i öjnene ved Sigenernes første fremtrædelse i vestevropæiske lande, omtales af samtidige forfattere deres mørke hudfarve. Og der er så meget mindre7]H

skönt der findes adskillige blonde (aunque liay bastantes rubins). En sådan sygelig udvikling forekommer også, men sjælden, iblandt Hinduerne (pastor Rosen i Schouws Dansk tidsskrift 3, 534). — Uforklaret henstår ytringen hos Müllenhoff s. 537: „der gaves også hvide Tatere, for hvilke de brune var bange; på deres tog spurgte de derfor ofte, om man også havde set hvide Tatere?" At Sigenerne skulde ligefrem have Bkyet deres blodsfrænder, fordi de var vanheldede ved en naturfejl, finder jeg dog mindre rimeligt, end at de, trods deres delvise sammenknytning med andre landløbere („der holdt sig til en Sigenerbande" fo. T'T 1756), har næret en lönlig uvillie mod disse deres medbejlere i almindelighed.

77. Af kvindernes tilståelser under det i resk. !T® 1732 omtalte forhør tör man måske uddrage den dobbeltslutning: at Tatere ved hundredårets begyndelse havde deres forfædre på dansk grund, og at de havde parret sig med indfødte.

78. „Erant nigri ut Tartari", Korner 1417; „swarz Liite" Justiuger 1419; „erano magri e neri", fortsætteren af Chron. di Bologna 1422; les hommes estoient tres noir s, les cheveux crespez, les pius laides fem-317

grund til at antage, at denne egenhed siden skulde være gået til 3 grunde enten ved klimaets indvirkning eller ved blanding med de indfødte, som den udtrykkelig fremhæves i de fyldigere beskrivelser

mes, que on pust veir, et les pius noires; toutes avoient les visages de playe [skrammerede, d. e. runkne? af lat. plaga], les cheveux noirs comme la qneue d'ung cheval", det franske øjenvidne 1427 hos Bataillard 1844 s. 42 (og hos Pasquier s. 360). Sml. bonden med sin „ilåtter, så hvid som nogen Tåtter" i den danske Dødedans. — Nutids-Sigener-indernes grimhed attesteres f. e., med forbehold, af Liebich (s. 21 f.), hvis beskrivelse (s. 20) af Sigenernes „dichtes schwarzes und glänzendes"

hår, der „hiingt ihm wirr und struppig---bis auf den Nacken" også

stemmer med Pariserens. For øvrigt mener Hataillard (1844 s. 24), at den uvante „teint cuivré" har haft nogen del i, at ældre forfattere skildrer Sigenerne som stygge, medens han selv tinder dem „fort beaux". — Sammenligningen med en hestehale dukker igen op hos Borrow 1, 133 om de spanske Jitanos (jf. 222; 277 og en spansk forfatter 308)

79. Når Thomasius åbenbar er tilbøjelig til at tage den folkesnak for gode varer, hvorefter Sigenerkvinderne skaffede deres småbørn en sort, efter behag igen aftvættelig, lød ved at indgnide dem med en salve og dernæst udsatte dem for solens påvirkning (§ 63), så hænger denne lettroenhed væsenlig sammen med den vrange forestilling (bygget på et intet bevisende sted i Johan Stumpfs Eydgnoschafft Chronik 1548 2, 425 b), han nå-rede: at de først indvandrede Sigenere var et helt andet folkefærd end de dava^rende; for en del stottede den sig også til de overdrevne fortællinger om Sigenernes lyst til at røve fremmede börn (§ 62 f.), med hvilke de da måtte foretage hint kunststykke. Thomasius's opfattelse er ikke engang bleven uden al indflydelse på Grellmann, for så vidt som han, skønt han aldeles forkaster den Stumpfskc teori (s. 224 ff.), dog antager (s. 39 f., 122 og 319 f.), at det kun var på grund af deres levemåde og ved anvendelse af slige kunstige midler [sml. ned. for anmærkn. 85], at Sigenerne havde kunnet bevare deres „brungule" lød. Hin folketro kunde ta'nkes opstået ved mistydning af den skik, derefter Miillcnhoff (s. 537) tillægges de holstenske Tatere: for varmens skyld at oversmöre deres spa de börn med snavs; hvis ikke også dette snarest var en tolkelig opdigtelse, fremkaldt ved deres påfaldende urenlighed, jf. Liebich s. 84 øverst. Af almindeligere interesse, men derfor også at benytte med dobbelt forsigtighed, er Liebichs på selvsyn grundede udsagn (s. 21): at hos nyfødte Sigenerbörn er huden altid „hvid", således at de i deres tidligste ungdom „næppe" vilde kunne skelnes fra andre folks, hvis de ikke havde bragt

tommelangt sort hår med sig til verden; men at huden snart —og det uden brug af noget som helst farvestof -antager en „brungul eller sortebrun, olivenagtig farve, under hvilken end ikke den ringeste rødme skinner frem". (Efter Rosen i Dansk tidsskrift 3, 534 har alle, ikke kretinagtige, Hinduer, kulsorte hår; og „spores tydelig" forældrenes hudfarve hos de nyfødte Ilindubörn, s. st. 530).318

over nutids-Sigenernes legemlige udseende af forfattere, der har 8ff dömt efter selvsyn. Naturligvis er dette ydre særkende Sigenerne I fuldkommen bevidst, ja de synes at sætte deres stolthed deri. I Syditalien, Bomen, Ungern o. fl. st. kalde de sig selv »de sorte« SI (kalé), og en moder følte sig krænket ved, at Liebich udtalte sin

80. Se f. e. om Sigenerne i Tyskland, foruden Liebich, Bischoff s. 2: de er magre (hager), deres hudfarve er sortebrun eller olivenagtig, öjnene og håret sorte eller mørkebrune o. s. v. Om de engelske Harriot s. 522: deres ansigtsfarve (complexion), öjne og hår er mørke (dark); jf. Borrow 1. 18: „their complexion is dark, but not disagreeably so" („a beautiful olive" hedder det s. 24); og sml. om de ungerske og siebenbiirgske oberst

Francklin 1799 (hos Harriot s. 523): „their complexions--svarthy,

with black eyes and black hair". I sin almindelige skildring af de spanske Jitanoers fysiske særkender siger Borrow (1, 306): „deres ansigtsfarve er ingenlunde ensformig, uden for så vidt den gennemgående er mørkere end Spaniernes lød; ikke sjælden ser man ansigter så mørke som mulatters, og i få tilfælde af en næsten negeragtig sorthed". For så vidt de lysere afskygninger ikke er fremkomne ved blanding med Spaniere, kunde man hermed sammenligne forholdet i de mørke (d. e. sortebrune) indiske kaster, hvori der efter Rosen (s. 530 f.) „endnu findes og formodenlig altid vil tindes" mennesker med lys (d. e. lysebrun eller „rødlig") hudfarve; medens det på den anden side ligger nær at tænke på den, rigtignok aldeles overfladiske, mørknende eller efter omstændighederne sværtende indflydelse, som en stadig udsættelse for sollysets umiddelbare indvirkning udøver på den menneskelige hudfarve (sml. Rosen s. 531). Når den laveste, halvvilde og halvnøgne, af de tre klasser, hvortil Sigenerne i Donaufyrstendömmerne henføres af Vaillant (se hos Paspati 1861 s. 148; jf. Pott 1, 62 f.) siges at være „af en mørkere lød (nogle er næsten sorte) end de andre", så er forskellen uden tvivl væsenlig følge af individernes stiirre eller mindre ophold under åben himmel, (af de to øvrige klasser lever den ene som hustyende, den anden som håndværkere o. desl.); og man behøver ikke til forklaringen at antage „forskellige indvandringer".

Efter Sundt s. 18 udmærker storvandringerne sig ved „en mørk farve, gulbrun hud, sorte hår og öjne"; jf. Meltzens Småbilleder af folkelivet 1, 26: en fuldblods Taterske var „gustengul" i ansigtet.

81. Ascoli Zigeunerisches s. 153; Puckmayer (hos Pott 1, 27), der vil have dette navn forstået om de ægte Sigenere, i modsætning til de blandede, som han kalder „de hvide" (parne). I Wörterb. der Zigeuner-Sprache 1755 oversættes Zigeuner ved „Kablo". Også i Spanien Calö, ttert. Calés: Borrow 1, 38; ordfort. s. 21. Af samme betydning er me(l)lele, se Pott 1, 33 og 2, 454; Liebich 146. — Uden alt fodfæste er Liebleins forklaring af lralo i Forhandl, i videnskabs-selskabet i Kristiania år 1870 s. 385.319

forundring over hendes barns hvidhed. Også har vedkommende lands-folk undertiden ligesom slået modsætningen fast. Udtrykket »brun som en Tater* er ikke endnu uddød hos os; i Tyskland hedder det ; tscfocarz wie ein Tater« eller *geel (gelb) wie en Tatter«. Dagdrivere : eller gavtyve, der vilde gælde for Sigenere, siges at have indgnedet sig i ansigt og på hænder med fleskesvær (Speckswarte) eller med . saften af en i Norden velbekendt plante (Lycopus europæus), som man derfor stundum har tillagt navnet »Zigeunerkraut«. Overhovedet må man antage, at ved flere af de naturting og genstande, der i folkesprogene findes opnævnte efter Sigenerne, har sammen-ligningspunktet nærmest ligget i den morke lod eller den sorte farve. Således med »the gipsey moth«, en art sommerfugl eller natsværmer (bombyx dispar), og med »Zigeuncrapfel«, et lille sort uspiseligt æble (malum pellicula nigra). Fremdeles med »Tater-havret:, der i Sverrigs vestlige provinser betegner det samme (avena strigosa) som »Svarthavre« i Vester-Småland og »sort havre« nogle

8*2. Liebieh s. 21 auni. 2. Hun pegede på pattegluttens ravnsorte hår med det udbrud: „min dreng er sort!" Måske vilde hun dog. kun afvise mistanke om, at drengen skulde være kakerlak; jf. for ved s. 315 og i anm. 79.

83. Videnskab, selsk. ordb. under „Tater"; Pott 1, 28 og 30, jf.

2, 260; samt Brem. Wrtb. og Holstein. Idiot, „hij is zoo zwart als een lieiden" Pirks s. 154.

84. Et eksempel med en Tysker se hos Schudt 1, 484 (Holberg Jod. hist. 2, 716); med to Svenskere 1737 hos Sundt s. 81.

85. Nemnichs Polyglotten-Lexieon der Natur-Gesehichte (1793-98; 3, 479. Pen giver virkelig en sort farve, jf. også de dansk-norske navne „Sværtevæld, Svartegræs og Blækgras" (Jenssen-Tnsch Nordiske plantenavne s. 139). Efter en ældre forfatter. Lyte: Nievre herball, or hi-story of piants, 1578 i fol. [d. e. overså ttclse på anden hånd af Neder-la'nderen Rembert Dodoens'e Cruydeboeck 1554 o. s. v.], og flere yngre (som N. Dorph Gunnerus, disputats De usu plantarum indigenarum. Kbh. 1773 s. 2; Böhmer: Teehnische Geschiehte der Pflanzen 1794 2. 287) var det rigtignok Sigenerne, der brugte denne sværte på sig selv: men Svenskeren Retzius (Flora oeeonomiea 1806 s. 437) har vei ret, når han forklarer sagnet om „landstrygere, der vilde passere for Sigenere".

86. Nemnieh 4 , 924. Hos hannen er forvingerne gulbrune og sortagtige, se Kspers Die Schmetterlinge in Abbildungen nach der Natur ved Toussaint von Charpentier 3, 197 og tab. 38 tig. 1.

87. Popowitseh Versuih einer Vereinigung der Mundarten von Teutsch-laud 1780 s. 637.

88. Rietz Svonskt dialekt-leksikon; Langes Håndbog i den danske

1320

steder i Jylland. Måske også med den jyske benævnelse »Tater- I hug«, d. e. Sigenerdrøbel (?), på plantago lanceolata. Muligt endog 9 med Frisernes Tatereponn d. v. s. jydepotte. fl

Endnu mindre kan det undre os, at landsfolkene undertiden I fra hudfarven tog deres kendingsnavn for Sigenerne. I Finland I kaldes de »Mustalainen« d. e. sortfolk; og at der har været Tatere 9 blandt de »kæltringer«, hvoraf lævninger for ikke længe siden I fandtes i et par sogne på Låland, er man berettiget til at slutte af I det dem tillagte navn »♂e sorte folk«. Som oven for antydet, er 9| det endog muligt, at selve navnet »Tater« fra begyndelsen er I blevet opfattet på samme måde; og når efter Dorph i det jyske 91

flora, Sdie udg. s. 82. Efter Didrichsen har botanikerne først lært avena strigosa at kende i forrige hundredår; men da den er ukrudt i vårsæden i en stor del af Evropa, er den vei lige så gammel i vor verdensdel som den almindelige havre.

89. Rafn Danmarks og Holstens flora 1, 642. Efter Assens (Jenssen Tusch 173) skulde navnet også være fynsk; men kilden er næppe fuldkommen pålidelig så lidt som den i registret til anden udgave af Hornemanns plantelære angivne udtale „Tatterhuk". Forklaringen „en drøbel, der er så sort som en Tater" tilhører Didrichsen, hvem jeg i det mindste ikke for tiden vover at modsige; ti den unge blomsterstand er både mørkladen eller sortagtig og frembyder formlighcd med en drøbel (hug, uvula faucium, se Molbechs dial.-leksik. og vidensk. selskabs ordbog), ligesom bladenes skikkelse (se tegningen i Flora danica tab. 437) med en tunge, jf. .navnene „fåretunge, hundetunge" hos Jenssen-Tusch.

90. Bende Bendsen Die nordfriesische Sprache nach der moringer Mundart, udgiv, af Vries, Leiden 1860 s. 121. I et hvert tilfælde betyder navnet „Zigeunerpfanne". — Ved Klees henførelse (Dealmenkulturhistor-iske principper, 1857 s. 144) af forskellige sammensætninger med Tadder-

i Molb.s d.-leks. s. 586 til Sigenerne har jeg overvejende betænkelighed navnlig pa grund af <fet; jf. om „Taddergås" og „Taderfisk" i vidensk. selsk. ordb.; om Tadder(korn) se i indledn. anm. 32.

91. Se f. e. Arwidsson i Kuhns og Schleichers Beitriige 1, 143; jf. estn. „Mustlane" hos Pott 2, 259.

92. Molbechs dialekt-leksikon s. 265; jf. Osterssün Vejle for ved s. 315.

93. 1837 s. 46. Jf. „Tartaris, Tartari" og flere folkenavne på -ans: Zippel hos Pott 1, 53 sml. Bugge i Beitrage 1,

150; hvorefter selve orddannelsen rimeligvis er lånt fra Sigenerne. I følge I'ott 1, 103 er den I udgået fra lat. -arius, jeg mener: snarest gennem det deraf opkomne hyzantinsk-græske -an'os; især da -ios undertiden (Sophocles s. 82 f.) I321

kæltringsprog Tataris betod en »uioriaii, neger«, så er jeg til— böjelig til at antage, at det i virkeligheden har været anvendt som øgenavn eller vrængenavn af hvidfodte omløbere til deres mørkladne levnedsfæller. Vi skal nemlig straks se et vidnesbyrd om, at det var mellem de øvrige natmandsfolk, Sigenernes ætlinge nævntes med Taternavnet; om det end sikkert, som det allerede ligger i adskilligt af det foregående, også er blevet brugt af menigmand, bl. a. ned til vor tid som tilnavn til bestemte personer, f. e. »Tater-Adam« d. e. Adam Karlsen (fra Ostbirk) og hans datter

94 »Tater-Lene«.

Hovedsagen er dog, at Sigenertypen træder frem, og Sigener-fysioguomiet skinner igennem, i enkelte eksemplarer så langt ned i

95 tiden, som der i Jylland er tale om natmandsfolk. Til bestyrkelse heraf skal jeg biot anføre to udsagn: det første hentet fra det viborgske stænderudvalgs for påråbte klassifikation af natmandsfolket; det andet fra hr Brosbolls ligeledes oftere benyttede, prosaiske skildring af »natmændene«. Medens det hist hedder: »blandt glarmesterfolkene er det, efter hvad vi have været i stand til at erholde kundskab om, at der endnu findes nogle få individer, som antages at nedstamme fra Tatere eller Sigenere, og som mellem de øvrige kaldes med tilnavn Tatere eller Romanier, og synes ved deres hårs, huds og öjnes mørke farve at bære præg af fremmed oprindelse«, ytrer sidstnævnte forfatter: »den ægte natmand skelner

i byz.-græsk, ligesom i nygræsk, findes sammendragen til -is (x'ipiu for xüpcoa).

94. Den første hos Dorph s. 10, den anden i Goldschmidts hederejse s. -225; jf. oven for s. 278. I omegnen af I.yhæk levede en „Tater-Stin"

i 1820'erne (se Pott 2, 260 efter en roman af Wöniger). — Medens Taternavnet i Holsten og Slesvig lever i sagnene — se Milllenhoff s. 537 og Fischers Slesvigske folkesagn 2den udg. s. 277 (hvor stykket „Fra Tatertiden" dog er yderst forvirret) — er det ikke ganske uddød i Norge og Sverrig, se Sundt s. 21 og „Tatrekall" i Åsens ordborg = „Tattreka"[rl]: Ilofs Dialeetus vestrogothica 1772 s. 290; „Tattare, Zigenare" hos Rietz; o. s. v.

95. Af fænomenets forholdsvise sja ldenhed, og dets forskellige nuancering efter den større eller mindre grad af renbed eller blanding, kan det forklares, at samtidig med, at det synes ganske at ignoreres af herredsfoged Rod, fremhæves det temmelig stærkt af Ahlefeldt Lavrvig (og Lyngbye).

1736322

sig fra de øvrige ved første öjekast. Hans hudfarve er gulbrun, hans hår og öjne glinsende sorte, og ansigtets træk og udtryk bærer et vist umiskendeligt asiatisk præg«. 96

»Ægte natmand« i den sidste udtalelse må være ensbetydende med folk af Tateræt eller Sigenerrace i den første; og efter alt hvad der historisk og faktisk foreligger, ser jeg ikke, at man med nogen som helst sandsynlighed kan fore forklaringen af fænomenet andetsteds hen. 97

Om jeg end således, ved sammenstilling af historiske udsagn og legemlige minder, mener at have godtgjort, så vidt det efter 98

96. Viborg stændertidende 1836 2, 991; Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 2. For den „ægte natmands" fuldkomne figur og legems-forhold er forf. lige så begejstret som f. e. Liebich s. 20 for Sigenerens. — Goldschmidt siger i hederejsen s. 196 om Kristian Adamsen (1866), Tater-Lenes broder, at han så ud som en Sigener.

Når Kohl Reisen in Dänem und den Herzogth. Schlesw. und Holst. (1846) 1, 98 f. (den danske oversættelse 1, 83 f.) levende udmaler, hvorledes han i Sydslesvig (Ornum) har været sammen med folk af det ægte Sigenerpræg:

„brune ansigter, mørkt ravnehår, fyrige öjne [sml. ov. for s. 257 anm. 81 slutn.], elfenbens tænder, vilde sæder", så kunde tingen i sig selv gærne forholde sig rigtig; men min tillid til denne vidt berejste turist svækkes rigtignok bl. a. ved den lettroenhed, hvormed han vil have ladet sig binde på ærmet, at der i Sæland fandtes en landsby, som Sigenere tidligere havde bebot, og hvis indbyggere endnu sa?rtegnede sig ved deres „slette karakter og liderlige levned".

97. På jødisk afkom passer signalementet ikke, — allermindst hvis man gik ud fra den teori, at ‚jødernes hudfarve (selv bortset fra ind-sprængningen af fremmed blod) er tilböjelig til at smelte sammen med det folks, blandt hvilke de har bot i tilstrækkelig lang tid" (Prichard i Schouws Dansk tidsskrift 3, 75; jf. dog Rosen s. 533 ff.).

98. Til slægtsmærke for oprindelige Sigenere tor man naturligvis ikke bruge den lette, svævende gang, man ofte, i modsætning til bøndernes slæbende, hører tillagt natmandsfolkene (sml. udtrykket „småtråve" i Goldschmidts heder. s. 194). Ikke heller bar jeg afBorrows glimrende beskrivelse (1, 307) af den spanske Gitanos stirrende öjekast ladet mig lokke til i Dorphs professor at se en „ægte Sigener" på grund af lians høgeblik, der beundredes af St. Blicher; se hos Dorph 1837 s. 4 og i Samlede noveller (1833) 1, 250 f . hvor han taler om hans „små öjne, som323

omstændighederne lader sig gore, at Sigenere har søgt tilflugt og taget ophold i Danmark, skal det indrömmes, at efterretningerne om deres væremåde og opførsel er lidet fyldestgörende, og temmelig ensidige. Hvor vei de i love og regeringsbreve indeholdte beskrivelser og beskyldninger mere fremtræder som almindelige ved-tægtsrette sigtelser end som beviste kendsgærninger, er det dog derfra, vi må tage vort udgangspunkt. I følge det åbne brev af 1 31te maj 1589 (og dets aflægger Danske lov 3—20—3) optrådte de da, som troligt er, i »partier« med hvert sin høvedsmand eller anfører; og det er vistnok en sådan høvding for en större flok eller deling (af flere eller færre familier), der i det mindste af uden for stående titledes som »Taterkonge«, et navn, der i øvrigt — be-3 tegnende nok — findes brugt som skældsord. Når fremdeles de samme lovsteder afbilder Taterne som omløbere, der besveg godt-3 folk med deres »bedrageri, lögn, tyveri og trolddom«; så har vi ingen ret til at tvivle om, at jo en god del sandhed har ligget til ä grund for dette maleri, i hvilket i øvrigt trolddommen kan opfattes som hovedfiguren, bedrageriet, lögnen og tyveriet som dens selvskrevne følgesvende. Det var sikkert ved alskens på overtroen beregnede kunster, at Tateren dårede menigmand og åbnede sig adgang til hans pengepung og til hans gæmmer. Navnlig var »Tater« og spåmand i den grad smeltet sammen i den almindelige bevidst-

var i uophørlig bevagelse", (efter Liebich s. 20 nederst har Sigenerne netop store 8jne). Slige egenheder udvikler sig hos alle eller de fleste fødte omløbere som en naturlig følge af deres hele tilværelsesmåde.

99. Sml. for ved s. 313 (1583). — Peder Norby til Urup trådte sin holstenske tjæner i hjæl, i det han kaldte ham „dn Taterkonge!" Se den af O. Nielsen i Danske samlinger 3, 312 f. meddelte retssag fra 1595.

100. I Fredrik d. 2dens åbne brev for Norge af 1584 hedder det, at hos Taterne, der overstrippe og overløbe alt landet, tindes „stor forargelse liåde med trolddom, spøgeri og anden vildfarelse, som de bruge, foruden stor tyveri og trygleri, de bedrive-.

101. For at bringe enhed til veje i I), lovs „trolddoms"-begreb, må man i 3—20—3 (jf. 1—13—19 og 1—24—51) tage ordet ikke i den snævrere betydning af „rette troldfolks behindelse med djævelen", hvori det bruges i rec. 1613 (2—28—2 af fo. 1617) og i dennes affødning 1). 1.6—1-9, men i den videre, som det efter overskriften (og indholdsfortegnelsen) åbenbar har ID. 1.6—1, hvor det tillige omfatter de i § 10 (forgörelse) og 12 (signen, manen o. s. v.) omhandlede tilfælde. Når man desuden betænker, at

21*324

hed, at Moth i sin håndskrevne danske ordbog kun kender det 1 første i det sidstes betydning; også er mindet om Taternes troldkyndighed knyttet til den knude (Taterhnuden), som troldkærling- 1 erne slog ved deres »målen« af de syge. Taterkvindernes hånd-spåning omtales endnu langt hen i tiden; og noget af æren for den færdighed i alle hånde troldkunster, som siden tillægges natmands- 1

Taterne, så vei som Jøderne, indtog en undtagelses-stilling over for loven, vil man skönne, at den af Hedegård i

hans forklaring af lovens 5die bog (1774 s. 731) rejste betænkelighed er så temmelig unødig.

102. Gamle- kongl. samlinger nr 774 p (1713): „Tatter (en) kaldes den, som giver sig ud for at kunne spå, vates. I)u er af Tatter art, vatespro-fecto es. Han skal blive en god Tatter med tiden, Lydio more". Sml. for ved s. 303 i resk. g 1732; Coldings Dictionarium 1626: „Tattere og spåfolk, vene tic i".

103. „Tartarknuden" [med hovedtonen på første stavelse] Bording († 1677) Poetiske skrifter 1, 318, hvor beskrivelsen af signe-kærlingen, der „nævner helgnes navn i femten tylter tal" i øvrigt ikke særlig passer på en Taterkvind, hvilket l'or så vidt snarere kunde siges om Fredrik Horns tilsvarende skildring i „Testament over lille Soldan" (i Poesiens misbrug 1731 s. 138 f.), hvor det hedder om signekærlingen, at „i munden havde hun en stumped pibe", som man derved kunde tænke på Sigenerindernes lidenskabelige kærlighed til tobak (Grellmann s. 47 f., Liebich s. 87; sml. Fyns avis 1847 nr 51). Imidlertid lader han hendes signeord være bagvendt dansk; og det må overhovedet ikke glemmes, at heller ikke signen, målen o. s.v. på nogen måde var Sigenernes opfindelse eller særeje. — „Taterknude" i denne forbindelse er i øvrigt af anden art, eller i det mindste af anden bestemmelse, end den „troldknude" (d. c. forgörelses-knude), der omtales hos Hyltén-Cavallius i „Wärend och Yirdarne" 1, 442, og end de 3 knuder, hvormed man bandt for vinden (Thieles folkesagn 2, 52; Werlauffs antegn, til Holbergs lystspil 2den udg. s. 389 f.).

104. Den gamle moralist i Viborger samler 1828 nr 50 „formoder, at vedkommende jurisdiktioner og præster, hvor de gamle såkaldte natmands-folk bode, levede og havde tilhold, må sande: at denne menneskeklasse, kan den end ikke rangere med Taterne, hvis gamle kvinder spå af hænderne og hvis mænd og börn muligt ere et slags fornemmere kæltringer end natmændene, dog nu til dags mærkeligen har aftaget". Ilvor vei tider og tanker i denne tirade på en uheldig måde er sammenspundne, er det hele dog vei nærmest at henføre til forfatterens ungdomsminder, eller til en tid (i sidste halvdel af forrige hundredår), da der endnu fandtes en halv officiel natmandsklasse, og da Taterne (i Jylland) endnu førte en noget mere selvstændig tilværelse end senere hen. — Om natmandsfolk-enes (særlig glarmesterfolkenes) troldkyndighed se oven for s. 268.325

folkene, mä sagtens tilskrives de i deres kreds optagne Tatere. I følge pastor Lyngbyes skildring (1833), der er støttet på nordøst-sælandske sagn om »Tatere« med indflettede udsagn om jyske »nat-mænd« eller »kæltringer«, trode man, at nogle af disse folk kunde Cyprianus — en bog, som det dog efter jysk tro ikke var rådeligt for deres kvindfolk at læse i —, kunde hekse lidt og vise igen. Blandt andet trodes det om Taterne (kæltringerne; aldeles som om Sigenerne i Tyskland], at de kunde gore halm o. desl. ubrændelig — en tro, der naturligvis havde sin grund i den tilsyneladende uvarsomhed, hvormed de, på feltsoldaters vis, omgikkes ild og lys (ikke mindst deres tobakspiber), uår de havde faet lov til at overnatte i bondens lo eller lade, uden derved at afstedkomme våde. Fremdeles var der en af dem (Junge siger rigtignok »en og anden tysk mestermusikant«), som på sin fiolin kunde spille det farlige »elvestykke«, der henhvirvlede »alt hvad ikke nagelfast var«, i en indtil stykket spilledes tilbage igen, »hvilket medtog en god tid« — ustanselig runddans; men han var godmodig nok til aldrig at stryge mer end de förste toner, som ingen skade gjorde. Så smukt dette klinger som udtryk for følelsen af musikkens tryllemagt, så gyseligt er det, hvad almuen trode en »Taterkvinde« i stand til på trolddommens vegne: »Lange-Margrete«, der (som det fortælles hos Trap) sad fangen på Nörrevosborg (Riugkubing amt), havde myrdet frugtsommelige koner, for, når him havde ædt hjærtet af 9 ufødte börn, at kunne gore sig selv usynlig!

At Taterne her, som ellers overalt, gav sig mine af at bekende sig til den i landet herskende religion, tör sluttes af deres besøg i Stuhbernp kirke 1595. Efter sagnet i Nordsæland »døbte de selv deres börn, så godt de kunde« (der har vei været en tid, da præster også hos os vægrede sig ved at gore det). For øvrigt oplyser mine kilder lidet eller intet om Taternes gören og laden. De ernærede sig, siger Lyngbye, ved at tigge, fiske, sætte ruder ind, lodde, spille hakkebræt og fiolin o. s. v. samt ved at »stjæle lidt, dog ikke hvor de logerte«, — alt i lighed med den under forrige overskrift givne fremstilling af natmandsfolkets levemåde, og uden at man derved fores tilbage til den virkelige Tatertid. At de morede folk ved »alle hånde små kunster, som springe gennem en toudegjord og abe sig efter alle dyr med munden«, fortæller i det mindste baronen i Grevens og friherrens komedie (fra omtr. 1(378). Om de tidligere326

også i Danmark har udmærket sig som fiffige hestehandlere, får man intetsteds noget at vide om. 10!

At Tatere, som tilfældet var i Sverrig, skulde have fundet I lejlighed til at bosætte sig som handlende i købstæderne, er 101 næppe troligt. Heller ikke findes nogen antydning af, at man I enten der eller på landet har ansat dem som bødler eller brugt dem som faste kreaturflåere; ti det er ingenlunde nødvendigt at I antage noget sådant for at forklare sig godsejernes uvillie, der frem- 10" lyser af forordninger både for kongeriget og for hertugdømmerne, 10j til at indlade sig på alvorlig forfølgelse af dem. Hermed stemmer I det også, at i den nyeste tid stilles Taterne i modsætning til de egenlige natmandsfolk og sammen med glarmesterfolkene. i OS

Der er dog endnu et træk af Sigenernes åndelige fysiognomi, således som dette i al fald afspejler sig i samtidige iagttageres og i almuens opfattelse, hvilket jeg skal fremhæve som en ikke upas- I sende slutning på dette afsnit. Det er den skik, de siges at have haft: at fri sig selv for byrden af deres aflældige gamle og disse for byrden af et unyttigt og glædeløst liv ved at drukne dem i et mosehul eller nedgrave dem levende i jorden.

Den ældste beretning giver Heimricli i sin nordfrisiske krønnike, i det han fortæller om de ovennævnte »Tartere«, der i vint-]

105. Se bl. a. fra Sverrig den ovennævnte kngl. kundgørelse af J 1727 § 8; sml. Liebich s. 69 f. og Sundt s. 150 (fra nutiden). Efter de Thous fortsætter under 1612 kendte Sigenerne (Ægyptii seu Hoemi) visse urter, som de gav gamle ralliker at æde, og hvorved de i kort tid skaffede dem et kortvarigt huld, — et hestehandlerkneb eller et tromme-sals-mysterium, der ikke hører til de mest utrolige (jf. Grellmann s. 88!).

106. At nogle af dem havde nedsat sig i små svenske stæder forudsættes nemlig og udtales i kundgørelsen J 1727 §8 og i fo. V 1748 afsnit 1; jf. for ved anm. 67.

107. I Ungern og Siebenbiirgen har de gjort tjæneste som skarprettere og desl., se Grellmann 91 f., efter hvem kreaturflåningen intetsteds hører til deres regelrette sysler.

108. Denne mefling kan heller ikke uden vilkårlighed indlægges i udtrykkene „underholdes", „holde" og „underholde" i kongebrevene af y 1554, ff 1561 og f 1570.

109. Se straks for ved anm. 104 og s. 321.ereu 1607 havde taget ophold på Pilworm, at de ved deres afrejse pii oens gamle kirkegård begravede levende en kærling, som ikke

10 længer var i stand til at drage med dem.

Med om muligt endnu större tilforladelighed udtrykker sig

11 Arnkiel, hvis første efterretning viser tilbage til omtrent 1650. »Jeg mindes«, skriver han, »at i min tid for nogle og 50 år siden en meget gammel kone blev levende begravet af Sigenerne her i

12 Åbenrå skov ved Stegholt (in der Apenradisehen Holtzung bey dem Stegholtz) med denne afsked (valet): Krup under, de Welt is gram, hvoraf hos os er opstået et ordsprog. Stedet, hvor Sigener-indeu er begravet, kaldes deraf den dag i dag for Taterager (Tater-acker). Mig er meddelt af en pålidelig (gewisse) person, som tillige med andre havde set på det, at i vor tid Sigenerne også i Fyn, ikke langt fra købstaden Assens, har levende jordet en gammel kone«. Herved er straks at mærke, at grawersets plattyske form gör det usandsynligt, at Arnkiel i egen person skulde have set og hørt på hin ligfærd. Kan man end uden betænkelighed antage, at flokken er kommen sonder fra, og at dens medlemmer også har kunnet tale nedertysk, er det dog alt andet end rimeligt, især når man sammenholder den nedenstående meddelelse hos Liebich, at de ved en så höjtidelig lejlighed skulde have betjænt sig af et fremmed sprog. Lige efter det anførte bemærker Arnkiel selv, at Sigenerne indbyrdes for det meste talte deres eget sprog,

13 som han rigtignok, efter Aventinus, kalder vendisk (!)

Med hine udsagn fra det 17de hundredår stemmer nu forskellige optegnelser fra det 18de og 19de. ündertiden gives verset

14 krup (eller duk) unner (eller ünner) de Welt is di gram

110. Pette tillæg tindes kun i 2den udgave 1668 s. 323 (Falck 2,86). Om stedforkoldene jf. Annaler for nord. oldkynd. 1819 s. 355.

111. Cimbriselie Heyden-Begräbnisse 1702 s. 45 sp. 1 om „Die umb-lauffende[n| Zigeuner, sonsten Tartern genandt". Den tysk dannede og tysk sindede Arnkiel var født i Toldsted, Nybøl by, Hjordkær sogn, ved Åbenrå.

112. Vildledet af Heister s. 52, henlægger Sundt s. 129 skuepladsen til Holsten. Også oversætter Sundt verset urigtig.

113. Annalium Boiorum libri septem 1554 s. S27, hvor Aventinus endda forsikrer, at han har overtydet sig derom („experimentis cog-novi").

114. Johann Nattheson i Richeys Idioticon liamburgense (1755) 8.141328

for sig alene sonj en ordsproglig talemåde, hvormed man mindede gamle folk om deres hjælpeloshed og overflødighed i verden; men som oftest er det knyttet til bestemte stedsagn, der er for vidt omspredte, til at jeg tör betragte dem som uægte d. v. s. som udrundne ad boglig vej. Således hedder det ved år 1800, at Sigenerne, som for ikke mange år siden hyppig drog igennem Holsten og i lang Tid havde deres lejr ved Kolmar i marsken, efter sagnet skal have neddukket og druknet deres meget gamle folk som unyt- 115 tigt bohave. Endnu 1845 påvistes i Holsten ved Hollmoorskamp, et sted i Ascheberg, et vandhul kaldet »Taterkuhle«, hvori Taterne fordum (vor Zeiten) druknede deres aldersvage folk. Samme sagn IIS haves fra Liineburger hede. Og, hvad mere er, også fra det nord- 117 østlige Sæl and meddeles det 1833, at en gammel kone havde fortalt, at hendes fader havde set, at de omvankende Tatere, når der imellem dem fandtes en meget gammel mand eller kærling, som ikke længer orkede at vandre med de øvrige, om vinteren huggede hul på isen i en mose og deri nedstak den udlevede; ligeså puttede de om sommeren både deres døde og udlevede gamle ned i moserne. 118 Tidsbestemmelsen peger altså et stykke tilbage i forrige hundredår-Dermed kan sammenlignes angivelsen hos Liebich (1863): mange endnu levende Sigenere mindes at have hort af bedstefader og bedste-

f., og derfra i Bremisches Wörterbuch 2, 887 (jf. 1, 267 og Schiitzes Holstein. Idioticon 2, 357).

115. Schiitzes Holst. Idiot. 1, 267.

116. Miillenhoff s. 537. Verset har her fået et tillæg: du karms ntch länger lätcen, du muss der jo van, (hele verset derefter i Kohls Reisen 1, 105, den danske overs. 1, 90).

117. A. Kuhn og W. Schwarz Norddeutsche Sagen, Miirchen und Ge-

bräuche ——--aus dem Munde des Volkes, 1848 s. 72: i fordums

tid (vor alter Zeit) gravede Sigenerne en dyb hule o.' s. v.; verset har der sin kortere form. — Også i Belgien, nær Dendermonde i Østflandern, lever sagnet, se Wolfs Deutsche Marchen und Sagen 1845 s. 468 nr 345, hvor „Jippcnesse" (Sigenerinde) må være udgået fra den i det 16de hundredår forekommende hankönsform Gyptenaer (Egiptenaar); sml. Grimms deutsche Grammat. 2, 329 [Pott 1, 101]. Andetsteds er sagnet henført til „die Kabotermannekens", se sammes Niederländische Sagen 1843 s. 310 nr 208.

118. Jf. Molbechs dial.-leks. s. 265 efter H. Kr. Lyngbye, da præst i Søborg (jf. fortalen s. XXVI), hvis meddelelse endnu haves blandt M.s papirer på det kngl. bibliot.345

moder, ja endog af fader og moder, at disse havde været til stede 1 ved jordfæstelser, hvor de gamle med deres eget samtykke (mit ihrem Willen) blev levende begiavne. Efter at den pågældende var ifort sine bedste klæder, og efter at der i hans påsyn inde i en skov (iui tiefen Walde) var opkastet en grav, nedsænkedes han eller hun langsomt i denne, medens de omstående frænder og venner »sang«: dsclia tele, dscha tele, o polopen baro wele [(vela), hvilket ordret oversat betyder: gå ned! gå ned! verden bliver stor (d. e., efter Sigenernes egen forklaring, formerer sig; d. v. s.: 9 du må göre plads for den yngre slægt). Liebich bemærker, at 1 denne frivillige dodshengivelse forklarer en ældre fortælling om en gammel forfulgt Sigenerkvind, der havde ladet sig levende be-

0 grave af en hyrde. End videre berettes det, at da den engelske Taterkonge 1835 afgik ved døden, vilde haus efterlevende enke

1 endelig begraves med ham; men selv om efterretningen var tilstrækkelig hjæmlet, går det ikke an straks at søge noget særlig indisk i et sådant uregelret udbrud af ægteskabelig sorg. Endelig hørte Sundt 1847 af en ægte norsk fant (storvandring, Tater), hvorledes hans bedstefader, da han i en alder af over 100 år folte sig mæt af dage, »efter fædrenes vis« havde samlet sine slægtninge

i på bredden af en Qæläso oppe i Nordlandene, og efter at have

119. Liebich s. 53. Ilos Müllenhoff hedder det: medens de „råbte": :|: ihiek ünner : : de Well is di yram (o. s v.). Liebich har også hort denne „læsemåde", og af udfaldet af de forsøg, han har ladet Sigenere gore med at oversætte den på romani dschib, slutter han, at dette udråb ikke har været det oprindelige, men kun har skullet tjæne til forklaring af „o polopen baro vela". Det vilde da rigtignok være en temmelig fri fortolkning, der ikke vei kan tænkes udgået fra Sigenere, hvis man ikke tor antage „baro" i teksten for en senere misforståelse af eller sammenblanding med pcharo (Pott 2, 379; paro hos Liebich, hos Paspati også baro), tung, besværlig, hvilket synes at give en simplere mening.

120. Rudiger Neuester Zuwachs der Sprachkunde I, 46 (17S2) efter mundtlig overlevering. Tildragelsen, der skulde være indtruffen ved R.s fødeby, sættes en 100 år tilbage i tiden.

121. Heister s. 52 uden angivelse af hjainmel (en avis?), sml. Sundt s. 129, og N. M. Petersens bemærkning i Annal. f. nord. oldkynd. 1836-37 s. 186 i anledning af Ronifacius's fortælling (se Jaffés Monumenta mogunt-ina s. 172) om hans tids Vender. — Ellers udbryder ved en Sigeners dødsfald hele banden i klageråb; „kun enken tier" (Liebich s. 54).330

taget afsked med dem alle, rode ud på vandet, hængte en sten om

sin hals og druknede sig. 12

Sammenfatter vi nu de ovennævnte enkeltheder under en fælles enhed, kan dennes sande værdi udtrykkes således: ikke alene bærer I sagnet om Sigenernes nedsænkelse i jordens skod af deres livstrætte I gamle en ægte folketros præg; men der er overvejende sandsynlighed I for, at denne i det mindste i Nordtyskland og i Danmark udpræg- I ede folketro har haft en historisk virkelighed at forme sig over; I uden at vi dog med nogen grad af sikkerhed tör, så lidt som vi I behøver at, tænke os denne som hvilende på en (for Sigenernes I vedkommende) forhistorisk, end sige indisk, baggrund. Ti det må 12 ikke overses, at hvor blodskyldig og brødebelagt hin udvej end viser I sig for hvem der betragter den fra en lutret menneskekærligheds I eller fra kristendommens standpunkt, kunde den dog for folk på et I råt kulturtrin hel naturlig fremstille sig som ydende en sidste tilflugt, der under visse omstændigheder endog måtte antage skiunet I af en velgærning så vei med den udlevede som mod de efter- I levende. Ligesom derfor det tit nævnte, nutidige folkesagn ikke I har bundet sig udelukkende til Sigenerne, således kender man mer I eller mindre sikre eller usikre sidestykker til selve skikken fra I andre, ældre og yngre, folkefærd i og uden for Evropa. Men netop 12

122. Beretn. om fante- eller landstrygerfolket s. 90 (85).

123. Et yderst svagt tilknytningspunkt afgiver Herodots beretning (3- J 99) om de nomadiske Padæer i det nordøstlige Indien, der dræbte og I fortærede (!) deres syge og deres oldinge. Hos nutidens indiske omløbere I bar jeg intetsteds fundet skikken omtalt; livorved det dog må erindres, I at Grellmann først berørte den i anden udgave af sin bog (s. 11), så den I næppe kan være omtalt i den engelske oversættelse af denne; hvilket I kunde have bidraget til, at de rejsende i Indien o. s. v. ikke har særlig gået på jagt efter dens formentlige forbillede.

124. Brødrene Grimms Deutsche Sagen (1818) 2, 380 har sagnet (fra Hanover med det nedertyske vers i tillæmpet form) knyttet til et optrin fra Wittekinds tid (år 783). Om et tilfælde fra det Lüneburgske ved år 1309 se Alb. Krantz's Vandalia lib. 7 kap. 48.

I sine Deutsche Rechts Alterthümer s. 486-90, 950 (og 972) har J. Grimm samlet en del eksempler fra alle

verdens kanter på gamles eller I syges selvopofrelse eller ofring ved fjenders ogvenners hånd; ogSchwedler i sin Römische Geschichte 1, 382 anm. 20 har tilföjet nogle henvisninger I til klassiske forfattere. Adskillige af disse fortællinger har imidlertid langt mere lighed med naive eller plumpe fabler end med virkelig hi-331

fordi denne skik må regnes til de mange, der under nogenlunde ensartede livsforhold kan opstå og uddanne sig på vidt adskilte steder og ihlandt ubeslægtede folk, er dens blotte tilstedeværelse i et givet tilfælde ikke i og for sig noget usvigeligt kendetegn på, at det er virkelige Sigenere eller deres efterkommere, man har for 25 sig. Ligesom f. e. den særegne måde at bære börnene på under omflakningen, måtte den i al fald kunne optages eller eftergöres af andre omlobere, der kom i berøring med Sigenerne. Ti at den i vore nordlige egne i det mindste er udgået fra disse, er der efter de foreliggende efterretningers beskaffenhed ingen gyldig grund til at tvivle om.

§ 7-

(Kæltringsproget. Dets bestanddele. Slutning.)

1823 skriver Undall om natmandsfolkene, at »de have deres eget sprog, som de kalde kæltring-latin eller rotvælsk«; hvilket udsagn dog må jævnføres med et af Tottrup fra samme år: »de have et eget sprog, som de alle kunne tale, og som her til lands hedder [d. e. af andre Jyder kaldes] kæltringesproget«. I disse sammensætninger må »latin* og »vælsk« snarest opfattes som frenmied, uforståligt sprog overhovedet; og »kæltringelatin« er for så vidt en ordret oversættelse af rotvælsk«, i det »kæltring« svarer

storie eller vitterlige kendsgærninger. — Af anden art er den af C. W. Smith i anm. til Nestor s. 279 omtalte symbolske folkeskik, der kommer i en vis, rent ydre, forbindelse med Sigenerne.

125. Jf. i § 5 anm. 75 og s. 262; sml. f. e. Grellmann s. 122 f., Lie. bieh s. 52 øverst; Sundt s. 127. „Errones et vagabundi, ut sunt Cingari et id genus alii circumforanei, infantulos suos in sinu fere gestantes discurrunt" Ihres Glossar. I, 1062. 331

fordi denne skik må regnes til de mange, der under nogenlunde ensartede livsforhold kan opstå og uddanne sig på vidt adskilte steder og ihlandt ubeslægtede folk, er dens blotte tilstedeværelse i et givet tilfælde ikke i og for sig noget usvigeligt kendetegn på, at det er virkelige Sigenere eller deres efterkommere, man har for 25 sig. Ligesom f. e. den særegne måde at bære börnene på under omflakningen, måtte den i al fald kunne optages eller eftergöres af andre omlobere, der kom i berøring med Sigenerne. Ti at den i vore nordlige egne i det mindste er udgået fra disse, er der efter de foreliggende efterretningers beskaffenhed ingen gyldig grund til at tvivle om.

§ 7-

(Kæltringsproget. Dets bestanddele. Slutning.)

1823 skriver Undall om natmandsfolkene, at »de have deres eget sprog, som de kalde kæltring-latin eller rotvælsk«; hvilket udsagn dog må jævnføres med et af Tottrup fra samme år: »de have et eget sprog, som de alle kunne tale, og som her til lands hedder [d. e. af andre Jyder kaldes] kæltringesproget«. I disse sammensætninger må »latin* og »vælsk« snarest opfattes som frenmied, uforståligt sprog overhovedet; og »kæltringelatin« er for så vidt en ordret oversættelse af rotvælsk«, i det »kæltring« svarer

storie eller vitterlige kendsgærninger. — Af anden art er den af C. W. Smith i anm. til Nestor s. 279 omtalte symbolske folkeskik, der kommer i en vis, rent ydre, forbindelse med Sigenerne.

125. Jf. i § 5 anm. 75 og s. 262; sml. f. e. Grellmann s. 122 f., Lie. bieh s. 52 øverst; Sundt s. 127. „Errones et vagabundi, ut sunt Cingari et id genus alii circumforanei, infantulos suos in sinu fere gestantes discurrunt" Ihres Glossar. I, 1062.332

til »rot« d. e. tigger, der allerede findes i vokabularet til liber 1 vagatorum. Så godt som al vor kundskab til dette jyske kæltringsprog skylder vi de to for nævnte småskrifter af Dorph fra 1824 og 1837, hvori der, foruden nogle bemærkninger om orddannelsen, böjningen o. s. v. og en lille sprogprøve i form af en samtale, gives så vei en rotvælsk-dansk som en dansk-rotvælsk ordfortegnelse. 2 Uden grund er ægtheden af alt det ved Dorph

tilvejebragte materiale bleven draget i tvivl. F. M. Lange fortæller 1836, at en da afdod embedsmand, der havde været herredsfoged i Viborg egnen, en gang for ham havde ytret den mening, at dette hele sprog var opdigtelse, hvormed fangerne i Viborg tugthus havde ført Dorph bag lyset. »Men«, bemærker Lange med rette, »sprogets virkelighed stadfæstes ved sammenligning med Christensens og Pfisters ordsamlinger, ja ved ældre ordbøger fra 1755, 1583 og 1528«. 3 Han kunde have tilføjet: ved overensstemmelse med uafhængige vidnesbyrd og tidligere optegnelser fra Fyn, Sverrig o. s. v. Og det er egenlig kun fra dette synspunkt, hvor sammenhængen til forskellige sider viser sig, at jeg her lægger vægt på sagen. Dorph

1. Sml. udtryk som „kræmmerlatin, pluddervælsk". Det nederlandske „kraemers-latijn" oversættes af Kilian (1599) „lingua fietitia mendicorum et nebulonum erronum"; jf. den spottende auvendelse i Firmenichs Germaniens Vølkerstimmen 1, 449 (Køln), og „kramers-tael" om en art kragemål („akarm, dakat" for arm, dat) i Adrian van de Vennes Tafereel van de belacchende werelt, Gravenhage 1635 s. 137, samt „tliieve's latin" om det engelske Cant (Borrow 2, 130). „Rottwelsck" om landstrygernes digtede sprog forekommer allerede i det baselske håndskrift d. e. for 1500; i følge Avé-Lallemant har de dog aldrig været så beskedne selv at bruge denne benævnelse. Om „vælsk" se de af Avé-L. 3, 22 anførte sprogværker, jf. Schierns Historiske studier, 1, 267 anm. 1; dermed beslægtet er „Wahl-erey" neden for 1687.

2. Hos ingen senere har jeg truö'et noget stof af betydenhed, der ikke findes hos Dorph eller er taget fra ham. Mærk dog ptikkasch St. Blicher i Nordlyset 1829 s. 416 (Samlede noveller 1, 242), hvilket ord i et hvert tilfælde, tillige med de hosstående, er urigtig forklaret i l'. L. Møllers udgave (1, 34, 2det opl. 1, 36); samt valke stille! K. Etlars Hede-manden 1840 s. 153. Om „grylle" tigge i Dansk folkebl. 7de årg. s. 111 sp. 2 se Molbechs dial.-leks. s. 181.

3. Udvalg af kriminalsager 1. 61 anm. — Om alle natmandsfolk i den seneste, tid kunde tale kæltringsproget, er vistnok tvivlsomt, se St. Blicher Viborg aint 1839 s. 22 anm. jf. dog ov. for s. 253 anm. 75.333

har i ovrigt selv gjort rede for, hvorledes han har fået stoffet i hænde: hovedmassen ved at udfritte en i Viborg tugthus hensiddende fange, der i det mindste ikke hostede tak af sine kammerater for sin åbenmundethed; tillægene i anden udgave ved meddelelse

4 fra en jysk retsbetjænt.

5 Gennemlæser man prøven på »prævelikvant-sproget* hos Dorph, vil man få indtrykket af, at det er en art formummet dansk eller rettere: et fordækt jysk, man har for sig. Hele underlaget er hjæmligt: udsagnsordenes, navneordenes og tillægs-

6 ordenes böjning er dansk (jysk). Ligeså alle småordene: stedord, kendeord, bindeord, forholdsord, hjælpe-udsagnsord, samt ordstillingen. Endog af de midler, hvormed forklædningen er udført, synes nogle at være af indenlandsk fabrikat. Enkelte ord i Dorphs leksikon må betragtes som jyske (danske) med vilkårlig underlagt

7 betydning, f. e. »kuller« (kugler) hagl, »ouest« (owest, øverst) hat, »skråler« degn, »skruppe« hövle. Det -faris, der hænges bag efter alle slags ord (undertiden indskudt for ved bøjningsendelsen: »tål-

8 taris-er« tåler), vides ikke anvendt nogetsteds uden for Jylland. Det samme gælder nok om udvidelserne »diggel« did, der, »higgel«, hid, her, »niggel« ned.

Ligesom end videre latinske gloser er usædvanlig talrige i

4. Begynd, af fort. til udg. 1837 (jf. oven for s. 259 anm. 86); Københavnsposten s. &. nr 230. hvor retsbetjænten, — om hvem prof. Dorphs familie ingen nærmere oplysning har kunnet give mig, — siges da at være afdød. De ord, der skriver sig fra ham, burde i en ny udgave særlig udpeges; for ved de af dem, som er anførte i det følgende, er sat en stjærne (*).

5. „prævelikvant" den som taler (præveler) smukt (kvant) henfører Pott 2, 211 til hol), prevelen, tale hemmelig og sagte (jf. preutelen hos Kilian).

6. Tysk er dog flertalsmærket s i „rullers" mølle-r s. 43 (rotv. Roller, en møller) og „jarms" ir s. 63. Ligeledes navneformsmarket i „josen" sove (joschen; jødisk josclin-en) og „stilen" anholde (= stilla hos Sundt; sigensk)

7. „Börren" byrde, dragt er, som Henrichsen bemærker, ren jysk b&de i form og betydning og hører ikke hid.

8. -(t)aris er vist taget fra Taterne, jf. ov. for s. 320 anm. 93. Det waldheimske leksikon fra 1726 (optrykt hos Avé-L. 4,113 ff.) har tcknMarü skomager (Schuster) som „Zigeunerisch". Sml. Pott I, 103 og 108.334

nordisk omløber-sprog, således står den hyppige anvendelse af endelserne -es (us, 's) og -um (rum, 'm) uden al tvivl i forbindelse hermed. Dog er disse endelser for en stor del hæftede til tyske eller tyskformede ord, f. e. i »bandes« bånd, »feldes« mark, »feltus« 9 hud, »lokkes« hul, »utes« ud. ude, »vantes, vandrum« væg, mur, »erdrum« jord, »grodrum« stor.

Bortset fra disse egenheder, henfører jeg det jyske kæltringsprogs eller »prævelikvantskens« særegne ordforråd dels til rotvælsk d. e. tysk gaunersprog, dels til »romanisk« d. v. s. Sigenernes sprog; en tvedeling, der ganske svarer til de norske fanters rodi og rommani eller henholdsvis sköjer- og Tatermål (»småvandringers« og »storvandringers« sprog).

Ind under den förste afdeling falder allerede adskillige af de almindeligst brugte orddannelsesmidler. De hos Dorph og Sundt meget yndede afledsendelser -ert, -ik og -ling er det ikke mindre i rotvælsk, der også har sidestykker til Dorphs omskrivende sammensætninger med -man[d], Prævelikvantskens »minnoses« mig og i 10

9. Så vei Pott (2, 33) Bom Avé-Lallemand (4, 280 f.) falder i forundring over dette -es, -um, der er lige så hyppige hos Dorph (og Sundt) som sjældne i tysk gaunersprog. Så lidt som jeg i disse tilhæng (jf. Pott 1, 104 og 2, 161) ser nogen oldindisk, af Sigenerne bevaret, raritet, så lidt öjner jeg noget ærværdigt oldnordisk i forbindelsen „i naktum" i nat hos Dal (om hvem straks mere). Det er for Nordens vedkommende simpel hen de latinske endelser us (i tilsvarende ord hos Sundt) eller is og um, vilkårlig løsrevne og påklistrede. [Den sælandske bonde holder endnu af i skæmt at latinisere enkelte ord f. e. Karåles d. e. Karl, Karolus; „fiobus" hos Junge, d. e. Fjåbus, af fjog, tosse], Ted nærliggende misforståelse opfattedes-um til dels som-rum: „verbum" ord, navn, „padrum" (Sundt „patrum") fader, „virum" vejr, „landrum" land; også afkortedes -um til m: „glarm" (Sundt „glarum") glas, .jarm" år. — I.avet efter latin er fremdeles „fakke" gore, hvoraf „-fakker" i sammensætninger (Dorph og Sundt; de i betydn. tilsvarende fetzen og -fetzer i lib. vagat. o. s. v. er vei af anden oprindelse, se Grimms Wrtrb. 3, 1576). Dal 1719 har f. e. „emra" købe (sælge Sundt), „roggare" tigger (= „reggårer" Dorph) „olies" kål (olus), „pultes" grød (= Dorph; „pultus" Sundt), „sakkes" sæk, „kanis" hund („kannis" Sundt). „Nogges" nål hos Dorph

nokser [nogges-er] hos Dal er sammenflikket af nål (nadel) og acus. Stænkvis findes lignende latinske brokker i bægge hovedafdelinger af tyske gaunerordbøger (uden for rækken falder ordlisten hos Avé-Lallemant 4, 73).

10. Se nærmere Pott 2, 31 ff.. Avé-L. 4. 281 ff. I Dorphs „lovman,,335

I

visse tilfælde jeg, min, »dinnoses« o. s. v. er udgået fra ældre nedertysk rotvælsk; ti Bedeler orden har »minots verfokt ik ga

1 wech«; i rodi betyder »minnus« jeg [mig?], »minnuses« min [jegs]. Men slægtskabet strækker sig til en masse enkelte ord, og falder straks i öjnene, når man fæster blikket på de selvstændige indskud i den nævnte Bedeler orden d. v. s. den nedertyske udgave (fra

2 kort efter 1510) af Liber vagatorum. Den sidstes rotvælske vokabular er nemlig i hin bearbejdelse blevet forøget med omtrent 60 gloser, i reglen tilßjede ved enden af de forskellige bogstaver. Men netop af disse særlig nedertyske gaunerord genfindes mer end trediedelen i Dorphs leksikon, og flere af denne trediepart viser sig atter dels hos Sundt dels i den fortegnelse på næppe 30 ord af det såkaldte bænarusk (tonen på sidste stavelse) eller de boråsiske handelssvendes »opdigtede sprog«, der er bevaret i et skrift fra

lys, lampe er første led naturligvis den jyske form for lue. — Som fælles tysk-(nedertysk-)dansk viser sig endelserne -er, (-er)i, den sidste af romansk oprindelse.

11. Om brngen se Dorph i indledn. til leksik., Sundt s. 383; sml. hos denne s. 268 anm. det bo-, som i de svenske Dalkarles „skinnaremål" saftes for ved de personlige stedord?

12. Af Der Bedeler orden, som synes at stedfæste sig til det Brunsvigske eller Magdehurgske, ejer vort kngl. bibl. det eneste lævnede grundtryk. Dette har Avé-L. ladet optrykke (1, 185-206) tillige med den efter hans mening ældste udgave af Liber vagatorum, hvoraf han antager, at B. o. er umiddelbar oversat. Rimeligvis haves dog et mellemled i den Avé-L. (og mig) ubekendte „nederrinske"(kftlnske) oversættelse, isa-r hvis det virkelig er efter denne, at den senere nederlandske oversættelse er gjort. Den ældste, ellers ukendte, udgave af denne henføres til 1547 i følge omtalen som „libellus ten ton ica lingua ante quinquaginta annos consrriptus" etc. i De literis et lingua Getarum sine Gothorum. Leyden 1597. af Bnnav. Vulcanius Bruggensis, der s. 107 ff. giver et uddrag (optrykt hos Avé-L. 4, 80) af dens vokabular. En ny udgave fra 1613 af den nederlandske oversættelse kender jeg kun gennem Adr. van de Vennes ovennævnte skrift, hvis „Gielers Vorabulacr" eller „Ilael Tael" (s. 133 ff.) siges hentet derfra. Se Wagner i Serapenm 1862 s. 114 ff. jfrt med s. 104 anm. og med Wellers Repertor. typograph. s. 65 og 455 Slægttavlon bliver da: 1. den overtyske grundtekst; 2. den nederrinske oversættelse; 3a. den nedertyske oversættelse; 3b. den nederlandske oversættelse. Hvilke af sine i 1 manglende vokabler 3a har lånt fra 2, lader si;: kun til dels bestemme ved aflæggerne at 3 b, som desuden må have haft visse egenheder (tilsætninger), der som sådanne har selvstændig betydning.

336

1719 af Nils Hufwudsson Dal. Den indbyrdes overensstemmelse 1 ses af følgende liste over vedkommende ord hos Dorph, hvor de tilsvarende af Bedeler orden, for så vidt de anføres særskilt, er mærkede med gåseöjne.

Bef uterus, henne snakke (= bönna, böna hos Sundt), bing-s mand (»binck« ein bur), butte spise (»botten«; botning hos Dal = butning hos Dorph), bylt-es sæng (»bult«), hyse drikke (»boeseu«; jf. bysa, ol hos Dal), dill pige (»diel«; = dilla hos Dal), dise slå, duel penge, fossele låve (»faselen« maken), grums-ling barn (»grams«; = gromsing hos Sundt), hof brød (»hoeff«; = hoff hos Dal), hövl hund (»höbel«; houele hos Vulcan. og de Venne), kass hus (»casz«; »slömkas« = slummekass hos Dorph), knasper knøs (»knaszbart«; = knaspert hos Sundt), kult-es kniv (»colt«; kult-rum hos Sundt), kræg-es kød (»crew«), kvant god, smuk (»quant« vei eft grot; betydning hos Sundt = hos Dorph), köjt skilling (»kot«; kjöjter, penge hos Sundt = köjter hos Dorph), limsk skjorte, særk (limes lærred; »lyms« hemd = lijms hos de Venne), primer præst (= j primår hos Sundt, primer, primare i månsing), roi øl (»roy«), smis 1 smör (»smix«).

13. Boerosia---then vti the nordiska riken---wälbekante

Boerååṡ stad s. 108 ff. efter meddelelse af en navngiven landsbypræst.— Ved „månsing" forstår jeg de prøver deraf, som gives af Hof i Dialeet. vestrogot, 1772 § 35 og hos Sundt s. 393 f.

14. Noget fjærnere ligger murr-is mund („morf") og tvis to („swis"; Pfister twis). Bökt penge hos Sundt er udgået fra „bucht" i Bed. ord. (og hos Vulcan.); også kan måske pikka stjæle, pikk-us tyv i månsing sammenstilles med „pig-gut" def i B. o. [jf. „lep-gut" quat schalck; dannede af bydeformer? Grimms Grt. 2, 961 f. og 1020 hancdief d. e. kenker i Horæ Belgicæ 6te del]. Til det ældste ordlag hos Dorph tör end videre bl. a. henregnes dogge give = dokka hos Dal og Sundt (docken i et vers hos Grolman).

I sine forsøg på etymologisk at forklare Bed. ordens særord er Avé-L. meget for rask til at antage trykfejl. Samtlige af liam (4, 66 ff. og 82 f.) angrebne former forsvares navnlig ved deres skandinaviske aflæggere; „hoeff" (= hoef hos de Venne) har han mod grundtrykkets stavemåde læst som höf.

Ikke få af hine gloser findes i Kilians Dictionarium teutonico-latinum, nærmest over den flanderske sprogart, jf. Hoffm. v. Fallersleben Glossar. Belgicum (eller Horæ Belgicæ pars 7ma cdit. 2da) s. XVIII fl'.; skönt ikke altid i den nærmest tilsvarende form eller betydning. Se f. e. hos337

Dette forhold er så meget mærkeligere, som de allerfleste af disse udtryk for længe siden er forsvundne af rotvælsken på tysk grund, om de end i en enkelt egn holdt sig forholdsvis langt ned i tiden; og som en sådan særlig overensstemmelse i meget ringe mon tinder sted med hensyn til den langt omfangsrigere del af

Kilian (3die udg. 1599): beenen. Aand. j. schimpen. eauillari [overtysk bainen, Schmeller 1, 178], binck rusticus, bulle culcita stramentitia, but/sen largiter potare [= de Venne: Vulc. busen = Grimms Wörterb.; Stalders Schweiz. Idiot, bausen], dille garrula, doesen pulsåre [Grimm dusen = dusa hos Sundt], docken dare, faselen factitare [jf. Grimms Wrtb.], gram puer, hof epulum (?], morfen ruminare (drøvtygge), picken manticulari, quant scitus homo. Efter Avé-L. 1, 148 og 4, 67 bruges diesen [= „diszen" schlan i Bed. ord] endnu i den lybske og holstenske sprogart; ligesom i følge Srhamliachs nedert. ordbog (1858) bulen eszen, verzeren og quant stark, bedeutend endnu lever i den gotting-grubenhagenske (og neder-eichfeldt-ske) dialekt. Det første, som man sætter i forbindelse med biten, bide, kan i al fald intet have at göre med bnten, bytte (tilbytte S'g) i den plattyske Bremens krønnike: Lappenberg Geschichtsquellen des Erzstiftes und d. St. Bremen s. 69.

Af romansk oprindelse er, foruden „quant", „primer" pap og „colt" mesz [jf. nordtysk kolter, plovjæm, anført af Kilian under kouter], „easz" husz, — i La lingva Zerga (udg. 1628) betyder casa fængsel (prigsone), — og „lyms" = lima, camisa i ital. Zergo (Furbesco) og i spansk Ger-mania (Juan Hidalgo 1779), lime, chemise i fransk Argot (Bouchet 15de seree, udg. 1608 1. 95); jf. limas (-atis) og limus (-i) hos Du Cange, samt Diefenhach i Kuhns og Schleicher^ Beitrage 1, 257. Vei også „duel" geld — der uden tvivl m& holdes ude fra doul, pfennig i Lih. vagat. (Bed. ord.) o. s. v. — jf. douille, argent i Francisque-Michels Diction. d'Argot s. 138. Derimod finde« hverken noget sigensk eller jødisk iblandt B. o.s særord; ti ,,köt" geld kan man henføre til nedert. koten, kiiten, bytte [kytte] med Avé-L., der skiller det fra kot, Groschen og keuterling, ring 1687 o. s. v., hvilke han tillægger jødisk oprindelse.

15. I)e eneste, der kan forfølges gennem de »f L. vag. og dens frænder uafhængige ordfortegnelser fra de to sidste hundredår, er dille og bullen, jf. pink bonde; af hvilke de to første endnu er gængse, det tredie er ved at fortrænges (Avé-L. 4, 583). — I den bande, af hvis ordforråd Duisburger vokabularet 1724 (optrykt hos Avé-L. 4, 105 f.) giver prøver, brugtes endnu binck (luerbinck, ost = lurman i Bed. ord. sml. loerman hos Kilian), kreef flesk, morf og nrir. —Ved Duisburg, der ligger lige på grænsen af den nederrinske sprogarts område, møder os allerede det nedertyske sammensatte biord butten, hvoraf buttenom hos Dorph = butum, modsat binum, hos Sundt; se Firmenich I, 412 (buuten 410 fra Krefeld) sml. buten i Horæ Belgiciæ VI (Kilian buyten), og Grimms Wrtb. under binnen.

22338

Bedeler ordens vokabular, der er overplantet fra Liber vagatorum, af hvis temmelig talrige jødiske ord navnlig intet eneste møder os hos Dorph eller de andre nordboer.

I stedet for den gamle, ved boghandlernes forsorg idelig fornyede, men i indhold og form stivnede folkebog trådte fra slut- l i ningen af det 17de hundredår af, væsenlig som politiforanstaltning,

16. Af de omtrent 220 gloser, der er fælles for L. v. og B. o., er kabas hoved [kobis, kibes 1687 og senere med samme betydning] = kåbes hos Dorph; det synes taget fra „germ. [d. e. oversysk] ta&is-kraut, gal. chou cabut, ital. cabuzzo" anført af Kilian under kabuys-koole [kabudskål, hovedkål] = kabis eller kabus i Stalders Schweiz. Idiotikon 1812. Verlunschen forstå (Gerold Edlibach verlinschen) er =forlunse hos Dorph og Sundt (jf. lunse høre hos hægge). Til meng[er] kedelflikker hører hos Dorph, foruden uso. mænge, hvoraf no. mængeri, sammensætninger med -mænger (ballert-mænger, holtesmænger), der er fortrængte af tysk gaunersprog, men tindes i ældre tyske skrifter og i nuværende tyske sprogarter (Avé-L. 3, 31 f., 4, 230; sml. Kilian under mangher, mengher og Schmeller Bayer. Wrtrb.

2, 599). Grifling finger (hånd: Sundt), streifling benklæder (Hosen; 1687 Strümpfe = Dorph, jf. strikling hos Sundt) og windfang kappe (sejl: Sundt) findes også 1687 og senere; ligeledes roll mølle [1687 rolle vogn] og schmunck fedt (ruller mølle, rullik vogn, smung-es hos Dorph); så vei som hocken (hos Kilian hocken eller

hucken, desidere), der i betydning svarer til hunke hos Dal og Dorph. Spranckarl eller sprankhart salt (også hos Gr. Edlibach) er = sprar.ker i en samling fra fyrstendømmet Bayreuth 1750 (Avé-L. 4, 139), siden sprunkert, sprenkert, svarende til sprang-es hos Dorph. Også dieren se, drilling sko, Junckart eller/unekhart ild og wenrfrjcÅ(-ck) ost (de to sidste også i Edlibach» vokabular, wenderich i baseler hskr.) genspejler sig kun middelbar hos Dorph. Misligt, uagtet den fælles bemærkelse „djævel", er Sundts forsøg på at gore ganhart i lib. vag. („ganghart" i den af Ristelhuber oversatte udgave; forvendt til „gambart" i B. o.) til stamfader for „jennik" (jænniken) i rodi.og jysk kæltringsprog. Ti medens det første menes at være beslægtet med „gan" gå — hvor vei man måske kunde tænke på overtysk „gan" gnist (Smeller 2, 50) —, er det sidste ikke andet end nedertysk Jänicke (Potts Personennamen 2den udg. s. 120, Vilmars Namenbiichlein 3die udg. s. 7) = Kleinhans, med hvilket navn den nordtyske bonde endnu betegner djævelen (Schambach).

17. Med dennes vokabular er det også, at f. e. Wenzel Sclierü'er omtr. 1650 liar spækket en gildesvise, i hvilken jeg første gang finder brugt (Weimar. Jahrh. 1, 340) nobis nej, ingenlunde (senere noves) = nobes hos Dorph [jf. nabis i månsing]. Dog vei ikke egenlig = for djævelen! jf. nobisse, kakodæmon hos Kilian? af det også hos os bekendte notis-kroech helvede (nobiskru Syvs håndskr. ordbog, jf. Petersens literaturhist. 4,409 og Molbechs dial.-leks. s. 372 nederst), hvorom bl. a. se Brem. Wrtrb. 3, 254 og Grimms Mythologi 2den udg. s. 766, 953 f. Mærk sammensæt-339

en hel række selvstændige bidrag til rotvælskens leksikografi, i hvilke man for förste gang støder på adskillige udtryk, som man alligevel med god grund i de fleste tilfælde tör tillægge en betydelig höjere alder end det tilfældige optegnelses-år. Ældst, nemlig fra 1687, er »Andreas Hempels Wahlerey«, der består af omtrent 200 gloser og er således kaldet efter hemmelighedens forråder, et arresteret medlem af en mellem Leipzig og Dresden huserende tyvebande. Bortset fra uvæsenlige lydafskygninger, for det meste grundede i tyske dialekt-elegenheder, har flere af ordene hos Dorph deres umiddelbare forbilleder i denne fortegnelse. Således blank-es brændevin (1687 »Plancke« vin, siden også blanckert), fennerik ost (= fandrik hos Sundt), forpasse sælge, fæme hånd (»føhme« = senere fehme), hornikkel ko, kemsel skjorte, særk (»gemsel«, siden også kemsle; af romansk oprindelse), kit hytte (»kütte« af jødisk opr.), knaggert skov, læng(e)ling polse, overman hat (»obermann«), pumpe låne, borge, scheunling öje (»scheindling« vindue = i senere fortegnelser scheinling, også med betydn. öje), skabelle lo, lade, (»schabelle«), sneller bøsse, strelig vej (»strehle«), svas nat (»schwartz« og »schwärtz« = »schwertz« i L. vag. og B. ord.), trappert hest, tritling sko, tyre se, vaidlinger benklæder (»weit-8 linge«).

Ovenstående vil være tilstrækkeligt for mit formål: tilvejebringelsen af et faktisk grundlag for vurderingen af rotvælskens betydning for dannelsen af det jyske kæltringsprog. At gennemføre

ningerne med noves- i Antons Wrtrb. der Gauner- und Diebessprache, 3die opl. 1859.

18. Hempels Wahlerey er optrykt hos Avé-Lallem. 4, 93 ff. Den hos Dorph enestående sammensætning kamin-flanser skorstensfejer [hos Sundt fordrejet til fransjar] har alene hos Hempel 8 sidestykker med -„pflantzer". Ved andre ord er afstanden længere: ruak-et, stri, halm („rauschert"; L. v. og B. o. „rauschart" strisæk); dummer bødel, rakker, natmand („tammer", men 1753 „demmer"; efter Avé-L. ai jødisk oprind, d. e. den urene); sjavver brækjærn („schoberbarthel", men „schaber" i den ko-burgske designation hos Avé-L. 4, 126; jødisk). Dorphs hayni bonde er - haehnig i hanoversk rotvælsk (Avé-L. 4, 546; jf. 3, XX f.) d. e. en udvidelse af „bache" hos Hempel o. a. „Hans Hache" skal i skrifter fra det 16de hundredir være et hyppigt spottenavn pi bonden (H. v. Fallers-leben i Weim. Jahrb. 1, 343). — Da Kilian har verpassen permutare, antager jeg ikke med Avé-L. (2, 322 f., 4, 581) ordet for jødisk.

•22*340

sammenligningen med de rotvælske ordfortegnelser fra det 18de og 19de hundredår, af hvilke de fleste skriver sig fra Mellem- og Nordtyskland, skal jeg så meget mindre indlade mig på, som arbejdet allerede i det væsenlige er gjort af Henrichsen, der, om end til dels på anden hånd, har haft flere af de betydeligste ordlister 19 til sin rådighed, og som det middel til at kontrollere mulige tilfældigheder eller misforståelser, jeg hidtil stundum har haft i jævnførelse med Dal og Sundt, nu aldeles svigter mig. Påfaldende er det, at lige så kendelig som den tyske

eller tyskagtige bestanddel er i »rodi«, lige så lidt mærker man der til den jødiske tilsætning, der indskrænker sig til ordet penne-ri (pendii) hus d. e. penne opholdssted hos Dorph, som deraf har udsagnsordet penne opholde sig; af rotvælsk no. penne (benne), uso. pennen. I jysk kæltringsprog derimod er det jødiske element stærkt fremtrædende, dog kun 20 i Dorphs oprindelige leksikon; ti blandt tillægene i anden udgave findes intet jødisk ord, med mindre man dertil vil henregne *mikél-s kniv, der ved sit s viser sig som ægte prævelikvantisk tildannelse af rotvælsk michel (langmichel, blankmichel) kårde, bødelsværd, af

19. Det var ved kristeligt rov fra næsten, at den af Henrichsen nyttede Rotwellsche Grammatik oder Sprachkunst Fr. am Mayn 1755 var svulmet så stærkt op i ordbeholdningen (til imellem 800 og 900 gloser) i sammenligning med de tidligere magre efterkommere afLiber vagatorum. Bl. a. var det gået ud over den hildburghausenske ordbog, indeholdt i Actenmäszige Nachricht von einer zahlreichen Diebsbaude o. s. v. (Avé-L. 1, 234). Første udgave af denne beretning, hvis 434 „platten"-wörter (optrykte hos Avé-L. 4, 151 ff.) skyldes meddelelse af bandens bestaltede ordbogssekretær Schwartzmüller (henrettet 1745), er fra 1753; og endnu samme år udkom „zweyte und in [ikke: mit] der Spitzbuben-Lexico vermehrte Auflage" (84 sider i 4), der findes i vort kngl. bibliot. Forøgelsen består af 200, fra andre fortegnelser tagne, ved en stjærne som „jødiske" udpegede gloser, og disse med stjærne, trykfejl og alt genfindes i Rotw. Grammat. 1755. — I det enkelte lod jævnførelsen med rotvælsk sig let føre videre, skönt ligheden undertiden er fordunklet ved skrivemåden hos Dorph: „frair" er = freyer bonde, „krovder" = brauter mester, o. s. v.

20. Se Henrichsen s. 26 f. („sjæder" og „schæder" er trykfejl for sjoder og schoder arrestforvarer). Af fortegnelsen, der „endnu kunde forøges" (med klamöni lås, nøgle, kles&i bøsse, pistol, o. s. fr.) må gal kone = gaje (gae) hos Sundt falde bort som Sigenerord (Pott 2, 129 f.). Derimod er maje kone = maja „hustro" hos Dal vei af Maria (Maja}?341

ærkeenglen Mikael med sværdet i hånd. At jødisk. i det mindste fra det 15de hundredår af, har spillet en vigtig rolle ved dannelsen af rotvælsk, fremgår aldeles tydelig af vokabularet i Liber vagatorum (baseler håndskriftet, Gerold Edlibach), hvori der, som allerede Luther har bemærket, er »viel Ebreischer wort«. Vei lader der sig af disses mekaniske overforelse i samtidige oversættelser eller senere udgaver intet slutte om deres levende brug i de mellem- og nordtyske gauneres sprog; men ikke så snart begyndte man igen at udgive selvstændige registre over dette, för jodeordene atter kommer til syne, hvor vei i temmelig forskelligt forhold i de enkelte fortegnelser, sagtens nærmest eftersom den pågældende bande havde tait flere eller færre Jøder i sin midte. Den »fordærvede og brede« udtale af de rabbinsk-jødiske ord, som Henrichsen har iagttaget i det jyske kæltringsprog, henviser dem ikke nødvendig til Sydtysk-91 land i strængere forstand.

Den anden afdeling af prævelikvantsken, eller romanisken [romani dschib] er forholdsvis svagt repræsenteret hos Dorph. Af sprogets særegne grammatikalske bygning findes kun forstenede Jævninger i enkelte orddannelser og bøjningsformer. Således afledsendelsen -pen, -ben i *shurepenn tyveri, *gabén spise og stilepenne arrest (hvilket dog er forblandet med det ovennævnte no. penne) samt i klirobaskero fangevogter (hvis förste del dog synes forvansket), der forudsætter et (kliro)ben fængsel, hvoraf det er et regelret dannet »possessivt adjektiv« |fængslig|, der efter Sigenersprogets indretning både gör det ud for ejeform [fængsels] og, som her, betegner den udøvende person [fængsel-görer]. Fremdeles hunköns-

21. Når Henrichsen mener, støttende sig (som det synes) på beskaffenheden af det jødiske ordforråd, at have udfundet, at „kæltringesproget i det hele stemmer mere overens med det sydtyske rotvælske end med den nordtyske dialekt af samme", så er det efter trykkestedet for de af ham brugte skrifter og efter tumlepladsen for de s. 31 nævnte bander tilladt at sætte „Sydtyskland" som enstydigt med hvad jeg her kalder Mellemtyskland, begrænset mod syd ved en linie forbi Regensburg, Heilbronn og Rastadt, mod nord ved en forbi Wittenberg, Nordhausen, Kassel o. s. v. (se Bernhardi Sprachkarte von Deutschl. 1849). Enkelte former fører os dog snarest endnu nordligere. Ligesom Dorphs smctlem(er] Sigener er = hanoversk rotv. Bchmelemer (Avé-L. 4, 601), således er forsmæ forhør, ret = verschmäh øvrighed i en nordtysk mordbrænder-bande 1813 (Avé-L. 4, 228).342

dannelsen -ni i rumni kone og *gurun(j)i ko. I *garo æg, maro bred, sero se o. s. v. er o den sædvanlige

hankönsendelse, svarende til hunköns-endelsen i f. e. i katshedi brændevin (egenl. brændt). 22 I *mangave tigge ligger på en gang et minde om en böjningsform, og en misforståelse (egenl. jeg tigger). 23

I bægge udgaverne af sin bog har Dorph været gennemgående uheldig med at bestemme, hvilke gloser der stammer fra »romanisken«. Derunder har han stundum på slump henført den ene af flere benævnelser for samme genstand eller begreb; men en sådan flerfoldighed er allerede en naturlig følge af rotvælskens brogede sammensætning af jødiske, tyskagtige og romanske bestanddele, hvortil i det jyske kæltringsprog, foruden nogle ren tyske (neder-tyske) ord, kommer adskillige omlavelser eller tillavelser af latinske og danske. I virkeligheden er af de næsten 500 gloser i første udgave næppe 30 »romaniske«, derimod over 30 af de omtrent 60

22. Om disse egenheders natur så vei som om deres forhold til nyere indiske sprogarter (og til Sanskrit) se Pott i første del. Ægte sigensk er tonefaldet i *gabén (= Böhtlingk fra Rusland chabé), se navnlig Ascoli s. 72 ff. jf. Sundt s. 366 (i 5). Formen lovi penge (som hos Pfister) står for love d. e. den regelrette flertalsdannelse i hankönsord. I * bal ora gris [skulde i nævneform hedde enten baloro kankön eller balori hunk.] og *retshori and [ælling], bægge som hos Grellmann s. 290 f., haves måske en ægte indisk (sindhisk) formindskelses-endelse, skönt forbindelses-måden synes påvirket af valakisk (-or af lat.-oZ-us): Ascoli s. 91 f.

23. Jf. „bettein mangawa" Wrtrb. von der Zigeunersprache 1755 (udgivet som tillæg, „Beytrag", til den rotwellsche Grammat. s. å.) og Grellmann, samt om måden, hvorpå slige misforståelser fremkommer, Pott 1, 68 f. (hos Dorph må * shak kul være en fejl for s. kål, se Pott 2, 229). Med de i anm. 6 nævnte undtagelser anfører Dorph ellers altid udsagnsordene i nutid; den tilsvarende form af „stilen" vilde være stilave. På en forhærdelse af v i lighed med den af l (tredie persons mærke i nntid eller kendebogstav for tillægsform i fortid), som forekommer, hvor sproget er ved at opløse sig eller ligger i ruiner, tör jeg derfor ikke tænke; se Pott 1, 409 efter Borrow, og Smart s. 16 nederst = hos Sundt dela give (= de, der egenlig er bydeform), mula dø, panla binde. Sml. måske mangöhlen tigge, hvoraf mangöhler tigger, i en gaunerordbog fra 1820 (Avé-Lallem. 4, 234); ellers i rotvælsk mangen = manga bos Sundt. Uforvansket romanisk fattes navneform, og „jeg, han vil tigge" udtrykkes ved:

me kamdva te mangdv jov kaméla te mangil

jeg vil at(jeg) tigger han vil at(han)tigger.343

ord, som forat findes i anden udgave. En uligelighed, der simplest forklares af, at modens Dorphs förste meddeler, »professoren«, åbenbar ingen Tater-ætling har været (oven for s. 322 anm. 98), hvorfor Sten Blicher heller ikke har anset ham, har enten dette været tilfælde med hjæmmelsmanden (eller en af hjæmmelsmændene) for Dorphs anden meddeler, den jyske retsbetjænt, eller også har denne særlig haft øre for romaniske ord som de mest fremmedagtige.

Af bægge udgavernes samtlige 60 Sigenerord herer navnlig følgende til dem, som af den i så henseende meget forsigtige Pott regnes for at være af »indisk udspring« d. v. s. medbragte af Sigenerne fra deres hjæmstavn: *garo (»aro, jaro«), *gab eller *gaue landsby, *gabén (»chaben«; ch = spansk j), *guru okse, *jag ild (»ack, jag«), jup lus (»dschu«; dsch = engelsk j), kash skov (»kaszt, kascht« lignum. Holz o. s. v.), kjor-er eller shur-er tyv (»tschor«; tsch = spansk og engelsk ch), *mangave, maro, *mas kod, pani vand (opr. drikkelig), *ruk brænde (betydning som hos Grellmann, ellers = arbor), rup sølv (betydn. i anden udgave rettet

4 efter Rask for guld i förste udg.), saster jærn, sonnekay guld. Fra græsk er lånt *klidin nøgle, *valin glas, *papin gås (-in for

5 -ion som i byzantinsk græsk), *mollivo bly; vei også kristdr kiste, o. fl.; fra slavisk isba stue, og *gütschin (= *klidin) synes at være slaviseret; o. s. fr.

Så vei de her nævnte ord som de allerfleste af de øvrige genfindes i en hver nogenlunde udførlig fortegnelse fra en hvilken som helst egn af Evropa. I formen viser sig små uoverensstemmelser mellem jysk og norsk-svensk romani. Sammenlign f. e. *gabén, *garo, *geb hul (for »chev«), *gib byg hos Dorph med kåben, jaro, kev, giv hos Sundt. Forlydende tsch har for det meste holdt sig hos Sundt f. e. i »tjdr< tyv; og noget lignende antydes

måske ved

'24. Jeg har ikke medtaget fiiri blod, da den Dorph opgivne betydning sikkert, ligesom ved kangri tobak, må være urigtig for henholdsvis gryde og kirke.

25. Nygræsk nfaau, tå, betyder rigtignok and (Passow Popularia carmina 1860 s. 626). Om kristår (hos Bon. Vulcanius 1597 „christari" scrinium) se Pott 2, 167 f.— Lovi [lov-o, -ej er vei = merces, pret-

ium; vox Turcica" Du Cange Glossar. Græcit. (Redhouse Glossary 2-828 a); Ascoli s. 176.344

den vaklende skrivemåde med kj, sh (i første udg. sch) i det tilsvarende ord hos Dorph. Derimod er forlydende dsch blevet til j i jukkel hund, jup hos Dorph = i juklo, ju[v] og flere ord hos Sundt. Medens denne overgang i norsk-svensk romani stetter sig til udtalen hos de finske Sigenere, er det på den anden side uden 2(al tvivl samme lyd, der betegnes ved »juckel, jua« (flertal) i den 27 tyske Sigenerordbog 1755; ligesom man at og til i tysk-romaniske vokabularer genfinder de dorphske former *øaro (jf. det waldheimske leksikon 1726, Bischoff 1827), *geb o. s. v. Med den i øvrigt forvirrede og lidet selvstamdige ordliste hos Grellmann bliver ligheden i tillægene hos Dorph undertiden endog mistænkelig f. e. ved *antru (= garo) og *hanj brønd; lidt friere behandlet, og måske derfor mere pålideligt, er *skino tin af »schino« (hos Grellmann). Stærkt medtagne eller tillæmpede er deis dag (vei at læse dæjs) og sjoger brav, jævnførte med dives og schukar hos Sundt og andre; for ikke at tale om *gottels sukker = »guiot« hos Sundt (af gudlo sød). Daniseret er endelig det för nævnte kjor-er, shur-er (»tjår-are« hos Sundt), hvoraf er dannet kjore stjæle (»tjåra« Sundt) og *schureri tyveri. 28»

Forrådet af Sigenerord er langt ringere i Dorphs samling end i Sundts, hvor det, foruden med græske, er isprængt med russiske og især med finske ord. Sammenlignet med tysk - rotvælske 2S vokabularer har derimod Dorphs overtallet af Sigenerord. Sådanne

26. Jf. djuli pige fra Finland hos Bugge s. 147 [dj udtalt som ;'? se Hof i Dial. vestrog. s. 75 og Nordvalls Lärobok i modersmålet 1863 s. 12] = dschuli hos Pott 2, 215 8ml. juje, guja hos Sundt.

27. Også ved „juckel" i Christensens rotv. ordfortegnelse; men ikke ved „iuket" (trykfejl for iukel) hos Bon. Vulcan., i hvis romaniske ordliste, meddelt af Jos. Scaliger, j-lyd udtrykkes ved y.

28. Jf. dog 8choren i hanov. rotv., schuren og schurer hos Avé-L. 4, 603. — Sjur-is-er hos Dorph er prævelikvantisk udvidelse af „shurer".

29. Jf. Bugge s. 148 f. Om det ikke gamle tab af grammatikalske former se Sundt s. 98. — Des værre kender jeg ikke Samuel Björck-mans Dissertatio de Cingaris (præs. Andr. Grönwall) Upsalæ 1730 uden af Rabenii disputats 1791 (præside Fant; ov. f. § 6 i anm. 64) s. 9, hvor det siges, at B. efter en i Upsala arresteret Sigener, Jakob Helsing, havde meddelt omtr. 50 ord, som R. havde sammenlignet med fortegnelsen hos Grellmann og fundet stemmende dermed („verba utriusque omnino eadem invenimus").345

findes slet ikke i Liber vagatorum, og såre få i Bedeler orden, i

130 Hempels Wahlerey eller i samlingerne fra midten af det 18de hundredår. Forst i konstanzer Hans's ordbog (1791) haves optegnede

131 g ad ene höne (kachni), jak et lys, masz kod, tschor tyv. Vei eider ingen tvivl om, at disse og flere andre Sigenerord allerede la nge havde været som hjæmme i det tyske gaunersprog; men når man af de tre rotvælske ordfortegnelser fra begyndelsen af det 19de hundredår, der er fremkommne ved forhør over pågrebne bander, lader Pfisters (1812) og Christensens (1814) under et repræ-

;32 sentere det nordvestre, og den pfullendorfske (1820) det sydvestre Tyskland, får man dog kun for hver gruppe omtrent en tylvt Sigenerord, som endda til hælvten er fælles. I Avé-Lallemants vidtløftige, almindelig tyske, gaunerordbog (1862) findes næppe 30

, 33 Sigenerord, hvoraf ikke halvdelen er de samme som hos Dorph.

30. I B. o. antager jeg ikke benen spreken for udrundet af pclienav, pennauta jeg taler (Pott 2, 386), hvortil Sundt

har nf. penna-, se for ved i anm. 14. Derimod er vei „moel dot" (død) = sigensk mulo (også hos Sundt), jf. fra det 19de hundredår moll-, mul- hos Avé-Lallemant (4. 213 og 243), der gftr åben vold på ordene i B. o., i det han læser det første som möl, retter det andet til dor, og så gör mølle til et udtryk for dör (4, 69 sml. 576). I samlingen 1687 kan der i det höjeste være tale om klitzch hængelås (siden jrlitsck): loven daler kan være af jødisk /owen, lowon hvid: moos lowon sølvpenge (Avé-L 3, 250 og 4, 396). I Duisburger vokabularet bör lormen fange næppe sammenstilles med lorra røve, plyndre hos Sundt, om hvilket se Bugge s. 152.

31. Optrykt hos Avé-L. 4, 167 ff. Konst. Hans var en „fordum berygtet", angergiven gauner.

32. Optrykte hos Avé-Lallem. 4, 199 ff. og 232 ff. Pfister kender jeg kun af sammenstillingen hos Christensen. Hermanns fortegnelse (Berlin 1818), optrykt s. st. s. 226 ff., indeholder intet eneste Sigenerord; ti aldeles fortvivlet er Avé-L.s henførelse (2, 52) af zinke, Pettschaft, Wink (første gang i den hildburghausenske ordb. 1753) til sigensk mng lugt, smag. Det stammer vist fra latinsk signum tegn; sml. vor almues udtale smgenét (sinkenet) for signet. „Sinker" hos Dorph hænger sammen dermed.

33. Af de ord, som Henrichsen s. 25 siger, han ikke har fundet i rotvælske ordbøger, har Pfullendorferen gib eller gieb Korn, Håber, Frucht, og desuden gai Frau, Weib, kangeri Kirche (for ved anm. 24), motrella Kar-346

Inden jeg søger at uddrage resultaterne af de givne forudsætninger, skal jeg antyde en nærliggende sidebetragtning. Ligesom tyvesprogene (kæltringsprogene) havde deres naturlige fodfæste i de henholdsvise folkesprog, fra hvilke de i det store forgæves stræbte at rive sig løs, og i det væsenlige (ordböjningen) ikke engang prov- 34 ede derpå, således lå en svag tilbagevirkning i omvendt retning ikke uden for mulighedernes rige. I Tyskland er udtryk af det med jødetysk gennemvævede rotvælsk som Finkeljochem, foppen holde for nar (hos Sebastian Brant som rotvælsk, i Liber vagat. »voppen« lyve, »voppart« nar), ganfen stjæle (L. vag. »genifen«) end ikke blevne aldeles fremmede for skriftsproget; og f. e. »buten, quant« i en vis sprogart (for ved i anm. 14) er måske ligeledes overgåede fra rotvælsken. Haj- noget lignende fundet sted i Danmark? Næppe tor skriftsprogets eller engang for »gadesprogets« vedkommende, i al fald ikke ved optagelse på förste hånd. Vei er det rimeligt, at Kobenhavn i sin tid har været, ikke brændpunktet, men et naturligt samlingspunkt for en didhørende underjordisk sprogrørelse, i det der i dets straffeanstalter hensad endog indfødte københavnske forbrydere, som — takket være deres tyske kaldsfællers lærdom — ikke var ukyndige i rotvælsk, og sagtens andre, som 35

toffeln (Pfister Matrel-chen, Dorph Matrill). Ikke at tale ora mere fraliggende eller mindre sikrede former som „chabbin" Essen hos Falkenberg (1818), „ret8chen" Enten (Dorph *retse) og „tschube" Låuse hos Grolman (1822).

54. I den kraftig og aristokratisk organiserede bande, hvis opfindsomhed den hildburghauBenske ordbog skyldes, dreves rotvælskningen systematisk. Der havdes en egen ordborgs-kommission, på hvis møder ordene vedtoges eller „forbedredes" og forordnedes; börnene fik prygl, når de ikke vilde „platt werden" (tale rotvælsk). Den opgave, man havde stillet sig, var, at intet eneste „tysklydende" ord måtte findes i bandens sprog — d. v. s. intet ord, som var tysk både i form og betydning (Fuchs skulde f. e. betyde penge, som endnu hos Dorph, og Langfusz liare) —; men det lykkedes aldrig at løse den til fulde (anden udg. s. 17 og 65).

35. Sml. P. L. Benzons beretning efter justits-akterne om tumulten i straffeanstalten på Kristianshavn 1817 i Riises arkiv (1824), 16, 14 (sml. 8 og 11; også i Benzons Kriminalhistorier 1827 s. 16; 11 og 13), hvor man kunde ønsket mere fyldestgörende oplysninger. En fange havde erklæret, at han ofte havde set en københavnsk medfange skrive sedler i „det romanske sprog". Og forf. tilföjer, at denne sidste virkelig befandtes at have347

havde medbragt kendskab til kæltringsproget. Men det er dog lidet sandsynligt, at det er fra disse huler, ord som finkeljokum (hos Holberg og Wessel) og sjofel bar arbejdet sig op imod dagens lys. Ikke heller haves sikkerhed for, at skæmteordet tommes [tommas] ftddstændig tomhed, der også hores i Kobenhavn, stammer fra kæltringsproget, hvori det efter Dorph betyder afmagt, besvimelse. Snarere kunde man antage, at et og andet »prævelikvantisk« udtryk ved sin særhed eller ved sin pudsighed havde gjort et dybere indtryk på landalmuen,

der trods al sin afsky for »kæltringerne«, stadig havde dem på nært hold. Endog udenlandske ord kunde tænkes indførte ad denne vej. I det mindste er jeg ikke så overbevist som Henrichsen om, at det efter Olavius (1787) ved Skagen brugte kojter hoben penge, ikke kunde skrive sig fra dem (for ved i anm. 14). Derimod tror jeg ikke, det er af kæltringer, at svenske, bornholmske og jyske bønder har lært det franske eller engelske ord sissar (sissare, sisse, sejser) saks. der i Norge kun synes brugt af fanterne; ti jeg tinder ikke spor af ordet i rotvælsk (eller i tyske 16 sprogarter), og det er snarest indkommet ad handelsvejen.

At bonden lyttede til og — for löjer — eftersagde visse af kæltringernes særegne benævnelser, derom foreligger tvende vidnesbyrd, der så meget mere bör anfores, som de bægge hidrører fra provinser uden for Jylland. Fra Fyn fQrtæller Rask i anmæld-elsen af Dorphs skrift, at han »i sin barndom [han var fodt 1787] havde hort et kæltringesprog omtales, der stuudum kaldtes rotvælsk, men også stundum forblandedes med kragemål. Enkelte ord deraf vare temmelig bekendte iblandt almuen« f. e. flöjte pibe |Dorphs »flöjtels« d. e. tobakspibe] og galline höne [eller hane: Dorph]. Og fra L ål and hedder det i Molbechs dialekt-leksikon: »her findes endnu i to sogne, Østerulvslev og Vesterborg, temmelig

nogen kundskab om det „Kochemer-Sprache", hvoraf Christensen i Kiel og Ptister i Heidelberg havde meddelt brudstykker, som de havde samlet af inkvisiter fra forskellige bander. En tredie fange, „et af de børn, som de i Sønderjylland så hyppigt omvankende såkaldte Natmændtfolk ofte [?] sætte fra sig", havde fra sin barndom vanket om med andre landstrygere og forbrydere, „af hvis tyvesprog han endnu erindrede og opgav adskillige udtryk."

36. Pontoppidan i (irammatica Danica s. 199 har titte liden saks. Om etymologien se Diez Wrtrb. 2den udg. 1, 128.348

ublandede efterkommere af kæltringer, hvilke foruden en del af deres forfædres sædvaner og sysler og påfaldende udvortes have beholdt en hel del udtryk af det blandingssprog, som også de jyske natmænds-folk bruge. Enkelte sådanne ere også optagne af de andre bonder i disse sogne, og man horer f. e. i Østerulvslev ofte bønderne sige: gid jænniken nøkke dig!« d. e. gid fanden tage dig. Formodelig 37 er dog disse og de fleste lignende ord nu glemte af vor almue. 38

Mærkeligst er de nordiske omloberes eget kendingsnavn sk o jer (norsk sköjer, svensk skojare udt. skåjare), der i Sverrig end ikke er blevet aldeles fremmed for det nyere lovsprog. Dorph forklarer ordet ved »en vandrer, en rejsende, landlober«. Egenlig eller oprindelig var det dog nok det navn, hvormed glarmesterfolket (pro-fessionisterne) betegnede sig selv så vei i modsætning til smælemer (Tataris? oven for s. 321) d. e. Sigener, Tater som til dæmmer eller fesser [af rotv. fetzer] d. e. rakker, natmand. Udtrykket »de rejsende« (ov. f. s. 224) betragter jeg som et slags oversættelse af »skojerer« (jysk flertal). I Norge brages bægge navnene: »rejsende« af omløberne selv, »sköjer« af almuen om dem; Sundt anvender det sidste med en lignende indskrænkning som den af mig antagne. Den fortjænstfulde forfatter bemærker rigtig: »ordet er oprindelig ikke norsk — dette skönnes allerede af dets unorske klang med hårdt k foran, ö - men hidført fra Sverige«. Det er 39 imidlertid lige så lidt svensk. Ti ved en i Drente i Nordholland den 6te febr. 1677 udstedt plakat forbødes det at købe eller tilbytte sig rug, humle eller uld af »Heydenen [SigenereJ, bedelaers, schojers of [eller] vagabonden«, hvilke man ej heller måtte huse 40

37. Sml. oven for s. 320. Molbechs hjæmmelsmand har jeg ikke kunnet opdage blandt samlingerne til hans dial.-leks. i det kngl. bibliot. Bægge de fremhævede ord findes både hos Dorph og Sundt; jf. i anm. 16-Samme fromme ønske lyder på romani:

te lell tot o heng Pott 1, 359 at tager dig den djævel.

38. Det alsiske borik æsel, optegnet af Warming 1857, = „bork" hos Grolman og purikka, purika hos Pott (2, 416) og Liebich er sikkert kommet denne vej. Jf. Diez Etymol. Wrtrb. 2den udg. 1, 96. Om „Tartarer" (Tatere) på Als se D. saml. 5, 295.

39. Beretning om fante- eller landstrygerfolket s. 16-17, 21-22.

40. Dirks s. 80. — Om det nyere hollandske tyvesprogs forhold til349

længer end en nat; og ordet slutter sig til et udsagnsord »schoyen* = Dorph skoje, svensk skoja, der både forekommer i en tidligere 1 nederlandsk ordbog, og endnu lever i fransk Flandern. Det har da uden tvivl allerede i Danmark fået sit sch omstøbt til sk, og er i denne form vandret over til Sverrig og Norge. En mening, der hænger sammen med min opfattelse af forholdet i det hele.

Hvorledes skal man forklare sig opståeisen og uddannelsen af prævelikvantsken? dette kæltringernes kunstsprog, om hvilket Rask : 2 med rette kunde sige, at det er »temmelig forskelligt fra den tyske rotvælsk«, hvormed det dog på den anden side har så mange berøringspunkter. På forhånd tör man afvise en hver tanke om, at jyske omløbere tid efter anden skulle have sat sig hen og ved (hjælp af tysk-rotvælske (og tysk-sigenske) ordbøger have sammentømret deres sprogbygning. I jyskheden af den grammatikalske underbygning, som denne viser sig hos Dorph, ligger ikke engang noget bevis for, at de oprindelige bygmestre har været indfødte; ti selv om man vil skrive de for ved i anm. 6 anførte former på

det ældre nedertyske (nederrinske) rotvælsk kan jeg ikke domme, da jeg ikke har kunnet opdrive den ordliste over hint, som en forhørsdommer Vernée i Hoorn har meddelt i Algemeene konst- en letterbode 1814 nr 13. Sml. for ved i anm. 12.

41. „Schoyen grassari, ineedere cum impetu; schoyen gaen, dåre se in pedes" Kilianus atictus ved Ludolf Potter 1641 og m&ske i tidligere udgaver (den første var fra 1605), men ikke i Kilians egen sidste udgave 1599. Ilexliam Het groot Woorden Boeck 1658 „schoyen, to make speede or to goe in haste" sagtens efter Potter. Hoogstraten Nieuw Woorden-boek 1704 „schooijai snei loopen, — bedelen" [d. e. løbe omkring på tiggeri, hvilket de jyske natmandsfolk selv kaldte at skaje: Saml. til jysk historie og topografi 3, 127 og 131]. — 1 en hyrdesang fra Winnezeele hos Firmenich 3, 697 hedder det:

myn koen eeten savoyen,

de ionnne [die ihre] moend' er [miissen da] nog srhoym" med anmærkning „schoeyen faulenzen, aus Faulheit bettein".

42. Dette er vei også meningen af Ahlefeldt Lavrvigs ytring 1836, at det „eget idiom", de taler, „på ingen måde må forveksles med det såkaldte tyvesprog".350

meddelerens (»professorens«) personlige regning, er der intet i vejen for, at lignende på et tidligere standpunkt kan have været til stede i större udstrækning. Den hele fremtrædelses evropæiske karakter gör det i sig selv rimeligt, at det förste stød er kommet uden fra; og den formodning om stodets retning, som landets beliggenhed må afføde, hæves til Tished ved ordforrådets beskaffenhed Indvandring, og senere indsmeltning, af fremmed folke- og sprogstof er da også, så vidt jeg ved, forudsat af alle, der har udtalt sig om natmandsfolkets oprindelse og sammensætning; noget, hvorom ingen har ytret sig skarpere end Henrichsen. Men den adgang til nöjere kundskab om det ældre rotvælske, så vei som til kendskab med det norske fantesprog, der siden har åbnet sig, gör det nu muligt at danne sig en lidt fyldigere og sikrere forestilling om udviklingens gang.

I det jeg foreløbig lader de sigenske bestanddele uden for betragtningen, mener jeg at kunne angive følgende som udbyttet af de forudskikkede sammenstillinger.

Der har engang til den jyske halvø fundet en större indvandring sted af rotvælsk talende omstrejfere. Tiden for denne indrykning kan ikke afgörende fastsættes. I og for sig kan den gærne være ældre end affattelsen af Bedeler ordens vokabular, og f. e. henføres til det 15de hundredår. Længer ned end til det 16de hundredår tör jeg, med fortsættelsen på nordisk grund for öje, på ingen måde sætte udgangspunktet; og jeg vilde helst stemme for begyndelsen eller første halvdel af dette hundredår, da den krampe-agtige rystelse, som gennembævede samfundets grundlag, f. e. i Tyskland under bondekrigen og i Danmark under grevens fejde^ ikke kunde andet end gore jordbunden mere modtagelig for omløb-eriets ugræs; medens samtidig rigsmagtens, af Luther opmuntrede, bestræbelse for at hæmme dets udbredelse nok kunde drive de mere ustyrlige til at prøve deres lykke andetsteds.

43. Bestemmelsen i Reiehsabschiede 1497 (1498 og 1500) om tiggere tik i Reformation guter Polizey 1530 et tillæg, hvorved det udtrykkelig pålagdes hver stad eller kommune at ernære og underholde sine virkelig trængende (fremmede måtte ikke tigge; stærke d. e. arbejdsføre tiggere skulde straffes; kun hvor tallet var for stort, skulde øvrigheden have magt til at sende fattige andetsteds hen: „mit einem briefliehen351

Hvor ubestemte sådanne antydninger om almindelige forholds sandsynlige indflydelse end efter sagens natur må blive, foretrækker jeg dem dog for en hvilken som helst vilkårlig sammenkædning af enkelte, hver for sig utvivlsomme, kendsgærninger. Ved 1540 må t44 banditvæsenet have grebet slemt om sig i Tyskland, siden det fandtes fornodent at gore jagt på »mordbrændere«. Og i begyndelsen af 1546, da Kristian den tredie havde omdraget udi Nörjut-land, havde han selv set og forfaret den store og svåre uskikkelighed, som der fandtes, så vei udi købstæderne som på landsbyerne, med omløbende »tryggeler og fattige folk«, som gjorde bonden stor overlast, og mange af dem vare karske og føre; hvorfor han indskærpede lensmænd og købstæder overholdelsen af den åbne reces og ordinans, som han med sit menige Danmarks riges råd derom tilforn [1537] havde ladet udgå. Men intet berettiger os til at sætte en årsagsforbindelse mellem hin jagt og denne tryglen. Selv om trygleriet det år skulde have været mere trykkende end sædvanlig, vilde dette finde sin naturlige forklaring i de daværende höje kornpriser. Noget andet er det, at der sagtens alligevel har været udlændinge blandt omløberne. Hvad der snarest må undre os, efter de i § 1 givne oplysninger, er kongens »forandring« over 15 recessens ikke-efterlevelse.

Med hensyn til nærmere begrænsning af stedet, hvorfra vandringen mod nord er udgået, skal jeg indskrænke mig til at bemærke, at der intet foreligger, som nøder os til at søge længer mod syd end til Nordtyskland eller i det höjeste Mellemtyskland.

Schein und Urkund in ein ander Amt zu fördern"). Se også Luther i fortalen 1528 til Von der falsehen Betler-büberey, jf. slutningen af Erasmus Rotterdams irrui^oXoyla-, oven for § 2 begynd.

44. „Exarti stint hoc anno (1541) per Germaniam incendarii vulgo mordbrænder admodum frequentes; eos grassatos fuisse etiam anno præ-cedente, nominant quidam" Mogens Madsens båndskrevne krønnike (A. M. 854 i 4 s. 338), formodelig efter tysk kilde.

45. Se i kongebrev af 'j 1546: I), mag. 4, 1, 193 jf. 152 ff. ogl64f. 1546 var et dyrtidsår, se bl. a. de to oven for s. 290 i anm. 4 nævnte håndskr. krønniker; og heller ikke 1545 havde været billigt: Falbe Hansens konkurrence-skrift s. 49. — Lige så uberettiget er man til at sætte de bander, der 1592 huserede mellem Hamborg og Lybæk (Mejger Nucleus historiar. 2, 229), i umiddelbar forbindelse med de kort efter i Danmark grasserende landløbere (ov. for s. 39).

352

Hvad enten man vil antage, det er tiere småtiokke, der omtrent samtidig har begivet sig op på halvøen, eller snarere tænke på en större samlet hob, der har spredet sig over den, må der mellem de förste indvandrere have været en del folk fra nærheden af den nedre Rin, måske endog Nederlændere; derimod fl eller ingen Jøder.

I det rotvælskerne i Jylland fortsatte deres omflakkende levned, kom de straks i berøring med indfødte omstrejfere. Derved forberedtes på den ene side de indvandredes fordanskning, medens på den anden side granden lagdes til kæltringsproget, hvori navnlig tidlig må være optaget adskilligt latinsk ord-affald (gloser og endelser). I hvilken henseende man bl. a. kan formode påvirkning af halvstuderte røvere som de oven for side 68 nævnte »løbeklerke«. Af datidens øvrige omløbere i Danmark, med hvem forbindelse kunde indgås, skal jeg her kun minde om de såkaldte »kæltringer* (ov. for side 70 ff), der for en del synes fremavlede ved det på landsbyhåndværkerne til fordel for købstædernes næringsbrug udøvede tryk.

Naturligvis varede det ikke længe, inden de indvandrede begyndte at gore udflugter over til de danske øer. Adskillige af dem, måske blandede med nogle Danske, drog siden over til den skandinaviske halvø, hvor de fandt en rummeligere plads at slå deres volter på. Til Sverrig må de senest være komne i det 17de hundredår, eftersom gloser af deres under opholdet i Danmark »for-skönnede« rotvælsk ved begyndelsen af det 18de findes nyttede i

vestgøtiske handelsrejsendes indbyrdes forhandlingssprog. Der fra lå vejen dem åben til Norge. I bægge riger læmpede böjningen af »rodi« sig efter landsmålenes.

Imidlertid fortsattes i Jylland (og på øerne) de tilbageblevnes fordanskning eller nationale nærmelse til de indfødte omløbere, der fyldigst repræsenteredes af »natmændene« d. v. s. de arvelige og så godt som tvungne ihændehavere af visse i den offenlige mening ringeagtede bestillinger. Dog modtoges uden al tvivl endnu i det 17de og 18de hundredår små forstærkninger fra Tyskland, navnlig af jødiske eller i al fald jødisk-rotvælske bestanddele.

46

46. Sml. Sundt s. 183, 364 f.353

Det tyske gaunervæsen, der havde faet et opsving under tredveårskrigen, trådte derefter ind i et tidsrum af spredte forfølgelser, hvori der først ret kom fyud og klem, efter at Franskmændene ved freden i Basel var komne i besiddelse af den venstre Rinbred. Ved hjælp af deres gensd'armer åbnede de en udryddelseskrig mod de denne egn hærgende bauder, hvis medlemmer, for så vidt de ikke ramtes af bodelsværdet, trængtes over på Rinens höjre bred, hvorfra de omtumledes videre under mange hånde skæbner, der til sidst (1811 og 12) førte resten af dem, og andre af samme surdej, op i Holsten, hvis virksomme politi det lykkedes 47 at få dem fat.

I det hele var den danske regering på sin post over for den af tidsomstændighederne i begyndelsen af det 19de hundredår begunstigede indströmning af fremmede vagabonder. Mod slutningen af 1801, da det befrygtedes, at en stor mængde mennesker, som havde stået i de krigførende magters tjæneste, og som, »da freden var bragt til veje i Evropa«, lik deres afsked, vilde strejfe omkring i nabolandene uden lovlig næringsvej, hvorved de lettelig kunde fristes til at »tigge, stjæle og røve«, indskærpedes det øvrighederne at overholde de angående løsgængere og landstrygere udgangne anordninger, at omgås forsigtig med passers udstedelse, og at fore-!:8 holde færgemændene deres lovlige ansvar. Dog ser det ud, som man især har lagt an på at dæmme for strömmen under dens lob gennem hertugdommerne. I april 1802 og i oktober 1804 afholdtes (efter tidligere skik) over hele Sønderjylland, på landet (amter, landskaber, adelige distrikter) og i købstæderne, på en og samme dag eu storartet klapjagt efter indfødte og udenlandske omløbere og tiggere, hvorved der tilsammen, med hustruer og börn, opsnappedes omtrent 500 personer. Deriblandt fandtes Tyskere, Jøder, Nörrejyder, Københavnere, enkelte Svenskere, et kvindfolk fra Kristiania; en :19 desertør, fønærende soldater, skærslibere o. s. fr. For kongerigets

47. Det nærmere se hos Avé-Lallemant t, 94 ff. og den tilsvarende literatur s. 247 ff.

48. Kane.-cirk. (til overøvrighederne i Danmark og Norge) af fl 1801. Sml. et (for Danmark) af 1803.

49. Nach den Districten geordnete und mit einem Register versehene Liste aller bey der am 13ten April 1802 gehaltenenallgemeinenNach-

23

M354

vedkommende blev en tilsvarende foranstaltning kun pletvis sat i 50 værk, og det er derfor ikke usandsynligt, at ransagningens planrette gennemførelse sønden for Kongelen har drevet flere individer op over denne. Under alle omstændigheder er det vist, at fremmede, navnlig tyske, landstrygere både i krigsårene og senere vedblev at trænge sig ind i Nörrejylland; og det skulde være under- 51 ligt, om derimellem ikke har været folk med tysk tyvesprog på tungen. Men hvad der her bliver hovedsagen, er, at ligesom sådanne i den nyeste tid indkomne rotvælskere umulig længer har kunnet føie sig i national enhed med deres forjyskede og »præveli-kvantede« forgængere, således kan det nu heller ikke forudsættes, at de har fået tid og ro til at sammensmelte sig med den masse, hvori hine i tidernes løb var gåede op. På Undalls fortegnelse over »natmændsfolk« i Viborg tugthus opføres også yderst få som hjæmme-hørende i den tysktalende del af Sønderjylland, og ikke en eneste i Holsten eller det øvrige Tyskland. Overhovedet må det betænkes, at, om end eu vis forstenelse eller stivnen i trækkene hører med til »gaunersprogenes« fysiognomi, er de dog ingenlunde satte oven over foranderlighedens lov; hvad

der ikke alene er en nødvendig følge af bevægeligheden i de folkesprog, hvori de har deres grundlag og støttepunkter, men også af det idelig skiftende samkvæm

sucbung von sämmtlichen Obrigkeiten des Ilerzogth. Schleswigs an-gehaltenen und befragten einheimischen und auswärtigen [d. e. i den danske ståt ikke hjæmmehørende] Herumstreifer und Bettier (22 sider i folio). Består af 221 numre foruden en Angehängtes Verzeichn. der in der St. Hadersleben seit der im J. 1799 gehaltenen allgemeinen Bettel-streif nach und nach aufgebrachten Vagabunden (38 numre, hvorimellem 20 udlændinge: 2italiænske matroser, 1 Franskmand o. s. v.) En aldeles ensartet Liste aller bey der am 18ten October 1804 gehaltenen o.s.v. (24 sider i folio), bestående af 167 numre foruden 6 „in Hadersleben kurz vor dem allgem. Bettelstreif aufgebrachten Vagabunden". — Findes på vort kngl. bibliot., og er forløbere for de oven for s. 189 anm. 61 nævnte årlige (siden halvårlige) kriminallister.

50. I kaneelli-cirkul. V 1806 (til stiftamtm. og amtmænd samt grever og baroner i Danmark) tales om, at opbringeisen af mange tiggere „ved en på adskillige steder anstillet jagt" havde vist, at underøvrighedernes opmærksomhed på omvankende og pasløse personer ikke overalt var så stor, som den burde være. — Jf. ov. for s. 231 i anm. 25? og sml. fortællingen fra Københavns amt (nogle år senere) s. 193 f.

51. Jf. bl. a. ov. for s. 217 og 174.355

mellem »gaunere« fra forskellige landskaber og lande, og af de forandringer, der stundum kan blive uundgålige for at forebygge en >2 alt for let forståelse i uden for liggende kredse. En rotvælsker fra Luthers tid vilde sikkert, uagtet de mange berøringspunkter, i begyndelsen have ondt ved at forstå eller sætte sig på fortrolig lod med en fra Bismarcks. Meget mere måtte det da formentlig være tilfælde med rotvælskere over for jyske kæltringer, der for længe siden havde indsmeltet de ældste rotvælsk-tyske elementer, og hos hvem selv det vistnok senere tilkomne stof af lignende art var blevet ifort en ny dragt eller bragt i omgivelser, der måtte være fremmede for de nys indvandrede. I det jeg fastholder en gennem tiderne sammenhængende tråd i udviklingen af det jyske kæltring-sprog, kan jeg derfor ikke lægge særdeles megen vægt på følgende ytriug af Kask (1824): »så vei kæltringerne som deres sprog vare vistnok ved at gå i forglemmelse; da de i vore dage have erholdt en ny forstærkning fra Tyskland af, hvorved det gamle g kunstsprog er blevet opfrisket og måske udvidet«.

Det »romaniske« ordforråd indtager en meget underordnet plads i Dorphs leksikon; et forhold, der næppe vilde vist sig væsenlig forskelligt, om overleveringen i det hele havde været fuldstændigere, da det står i god samklang med den stilling, selve »Komanierne« hos os til sidst kom til at indtage. Skönt Taterne (Sigenerne) synes indkomne i Danmark omtrent ved samme tid som rotvælsk-

52. Sml. udtalelser af sprogmanden Pott 2, 12 (i indledn. om gauner-sprogenes karakter) med dem af politimanden Liebich s. 116. — For ved i anm. 34.

53. En ulæmpe er det, at så godt som al vor kundskab om kæltringsproget skriver sig fra et enkelt individ, „professoren", hvis tilfældige personlige forbindelser eller rejseiagttagelser man derfor ikke tör frakende al indflydelse pi indholdet af Dorphs leksikon.—Hvor urede end den opfattelse er af det tyske gaunersprogs (korhemer-loschens, rotvælsks) forhold, hvortil Dorph s. 31 (jf. lste udg. s. IX £.) — åbenbar efter en trykt tysk forteguelse — har föjet nogle ordprøver, skjuler der sig dog i den tilföjede bemærkning, at „dette sprog næsten ikke bruges af vore rotvælskere" d. v. s. al de jyske kæltringer, en rigtig erkendelse af, at til jysk kæltringsprog bör man kun henregne det rotvælske ordstof, der virkelig var optaget og indarbejdet deri, ikke det, som i det höjeste var løselig kendt af en eller anden kæltring, som var kommen i flygtig berørelse med en tysk gauner.

24*356

erne, og vistnok til dels under vægten af det samme tryk, er vidnesbyrdene om en indbyrdes tilnærmelse mellem de to klasser inden for Nordtysklands grænser i begyndelsen af det 16de hundredår dog for svage, til at jeg tör forestille mig de dengang i Jylland indvandrende Tatere og rotvælskere som en sammenhorende, end sige sammensmeltet, hob. I Danmark er det desuden förast ved midten 54 af det 17de hundredår, man finder antydet sammenblanding af Taterne med »hvide« omløbere; men at de gensidige berøringspunkter stadig er tiltagne, kan

ikke betvivles, så lidt som at Tateine måtte komme i mindretallet, især efter de energiske forfølgelser mod dem i første halvdel af det 18de hundredår. Ligesom det nu er let forklarligt, at efterhånden som Taternes antal mindskedes, fortes de tilbageblevne til at opgive deres modersmål, således er 55 det på den anden side naturligt, at lævninger af dette gennem deres ætlinge gik over i eller knyttede sig til det fælles kæltringsprog, som også synes fra Taterne at have lånt det nu på kragemåls vis tilhængte (-t)aris. Hvor vei derfor betydningen af det hos Dorph optegnede egenlig eller oprindelig sigenske ordforråd yderligere forringes ved, at man — som i det foregående oftere antydet — har grund til at antage flere af gloserne i hans tillæg for indsnegne ad boglig vej, bliver der dog en lille kærnetrop tilbage, hvis tilstedeværelse

54. Sml. ov. for s. 314 f. og for ved i anm. 30. I en række deutsche Reichsabschiede 0. desl. fra 1497-1577 står ved siden af bestemmelsen om tiggernes tvungne forsorgelse m. m. en om Sigenernes uddrivelse. — Efter at kejseren 1526 havde udvist alle „de sig så kaldende Egiptenaars" af Nederlandene, og det under strænge straffetrusler—hvis første grad: at piskes på skaffottet og göres kendelig for fremtiden ved „en split i næsen" 1536 tindes ikendt ved dom—, udstedtes 1538 i Frislaud en plakat om bortdragning inden 4de dagen efter af alle, der henregnede sig til „de natie van Egipten ofte Heydenen" så vei som af hvem der havde givet sig i følge med dem og klædte sig som de: „ende andere, die buere geselschap volgen oft die cleedinghe draghen, zy gewoontlyck syn te draghen". Dirks s. 94 ff. og 120 t. jf. 86 f. og 112.

55. At Tatere 1595 overværede gudstjænesten i Stubberup kirke, behøver ikke at have været rent skinvæsen, og endnu mindre afgiver det noget bevis for, at de allerede dengang havde tabt deres eget sprog ; ti Sigenerne, om hvem alt Krantz siger, at de „kunde mange sprog", har altid vidst, foruden deres modersmål, at tilegne sig vedkommende landssprog.357

jeg mener at burde forklare ved fortsat forplantning i lige linie fra i«6 Taterne og deres efterkommere, ikke som tilfældigvis af tyske gaunere indpodede sideskud; hvilken sidste betragtningsmåde heller ikke finder tilstrækkelig stette i beskaffenheden af de mig bekendte rotvælske ordbøger.

En enkelt overensstemmelse i udtalen af Sigenerord i det jyske kæltringsprog og i det svensk-norske fantesprog (j — for dsch —) er for uvæsenlig, til at den i nogen måde kan rokke antagelsen af '7 Sigenernes förste indvandring i Sverrig-Norge og i Jylland (Danmark) fra hver sin kant. For så vidt ligheden i dette punkt ikke er medbragt fra forskellige sider, kan den let være fremkommen ved senere udvikling i samme retning. Man behøver derfor ikke at antage, at der har været Tatere mellem de til Sverrig-Norge over Danmark vandrede rotvælskere. (8 Langt fra altså, som nogle har gjort, at betragte Taterne som stamfædre for det (18de og) 19de hundredårs »natmandsfolk«, antager jeg, at et — tilmed ved krydsning fortyndet — afkom af Tatere kun har udgjort en ringe brøkdel af natmandsfolkenes tal. Dertil kom affødninge af hine rotvælskere, som, inden de opgav deres tyske nationalitet, havde givet stødet til dannelsen af »præ-velikvantsken«, der lidt efter lidt tik et overvejende dansk præg. Ti broderparten af »natmandsfolkene« (i navnets videre betydning) nedstammede fra indfødte omstrejfere: først og fremmest fra nat-B mændene, men også fra undløbne fanger eller straffede forbrydere,

56. Muligheden heraf nægtes ej heller af Henrichsen i Månedsskr. f. literatur 18, 19 og 31.

57. Sml. or. for s. 291 i anm. 7.

58. F. e. Worsøe, se ov. for s. 259 anm 85 jf. Moltke ned. for i det sidste vedhæng; og sml. Ursin Stiftsstaden Viborg s. 224. Mere korrekt siger Boeck (1835): „sikkerligen gives der flere iblandt natmændsfolkene, der stamme fra hine, vore love kalde Tatere". Disse omtales af andre (Billow i Vil», samler 1835 nr 59, Ahlef. Lavrvig 1836), som var det et andet folkefærd end Sigenerne, sml. ov. for s. 314 f. anm. 73. At der har været Taterblod i de s. 320 og347 f. omtalte 1 ilandske „efterkommere af kæltringer" kan sluttes af det dem tillagte navn og udseende; medens de to bevarede ord vidner om Tatersprogets tidligere fortrængelse.

59. Temmelig magtesløse blev endnu i det 19de hundredår regeringens bestræbelser for at sikre de løsladte arbejde eller underhold, se f. e. kancelli-cirkul. V 1804 § 15, kanc.-skriv. y 1811, og sml. ov. for s. 283 ff358

stedesløse tiggere o. s. fr. I deii f5r aftrykte inddeling fra 1836 må natmændenes efterkommere nærmest søges blandt de såkaldte »egenlige natmandsfolk«, rotvælskernes og Taternes blandt »glarmesterfolkene« (skojernej. At de to sidstnævnte arter, som op- 60 rindelig fremmede og boløse, faldt ind under samme klasse, var lige så naturligt og historisk grundet, som at »natmandsfolk«, da den tilnærmelsesvise udjævning af alle medbragte forskelligheder vistnok væsenlig fremmedes ved sammenkomsterne i natmændenes hytter, tillige blev fællesnavn for bægge klasser.

At omløberiet i hobe eller familievis, hvor vei ingenlunde fremmed for øerne, dog havde sit egenlige hjæm og holdt sig længst i Jylland havde sin naturlige grund i dettes beliggenhed og i de i dets vestlige del stedfindende forhold. Men hvad der, foruden 61 mangler ved administrationen (landpolitiets og tugthusenes indretning), endnu mere end i lovgivningen (f. e. om fattigvæsenet), svækkede og sinkede regeringens anstrængelser for at indordne det ved fødslen til et omvankende levned henviste proletariat i det øvrige samfund, var fremfor alt den i dettes livsanskuelse dybt rodfæstede fordom mod »natmændene« eller »rakkerne« og deres bestillinger. I lang tid havde man rigelig anledning til at erkende »den uden tvivl ganske unægtelige sandhed, at tvang aldrig kan jage fordomme i landflygtighed« (amtmand Hansen 1793). I løbet af det 19de hundredårs förste halvdel lykkedes det dog oplysningens solstråler at gennembryde og sprede de sidste skyer af hint vankundighedens merke.

60. Se ov. for s. 219 og 321.

61. Ov. f. s 93, 258 o. fl. st. 359

Vedhæng.

A.

1 Hermanni Corneri Chronicon nnder 1417.

(Eccard: Corpus bistoricum medii ævi II 1225).

Quædam extranea et prævie non visa vagabundaque multitudo hominum de orientalibus partibus venit in Alemanniam, perambulans totam illam plagam usque ad regiones maritimas. Fuit etiam in urbibus stagnalibus, incipiens ab urbe Luneburgensi, et perveniens in Prutziam peragravit civitates Hammebnrgensem, Lubicensem, Wismariensem, Rostoccensem, Sundensem et Gripeswaldensem. Turmatim autem incedebat, et extra urbes in campis pernoetabat, eo quod furtis niniinm vacaret, et in civitatibus comprehendi timeret. Erant autem numero circiter CCC. homines utriusque sexus, demtis parvulis et infantibus, forma turpissimi, nigri ut Tartari, Secanos se nuncupantes. Habebant etiam inter se Principes suos Ducem scilicet et Comitem, qui eos judicabant, et quorum mandatis parebant. Fures autem erant magni, et præcipue mulieres eorum, et plures de eis in diversis locis sunt deprehensi et ijiterfecti. Litteras quoque promotorias Principum et præsertim Sigismundi Regis Romanorum apud se ferebant, propter quas a civitatibus, Principibus, castris, opidis, Episcopis et Prælatis, ad quos declina-bant, admissi sunt et humaniter tractati. Eorum autem quidam equitabant: quidam vero pedes [o: pedibus] gradiebantur. Causa autem hujus divagationis eorum et peregrinationis dicebatur fuisse aversio a tide et recidivatio post conversionem suam ad Paganismum.360

Quarn quidern peregrinationem continuare tenebantur ex injuncta eis pænitentia ab Episcopis suis ad septennium.

Kornera selvstændige værd for hans samtids historie er anerkendt af Dahlmann i Geschichte von Danemark 3, 87; og hans betydning er hævdet af Lappenberg i Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichts-kunde, VI, 589-624, og af Georg Waitz i Abhandlnngen der königl. Ge-sellsch. der Wissensch. zu Göttingen, 5te bind 1853, historisk-tilosof. klasse, s. 69-112.

2. Rufus: Lybsk krønnike (1400-1430) nnder 1417.

(Grautoff: Die liibeckischen Chroniken in niederdeutscher Spraehe 2, 496).

To derselven tyd wanderde dorch de land en vromet hupe volkes; desse quernen ute tartarien; se weren swart

unde eyslik, unde hadden mit sik wyve unde kyndere. Se togen dorch de stede unde legen in deme velde, wente me wolde se in den steden nicht. lyden umme dat se sere stelen; erer was by veer hundert, unde nomeden sik de secanen. Se hadden under sik vorsten, also enen greven unde enen hertigen, dar worden se van gerichtet, wan se mysdeden. De vorsten der lande hadden en leydebreve gegeven, dat se velich togen, wor se wolden: etlike van en reden, men de meste hupe gink to vote. De sake, wor se aldus umme weterden van deme enen lande to deme anderen, was, also men sede, dat se weren van deme loven treden wedder to der heydenschop, unde darumme was en dat gesad vor ere penitencien, unde scholden dat holden seven jar.

Rufus's krønnike er bearbejdelse, med tilsætninger, af Korners; se Waitz ovenanf. sted s. 88-97, 112. 360

Quarn quidern peregrinationem continuare tenebantur ex injuncta eis pænitentia ab Episcopis suis ad septennium.

Kornera selvstændige værd for hans samtids historie er anerkendt af Dahlmann i Geschichte von Danemark 3, 87; og hans betydning er hævdet af Lappenberg i Archiv der Gesellschaft für altere deutsche Geschichts-kunde, VI, 589-624, og af Georg Waitz i Abhandlnngen der königl. Ge-sellsch. der Wissensch. zu Göttingen, 5te bind 1853, historisk-tilosof. klasse, s. 69-112.

2. Rufus: Lybsk krønnike (1400-1430) nnder 1417.

(Grautoff: Die liibeckischen Chroniken in niederdeutscher Spraehe 2, 496).

To derselven tyd wanderde dorch de land en vromet hupe volkes; desse quernen ute tartarien; se weren swart unde eyslik, unde hadden mit sik wyve unde kyndere. Se togen dorch de stede unde legen in deme velde, wente me wolde se in den steden nicht. lyden umme dat se sere stelen; erer was by veer hundert, unde nomeden sik de secanen. Se hadden under sik vorsten, also enen greven unde enen hertigen, dar worden se van gerichtet, wan se mysdeden. De vorsten der lande hadden en leydebreve gegeven, dat se velich togen, wor se wolden: etlike van en reden, men de meste hupe gink to vote. De sake, wor se aldus umme weterden van deme enen lande to deme anderen, was, also men sede, dat se weren van deme loven treden wedder to der heydenschop, unde darumme was en dat gesad vor ere penitencien, unde scholden dat holden seven jar.

Rufus's krønnike er bearbejdelse, med tilsætninger, af Korners; se Waitz ovenanf. sted s. 88-97, 112. 361

3. Alberti Krantz Saxonia (Köln 1520) under 1417.

(Lib. XI cap. II; forkortelserne er her opløste, og æ er sat for e med krølle under.)

Cum igitur ageretur a Christo aunus decimus septimus post mille-quadriugentos, primum apparuere his nostris maritimis locis ad mare Germanicum, homines nigredine informes, exeocti sole, im-mundi ueste, et usu rerum omnium fædi, furtis imprimis acres, præsertim fæininæ eius gentis: nam uiris ex furto fæminarum uictus

1 est. Tartaros uulgus appellat: In Italia uocant Cianos: Dueem, comites, milites inter se honorant: Veste præstantes, uenaticos canes

2 pro more nobilitatis alunt: sed ubi uenentur, nisi furtim non habent: Equos sæpe mutant: maior tamen pars pedibus graditur: Fæminæ cum stratis et paruulis iumento inuehuntur: Literas tum prætule-runt Sigismundi regis, et aliquot priucipum: ut transitus illis per urbes et prouincias incolumis permittatur, iimoxiusque. Ferunt ipsi ex iniuncta sibi pænitentia mundum peregrinantes circuire: Sed fa-bellæ sunt: hominum genus, quod usu compertum est, in peregri-natione natum, ocio deditum, nullam agnoscens patriam: Ita circuit prouincias, furto, ut diximus fæminarum uictitans: Canino ritu degit: nulla religionis illi cura: In diem uiuit: Ex prouincia demigrat in prouinciam: Per aliquot annorum interualla redit: sed multas in partes scinditur: ut non ijdem in eundem facile redeant, nisi per longa interualla, locum: Recipiunt passim, et uiros, et fæminas uolentes in cunctis prouincijs, qui se illorum miscent contubernio: Colluuies hominum mirabilis, omnium perita linguarum, rusticæ plebi grauis imminens: ubi foris illa laborat in agris, hi spolijs inuigilant casellarum.

Krantzes fremstilling gik over i Sehast. Milnsters kosmografi, blandt hvis kilder han nævnes; dernæst, gennem

Münsters latinske tekst, til Ges-ners Mithridates; o. s. fr. Sa^rlig blev udtrykket „exeocti sole" så tit ai-skrevet, at man glemte, fra hvem det egenlig skrev sig. Således ikke

1. Bogen udkom først efter Krantzes død. 1 den indholdsliste, som er sat for ved udgaven, står „Tartari Cingeii uocati".

2. Påfaldende uheldig oversætter Bataillard (1844 s. 24) dette ved: (mais) „quand iis chassaient en réalité, iis avaient la prudence de le faire å petit bruit et sans meute".362

alene Hoyland s. 77; men endog (jrellmann s. 36, der kun kendte Krantz i den tyske oversættelse.

4. Conrad Justingers Berner-Chronik under 1419.

(Udgave ved Stierlin og Wysz 1819 s. 381).

Von den getouften fleiden. — In dem vorgenannten Jare kament gen Basel, gen Zürich, gen Bern und gen Solotern meh dann zweyhundert getoufter Heiden; warent von Egyptenland, unge-schaffen, swarz, elend Lüte, mitWiben und Kinden, und lagent vor den Städten uf dem Feide, uutz dasz sie fürbasz kament, wann sie bi den Lüten unlidig warent, von Stelens wegen, wann sie stalen, was ihnen werden mocht. Sie hattent unter ihnen Herzogen und Grafen, die warent etwas erzüget mit guten silbrin Gürteln, und warent ze Rosz; die andern warent arm, ungeraten Lüte, und wand-letent von einem Lande in das ander, und hatten des römschen Küngs Geleitbrief.

Krønniken går til 1421. Forfatteren, der døde 1426, havde fra 1411 været byskriver i Bern.

5. Fortsættelsen (1395-1471) af Chronica di Bologna

nnder 1422-

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XVIII, 61112).

A di 18. di Luglio venne in Bologna un Duca di Egitto, il quale avea norne il Duca Andrea, e venne con donne, putti, ed uomini del suo paese, e potevano essere ben cento persone. Il qual Duca avea rinegata la Fede Christiana. E il Re di Ungheria prese la sua Ten-a, e lui. Esso Duca disse al detto Re di voler tomare alla Fede Cristiana, e cosi si battezzö con alquanti di quel Popolo, e furono circa 4000. uomini. Que' che non si vollero battezzare, furono morti. Dappoiché il Re di Ungheria gli ebbe presi, e ribat-tezzati, volle che andassero per lo mondo sette anni, e che doves-sero andare a Roma al Papa, e poscia tornassero in loro paese. 362

alene Hoyland s. 77; men endog (jrellmann s. 36, der kun kendte Krantz i den tyske oversættelse.

4. Conrad Justingers Berner-Chronik under 1419.

(Udgave ved Stierlin og Wysz 1819 s. 381).

Von den getouften fleiden. — In dem vorgenannten Jare kament gen Basel, gen Zürich, gen Bern und gen Solotern meh dann zweyhundert getoufter Heiden; warent von Egyptenland, unge-schaffen, swarz, elend Lüte, mitWiben und Kinden, und lagent vor den Städten uf dem Feide, uutz dasz sie fürbasz kament, wann sie bi den Lüten unlidig warent, von Stelens wegen, wann sie stalen, was ihnen werden mocht. Sie hattent unter ihnen Herzogen und Grafen, die warent etwas erzüget mit guten silbrin Gürteln, und warent ze Rosz; die andern warent arm, ungeraten Lüte, und wand-letent von einem Lande in das ander, und hatten des römschen Küngs Geleitbrief.

Krønniken går til 1421. Forfatteren, der døde 1426, havde fra 1411 været byskriver i Bern.

5. Fortsættelsen (1395-1471) af Chronica di Bologna

nnder 1422-

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XVIII, 61112).

A di 18. di Luglio venne in Bologna un Duca di Egitto, il quale avea norne il Duca Andrea, e venne con donne, putti, ed uomini del suo paese, e potevano essere ben cento persone. Il qual Duca avea rinegata la Fede Christiana. E il Re di Ungheria prese la sua Ten-a, e lui. Esso Duca disse al detto Re di voler tomare alla Fede

Cristiana, e cosi si battezzö con alquanti di quel Popolo, e furono circa 4000. uomini. Que' che non si vollero battezzare, furono morti. Dappoiché il Re di Ungheria gli ebbe presi, e ribat-tezzati, volle che andassero per lo mondo sette anni, e che doves-sero andare a Roma al Papa, e poscia tornassero in loro paese. 362

alene Hoyland s. 77; men endog (jrellmann s. 36, der kun kendte Krantz i den tyske oversættelse.

4. Conrad Justingers Berner-Chronik under 1419.

(Udgave ved Stierlin og Wysz 1819 s. 381).

Von den getouften fleiden. — In dem vorgenannten Jare kament gen Basel, gen Zürich, gen Bern und gen Solotern meh dann zweyhundert getoufter Heiden; warent von Egyptenland, unge-schaffen, swarz, elend Lüte, mitWiben und Kinden, und lagent vor den Städten uf dem Feide, uutz dasz sie fürbasz kament, wann sie bi den Lüten unlidig warent, von Stelens wegen, wann sie stalen, was ihnen werden mocht. Sie hattent unter ihnen Herzogen und Grafen, die warent etwas erzüget mit guten silbrin Gürteln, und warent ze Rosz; die andern warent arm, ungeraten Lüte, und wand-letent von einem Lande in das ander, und hatten des römschen Küngs Geleitbrief.

Krønniken går til 1421. Forfatteren, der døde 1426, havde fra 1411 været byskriver i Bern.

5. Fortsættelsen (1395-1471) af Chronica di Bologna

nnder 1422-

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XVIII, 61112).

A di 18. di Luglio venne in Bologna un Duca di Egitto, il quale avea norne il Duca Andrea, e venne con donne, putti, ed uomini del suo paese, e potevano essere ben cento persone. Il qual Duca avea rinegata la Fede Christiana. E il Re di Ungheria prese la sua Ten-a, e lui. Esso Duca disse al detto Re di voler tomare alla Fede Cristiana, e cosi si battezzö con alquanti di quel Popolo, e furono circa 4000. uomini. Que' che non si vollero battezzare, furono morti. Dappoiché il Re di Ungheria gli ebbe presi, e ribat-tezzati, volle che andassero per lo mondo sette anni, e che doves-sero andare a Roma al Papa, e poscia tornassero in loro paese.363

yuando coloro arrivarotio in Bologna, erano andati cinque anni pel mondo, e n'era morto di loro piü della metå. Aveano un decreto del Be di Ungheria, che era Imperadore, per vigore di cui essi poteano rubare per tutti que' sette anni per tutto dove andassero, e che non potesse essere fatta loro giustizia |!]. Sicché quando arrivarono a Bologna, alloggiarono alla Porta di Galiera dentro e di fuori, e dominavano sotto i portici, salvo che il Duca alloggiava nell' albergo del Re. Stettero in Bologna quindici giorni. In quel tempo molta gente andava a vederli per nspetto della moglie del Duca, che diceano, che sapeva indovinare, e dir quello, che una persona dovea avere in sua vita, e anche quello, che avea al presente, e quanti figliuoli; e se una femmina era cattiva o buona, e altre cose. Di cose assai diceva il vero. E quando alcuni vi andav-ano di quei che volevano far indovinare de' loro fatti, pochi vi andavano, che loro non rubassero la borsa, o non tagliassero il tes-suto alle femmine. Anche andavano le femmine loro per la Cittå a sei e a otto insieme. Entravano nelle case de' Cittadini, e dav-ano loro ciance. Alcuna di quelle si ficcava sotto quello, che poteva avere. Anche andavano nelle botteghe, mostrando di voler comperare alcuna cosa, e una di loro rubava. Onde fecero un gran rubare in Bologna. Per questo si fece una Grida, che non fosse alcuna persona, che andasse da loro sotto pena di Lire cinquanta, e sotto pena di scnmunica/.ione. Costoro erano de' piü fini ladri, che fossero al Mondo. Fu data licenza a quei, ch' erano rubati, che potessero rubar loro insino alla quantitå del loro danaro; Sicché furouvi alcuni uomini, che audarono insieme una notte, ed en-trati in una stalla, dove erano alquanti loro cavalli, gliene tolsero uno il piü bello. Coloro volendo il cavallo, convennero di restituire a i nostri di molte robe. Cosi vedendo di non poter piü robare, andarono verso Roma.

Nota, che questa era la piü brutta genia che mai fosse in

1 queste parti. Erano magri, e neri, e mangiavano come porci. Le feminine loro andavano in camicia, e portavano una schiavina ad

2 armacollo, e le anella alle orecchie con molte velame in testa. Una

I Der sigtes uden tvivl til, at de brugte fingrene i stedet for kniv og gaffel; jf. Grellmann s. 45, Liebich s. 86.

2. Om den her beskrevne kvindedragt jf. Bataillard 1814 s. 39 anm364

di loro partori un putto sul Mercato, e in capo di tre di andö in-torno colle altre femmine.

6. Chronicon Foroliviense (1397-1433) mider 1422.

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XIX. 890).

Eodem Millesimo venerunt Forlivium quædam gentes missæ ab Imperatore, cupientes recipere Fidem nostram, et fuerunt in Forlivio die VII. Augusti. Et ut audivi, aliqui dicebant, quöd erant 3 de India. Et steterunt binc inde per duos dies gentes non multum morigeratæ, sed quasi bruta animalia et furentes. Et fuerant nu-mero quasi ducenti, et ibant versiis Komam ad Papam. scilicet ri ri 4 et mulieres et parvuli.

[„fuerant" er vei læsefejl for fuerunt; og „furentes" måske, som Ba taillard 1844 s. 39 antager, for furantes].

I „Annali d'Italia" IX, 1, 144, (Rom 1753) giver Muratori, i det han støtter sig på de (o ovennævnte krønniker, en kort beretning om Sigenernes første fremtrædelse i Italien; og tilføjer dernæst: „Sappiamo alt-ronde, che questa canaglia si sparse per la Germania, e andö tino in Inghiltera, e tuttavia ne dura la semenza in Italia". — I følge hele sammenhængen kan jeg umulig tro, at Muratori, som Grellmann s. 201 f. beskylder ham for, hermed skulde villet påstå, at Sigenerne kom fra Italien til Tyskland.

1; sml. Grellmann s. 67, Liebich s. 83. Den ældste afbildning af en Sig-enerfamilie. jeg har set, lindes i Mtinsters kosmografi (tyske udgave 1553, latinske 1554).

3. Forfatteren er „frater Hieronymus Foroliviensis ordinis prædicat-orum".

4. Talforskellen mellem denne krønnikes „quasi ducenti" og den foregåendes „ben cento" kommer måske af, at bægge kun giver et omtrentligt skøn; men kan også ligge i, at flere Sigenerflokke har draget sig sammen, alt eftersom de nærmede sig Rom 364

di loro partori un putto sul Mercato, e in capo di tre di andö in-torno colle altre femmine.

6. Chronicon Foroliviense (1397-1433) mider 1422.

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XIX. 890).

Eodem Millesimo venerunt Forlivium quædam gentes missæ ab Imperatore, cupientes recipere Fidem nostram, et fuerunt in Forlivio die VII. Augusti. Et ut audivi, aliqui dicebant, quöd erant 3 de India. Et steterunt binc inde per duos dies gentes non multum morigeratæ, sed quasi bruta animalia et furentes. Et fuerant nu-mero quasi ducenti, et ibant versiis Komam ad Papam. scilicet ri ri 4 et mulieres et parvuli.

[„fuerant" er vei læsefejl for fuerunt; og „furentes" måske, som Ba taillard 1844 s. 39 antager, for furantes].

I „Annali d'Italia" IX, 1, 144, (Rom 1753) giver Muratori, i det han støtter sig på de (o ovennævnte krønniker, en kort beretning om Sigenernes første fremtrædelse i Italien; og tilføjer dernæst: „Sappiamo alt-ronde, che questa canaglia si sparse per la Germania, e andö tino in Inghiltera, e tuttavia ne dura la semenza in Italia". — I følge hele sammenhængen kan jeg umulig tro, at Muratori, som Grellmann s. 201 f. beskylder ham for, hermed skulde villet påstå, at Sigenerne kom fra Italien til Tyskland.

1; sml. Grellmann s. 67, Liebich s. 83. Den ældste afbildning af en Sig-enerfamilie. jeg har set, lindes i Mtinsters kosmografi (tyske udgave 1553, latinske 1554).

3. Forfatteren er „frater Hieronymus Foroliviensis ordinis prædicat-orum".

4. Talforskellen mellem denne krønnikes „quasi ducenti" og den foregåendes „ben cento" kommer måske af, at bægge kun giver et omtrentligt skøn; men kan også ligge i, at flere Sigenerflokke har draget sig sammen, alt eftersom de nærmede sig Rom 365

7. Andreæ Ratisponensis presbyteri Diarinm sexannale (1422-27) under 1424 ok 1426.

(Oefelius: Rerum Hoicarum Scriptores 1, 21 og 26).

(1 424). Item his temporibus quædam [gens] Cingarorum vulgaritet Cigäwnär vocitata, in terns nostris vaga exulabat. Erant autem propé Ratisponam, suceedentibus sibi aliis, quandoque multis viris mulieribus et parvulis ad XXX. personås, quandoque autem pauciores. Hæc gens tentoria figebat in campis, nam in civitati-hus non permittebantur habitare. Bona enim aliorum subtiliter furto sibi attrahebat. Hæc gens h partibus Ungariæ erat oriunda, dicebiitqde se exulare(;) in signum seu memoriam fugæ Domini in Egyptum dum fugeret facie Herodis, qui eum quærebat ad occi-dendum. In vulgö verö dicebatur quod essent occulti terræ explo-ratores. Habebat quoque gens eadem litteras Sigismundi Regis quarum unius tenorem quam in papyro habebant scriptam hic pro Cronicis inserere curavi.

Dernæst følger lejdebrevet, der er udstedt i Zips (.,datum in Sepus") 18de april 1423; det udelades her, da det er aftrykt hos Grellmaun s. 343 f.

(1426). Hoc anno Gens Zingarorum iteriun venit Ratisponam,

1 fixi'tpue tentoria sua, et habitavit inter Maiterias feriå secundå post Matthæi.

2 Dagbogens forfatter præsteviedes 1405 og indtrådte 1410 i Avgustiner-klostret st. Magnus ved Regensburg; hans dødsår er ubekendt. — Sml. også om Sigenerne, under 1424 og 1433, i hans „Chronicon generale"med Chraflts fortsættelse, indført i Eccards Corp. histor. m. ævilsom nr XXV. Medens det tydelig er den her givne notits fra 1424, der er gået over i Joann. Staindals Chronicon, se hos Oefelius I, 531, er beretningen fra 1433 den samme som i Andreas presbyters „Chronicon de ducibus Bavar->æ" med Bauholtz's fortsættelse, udgiven af Marquard Freher, Amberg 1602 i 4, og derefter aftrykt, med tavs tilegnelse af Frehers anmærkninger, bag i „Æneæ Sylvii historia rerum Frederici HI'- etc. ved Jo. G. Kulpisius, Strasb. 1685 i fol., der er samme bog som Schilters Script.

1. Maiteriæ, siger Oefelius i Index, står „pro præ dus" (d. e. præ-dium, campus eller pradum; pratum). Se i øvrigt Du Cange. — Dagtegningen giver den 22de september.

2. Se udsigten over hans levned og skrifter hos Oefelius s. 1-14.

rerum Germanic. a Carolo M. usque ad Fredericum III, Strasb. 1702. I Andreas presbyters tyske „Chronickh von den Fürsten zu Bayern“, trykt i Freybergs Sammlung hist. Schrift. und Urkunden, 2ter Band 1829 i 8, som han forfattede 1427, men der har nogle senere tillæg, findes intet om Sigenerne. En kritisk udgave og sammenstilling af hans forskellige optegnelser og krønniker, med sikker fraskillelse af hvad der tilhører fortsættere og mulige indskydere, er endnu et savn, der vel tör ventes afhjulpet ved Pertz's uvurderlige værk. — Jf. Grellmann s. 208, og Bataillard 1844 s. 44, hvor Chraffts navn er slemt fordrejet.

8. Olai Petri Svenska Krönika under 1512.

(G. E. Klemmings udgave 1860 s. 305; jf. s. 367 og Scriptores Rer. Svecic. I, 336).

(1512). Samma åår her Steen war höffuitzman worden, kom en part aff thet folket som fara om kring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet, och til Stocholm, förra hadhe the aldrigh her warit.

Olaus Petri var født 1492 og døde 1552. Krønniken, der går til 1520, og som han siges at have fuldført 1534, er ikke trykt för 1818. På grund af, at den ikke var tilstrækkelig ensidig, mishagede den nemlig i höj grad Gustav Vasa, se dennes breve i Script. Rer. Svecic. II, 2, 151-60. Imidlertid udbredtes den i en mængde håndskrifter, af hvilke i det mindste det ældste bevarede er samtidigt med forfatteren; et af dem må være faldet i hænderne på *Johan Messenius*, død 1637, som da derfra har lånt sin beretning i Scandia illustrata, udgivet 1700, IV, 72 under 1512: „Sub cujus regimine illi Sueciam agyrtæ ac circumforanei primum ingressi sunt Zigani, vulgo Tartari hodierno nuncupati“.

9. Obnne breffue som vdgiick till alle lennsmenndenne offuer ald Danmarck om thattere. Datum odensse ipso die michaelis anno etc. 1554.

(Tegneiser på alle landene IV, 468 b. — Da jeg i min afskrift har brugt den latinske bogstavrække, er forskellen mellem langt og kort s opgiven, den mellem ö og ø derimod udtrykt. Forkortelser er opløste i lighed med fuldskrevne former; tegnsætningen er derimod noget tillæmpet). rerum Germanic. a Carolo M. usque ad Fredericum III, Strasb. 1702. I Andreas presbyters tyske „Chronickh von den Fürsten zu Bayern“, trykt i Freybergs Sammlung hist. Schrift. und Urkunden, 2ter Band 1829 i 8, som han forfattede 1427, men der har nogle senere tillæg, findes intet om Sigenerne. En kritisk udgave og sammenstilling af hans forskellige optegnelser og krønniker, med sikker fraskillelse af hvad der tilhører fortsættere og mulige indskydere, er endnu et savn, der vel tör ventes afhjulpet ved Pertz's uvurderlige værk. — Jf. Grellmann s. 208, og Bataillard 1844 s. 44, hvor Chraffts navn er slemt fordrejet.

8. Olai Petri Svenska Krönika under 1512.

(G. E. Klemmings udgave 1860 s. 305; jf. s. 367 og Scriptores Rer. Svecic. I, 336).

(1512). Samma åår her Steen war höffuitzman worden, kom en part aff thet folket som fara om kring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet, och til Stocholm, förra hadhe the aldrigh her warit.

Olaus Petri var født 1492 og døde 1552. Krønniken, der går til 1520, og som han siges at have fuldført 1534, er ikke trykt för 1818. På grund af, at den ikke var tilstrækkelig ensidig, mishagede den nemlig i höj grad Gustav Vasa, se dennes breve i Script. Rer. Svecic. II, 2, 151-60. Imidlertid udbredtes den i en mængde håndskrifter, af hvilke i det mindste det ældste bevarede er samtidigt med forfatteren; et af dem må være faldet i hænderne på *Johan Messenius*, død 1637, som da derfra har lånt sin beretning i Scandia illustrata, udgivet 1700, IV, 72 under 1512: „Sub cujus regimine illi Sueciam agyrtæ ac circumforanei primum ingressi sunt Zigani, vulgo Tartari hodierno nuncupati“.

9. Obnne breffue som vdgiick till alle lennsmenndenne offuer ald Danmarck om thattere. Datum odensse ipso die michaelis anno etc. 1554.

(Tegneiser på alle landene IV, 468 b. — Da jeg i min afskrift har brugt den latinske bogstavrække, er forskellen mellem langt og kort s opgiven, den mellem ö og ø derimod udtrykt. Forkortelser er opløste i lighed med fuldskrevne former; tegnsætningen er derimod noget tillæmpet). rerum Germanic. a Carolo M. usque ad Fredericum III, Strasb. 1702. I Andreas presbyters tyske „Chronickh von den Fürsten zu Bayern“, trykt i Freybergs Sammlung hist. Schrift. und Urkunden, 2ter Band 1829 i 8, som han forfattede 1427, men der har nogle senere tillæg, findes intet om Sigenerne. En kritisk udgave og sammenstilling af hans forskellige optegnelser og krønniker, med sikker fraskillelse af hvad der tilhører fortsættere og mulige indskydere, er endnu et savn, der vel tör ventes afhjulpet ved Pertz's uvurderlige værk. — Jf. Grellmann s. 208, og Bataillard 1844 s. 44, hvor Chraffts navn er slemt fordrejet.

8. Olai Petri Svenska Krönika under 1512.

(G. E. Klemmings udgave 1860 s. 305; jf. s. 367 og Scriptores Rer. Svecic. I, 336).

(1512). Samma åår her Steen war höffuitzman worden, kom en part aff thet folket som fara om kring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet, och til Stocholm, förra hadhe the aldrigh her warit.

Olaus Petri var født 1492 og døde 1552. Krønniken, der går til 1520, og som han siges at have fuldført 1534, er ikke trykt för 1818. På grund af, at den ikke var tilstrækkelig ensidig, mishagede den nemlig i höj grad Gustav Vasa, se dennes breve i Script. Rer. Svecic. II, 2, 151-60. Imidlertid udbredtes den i en mængde håndskrifter, af hvilke i det mindste det ældste bevarede er samtidigt med forfatteren; et af dem må være faldet i hænderne på *Johan Messenius*, død 1637, som da derfra har lånt sin beretning i Scandia illustrata, udgivet 1700, IV, 72 under 1512: „Sub cujus regimine illi Sueciam agyrtæ ac circumforanei primum ingressi sunt Zigani, vulgo Tartari hodierno nuncupati".

9. Obnne breffue som vdgiick till alle lennsmenndenne offuer ald Danmarck om thattere. Datum odensse ipso die michaelis anno etc. 1554.

(Tegneiser på alle landene IV, 468 b. — Da jeg i min afskrift har brugt den latinske bogstavrække, er forskellen mellem langt og kort s opgiven, den mellem ö og ø derimod udtrykt. Forkortelser er opløste i lighed med fuldskrevne former; tegnsætningen er derimod noget tillæmpet).367

Vij Christianu etc. Giöre alle witterligtt att wij ere komne vdj forfaringh, huorledis att, ennddogh wij haffue ladett wor Recess och tesliigeste wore obnne breffue vdgaae offuer altt wortt riige Dan-marck och ther vdindenn forbodett, at In|n)genn thattere sch ulle wnnderholdis eller tillsteedis att haffue theris werelsse nogennsteds heer vdj Riigett, Sammeledis haffue wij tillschreuiitt wore lenns-menndt, att thee icke schulle tillstede, at sliigtt vdlenndiske folck som icke anndett enndt skalckhed haffue mett att fare, att drage omkringh vdj Riigett att stiele och bedrage ennfoldige folck mett styell och vdj anndre maade, icke schulle nogennsteds were wnnder-hollett vdj theris leenn, Thaa formercke wij att thee dogh mangesteds wnnderholdis baade aff wore lennsmenndt, addelenn och anndre. Thij bede wij enndnu och strenngeliigenn byude alle wore kere wnndersaatte, geysliige och werdzliige, som bygge och boe offuer altt wortt Riige Danmarck. attj effter thenne dagh icke wnn-derholle, huse eller heele nogenn thatter som saa omdrager och bedrager ennfoldige folck, Saa framptt att huiilcken som huser eller heeler nogenn aff samme thattere och ther mett bliiffuer befunndenn, att thenn icke will liide ther fore straff oc tiltall, som hannd hagde huset och heellet en fredlos nianndt. Och huem som sliige thattere kannd offuerkomme, tha schulle thee haffue fuldmagtt at straffe thennom paa theris liiff och goeds, och fare mett thennom som mett andre fredløs menndt, Och hues goeds som findis huos samme thattere schall were till priiss, och huer thett att beholde som thett bekomme kandt. Fordriister segh nogenne wore lennsmend eller aff addellenn till att tillstede samme thattere att leydis eller vnnder-hollis vdj theris leenn eller paa theris gods, thaa schulle thee were pliigtige at vprette ald then schaede som nogenne vore vndersaatte wederfaris aff samme thattere, thett were segh mett styeld eller vdj anndre maade, och ther till straffis som the ther hanndtthaffue frede-leesth folch. Datum vt supra. 368

10. Brev til landsdommerne af 18de november 1561 om at lade forkynde de åbne breve af samme dag mod Taterne.

(Tegnelsebog på alle landene VI, 516 a. — Aftrykt på samme måde som foregående brev).

Frederich Thend Anden etc. Wor gunst tilforn, wiid at Effther-thij wij ere kommen vdj forfaring, at Stormegtige hogborne første wor Mere herre fader salig och hogLifflige Ihukommelsze haffner ladit sit obne breff vdgaa, at aldelis ingen Thateie skulle tilstedis 1 at were her vdj Rigit, oc her ligeuel emod hogmelte wor kiere herre faders

forbud findis Mange alf samme Thatere at omdrage vdj landene oc stiele fran wore vndersotte oc thennom i andre Maade bedrage, Tha haffue wij nu lad[e]t wore obne breffue vdgaa, at alle Thatere, huor som helst the findis, skulle foruisis aff Rigit oc ingensteds stedis at haffue theris werelsze, oc skieke theg ther om wort obne breff, som wij ther til landztinget wille haffue forkyndet, huor aff thu ydermere kand forfare leiligheden, Bedendis teg oc wille, at thu strax thre landzting effther huer anden samme wort breff lader lese oc forkynde ther til tingit, saa at huer mand mue vide thennom ther Effther at rette, oc Nar thu thet saa haffuer ladet forkynde, at thu tha thager thet beschreffuit oc siden vdj god foruaringe Indlegger fornefnte breff, saa thet icke bortkommer. Ther met skeer wor wilge, Thij lad thet ingenlunde. Datum vt supra.

11. Kon:ma: obne breff till vvndersotterne wdj fyn om thatlier. 1570.

(Tegneiser på alle landene XI, 157). 2

Wij Frederich thennd Anndenn etc. Giör alle witterligtt att ennddog hogbornne første wor Kiere herre fader, Sallig oc hogloff-

1. I hovedbrevet af samme dag står „sine obne breffue" (ligesom i D. mag. 6, 56). 1561 har man vistnok kun tænkt på „brevene" (brevet) af 1554.

2. Pet oprindelige udkast til brevet, med udstregninger og rettelser, haves i gehejmearkivets Danske samlinger nr 595. Retskrivningen i denne forskrift er noget simplere (f. e. „tilwender", „effther") end i afskriften i 368

10. Brev til landsdommerne af 18de november 1561 om at lade forkynde de åbne breve af samme dag mod Taterne.

(Tegnelsebog på alle landene VI, 516 a. — Aftrykt på samme måde som foregående brev).

Frederich Thend Anden etc. Wor gunst tilforn, wiid at Effther-thij wij ere kommen vdj forfaring, at Stormegtige hogborne første wor Mere herre fader salig och hogLifflige Ihukommelsze haffner ladit sit obne breff vdgaa, at aldelis ingen Thateie skulle tilstedis 1 at were her vdj Rigit, oc her ligeuel emod hogmelte wor kiere herre faders forbud findis Mange alf samme Thatere at omdrage vdj landene oc stiele fran wore vndersotte oc thennom i andre Maade bedrage, Tha haffue wij nu lad[e]t wore obne breffue vdgaa, at alle Thatere, huor som helst the findis, skulle foruisis aff Rigit oc ingensteds stedis at haffue theris werelsze, oc skieke theg ther om wort obne breff, som wij ther til landztinget wille haffue forkyndet, huor aff thu ydermere kand forfare leiligheden, Bedendis teg oc wille, at thu strax thre landzting effther huer anden samme wort breff lader lese oc forkynde ther til tingit, saa at huer mand mue vide thennom ther Effther at rette, oc Nar thu thet saa haffuer ladet forkynde, at thu tha thager thet beschreffuit oc siden vdj god foruaringe Indlegger fornefnte breff, saa thet icke bortkommer. Ther met skeer wor wilge, Thij lad thet ingenlunde. Datum vt supra.

11. Kon:ma: obne breff till vvndersotterne wdj fyn om thatlier. 1570.

(Tegneiser på alle landene XI, 157). 2

Wij Frederich thennd Anndenn etc. Giör alle witterligtt att ennddog hogbornne første wor Kiere herre fader, Sallig oc hogloff-

1. I hovedbrevet af samme dag står „sine obne breffue" (ligesom i D. mag. 6, 56). 1561 har man vistnok kun tænkt på „brevene" (brevet) af 1554.

2. Pet oprindelige udkast til brevet, med udstregninger og rettelser, haves i gehejmearkivets Danske samlinger nr 595. Retskrivningen i denne forskrift er noget simplere (f. e. „tilwender", „effther") end i afskriften i369

lige Ihukomfmjelsze, nogen Aar sidenn forlednne haffuer laditt brell'ue wdgaae, att Aldielis Ingenn tather skulle stedis her wdj Uiiggett eller oc Nogen theris handell oc bedragerij at bedriffue, oe saa Mange Tather epter theud dag her wdj riget fandis skulle were fredlosze, oc for huer Mannd Pris mett alltt hues the haffue mett at fare, Tha forfare wij att ther nu skall were enn stuor hob tatter wdj wortt Laund fyenn, Oc ther wandrer om Kring oc till— wennder wore wndersotte Adskiellige skade mett thieris tyffuerij oc skalckhedt, huilchett wij for ingen deell

wille liide eller tilstede. Thij forbiude wij alle wore Vnndersotthe wdj fornefnte wortt Lannd fyenn, ehuo the heldst ere eller were Kunde, Serdieles wore fogder, Kmbitzmendt, prouster, prester, borgmester, llaadmendt, bomidernne paa Landzbyerne oc alle Anndre, fornefnte tatter epter thenne dag att husze, heelle eller i nogenn Maade att wnderholde eller hant-haffue, Menn fornefnte tatter epter thenne dag at were aldieles fredlosze oc att acthe oc holdhe for Pris. Findis nognne wore Vnder-sotthe thennom at husze, heele eller forsuare, fordactinge eller i nognne Maade at handthaffue, tha skulle the ther fore straffis som whørszom[m]e oc the wore breffue oc budt icke acthe wille, her epter seg huer skall wiide att retthe ok for skade att tagge ware. Giffuitt paa wortt Slott Frederichsborg 6 September Anno etc. 1570.

12. En herredagsdom fra 1C30.

(Af herredagsdombogen for dette &r, med samtidig tittel „Kongc-dome dümpt vdi heredagen 1630", i gehejmearkivet, blad 398-401 a. På bogens forblad tindes en personliste, der kun kan forstås om de daværende medlemmer af rettertinget: „I'rindtzcn [Kristian] wdi sin her faders sted", desligeste 16 navngivne „Danmarchis Kiigis Raad"; og i overskriften over den neden for aftrykte dom hedder det: „Oflueruerrendis [var] alt Raadet [d. e. alle de 16 råder] wndtagen 11: Anders Hilde, Claus Daa och Christen Thommesen". Anders Bilde til Rosendal i Skåne, der fra henholdsvis (1610 og ; 1612 til j 1629 havde haft Helsingborg slot og Herredsvad kloster som regnskabsien, og dernæst havde fået Herredsvad som afgiftsien — se

Tegneiserne. Udkastet har ikke de jyskladne former „stuor", „aldieles, serdieles"; men bruger flertalsformen „Tattere" eller „Thattere".

21 369

lige Ihukomfmjelsze, nogen Aar sidenn forlednne haffuer laditt brell'ue wdgaae, att Aldielis Ingenn tather skulle stedis her wdj Uiiggett eller oc Nogen theris handell oc bedragerij at bedriffue, oe saa Mange Tather epter theud dag her wdj riget fandis skulle were fredlosze, oc for huer Mannd Pris mett alltt hues the haffue mett at fare, Tha forfare wij att ther nu skall were enn stuor hob tatter wdj wortt Laund fyenn, Oc ther wandrer om Kring oc till— wennder wore wndersotte Adskiellige skade mett thieris tyffuerij oc skalckhedt, huilchett wij for ingen deell wille liide eller tilstede. Thij forbiude wij alle wore Vnndersotthe wdj fornefnte wortt Lannd fyenn, ehuo the heldst ere eller were Kunde, Serdieles wore fogder, Kmbitzmendt, prouster, prester, borgmester, llaadmendt, bomidernne paa Landzbyerne oc alle Anndre, fornefnte tatter epter thenne dag att husze, heelle eller i nogenn Maade att wnderholde eller hant-haffue, Menn fornefnte tatter epter thenne dag at were aldieles fredlosze oc att acthe oc holdhe for Pris. Findis nognne wore Vnder-sotthe thennom at husze, heele eller forsuare, fordactinge eller i nognne Maade at handthaffue, tha skulle the ther fore straffis som whørszom[m]e oc the wore breffue oc budt icke acthe wille, her epter seg huer skall wiide att retthe ok for skade att tagge ware. Giffuitt paa wortt Slott Frederichsborg 6 September Anno etc. 1570.

12. En herredagsdom fra 1C30.

(Af herredagsdombogen for dette &r, med samtidig tittel „Kongc-dome dümpt vdi heredagen 1630", i gehejmearkivet, blad 398-401 a. På bogens forblad tindes en personliste, der kun kan forstås om de daværende medlemmer af rettertinget: „I'rindtzcn [Kristian] wdi sin her faders sted", desligeste 16 navngivne „Danmarchis Kiigis Raad"; og i overskriften over den neden for aftrykte dom hedder det: „Oflueruerrendis [var] alt Raadet [d. e. alle de 16 råder] wndtagen 11: Anders Hilde, Claus Daa och Christen Thommesen". Anders Bilde til Rosendal i Skåne, der fra henholdsvis (1610 og ; 1612 til j 1629 havde haft Helsingborg slot og Herredsvad kloster som regnskabsien, og dernæst havde fået Herredsvad som afgiftsien — se

Tegneiserne. Udkastet har ikke de jyskladne former „stuor", „aldieles, serdieles"; men bruger flertalsformen „Tattere" eller „Thattere".

21370

Kvittancebog (fra indenrigsministeriet) for 1630 og 31 bl. 48 f. — havde den 24de febr. 1630 fra Købenbavn udfærdiget de to stævninger, til landsdommeren og til de 17 bønder, se i stævningsbogen, gehejmearkivets

Danske samlinger nr 69 g, bl. 228 a. Stednavnene, der til dels er forskrevne i dombogen, kan kontrolleres og rettes ved hjælp af den sidst-anførte sta'vning; jf. (iillbergs Beskrifning öfver Christiansstads lån 1767 under Nordra Asbo härad).

Wi Christian etc. Giöre Alle witterligt. For os wor skickedt 1 os Elsehel: H: Anders Bilde til Rosendall, wor Mand, Raad och befalingsmand wdj Herridtzuad Closter, Paa dend Eene, och haifde med wor Eegen steffning for os i rette steffnedt os Elsehel: Hen-drick Gyllenstiern till Suanholm, wor Mand, Thienner och förigh Landsdommer i wort land Skaane, Paa dend Anden side, hannom tiltalede for Een domb, hand schall haffue wnderkiend, som bircke-fougden i Riseberebirck Rasmus Madzen schall haffue dömbt paa nogen herridsuad Closters bonder, som schall haffue giort Emoed wor mandat, flodt, huset och heilet nogen Thattere, som der wor i landet, huorfor Rasmus Madtzen schall haffue tildömbt paa same Herridtzuad Closters bonder att de effter wor mandat schulle talle dennom i Minde hoes forneffnte Her Anders Bilde paa wore wegne, huilcken domb hand schall haffue wnderkiend och samme bonder derfor fri dömbt Imoed wor mandat. Haffde och hidsteffnet Hen-drich i dybedalsz molle, Andersz Thueszen i Anderstrup, Adser Jepsen i f(ojrrestad, Olluff i Rugerod, Adzer Jepsen i Sleryd, Anders i Liungh, Peder i Øgerød, Siuffue i Westrup, Inge i degnegaarden, Henrich i Mølledall, Jep brøgger i Løgshusz, Niels Iffuerszen i , L(iu]ngbye, Jon Nielszen i Bondrup, Poell i Bierod, Bent Thuesen 2 i Ancheloff, samptlig at lide och wndgielde huis loug og ret er. Och wdj rette lagde forschreffne wor Landsdommers domb, wd-gangen Paa Schaaninge Landstingh dend 22 Martij 1028 Indholen-dis, det bemelte H: Anders Bilde weed sin fuldmegtig haffuer da til Contirmatz Indsteffnet dend domb som Birchefougden Raszmus Madtzen offuer forschreffne Indsteffnte Personer for ad de Emoed

1. For w (i betydning u) har håndskriftet altid et stort tegn, aftrykket et lille; for stort j (med bet. i) er sat I. F'or resten aftrykt efter samme regler som de foregående stykker.

2. En mand i Sleryd og en i Ankelev er her glemte, jf. neden for og i stævningen. „Bøndrup", neden for „Bunderup", i stævningen Bonderup (Bonnarp hos Gilberg s. 272, jf. Wästrarp 271 af Vestrnp).371

woris Mandat haffuer husedt och ført Thatter och derris selschab och Partj, och da först for wor Landsdommer fremlagt samme Bircketings domb wdgaugen dend 3 Julij 1627 formellendisz, det Poel Pedersen Kidefoget till Harridtzuad Closter da effter louligh Kald och warsell haffuer beschylt forneffnte Mend for tatter dj husedt och hellidt halfuer. wdj saa maade som effterfølger, først Henrich i dybedalsz mølle for at hand halfuer ført dennom til Anderstrup, Anders 'l'huesen i Ande[r]strup effter hans Regen be-kiendelsze Att haftue huset 8 Personer och ført dennom siden till Adzer Je(s)p(er)sens i forestad, Olluff i Ruggeroed, Adtzer Jepsen, Oluff i Sleryd, Anders i liung og Peder i Egerød for at de och haffuer ført dennum, Siuffuende i Wenstrerup[!] for at hand baade haffuer husedt och ført dennom, Inge i degnegaarden for hun haffuer ført dennom, Henrich i Mølledall, Jep bruger i Logs-husz. Niels Iffuerszen i L(iu|ngbye, Jon Nielszen i Bunderup for at de sambtligh haffuer ført dennom, Poel i B(i]erød for at hand haffuer ført dennum til Anckeløff, Bent Thueszen som haffuer huset dennom, Nielsz Oelsen i Anckeløff for hand baade haffuer huset och ført dennum. Och haffuer Ridefoget for bemelte Bircke-foget satt i rette, Om de forschreffne iche burde derfor at lide effter mandatens Indhold och huer som haffuer husedt dennom at bøde derris 3 mk for huer Personn om natten, och de som haffuer ført dennom at haffue forbrut derris halffue Boeslod, haffuer och dernest 8 sat i rette, om Niels Olszen i Anckeløff, som schall were lenszmand til herrid/.uad Closter, iche haffuer effter Mandatens Indhold forbrut sin gaard, effterdj hand haffuer baade huset och agget same Tatter, och haffuer derpaa werrid domb begierendisz.

Huortill haffuer suaret Anders Bendsen i liung, at hand huercken huset eller Aag dennom, Mens midler tid hand och hans hustrue wor i Kircke, da kom dj 2 aff derris börn till at Aage dennom till Sleryd, Och haffuer birchefoegden effter forberørte leiligheed saaledis Senterid att hand icke retter Kunde Kiende i dend sag, End findes dennom till, saa mange som enten haffuer huset eller ført samme tatter, at talle dennom i minde med Poffuel Pederszen paa Kongl.

3. Lensmand betyder her åbenbar (fæster og) en art bonde- eller sognefoged under klostret, jf. oven for s. 296 (Osterssön Vejlles Glossar, juridic. 2den udg. s. 762 øverst.)

ti372

Maytz: weigne, effter Kugl: M: mandat, eller at lide som de der haiiüer Motuilligen foragtet hans Maytt: mandat, och effterdj Niels Oelszen haffuer huset och Aaget samme Thatter, och hand wor dend som schulle fraraade andre saadant att giörre Emoed Man-daten, Kand birckefougden iche heller rettere Kiende i dend sagli end hand haffuer dermed forbrut sin gaard och bor at feste dend paa Nye om hand will besidde hannom. Och haffuer H: Anders Billes fuldmegtig aff wor Landsdommer Paa samme birchetiugs domb werrid Confirmatz domb begierendisz. Huor Imoed att suare er mott for wor Landsdommer en part aff dj Indsteflhte bønder och suarid, at dj iche weste aff nogen Kongelig mandater at sigge, som derom skulle were wdgangen, Ey heller dj dend haffde hørt at were forkønt till derris Vernetingh, Meente dj derfor burde quit werre.

Och lyder wor Landsdommers domb saaledis till affsigt, Att effterdj K Mz forordning om Thatterne huercken er beuislig giort Att liaffue weret forkyndet till tinge [eller] paa sogensteffine, iche heller er beuist, Att Herridtzfoegden, deellefougderne eller sogne-fougder er aluorligen forordnet, Att dj lenszmendene schulle giffue det tilkiende, Thatter at werre wdj deris lehenn, Effter forschreffne leyligheed weste wor Landsdommer Thingfoegdens dom iche at Kunde stadfeste, Mens magteløs Kiender. Sammeledis fremlagdis H: Anders Billes wnderschreffne forset, Huor wdj hand formeener 4 forschreffne Hendrick Gyldenstiern med sin domb wRet at haffue giort, wdj det hand bemelte Bircketings domb haffuer VnderKient, , och det formedelst at Mandaten icke schall haffue werit forkont till tinge eller paa sogensteffne, huilcked Nochsum skall Kunde agtes wnødig att werre, Effterdj att mandaten findes wdj lougen I trogt och er mer end för 40 Aar siden wdgangen, wilde och mange, I om slig wdflugt schulle haffue genge, wdj slig eller andre maade sig wndschylde, iche at haffue hort lougen, och aff forberørte ley-lighed Meener derfor hans domb bør magteløs were och hand for Kost och terringh till rette stande, Och Birckefougdens domb wid magt bliffue, Derpaa Vnderdauigste wor dom begierendisz.

Her Imoed att suare er i rette mot dj Indsteffnte bønder, och

4. forsæt d. e. indlæg.373

wdj rette lagde deris schrifftelig beretning, liuor Vdi de giffuer till— kiende, Att det war dennom ubeuist, at det wor Tbatter dennom bleff paafert som dj tiltallis lor, Mens de at schall haffue beret at hatlüe frj pas/, at drage I landet formedelst derris Mend scliulle haffue tient os i Krien, Saa dj derfor icke torte der Emoed staa. Thil med schall dj iche woris Mandat derom werid beuist, at dend nogen tid wor forkont til tinge eller sogensteffne, Setter derfor wnder-danigste i rette, oin woris Landtzdommers domb iche bør weed magt bliflüe och dj for dend tiltalle quit bliffue. Er och wdj rette mot forschreftne Henrich Gyldenstiern och berette, ded wahr for bannom wbeuist, att ded wahr Thattere som forschreftne bønder haffuer huuset, och formeente med sin udstede dom Ingen wßett at haffue giort, Satte derfor wnderdanigste i rette, (om) hand iche for denne steffning bor quitt at werre.

Med flere ord demmin emellum wor.

I)a effter tiltalle, Giensuar och dend sags leyligheed, Saa och eftterdj Landtzdommer sin domb haffuer funderit derpaa, at dend Mandat derom gangen ehr, ey er publiceret, Och Ingen dogh med retteas wuidenheed sin forseelse kand wndschylde, da sagde Wij derpaa saaledis att' for rette, At wor Landtzdommers domb icke bør at befrij dii, som beuises at haffue huset och heelet dennom, som beuises at haffue weret Thattere, Att dj Joe bor effter Kongl: Maytz forordningh att staa til rette och bøde 3 mk for huszen och hælen, och burde lenszmanden at staa i lige Maader till rette effter lnandaten, med Mindre hand beuiser, dennoin, sigh wuidende, at haffue weret der i Egnen och aff sine bønder fløttet och førth. Datum Kiobenhaffns Slott dend 28 Junij 1030.

5. Den lier (som i domliogen) fremhævede linie er en stående formel, hvormed overgangen göres fra sagfremstilliugen og irettesættelsen til domslutningen.

6. Sted- og dagtegningen er tilföjet efter overskriften. 374

B.

13. Kommissariernes udi politikommissionen allerunderdanigste memorial. 1685.

(Blandt „Siellandske Indlegge" i gehejmearkivet d. å. litr. A. — Er skrevet med gotiske bogstaver undtagen i egennavnene og i nogle fremmede ord.)

Stormegtigste Konge.

Allernaadigste Herre.

Efftersom mange Eders Kongl: Mayts: undersaatter, baade i Kiobstederne och paa Landett sig beklager, at det er dennem iche liden besuering, at de offte maa i een eller Anden tillfellde med stoer bekostning u-forbigengellig betienne sig med nogle Visse Personer till selt'døet quæg at udføre, och een och anden deslige ringe arbeid at giöre, som de ellers enten Ved deris tienistetiunde, eller andre fattige folch, med liden bekostning kunde dertil formaae, Men fordi dend Gemeene Mand er kommen i den Vrange indbilding, at saadant ringe arbeid at forrette, er u-ærlig, Saa ere de som saadant arbeide-sig een gang hafuer paataget afbestille, dermed och gierne tilfrids, och under saadan prætext fortfahrer, med andre got folleh u-billigen at udschindre; Efftersom da allernaadigste Herre och Konge, Vi paa det underdanigste u-forgribellig meener, at dend som giör efter Lougen, huis derudi beuilges at giöre, iche billigen bør at folge nogen Vanrøgte, men alleene dend som udi nogen u-erlig Sag og miszgierning sig derimod forseer, Saa Syfuis osz tienligst at borttage forschrefne VanRøgte I forhaabning at der siden noch schall findis de fattige follch, som deslige arbeid for billigere priis schall forrette. Huorfore Vi derpaa hafuer grundet effterschrefne forordning, om det Eders Kongl: Mayt: allernaadigst motte behage, at dend Saaledis motte først publiceris, förend nogen anden Regle-375

ment Vorder forferdiget, for derved at betage dend Genieene Mand dend Vrange meening, som een stoer deel af dem er indtagen af; Huillchet vi i dybeste underdanighed henstiller til Eders Kongl: Mayts: Videre Allernaadigste Resolution.

och forblifuer Af PolitiCommissionen Eders Kongl: Mayts:

d: 12 Februarij 1685. Allerunderdanigste och Throepligtschylldigste

thienere:

M. Vibe. Alb. Güldensparre. Luxdorph. P. Resen. P(?J. L(?J. Scavenius. W. Mule.

B. Jenssen. C. Rauh. P. Motzfeldt.

I. Sidenbor'g.

Medfølger udkastet til forordning om „hestegieldere" o. s. v., der undertegnedes den 21de marts s. år.

14. Forhandlinger vedkommende forordningen af 31te januar 1794.

a. Natmand Knud Hansens klage til magistraten i Ribe.

(Justitsministeriets arkiv. — Forfattet og skrevet af Knud Hansen selv; med gotiske bogstaver uudtagen i egennavne og nogle fremmedord.)

Riibe d. 14de Julij 1791.

Til sämtlige Velüdle

og »

Velbaarae Magistraat.

Da jeg har fot til min Bestalling af mit velbaarne Obrighed at je skal när Hesterne dode dye skynnet af dem, og deraf skal forsorge Kune og mit Folk, so vil je nnderdaanigst beede Magi-straaten at di ville sorge at ikke fleere giöre slige Ting, da et dog är imod retten at nogen Bonner skal flye Hesterne eller graver dem neer i Jorden foruden at de la me vide om et, da dog me Skinnet tilhører efter retten og andet forlanger je ikke af mit velba[a]hrne Magistrat, at je mo fo Skinnet af Hesterne, som doder i Riiber Stift. 375

ment Vorder forferdiget, for derved at betage dend Genieene Mand dend Vrange meening, som een stoer deel af dem er indtagen af; Huillchet vi i dybeste underdanighed henstiller til Eders Kongl: Mayts: Videre Allernaadigste Resolution.

och forblifuer Af PolitiCommissionen Eders Kongl: Mayts:

d: 12 Februarij 1685. Allerunderdanigste och Throepligtschylldigste

thienere:

M. Vibe. Alb. Güldensparre. Luxdorph. P. Resen. P(?J. L(?J. Scavenius. W. Mule.

B. Jenssen. C. Rauh. P. Motzfeldt.

I. Sidenbor'g.

Medfølger udkastet til forordning om „hestegieldere" o. s. v., der undertegnedes den 21de marts s. år.

14. Forhandlinger vedkommende forordningen af 31te januar 1794.

a. Natmand Knud Hansens klage til magistraten i Ribe.

(Justitsministeriets arkiv. — Forfattet og skrevet af Knud Hansen selv; med gotiske bogstaver uudtagen i egennavne og nogle fremmedord.)

Riibe d. 14de Julij 1791.

Til sämtlige Velüdle

og »

Velbaarae Magistraat.

Da jeg har fot til min Bestalling af mit velbaarne Obrighed at je skal när Hesterne dode dye skynnet af dem, og deraf skal forsorge Kune og mit Folk, so vil je nnderdaanigst beede Magi-straaten at di ville sorge at ikke fleere giöre slige Ting, da et dog är imod retten at nogen Bonner skal flye Hesterne eller graver dem neer i Jorden foruden at de la me vide om et, da dog me Skinnet tilhører efter retten og andet forlanger je ikke af mit velba[a]hrne Magistrat, at je mo fo Skinnet af Hesterne, som doder i Riiber Stift.376

Deslige Ting me at graver Hesterne ner är skeet i Plaustrup, og tillige me har di ved meged grov imod mig.

Knud Hansen Natman i Riibe.

b. Ribe Magistrats fortolkning af Knud Hansens andragende.

(Justitsministeriets arkiv.)

Til det Höjkongelig Danske Cancelie Pro Memoria

I Anledning af indlagte Ansogning fra Natmanden her i Staden have vi ladet ham nærmere mundtlig forklare den egentlige Mening deraf. Vi have da erfaret, a) at adskillige Bønder her i Egnen skulle lade deres døde Kreature nedgrave med Skindet, uden at ville tillade bemeldte Natmand enten imod Betaling at aftrække Skindet i forvejen til deres egen Nytte, eller at føre sig selv Skindet til Nytte uden videre Betaling; b) at Aarsagen til denne Vegring skal være en besynderlig Overtroe, naar de nemlig formode at Hex-erie er passeret hos dem, saa skulle de troe at dette ophører hvis det forhexede Kreatur nedgraves med Skindet tillige; og c) at Natmandens Ønske er: et det maatte være ham tilladt at fore sig Skindet af d e døde Kreature til Nytte, hvilke Ejerne ville nedgrave uflaaede.

Deels for at faae, om mueligt, hiin urimelige Overtroe udryddet, deels for at afværge, at de saa nyttige Huder, hvilke endog — især her i Egnen — ere vanskelige at faae tilkjøbs, ej skulle aldeles blive ubenyttede: holde vi det for Pligt at understøtte Natmandens Knud Hansens indstilling med den underdanige Forestilling: om'det ej — paa Grund af Analogien i Rescr. '27 Septbr: 1747 og 19 Mart: 1748 for Danmark samt 12te Januar 1759 for 1 Norge — skulde kunne bevilges den Ansøgende: at — saa ofte nogen enten her i Byen, eller paa 2 a 3 Miles

Distance heromkring, ej vilde enten selv aftrække, eller ved andre lade aftrække, Huden af deres døde 4 føddige Kreature hvad Slags det end maatte være af — han da maatte være berettiget til at aftrække og beholde

1. Se oven for s. 122.377

Huden af saadanne Kreature, med mindre Ejerne vil betale ham for Huden efter en vis Taxt, f. E: for en Hest, Oxe eller Koe 3 mk, for en Kalv eller et Svin 1 mk, for et Faar, et Lam, en Hund eller Kat 8 sk. o. s. v.

Ribe Raadstue den 19. Julii 1791.

Emm. Balle Knud Simonsen J. Lund

Magistratens erklæring over natmandens ansøgning benstilledes den '26 juli til kancelliets gunstige overvejelse og resolution af stiftbcfalings-manden over Ribe stift C. Hell/ried.

c. Kancelliets behandling af Ribe magistrats forslag, Kristian Colbiörnsens udtalelser, m. m.

Det første, kancelliet gjorde ved magistratens forslag, var, at det den 20do avgust afæskede general-landøkonomi- og kommerce-kollegiet en erklæring derover. Denne afgaves i få ord (undertegnet af Sehestedt m. fl.) den 25de oktbr: kollegiet anså det ikke for tjænligt uden for købstæderne at henvise dette arbejde til natmændene for ej at bestyrke almuens fordomme om, at samme var vanærende. For øvrigt var det kollegiet bekendt, at et af de störste garverier ved København havde udsendt folk for at aftage huden af døde kreature omkring i landet på sådanne steder, hvor fordommene mod dette arbejde var mest almindelige.

2 I kancelliet var stemningen overvejende for at imudekomme magistratens andragende; dog med forskellige tvivl om nytten af en sådan bevilling, og betænkeligheder med hensyn til dens udstrækning eller begrænsning. Et medlem mente derhos, at »noget almindeligt« måtte foranstaltes mod nedgravningen af heature med huden; og et andet, at man i så fald først måtte skaffe sig at vide, »hvor mange Natmænd der vare boesatte i Landet og hvor stoor District hver een havde«. Også Colbiömsen udtalte sig fra først af

»Enig med det Tillæg, at Natmanden skulde ikke biot have

2. 1 denne tid er i reglen ikke, som senere ben, de stemmegivendes navne (eller den enkelte stemmegivnings dato) angivne på forbandlings-arkcne. Både af ydre og indre grunde er imidlertid Colbiörnsens ytringer kendelige nok. (Justitsministeriets arkiv.)

Tilladelse; men endog være pligtig at daae naar det forlanges, og at Ejerne har Valget af, at betale efter Taxten, eller lade Natmanden beholde Huden. En almindelig anordning, efter disse Principer, skal jeg udkaste, ifald Collegium befaler det. Tvangs Middel, til at afværge store Kreatures Nedgravelse, uden at Huden først aftrækkes, maatte vei tilföjes. Natmanden maatte straffes, naar han nægtede at flaae, eller fordrede mere, end Taxten tillod.«

På den anden side af forhandlingsarket fortsætter han imidlertid: »Ved nöjere at overtænke denne Sag, finder jeg, at Hensigten bedst opnaaes, naar man lader Natmanden være gandske uden for. Thi dennes Indblandelse bestyrker Almuens Fordom, at det er et uærligt Arbejde, at drage Huden af døde Heste og Qvæg. Igien-nem Oplysnings Udbredelse udryddes Fordommen sikkerst. Jeg har derfor søgt at giöre det saa indlysende, som mueligt for Almuen, at det er en god og nyttig Handling, at bruge slige døde Kreatures Huder til Nytte, og at det er beskiæmmende og daarligt, at efterlade en god og gavnlig Gierning. Udkastet til en Forordning, efter disse Grundsætninger, fremlægges herved til Bifald«.

Udkastet bifaldtes, og indstilledes den 13de april 1792 til kongen; men den 18de maj næst efter resolverede h. m., at samtlige stiftamtmænd og amtmænd i Danmark og Norge skulde hores om denne anordning. Der udgik da cirkulærer, med afskrifter af udkastet (eller »kopiforordninger«, som de også findes kaldte), af henholdsvis 26de maj og 2den juni til disse embedsmænd, hvis betænkninger indkom i løbet af juni—avgust. 3

Straks efter nyår 1793 toges sagen igen for i kancelliet. Et medlem anså det for nødvendigt med det samme at sörge for den især på landet værende natmandsklasse, som, når det forehavende lovbud overholdtes, med et vilde

betages hvad lidet den hidtil havde haft at leve af. En anden mente, det vilde blive meget vanskeligt at udrydde fordommen, så længe natmændene var nødvendige i købstæderne, hvorfra de formeredes; og foreslog ud-

3. Den fra nordre Bergenhus amt er först dagtegnet †‡, fra Nordlands amt 1792, og den fra Finmarken først f 1793. Samtlige grundskrifter (med vedlæg fra nogle underøvrigheder) findes i justitsministeriets arkiv, og desuden en ekstrakt af dem alle undtagen de to sidstnævnte.379

deling af præmier til husbonder, som foregik med et godt eksempel.

Colbiörnsen lagde ikke dølgsmål på sin utålmodighed:

»Jeg ønsker meget, at Collegium gunstigst vil behage at bestemme hvad der skal forandres og rettes i mit Forslag og Udkast til Forordningen. Det var uden Anledning og uden Collegii Befaling, jeg vovede at udkaste denne Lovgivning, hvori, jeg nu seer, at have været saa lidt heldig. Jeg forestillede mig, at det skulde være en Politie-Lov; men dersom Tienere ikke skulle tvinges til at være deres Husbonder behielpelige i at tage Huderne af Kreaturene, og dersom de ikke skulde straffes for Ulydighed, i Tilfælde af Imodsættelse, ophorer det aldeeles at være nogen Lov. At udsætte Premier til Husbonder, der opfylde Forordningens Hensigt, synes mig, at være en mest passende Foranstaltning for Landhusholdnings Selskabet. Og jeg seer ikke engang, hvorledes Hus-

4 bonden kan vinde denne Premie, naar Tieneren tör nægte at komme ham til Hielp. Maaskee Collegium befaler heller, mundtligen at overlægge og aftale hvad höjsamme anseer nødvendigt at forandre eller tillægge i Forordningen, ifald ellers noget af det foreslagne Udkast kan bruges?«

Et medlem angav nu de punkter, som der i henhold til de indhentede erklæringer kunde være tale om at forandre. Col-

5 biörnsen gik ind på noget og modsatte sig andet. I anledning af indvendingerne mod den i § 1 hjæmlede frihed til at udlægge ådsler »for derpaa at skyde vilde Dyr, føde Hunde dermed om

6 Vinteren, eller deslige«, i det de vilde dyr kun skulde passe på Norge, og hundene helst måtte lades uomtalte [af hensyn til jagten],

4. Det havde derfor også været foreslået, at selskabet skulde uddele præmier til tjænestefolk; hvad andre dog fandt vilde være atbelönnedcn simple pligtopfyldelse.

5. Forbindelsen „nogen — han" i § 3 hævdede han, som omfattende ba-gge kon efter lovsprogets talebrug: Danske lov 6-6—1,—11-12,—15-16 o. s. v.

6. Jf. resk. til befalingsmanden over Trondhjæms stift af y 1759 § 2. I Danmark var ødelæggelsen af ulvene i Jylland stillet som endemålet for bestemmelserne i jagtforordningen af 1688 § 31 ff.; et udryddelses-værk, hvorved der også var anvist natmændene en rolle (§ 36). Fo. 1732 § 32 ff. er gentagelse heraf.380

bemærkede han: »I Danmark kan Selvejere (i det ringeste) skyde Kæve. Mange fode ogsaa Svin med saadant Heste-Kiad, og alle Folk paa Landet holde Hunde«.

I overensstemmelse med disse udtalelser gav Colbiörnsen sit oprindelige forslag de fornødne tillæmpelser. Det således omarbejdede udkast indstilledes den 5te april 1793 til kongen; men i statsrådet trak sagen i langdrag, hvorover Colbiörnsens misfornøjelse skaifede sig luft under kancelliets forhandlinger sidst i decbr 1793 om de jyske overøvrigheders betænkninger og forslag:

»Jeg har tilforn yttret mundtligen i Collegio, at den af mig foreslagne og af begge Rigernes Amtmænd anbefalede Forordning, ang: Huders Aftagelse af Kreature, vilde bane den sikkerste Vej til at udrydde Fordommen imod de saa kaldte Natmandsfolk. Det var ønskeligt, om man kunde blive underrettet om det er Hs Ms Villie, at denne Lovgivning aldrig maae udkomme, eller om H. M. allernaadigst vil biot, at de foreslagne Bestemmelser, i een eller anden enkelt Punkt, skulde forandres? Thi, dersom Hoved-Grund-sætningerne (der forekomme mig at være byggede paa sand Stats Klogskab og Moral) fiude Bifald og blive til Lov, vil det ikke blive vanskeligt, at faae Natmandsfolkene igien indsatte i deres menneskelige og borgerlige Rettigheder. Jeg skal udførligere yttre mine

Tanker herom i Collegio«.

Ikke för den 20de januar 1794 approberede kongen udkastet, dog med tilføjende, at straffebestemmelserne i § 2 skulde nedsættes til et foreskrevet mål. Colbiörnsen måtte da endnu en gang omskrive sit udkast, der så omsider den 31te januar fik kongelig underskrift, og udkom som forordning for Danmark og Norge.

Forholdet mellem den endelig vedtagne forordning og Colbiörnsens oprindelige udkast (fra 1792) fremgår af følgende sammenstilling. I § 1 mangler indskudet »i Tilfælde af, at han harJagt-Rettigded« i det förste udkast. I § 2 er »Tieneste-Tyende« sat for »Tieneste-Karl«; samt straffebestemmelsen for modtvillige Tjæn-ere af henholdsvis 4 dages fængsel på vand og brod og en måneds forbedringshusarbejde, og for vrangvillige naboer af en rigsdalers bøde, i det sidste öjeblik nedsat fra henholdsvis 8 dage, 3 måneder og 2 rigsdaler. I § 4 er sognefogdens eller lensmandens bøde af henholdsvis 5 og 10 rigsdaler nedsat fra 10 og 20. Slutningen om381

opsyns- eller oldermændene mangler i det oprindelige udkast. § 5 var oprindelig § 6, og § 7 oprindelig § 5; § 6 om snibede og befængte heste er helt ny.

Det mærkeligste ved disse forandringer er, at de er udbyttet af halvandet års skriverier og overvejelser; en sendra^gtighed, hvori Colbiörnsen dog er uden al skyld.

15. H. Diechmanns „Underdanigst Forslag" om natmændenes emancipation. 1792.

(Justitsministeriets arkiv. En lidt afvigende opskrift, dagtegnet don 19de november 1792, indsendtes 1794. Til denne er her kun taget hensyn ved enkelte tvivlsomme skrivemåder.)

Paa eu Tid, da vores allernaadigst« Konge ved saa mange viise Anordninger søger at udbrede Hæld, Velstand og Frihed blandt sine Undersaatter, og da det synes, at Almuen allerede har giort Skridt fremad til Oplysning, og ey at holde saa fast ved sine skadelige Fordomme, kunne det maaske være Tid, at hielpe en Deel af vore Medborgere, som uden egen Brøde, men formedelst Almuens skadelige Fordomme, kan regnes blandt vore ulykkelige Medborgere; jeg mener de saa kaldte Natmænd og deres Familier. Det er for bekiendt en Sag, til at den skulle kunne behove Beviis, at vore Natmænds Familier ere i den ubældigste Forfatning: thi da ingen vil eller rettere ingen tör tage nogen af disse i Tieneste, saa maae de henleve deres Tid i Ladhed og Ørkesløshed, hvilket giör, at de blive besmittede med alle de Laster, som Ørkesløshed foder af sig, og disse forplautes saaledes fra Slægt til Slægt: beklageligt er det, at dersom endog en fordomsfri Mand ville antage saadant Menneske i sin Tieneste, stod han Fare for, ikke at faae nogen til at tiene sig efter den Tid; ja Fordomme[n] gaae[r] endog saavidt, at man i ingen Henseende tör lade disse arbevde for sig, f: Ex: at udlevere dem noget til Spind eller anden H.umdgierning, hvilket de ofte ikke engang lære, fordi ingen tör have med slige Folk at bestille: til dette kommer endnu, at ingen vil huuse disse Folk, saa de undertiden ikke veed hvor de skal tye hen, og derfor sammenströmme saa talrige paa hinanden, at 12 å 16 Personer, hvoraf de fleste ere arbeidsføre og tienstdygtige Mennesker, maae sammenproppes 381

opsyns- eller oldermændene mangler i det oprindelige udkast. § 5 var oprindelig § 6, og § 7 oprindelig § 5; § 6 om snibede og befængte heste er helt ny.

Det mærkeligste ved disse forandringer er, at de er udbyttet af halvandet års skriverier og overvejelser; en sendra^gtighed, hvori Colbiörnsen dog er uden al skyld.

15. H. Diechmanns „Underdanigst Forslag" om natmændenes emancipation. 1792.

(Justitsministeriets arkiv. En lidt afvigende opskrift, dagtegnet don 19de november 1792, indsendtes 1794. Til denne er her kun taget hensyn ved enkelte tvivlsomme skrivemåder.)

Paa eu Tid, da vores allernaadigst« Konge ved saa mange viise Anordninger søger at udbrede Hæld, Velstand og Frihed blandt sine Undersaatter, og da det synes, at Almuen allerede har giort Skridt fremad til Oplysning, og ey at holde saa fast ved sine skadelige Fordomme, kunne det maaske være Tid, at hielpe en Deel af vore Medborgere, som uden egen Brøde, men formedelst Almuens skadelige Fordomme, kan regnes blandt vore ulykkelige Medborgere; jeg mener de saa kaldte Natmænd og deres Familier. Det er for bekiendt en Sag, til at

den skulle kunne behove Beviis, at vore Natmænds Familier ere i den ubældigste Forfatning: thi da ingen vil eller rettere ingen tör tage nogen af disse i Tieneste, saa maae de henleve deres Tid i Ladhed og Ørkesløshed, hvilket giör, at de blive besmittede med alle de Laster, som Ørkesløshed foder af sig, og disse forplautes saaledes fra Slægt til Slægt: beklageligt er det, at dersom endog en fordomsfri Mand ville antage saadant Menneske i sin Tieneste, stod han Fare for, ikke at faae nogen til at tiene sig efter den Tid; ja Fordomme[n] gaae[r] endog saavidt, at man i ingen Henseende tör lade disse arbevde for sig, f: Ex: at udlevere dem noget til Spind eller anden H.umdgierning, hvilket de ofte ikke engang lære, fordi ingen tör have med slige Folk at bestille: til dette kommer endnu, at ingen vil huuse disse Folk, saa de undertiden ikke veed hvor de skal tye hen, og derfor sammenströmme saa talrige paa hinanden, at 12 å 16 Personer, hvoraf de fleste ere arbeidsføre og tienstdygtige Mennesker, maae sammenproppes382

i et lidet Værelse, og der i yderste Armod med friske og sterke Lemmer sukke efter det Brød, som dem vei er givet physisk Evne til at kunne paa lovlig Maade fortiene, men hvilket de dog formedelst Almuens Fordomme ikke kan; hvorfor disse talrige Flokke inden deres snevre Hytter maae udtænke paa en lastefuld Maade at erhverve sig det Nodvendige. Gid der maatte kunne udtænkes Midler til at lindre disse Ulykkeliges Kaar! og hvor sorgeligt er det ikke, naar Menneskeheden skal see sig i den Nødvendighed, som her, at give et lastefuldt Levnet et beklageligt Bifald.

Vore allerhöystsalige Konger har ved viise Anordninger sögt at borttage den macula fra disse uhældige Mennesker, som en urimelig Indbildning alene har paafort dem; men Virkningen har, formedelst Almuens uovervindelige Fordomme, ikke svaret til Hensigten: nu derimod da vor Tidsalder i saa mange Henseender har viist, at kunne giöre det mueligt, som fordum ikke blev anseet derfor, saa kunne den maaskee og giöre det i demie ikke ubetydelige Begivenhed, hvortil jeg i dybeste Underdanighed for det höye Collegium herved nedlægger følgende

Forslag.

Da det, som falder i Sandserne, efter al Erfaring virker langt mere paa Almuen end de meest indlysende Fornuftslutninger, saa troer jeg underdanigst, at de skadelige Fordomme, hvorved Almuen giör de saa kaldte Natmænd og deres Familier til uærlige, bör ved en Slags Ceremonie og paa en sandselig Maade udryddes, og kunne efter min underdanigste Formening skee saaledes:

Paa en vis bestemt Dag skulle alle her i Riget værende Natmænd og enhver til deres Familie henhørende Person giöres ærlige (:om jeg saa tör sige, og deri rette mig efter Almuens Indbildning:) ved det at Fanen ved Borger-Companiet efter den ved Militair Etaten brugelige Maade offentlig paa Torvet blev svinget over dem j for det under Gevær opstillede Borgerskab, hvorefter Øvrigheden skulle give Haand til enhver af disse Personer og deres Navne tilligemed den med dem foretagne actus gratis indføres i Raadstue-Protokollen til Efterretning i Fremtiden.

1. So efterfølgende tillæg.383

De Natmænd, som boe paa Landet, maatte med deres Familier til denne actus indfinde sig i nærmeste Kiøbstæd, paa den dertil bestemte Dag.

Naar saaledes som anført var skeet, skulle anordnes:

1) At Benævnelsen Natmand skulle være gandske afskaffet, men disse Folk skulle herefter kaldes Renovations-Mestere.

2) For desmere at sammenbinde dem med det øvrige Selskab, skulle de i Kiøbstæderne værende Renovations-Mestere tage Borgerskab paa denne Haandtering og altsaa

3) Medtages i alle borgerlige personelle Byrder, saasom at være Skatte kræver, Stokkemand p: p: samt at staae under Gevær med Borgerskabet saavel ved Ildebrands Tilfælde, som i andre Begivenheder.

4) Øvrigheden maatte sörge for, at disse Personer kunne have fornoden Udkomme, og derfor med denne

Haandtering combinere een eller flere af Byens smaa Bestillinger saasom Skorstensfeier-Vægter-Fattigfoged-Vognmester-Tienesten eller deslige.

5) Disse Folk maatte kunne antages i Militair Tieneste. uden

1 herefter med dem at foretage nogen Fane-Svingning eller deslige; for ikke at bringe Almuen i den Tanke, at ved dem endnu hængte nogen macula.

ti) Naar den forommeldte actus var foretaget, formodes ikke, at Øvrigheden behovede ex officio at forskaffe Renovations-Mestere

2 Faddere til Barnedaab in: v: men naar sligt imod Formodning skulle behøves, da maatte den paa en fornuftig og uformærket Maade foranstalte saadant.

7) For at lade udføre og aftage et dødt Qvæg ved Renovations-Mesteren, skulle sættes en meget höy Taxt; derimod skulle det være enhver enten selv eller ved andre for en mindre Betaling, at forrette saadant, tilladt, med Betydning at sligt Arbejde ikke er uærligt.

Naar saaledes som anfort blev anordnet og Anordningen tillige geleidet med en behorig Indledning, om hvor daarlig Almuens Indbildning i denne Begivenhed hidtil har været, og hvor uanstændigt

2. Jf. oven for s. 101 t'.384

og med vore oplyste Tider upassende det ville være, længere at ville vedholde slige skadelige Fordomme, troer jeg underdanigst, at det anførte ikke ville være gan[d]ske uden Virkning: dog ere disse ringe Tanker, som Ömhed over at see, og Ønske til at kunne afhielpe, Medborgeres tunge Skiebne har foraarsaget, underdanigst fremsatte, mere fordi jeg haaber, at de kunne anledige oplyste og indsigtsfulde Mænd til at giennemtænke denne for Moraliteten ikke ubetydelige Sag, end fordi jeg troer, at de skulle blive anseete som følgeværdige.

Naadige og höye Herrer! for den Dristighed, med hvilken jeg her har fremsat mine underdanigste og ringe Tanker, haaber jeg naadigst Tilgivelse: de Mangler, som det höye Collegium heri har fundet, er ikke Villiens, men Evnens, og af den Aarsag tör jeg underdanigst forvente naadig og skaansom Bedömmelse, og vover underdanigst at anbefale mig til det höye Collegiums Naade ogBe-vaagenhed.

Colding den 20de November 1792

H. Diechmann Raadmand og Byskriver Til Det höykongelig Danske Caneellie i Kjøbenhavn

10. Tillæg om deu i foregående stykke antydede symbolske æresoprejsning.

Brugen af fanesvingning til at gore folk »ærlige« (altså ikke at sammenblande med »fanesving« i Peder Pars 4de bog 2den sang, jf. Werlauff i Dansk månedsskrift 1862 2, 388 f.) vil være mange bekendt fra Brosbolls »Gongehøvdingen« 1ste del 4de overskrift. Dette æretvættende middel har egenlig intetsteds hjæm-mel i den ældre militærlovgivning (»krigsartikler« og »krigsrets-instruktioner«). Det var en på krigsbrug grundet vedtægt, der fra Tyskland, — hvor dens anvendelse endog ansås nodvendig på soldater, 3

3. Se Lünigs Corpus juris militaris s. 1438 b, jf. „Anhang" s. 492 f.; Döplers Theatrum pænarum 1, 507. Hvormed kan sammenlignes, at i Fredrik den 4des reskript af 'T* 1711 til generalavditør Bornemann (jf. dennes cirkulære af 31te s. m.) påbydes en sparsommere brog af „den 384

og med vore oplyste Tider upassende det ville være, længere at ville vedholde slige skadelige Fordomme, troer jeg underdanigst, at det anførte ikke ville være gan[d]ske uden Virkning: dog ere disse ringe Tanker, som Ömhed over at see, og Ønske til at kunne afhielpe, Medborgeres tunge Skiebne har foraarsaget, underdanigst fremsatte, mere fordi jeg haaber, at de kunne anledige oplyste og indsigtsfulde Mænd til at giennemtænke denne for Moraliteten ikke ubetydelige Sag, end fordi jeg troer, at de skulle blive anseete som følgeværdige.

Naadige og höye Herrer! for den Dristighed, med hvilken jeg her har fremsat mine underdanigste og ringe Tanker, haaber jeg naadigst Tilgivelse: de Mangler, som det höye Collegium heri har fundet, er ikke Villiens,

men Evnens, og af den Aarsag tör jeg underdanigst forvente naadig og skaansom Bedömmelse, og vover underdanigst at anbefale mig til det höye Collegiums Naade ogBe-vaagenhed.

Colding den 20de November 1792

H. Diechmann Raadmand og Byskriver Til Det höykongelig Danske Caneellie i Kjøbenhavn

10. Tillæg om deu i foregående stykke antydede symbolske æresoprejsning.

Brugen af fanesvingning til at gore folk »ærlige« (altså ikke at sammenblande med »fanesving« i Peder Pars 4de bog 2den sang, jf. Werlauff i Dansk månedsskrift 1862 2, 388 f.) vil være mange bekendt fra Brosbolls »Gongehøvdingen« 1ste del 4de overskrift. Dette æretvættende middel har egenlig intetsteds hjæm-mel i den ældre militærlovgivning (»krigsartikler« og »krigsrets-instruktioner«). Det var en på krigsbrug grundet vedtægt, der fra Tyskland, — hvor dens anvendelse endog ansås nodvendig på soldater, 3

3. Se Lünigs Corpus juris militaris s. 1438 b, jf. „Anhang" s. 492 f.; Döplers Theatrum pænarum 1, 507. Hvormed kan sammenlignes, at i Fredrik den 4des reskript af 'T* 1711 til generalavditør Bornemann (jf. dennes cirkulære af 31te s. m.) påbydes en sparsommere brog af „den385

som uden skyld havde været underkastede tortur, — sneg sig ind i Danmark, hvor fremgangsmåden haves omstændelig afmalet i »Des

4 Reglements fiir Unsere Geworbene und National-Infanterie dritter Theil« 1747, så vei som i »Frederic den Femtes Krigs-Artikels-

5 lirev for Land-Tienesten i Soe-Ktaten« 1756. Efter »reglementet« anvendtes rensningen dels på »regimentsgewaldigernes« medhjælpere,

6 de såkaldte stokkerknægte, for de kunde træde ind i rækkerne;

7 dels på syndere, hvis navn var slået på galgen. Efter »artikkels-brevet« kun »naar Nogen ved Dom var skilt fra sin Ære, eller

7 for Desertion hans Navn var slaget paa Galgen«. Ved en vidt

polske buk" så vei af hensyn til loven (1 20) som til hin torturs hårdhed, „geschweige dasz ein Soldat, der solches ausgestanden und dennoch un-schuldig nacbmals befunden, seine Ehre und Gesundheit beraubet und also tinaeren Diensten untiichtig gemacht wird".

4. Lib. III cap. XVI (s. 388-91) „Von Ehrlich-machen durch Schwenk-ung der Fahne": den pågældendes indkaldelse i den af mandskabet dannede kreds; oplæsningen af regimentets ansøgning og den kongelige bevilling; hans afklædning og kna len 3 skridt fra fanen, der svingedes 3 gange over liam; hans iførelse af regimentets mundering og overrækkelsen til ham af kårde, patrontaske og gevær; hans indstilling i rækkerne, og majorens tiltale til kommandoet om ikke længer at lade ham noget børe.

5. § 740 og 741. Fremgangsmåden var i det væsenlige den samme som efter reglementet. Rensningen skete med „Vores Danske Konge-Flag", og den rensede måtte afia'gge ny allerunderdanigst troskabsed.

6. Gewaldigerens og stokke(r)knægtens (des Støcken-h'necbtes) stilling i regimentet er nøje afstukken i nysnævnte reglement. De hørte hægge, ligesom feltpra'sten, avditøren, spillemændene, feltskæren og hans svend, til „understaben" (s. 44); men medens gewaldigeren var munderet aldeles som en underofficer, var Btokkerknægtens mundering i sømmene o. a. st. „udstafferet" med samme farve som opslagene (s. 112); og medens gewaldigeren begravedes som en korporal, jordedes stokkerknagten „i stilhed" (s. 338). Stokkerkna gten antoges af gewaldigeren, der tik „tracta-ment" til ham, stod inde for ham og måtte ra-vse ham „wenn er etwas pecciret, so nicht von Wichtigkeit" (s. 45). Når et navn skulde slås på galgen, eller en eksekution foretages in effigie, var det gewaldigerens sag at tilvejebringe navnet eller billedet, men stokkerknægtens at bringe det ind i kredsen og at fly skarpretteren det (s. 46). Gewaldigeren skulde dele alle eksekutions gebyrer halvt med sin stokkerknægt, hvem det pålå at anskaffe og bevare spidsrodene til gadeløbet (das Gassenlanffen; s. 377 og 45), o.

s fr. Jf. f e. fo. V 1752 slutn. og 1788 § 18; indkvarter-ingsreglement j 1788 i § 9.

7. hvorfra det så først skulde nedtages af skarpretteren („Bøddelen" 1756).

22386

dreven analogi med stokkerknægtene udvidede skikken sig til nat-mandssönner som sådanne, tor så vidt der — undtagelsesvis — åbnedes dem adgang til hæren.

Når altså en kaneelliherre under forhandlingen om det Hell-friedske andragende (1792) henstillede, om ikke generalitetet kunde få de to natmandsdrenge anbragte som »stokkerknægte« ved et af regimenterne, så var dette en efter omstændighederne ret naturlig udvej, hvis benyttelse imidlertid vilde have støttet fordommen til bægge sider. Skikken kom overhovedet oftere, fra forskellige synspunkter, på tale under forhandlingerne om natmandssagen i disse åringer. Nogle anså allerede det, at den tåltes, om ikke just som en stiltiende godkendelse af, så dog som en skadelig tilbagevig-ning for den herskende folkemening om visse stillingers »uærlighed« i og for sig. Således byfoged Gad i sin betænkning af \3 1792 (igen indsendt 1794), når han ytrer, at »ingen Stöcken knægt| skulde agtes infamia minori notatus for Fahnen var svunget over ham«; og Københavns magistrat i sin [- erklæring af JJ 1792, hvori som medvirkende grund til den i bånd-værkslavene mod natmandsfolkene rådende fordom anføres den »i militair Etaten endnu brugelige Maade, at slige Personer med en vis Ceremonie erklæres for ærlige forend de i Tienesten antages«-Fremdeles amtmand Hauch i Tisted g 1793 med hensyn til natmændene: »ingen Falmes Svenkning eller anden gyselig Ceremonie behøves for at giöre et Menuiske ærlig, som allerede er det«. Fyldigst udtaler sig B. G. Sporon (Koldinghus 1794): »Dersom Skarpretterens folk [i stedet for natmændene] forrettede alt det som ved Executioner var fornødent, veed jeg ikke om nogen Uærlighed skulde være at befrygte: thi da det er mig ikke bekiendt at Skarprettere nogensteds i Laudet ansees i mindste Grad uærlige, 8 saa kuude man maaskee formode at haus Folk, som assisterede ham, heller ikke bleve anseete derfor. Men i den Henseende maatte det tillades mig at erindre at det nok vilde være fornødent at sætte Gevaldigere, lige til den nederste, ved Regimenterne paa samme Fod, og borttage al Macula fra dem, om det endnu er som det har

8. Stiftamtmand Pen ti i Ålborg foreslog 1803 den samme kombination: da vilde fordommen tabe sig; „thi for Skarpretteren selv har Almuen dyb Ærefrygt".været tilforn, du man paa den haanligste Maade har begegnet dem endog ved at skabe dem ud til Vanære for Menneskeligheden. Saa maatte og ingen Fanesvingen eller anden Ceremouie behøves i Militær tøtaten, enten for Natmændene eller Gevaldigere, og deres Börn, eller andre, hvem det være maatte. Thi dersom et saadant Menneske kunde uden Ceremonie blive Borger, men ikke uden Ceremouie, Soldat, vilde nok Hensigten med det heele være forfeilet«.

Andre mente, man gjorde klogest i at nytte selve vanebrugen (og vanbrugen) til fordommens udslettelse, enten i de enkelte modende tilfælde eller en gang for alle. Således stiftamtmand Sehe-stedt j! 1793: intet hindrede, at natmændene »paa een eller anden Maade deklareredes liige med andre Borgere (Man swinger jo Fåne over Gewaldigeren |!] og han er ærligere end for efter Folkemeen-ingen)«. Fremdeles byfoged Fogtm an i Vejle (reskriptsamleren)

V 1793: natmændene kunde »bortføres--til fast Tjeneste i

en af Militær-Etaterne, efterat, for ei at stode de øvrige Krigsmænds Ærekjærhed, Fanesving over dem var brugt, ligesom over Gevaldigerdrenge skeer«. Endelig amtmand Qersdorff (Vosnæsgård -y 1794, Kalvø amt): skarpretterne kunde holde en dreng til at besörge rakkerforretningerne; »blev han end anseet som de i fordum dage værende Gevaldiger Drenge, kunde han paa lige Maade giöres ærlig«.

Det var den sidstnævnte synsmåde, der allerede havde tilkæmpet sig en sejr i regeringen. Ligesom nemlig gewaldigerposten ved det sælandske regiment var afskaffet ved en skrivelse fra gene-9 ralitets- og kommissariats-kollegiet af 16de januar 1790, i det hans forretninger skulde bestrides af dertil kommanderede underofficerer, 10 således var der den 29de april 1791 faldet en kongelig resolution af følgende indhold: da uærlighed alene burde være en straf for forbrydere, så befaledes, at stokkeknægtene, der efter gammel krigsbrug var blevne ansete for uærlige, nu måtte befries for den med deres stilling hidtil fulgte iguouiiiu og matte göres

ærlige på den hidtil brugte måde samt være duelige så vei til at blive

9. Koscustaud-lioiskcs militære reskriptsamling 4, >07.

10. R.-Goiske 4, 412 l'.

35*388

soldater som til at vælge sig anden lovlig næringsvej. Ingen måtte, mod höj vilkårlig straf, forekaste dem den tidligere foragt. Derefter skulde de kaldes profosser og, på et par ubetydelige aftegn nær, munderes som »de gemene« (menige).

At dog hverken de gamle navne, i hvilke vanæren havde bidt sig fast, eller selve skikken i sin helhed straks er forsvunden ud af hærlivet, er ikke alene i og for sig rimeligt, — den kongelige resolution angik jo desuden kun stokkeknægtene (gewaldigerdreng-ene), — men tör vei også sluttes af enkelte blandt de foregående udsagn, om end nogle af dem åbenbar reber ufuldstændig sagkundskab. Endog en halv snes år senere (954 1803) anker herredsfoged Hiorth (i Rinds herred) over »den höist besønderlige og sæhr egne Skik, der endnu [?] skal exsistere ved Respective Regimenterne og det Militaire, at en Gevaldiger-Knegt eller Dreng skal, ved en Forsamling af Regimentet, giöres som det kaldes, ærlig, för Han maae indgaae som Soldat«.

Ligesom altså udgangspunktet i Diechmanns forslag lader sig spore tilbage til den kongelige resolution af 29de april 1791, således afspejler sig samme grundtanke: om det sanseliges stærke virkning på den uoplyste almue, i en mængde andre forslag til natmændenes »højtidelige« emancipation; og hvor meget denne tanke var i tidens ånd, fremlyser af, at den fandt indgang hos selve kancelliet (oven for s. 129, 132 og 136), uden at det dog nogen sinde lykkedes den at arbejde sig frem til virkelighed.

17. Ordre fra Fredrik den sjæte til kancelliet angående natmandssagen. 1813.

(Af justitsministeriets arkiv; med kongens egenliandige underskrift.)

Ved at tilstille Vort Cancellie hosfølgende allerunderdanigste Andragende og Forslag fra Biskop Bloch, angaaende den saakaldte 1 NatmandsClasses Skadelighed m: v: ville Vi have Collegiet paalagt

1. Forslaget tilhørte i virkeligheden provst Worsøe, se oven for s. 157 f. jf. Moltke ned. f. s. 593. 388

soldater som til at vælge sig anden lovlig næringsvej. Ingen måtte, mod höj vilkårlig straf, forekaste dem den tidligere foragt. Derefter skulde de kaldes profosser og, på et par ubetydelige aftegn nær, munderes som »de gemene« (menige).

At dog hverken de gamle navne, i hvilke vanæren havde bidt sig fast, eller selve skikken i sin helhed straks er forsvunden ud af hærlivet, er ikke alene i og for sig rimeligt, — den kongelige resolution angik jo desuden kun stokkeknægtene (gewaldigerdreng-ene), — men tör vei også sluttes af enkelte blandt de foregående udsagn, om end nogle af dem åbenbar reber ufuldstændig sagkundskab. Endog en halv snes år senere (954 1803) anker herredsfoged Hiorth (i Rinds herred) over »den höist besønderlige og sæhr egne Skik, der endnu [?] skal exsistere ved Respective Regimenterne og det Militaire, at en Gevaldiger-Knegt eller Dreng skal, ved en Forsamling af Regimentet, giöres som det kaldes, ærlig, för Han maae indgaae som Soldat«.

Ligesom altså udgangspunktet i Diechmanns forslag lader sig spore tilbage til den kongelige resolution af 29de april 1791, således afspejler sig samme grundtanke: om det sanseliges stærke virkning på den uoplyste almue, i en mængde andre forslag til natmændenes »højtidelige« emancipation; og hvor meget denne tanke var i tidens ånd, fremlyser af, at den fandt indgang hos selve kancelliet (oven for s. 129, 132 og 136), uden at det dog nogen sinde lykkedes den at arbejde sig frem til virkelighed.

17. Ordre fra Fredrik den sjæte til kancelliet angående natmandssagen. 1813.

(Af justitsministeriets arkiv; med kongens egenliandige underskrift.)

Ved at tilstille Vort Cancellie hosfølgende allerunderdanigste Andragende og Forslag fra Biskop Bloch,

angaaende den saakaldte 1 NatmandsClasses Skadelighed m: v: ville Vi have Collegiet paalagt

1. Forslaget tilhørte i virkeligheden provst Worsøe, se oven for s. 157 f. jf. Moltke ned. f. s. 593.

389

desaugaaende, at indkomme med allerunderdanigst Porestilling, samt Oplysning om denne Sags Anteacta, da samtlige Overøvrigheder i 2 Nörre Jylland allerede i 1793 eller 1794 have indsendt Betenkning og Forslag angaaende denne Gjenstand.

Befalende Eder Gud!

Givet paa Vort Slot Frederiksberg den 23 August 1813.

Frederik R

Til Vort danske Cancellie.

18. Fredrik Moltkes forestilling til kancelliet om de såkaldte natmandsfamilier i Nørrejylland. 1819-

(Grundskriftet med Moltkes egenhændige underskrift lindes i kancelliets, nu i justitsministeriets optagne, arkiv. Det er her nüjagtig gengivet, undtagen for så vidt det kun hruger latinske bogstaver i egennavne og ikke skelner mellem ö og ø).

Det er et Særsyn, som vistnok fortjener Opma>rksomhed, at der i en organiseret Ståt, og i en af deus vigtigste Provinzer, existerer og allerede la>nge har existeret en nomadisk Colonie — en Flok Mennesker, som streife Landet igiennem, og uden at være bunden til nogen egentlig Næringsvei, uden at være underkastet nogen borgerlig Forpligtelse eller Byrde, og uden at nyde dot borgerlige Selskabs Fordeele og Rettigheder, mit i Samfundets Skjød, ere udelukt fra al Forbindelse med det, lever i bestandig Striid med det, frygtede og forhadte, kummerligen soge Livets Ophold, og kuns ved opdagede Forbrydelser og Lovens Strafle, naar den engang imellem rammer dem, gjöre deres Tilværelse kjendelig. Det er dog virkelig Tilfældet med de saakaldte Nat mands-Familier, som i Nörre Jylland, og i forskjellige Sogne af Aalborg Amt fore et usselt Liv. Jeg har ikke ilet med at gjöre herom nogen Indberetning deels fordi jeg har troet at maatte forelubigen forvisse mig om deune Sags Virkelighed og til den Ende indhente Oplysninger, deels fordi jeg har formodet at andre Ovrigheder, som, formedelst Heere Aars

2. I kancelliet fandt man den gang kun aktstykkerne fra 1803, og antog de addre for at være „forkomne". 1869 opdagede dog kancellir&d Secher betænkningerne og forslagene fra 1793 i en pakke „henlagte vigtige sager"; se oven for s. 136 og 140.

389

desaugaaende, at indkomme med allerunderdanigst Porestilling, samt Oplysning om denne Sags Anteacta, da samtlige Overøvrigheder i 2 Nörre Jylland allerede i 1793 eller 1794 have indsendt Betenkning og Forslag angaaende denne Gjenstand.

Befalende Eder Gud!

Givet paa Vort Slot Frederiksberg den 23 August 1813.

Frederik R

Til Vort danske Cancellie.

18. Fredrik Moltkes forestilling til kancelliet om de såkaldte natmandsfamilier i Nørrejylland. 1819-

(Grundskriftet med Moltkes egenhændige underskrift lindes i kancelliets, nu i justitsministeriets optagne, arkiv. Det er her nüjagtig gengivet, undtagen for så vidt det kun hruger latinske bogstaver i egennavne og ikke skelner mellem ö og ø).

Det er et Særsyn, som vistnok fortjener Opma>rksomhed, at der i en organiseret Ståt, og i en af deus vigtigste

Provinzer, existerer og allerede la>nge har existeret en nomadisk Colonie — en Flok Mennesker, som streife Landet igiennem, og uden at være bunden til nogen egentlig Næringsvei, uden at være underkastet nogen borgerlig Forpligtelse eller Byrde, og uden at nyde dot borgerlige Selskabs Fordeele og Rettigheder, mit i Samfundets Skjød, ere udelukt fra al Forbindelse med det, lever i bestandig Striid med det, frygtede og forhadte, kummerligen soge Livets Ophold, og kuns ved opdagede Forbrydelser og Lovens Strafle, naar den engang imellem rammer dem, gjöre deres Tilværelse kjendelig. Det er dog virkelig Tilfældet med de saakaldte Nat mands-Familier, som i Nörre Jylland, og i forskjellige Sogne af Aalborg Amt fore et usselt Liv. Jeg har ikke ilet med at gjöre herom nogen Indberetning deels fordi jeg har troet at maatte forelubigen forvisse mig om deune Sags Virkelighed og til den Ende indhente Oplysninger, deels fordi jeg har formodet at andre Ovrigheder, som, formedelst Heere Aars

2. I kancelliet fandt man den gang kun aktstykkerne fra 1803, og antog de addre for at være „forkomne". 1869 opdagede dog kancellir&d Secher betænkningerne og forslagene fra 1793 i en pakke „henlagte vigtige sager"; se oven for s. 136 og 140.

390

Erfaringer, vare bedre bekjendte med det Locale end som jeg, alle- 1 rede havde desangaaende indberettet det Fornødne. Imidlertid vilde jeg ansee det for uforsvarligt længere at tilbageholde Fremstillingen af denne Sag. Jeg frygter ikke for at den skulde ansees for ubetydelig eller uvigtig; thi det gjelder om: at betrygge den offentlige Sikkerhed: at virke til et ikke ringe Antal af Menneskers Vei hvis höist ulykkelige og med det øvrige Samfunds contrasterende Stilling allerede opvækker Deeltagelse: at maaskee kunne omdanne dem fra skyldige og farlige til gode og nyttige Mennesker. Det er i saadan Henseende at jeg tillader mig følgende Beretning og Forslag.

Hvorfra denne Kaste har sin Oprindelse er et historisk Spørgsmaal hvis Undersøgelse egentlig ikke hører til denne Forestilling. At dömme efter disse Folks Levemaade, deres Sæder, deres Afsondring fra Landets ovrige Indvaanere, deres Lyst til Omvanken, deres Vedhængen ved visse Vedtægter, synes den Formodning ikke ugrundet, at de ere enten en Levning af fordums Tatere, som Loven benævner i 3—20. eller oprindeligen henhøre, som en unavngiven Forfatter formener, »at de stamme fra hiine leiede Krigsfolk Arild 2 Hvitfeldt omtaler, som fremmede og tildeels liderlig Gesinde der [eiI liar Lyst deres Brod paa en bedre Maade at fortiene«. At1" disses Omstreifen allerede længe har foranlediget Klager, synes Forordn: af 21 Marcii 1685 at vise som taler om deres Saminen-rottelser paa alle [d. e. adskillige] Steder i Proviuzerne.

Ligesom disse omstreifende Folks Existenz er, ved en sorgelig Erfaring, stadfæstet, saa er det om at gjöre at finde Midler til at standse den Uorden de forvolde. Efter de Beretninger, jeg har erholdt fra vedkommende Jurisdictioner og Sognefogder, er det egentlig, for saavidt Aalborg Amt angaaer, i Aars, Sleth og Gislum Herreder hvor disse Natmænds Familier har deres periodiske Ophold, og hvorfra de gjöre deres Udvandringer, og hjemsøge, i hele Flok-

1. Moltke havde tiltrådt sit dahavende embede fra begyndelsen af 1816.

2. Moltke mener forfatteren —n i Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100, hvis artikkel er optrykt i Jörgensens skrift fra s. å. s. 9-12. Anmærkningen s. 10, med henvisningen til Hvitfeldt, er imidlertid af Jcirgensén selv.

Jf. i Huidtf.s tilegnelse til Kristian d. 4de for ved 5te bind af 4-udgaven.391

ker, Landmanden, som af Frygt for Ulykker de true med løskjober sig, og forsyne[r| dem med hvad de forlange. De ernære sig ved at fuske paa Glarmester, Plattenslager Haandværk, Skorsteensfeierie, med at tage Huder af Creaturer, men dette alt tjener dem i Grunden meere til Paaskud end til virkelig Næringsvei. Deres Lyst til det omflakkende Liv tillader dem ikke noget stadigt Arbeide. Det er kuns alt for vist, at det er ved at stjæle og at bedrage at de søge og finde deres kummerlige Underhold. Det synes næsten utroeligt, at saadant ustraffet skulde kunde finde Sted der hvor der er Øvrighed og Politie, men det lader sig let forklare, deels af den Land-Almuen vedhængende Frygt for at naar de angive slige Forbrydere, disse kunne i sin Tid, tilskyndede af Hævn, gjengielde det og forvolde Ulykker, som langt overstige det dem tilföiede Onde. Denne Frygt er saa meget mindre ubeföiet

da de forudsee at naar en eller anden Forbryder bliver greben og afstraffet, saa vil han ved sin Løsladelse af Tugthuset hvortil han paa nogle Maaneder er dörnt, kunne fd. e. komme] i hans forrige Stilling, drives af samme Nød, og blive(r) farligere end han var. Bonden vælger da det mindre Onde og tier. Deels gjör Manglen paa Arbeids og Tvangshuse, hvor disse Folk kunne henvises til, det næsten umueligt med Strænghed at forfølge disse den offentlige Sikkerhed forstyrrende Mennesker. Man vilde sættes i stor Forlegenhed og ikke vide hvad man skulde gjöre med dem, naar heele Flokke af disse Omstreifende bleve paa engang grebne og satte under Lovens Forfølgelse. Imidlertid vidne dog de jævnligen forefaldende Delinqventsager om disse Natmænds Deeltagelse i Indbrud, Tyverier og Bedragerier.

Unægteligen ere derfor disse Individuer höjst skadelige og farlige for Samfundet, men det er ogsaa ligesaavist, at de tillige har störste Fordring paa Medlidenhed. Naar man forestiller sig disse Mennesker lige fra 1 tårns Been af blottede for ald Hielp og Understøttelse, uden Opdragelse og Udsigt til Næringsvej, udelukte fra det borgerlige Selskab, som foragter dem, og frygter kuns for deres Udaad, saa ere de vist nok meget ulykkelige og meget at beklage. Det vilde derfor sikkerlig være en ikko uvigtig Gjenstand for Regjær-ingens Opmærksomhed at forbedre deres Kaar, og skjænke dem en taaleligere Tilværelse.

Efter min uforgribelige Mening vilde det ikke kunde opnaaes

392

uden ved nogen Tvang, men dog saadan der ikke kunde ansees som Straf, men som det fornodne Middel til at fremme deres moralske Forbedring og Omdannelse. Denne Tvang, meente jeg, skulde bestaae deri at de bleve tilholdte at arbeide og kunne paa lovlig Maade soge deres Underholdning. Men da der er Mangel paa Arbeidshuse og faae Udveie til at bekoste dem indrettede, saa kunde maaskee Wiborgs tugthuus, som skal svare saa godt til sit Öje-meed, og virker saa megen Gavn efter sin Bestemmelse, maaskee tilbyde Leilighed til at sætte dem af Natmænds-Familie, der vare arbeidsføre, i Virksomhed. De maatte ikke ansees eller behandles som Tugthuuslemmer, men som saadanne, der, uvante til Arbeide, skulde anbringes til at lære det Fornødne, til siden paa egen Haand at fortjene deres Brød; de kunne maaskee blive, ved Manufacturen, brugbare og dannes til duelige Lemmer i Staten. De spæde Börn og deres Mi dre og til Hielp Trængende maatte ikke paa noget særskilt Sogn eller District, da de ikke kunde regnes at henhore til nogen især, men paa den heele Provinzes Bekostning, som vandt saa meget ved Befrielse for disse besværlige Omvandrende, opdrages og underholdes.

Ved at nævne disse maaskee meget utilstrækkelige Midler til at standse dette Onde, har jeg biot sögt at foranledige Sammes nærmere Undersøgelse. Det strækker sig langt over dette Amts Grændser, og skal være udbredt især over heele Nörre Jylland, dog formoder jeg at Wiborg Stift, hvor den störste Deel af Aal- 3 borg Amt horer til, er denne nomadiske Floks Hoved-Tilflugtssted.

Om derfor ikke det Kongelige danske Cancellie maatte ansee det hensigtsmæssigst, at en Commission blev udnævnt bestaaende af Stiftamtmændene af Wiborg og Aalborg tilligemed nogle Embedsmænd som disse maatte bringe i Forslag, hvilke det blev paalagt at indhente fuldstændige Oplysninger om denne Sags Beskaffenhed for saavidt Nörre Jylland angaaer, og indkomme med Forestilling om de kraftigste Midler til at raade Bod paa denne omforklarede Uorden.

Endvidere tillader jeg mig at tilföie: at de Bekostninger som saadan Undersøgelse og Iværksættelse af hvad der maatte foreslaaes

3. Jf. biskop Fogtmann i Dansk ugeskrift 2, 8, 141.393

og bifaldes, ville forvolde, vei ikke kunde standse eller forhindre Foranstaltningen, da, naar den blev hensigtsmæssig, Staten vilde udentvivl vinde en ikke ubetydelig Tilvæxt af gode Borgere, og Landmanden nyde en större Grad af Betryggelse mod Overlast.

Slutteligen kan jeg ikke undlade at bemærke, at hvad Amtsprovst Krarup, Justitsraad Jörgensen. Pastor Zimmer og Pastor Worsøe, med fleere, har skrevet om denne Sag har gjort mig endvidere opmærksom paa, og forvisset mig om Nødvendigheden at noget bliver gjort for at hæve de Misbruge og forebygge den Uorden, som Natmands

Familiers lovlose Forhold foranlediger. Aalborg den 23de April 1819

Moltke

Til

Det Kongelige danske Cancellie

Liste over Vedhængene.

A. om Sigenere eller Tatere:

side

17. kongelig ordre 1813

388.

18. F. Moltkes forestilling 1819

389.

Bekjendtgjørelse.

M inisteriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet har under 12te d. M bifaldet følgende af Consistorium i Henhold til § 2 d i den allerhøieste Resolution af 10de Mai f. A. (Be-kjendtgjørelse af 19de s. M.) angaaende Erhvervelsen af de academiske Grader ved Kjøbenhavns Universitet foreslaaede Bestemmelser til Ordens Opretholdelse ved det offentlige Forsvar af Afhandlinger for Erhvervelsen af bemeldte Grader, nemlig:

1. Forsvarshandlingen styres af Facultetets Decanus eller af en anden dertil af Facultetet udnævnt Professor. Styreren giver Ordet og paaseer, at Handlingen foregaaer paa en værdig Maade; han kau paalægge en Opponent at ophøre og i fornødent Fald afbryde Handlingen. Styreren deel-tager ikke selv i Disputationer

2. Berettigede til at optræde som Opponenter ere ordentlig-viis kun academiske Borgere, uden Hensyn til Livsstilling, samt Candidaterne fra det polytechniske Institut og det forrige chirurgiske Aeademie. Andre, som ønske at opponere, maae derom forud henvende sig til vedkommende Facultet.

3. De, som ville opponere, have at melde sig hos Facultetets Decanus inden Begyndelsen af Handlingen; dog kan Styreren ogsaa give Tilladelse dertil under selve Handlingen, men uden at betage dem, som tidligere have meldt sig, Forretten.

4. Der tilstaaes ordentligviis hver Opponent ex auditorio 3/< Time; dog kan Styreren, forsaavidt som Antallet af de anmeldte Opponenter tillader det, tilstaae en længere Tid. Hele Handlingen maa ikke vare over 6 Timer.

5. Foranførte Bestemmelser skulle indtil videre trykte medfølge enhver Disputats.

Dette bekjendtgjøres horved til Efterretning for alle Vedkommende.

Consistorium, den 26de April 1855.

J. E. Larsen.

J. Gram.

F. C. Petersen.